

Книжка из серии "Книжки для детей"

L.G. Bat

Hayot bo'stoni

N.S. Tixonov

Vamberi

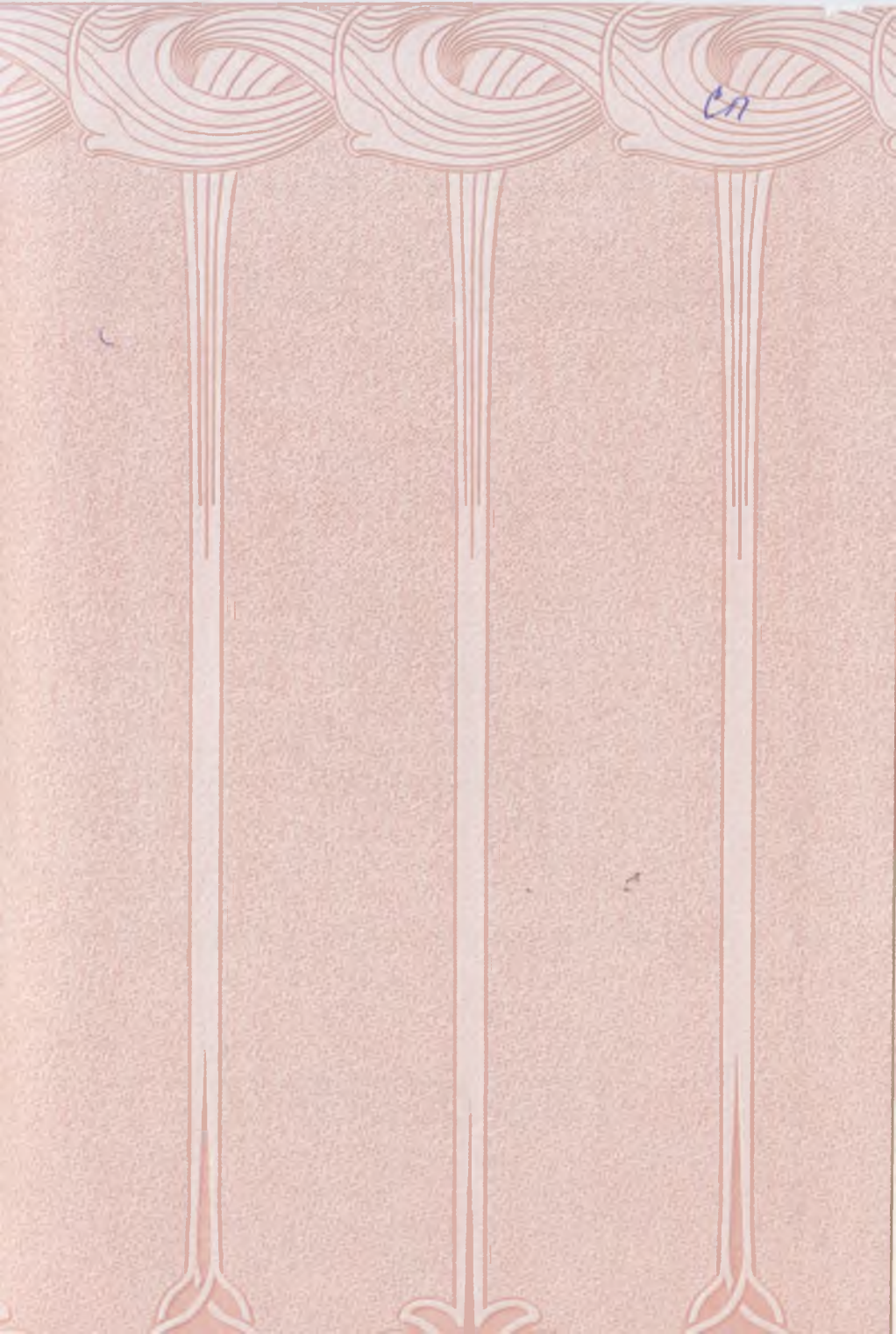
162

Kitob shu erda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart

ilgarigi berilmalar miqdori _____

--	--

21/29-43
L.G.
skoni.
70J
26.616,75c

821
B34

5.0.

Rus adabiyoti durdonalari

LIDIYA GRIGORYEVNA BAT

Hayot bo'stoni

(ALISHER NAVOIY HAQIDA QISSA)

U.M.I.C.O.

NIKOLAY SEMYONOVICH
TIXONOV

Vamberi

7-70

(QISSA)

Toshkent
«O'ZBEKISTON»
2021

UO'K 821.161.1-31
KBK 84(2Ros=Rus)
B 34

Rus tilidan
Abdovohid Abdullayev,
Abdovohid Mullamuhamedov
tarjimasi

Bat, Lidiya Grigoryevna

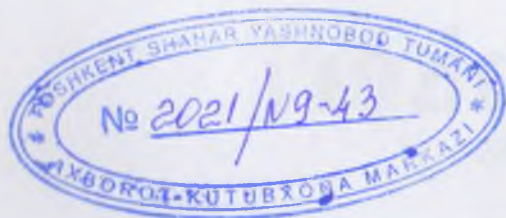
B 34 Hayot bo'stoni./L. Bat. / Vamberi./N. Tixonov – Toshkent:
«O'zbekiston» NMIU, 2021. – 352 b.

ISBN 978-9943-7146-1-8

L. Batning «Hayot bo'stoni» nomli asari o'zbek xalqining ulug' mu-
tafakkir shoiri Alisher Navoiyning hayoti haqida yozilgan mashhur asar-
dan biri hisoblanadi.

XVIII–XIX asrlarda yashagan vengriyalik taniqli olim, jasur sayo-
hatchi German Vamberining boshidan juda ko'p sarguzashtlar o'tgan.
U, jumladan, Osiyo mamlakatlari – Turkiya, Eron, Xiva, Buxoro hamda
Samarqandga sayohat qilgan. Yozuvchi Nikolay Tixonovning «Vamberi»
qissasi mana shu ajoyib siymoning g'aroyib sayohatlari haqida hikoya
qiladi.

UO'K 821.161.1-31
KBK 84(2Ros=Rus)

ISBN 978-9943-7146-1-8

© Lidiya Bat, N. Tixonov, 2021
© A. Abdullayev, A. Mullamuhamedov, 2021
© «O'zbekiston» NMIU, 2021

BIRINCHI QISM

BOLALIK YILLARI

*Bulbulig'a baland ayla xuro'sh,
Sol xuro'shi bila ulus aro jo'sh...*

*Lahnin el ko'ngli ichra maqbul et,
Har ne maqbul ish oni mashg'ul et!*

Navoiy, «Sabayi sayyor».

QUSHLAR TILI¹

Sahro shamoli qumlarni uchirib kelar va ko'ngilni g'ash qilardi. Tuyalar tinmay bo'kirishadi. Bolalarini emizaman, allalayman deb ayollarning jon-holi qolmadi. Erkaklar charchaganlarini bildirmas-dilar; qum esa ko'z ochirgani qo'ymas, yuzlarga kelib urilar, tishlar orasida g'ijirlardi.

Yo'lovchilar kechga yaqin Taft shahri yaqinidagi katta xonaqoh oldida to'xtashdi. Bu – darvishlar makoni edi. Tarki dunyo qilib bu yerda yashovchi, janda kiygan odamlar orasida o'z zamonasining mashhur olimi, tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy ham bo'lib, u yengilmas, toshbag'ir Temur tarixiga oid «Zafarnoma» nomli buyuk asarini tugallash maqsadida xilvatga chekingan edi.

Darvishlar yo'lovchilarni iltifot bilan qarshi olishdi. Ayollar va bolalarga alohida hujra berildi. Bular hashamatli, farovon hayotga odatlanib qolgan kishilar ekani, favqulodda vaziyatgina ularni bu mashaqqatli safarga majbur etgani sezgir Sharafiddinga ayon edi, bular quvg'inga uchragan kishilar ekanini u tushunib turardi.

Ulug' olim yanglishmagan edi; bu Xurosondan quvg'in qilingan amaldorlar oilasi bo'lib, Temurning o'g'li Shohrux Sulton o'limidan so'ng boshlangan o'zaro urushlar tufayli vatanni tark etgan edilar. Ular Iroqqa borishardi.

¹ Lidiya Grigoryevna Batning roziligi bilan tahrir davomida asarning ayrim o'rinlariga ba'zi o'zgartirishlar kiritilgan.

Kechasi shamol bosildi, yo‘l azobidan horigan kishilar qattiq uyquga ketishdi. Biroq, oqara boshlagan osmonda yulduzlar so‘nishi bilan bir necha bola tashqariga chiqdi-da, darvishlar yashaydigan binoning tabarruk eshiklari oldiga yugurib keldi. Ular qo‘rqa-pisa ichkariga mo‘ralashdi va ichkaridan ovoz eshinishi bilan ura qochishdi. Oyoqlaridagi jajji etikchalarini chang bosgan bolalar ham qiziq, ham biroz qo‘rqinchli tuyulgan xonaqoh oldidan pildirab uzoqlashishdi. Sharafiddinning o‘zi eshikka yaqinlashganda bolalardan faqat bittasi yo‘l ustida xotirjam to‘xtadi.

– Isming nedur, chirog‘im?

– Alisher, G‘iyosiddin Kichkinaning o‘g‘limen. Hirotidan kelur-miz.

– Bu kabi dono javob aytgan bola ilmda ham peshqadam bo‘lur. Maktabga borurmusen?

Bolaning ko‘zlari chaqnadi:

– Borurmen.

Uning kamzuli ostidan kitob ko‘rinib turardi,

– Chirog‘im, qo‘yningga yashirgan kitobingni olchi, bir ko‘ray.

Bola go‘yo birov tortib oladiganday cho‘chib, kitobini mahkam bag‘riga bosdi.

– Bu men o‘qigan kitoblarning eng durusti. – Sharafiddin kuldi:

– Yetti yoshingda nimalarii ham o‘qishga ulgura qolding?

– Taqsir, yoshim sakkizda, – ulug‘vorlik bilan javob qildi bola. – «Guliston»ni yod bilamen; ushbu kitob esa, meni juda qiziq til bila oshno qildi.

U ishonib, kitobni olimga uzatdi.

– O! «Mantiq ut-tayrmi»?¹ – dedi olim hayron qolib. – O‘g‘lim, sen bu kitobdin biror nima anglarmusen?

– Biror nimani tushuntirib berolmaymen, ammo hammasini yod bilamen. So‘rab ko‘rsinlar.

Olim o‘ng kelgan bir sahifani ochdi-da, dastlabki misrani o‘qitdi. Bola biroz qizarib, davomini burro til bilan yoddan o‘qiy boshladi. Avval past ovoz bilan o‘qidi, bora-bora ovozi balandlashdi. Niho-yat, she‘rning o‘ynoqi vazniga maftun bo‘lganday xonish qila ketdi.

¹ «Mantiq ut-tayr» («Qushlar tili») – Fariddin Attor (1119–1230) ning dostoni.

Agar darg‘azab bir ovoz uni to‘xtatmaganda, albatta butun dos-tonni o‘qib tushirardi.

– Bu nimasi! Yana es-hushingdan ayrildingmi? Olim amaking qarshisida Qur‘onning tabarruk oyatlarini o‘qib bermoq o‘rniga uyalmay-netmay qushlar tilida so‘zlaydirenmi!

Alisherning orqasida qora soqolli kishi paydo bo‘ldi. Otasini ko‘rishi bilan bolaning so‘zi og‘zida qoldi. Sharafiddin Ali Yazdiy boshini ko‘tardi, kitobni Alisherga berar ekan, uning otasiga murojaat etdi:

– Muhtaram zot. Xudo haqi, o‘g‘lingizning zehni bag‘oyat o‘tkir ekan!

G‘iyosiddin Kichkina darg‘azab edi.

– Taqsir, bu zehni uni telba qilib qo‘ymasa deb qo‘rqamen! Fikr-u yodini tushunib bo‘lmaydigan mana shu kitobcha chulg‘ab olgan. Qani, bu yoqqa ber kitobni!

Alisherning rangi o‘chdi. Biroq, bo‘yin tovlashga jur‘at etmadi. Kitobni bir lahza bag‘riga bosdi-da, so‘ng ta‘zim bilan otasiga uzatdi. Otasi kitobni avval uzunasiga, keyin ko‘ndalangiga shartta yirtdi. So‘ngra burda-burda qilib tashladi. G‘azab uni aqldan ozdirgan edi. Biroq, hali hozirgina bus-butun turgan kitobning sahifalari burdalanib, xazon singari qum uzra ucha boshlagach, G‘iyosiddin darhol jahlidan tushdi.

O‘zining tezligidan xijolat tortgan G‘iyosiddin Sharafiddinga ta‘zim qildi-da, ortiq bir og‘iz ham so‘z aytmay nari ketdi.

Alisher yig‘idan o‘zini zo‘rg‘a bosib turardi. U cho‘nqayib, jajji qo‘llari bilan burdalangan sahifalarni yig‘a boshladi. Keyin ularni yuziga yaqin keltirib yoqimli, tanish bo‘yini zo‘r tashnalik bilan hidladi. Biroq, endi ulardan biror nimani o‘qib olish mahol edi. Kitob nobud bo‘ldi. Bola ko‘zini yumib, kitobning turli yerlaridan butun-butun sahifalarni yod takrorlay boshladi. Lablariga tabassum yugurdi: kitob yo‘qolgani yo‘q, uning qalbiga jo bo‘lib qoldi: Alisher tirik ekan, uning xotirida yashaydi.

Alisher quvonch va hayajon bilan o‘rnidan turdi. Boyadan beri bolani kuzatib turgan Sharafiddin mehr bilan uning boshiga qo‘lini qo‘ydi-da:

– Ilmingni kamol topdir, ilm zeb-ziynating bo‘lsin, zeroki ilm – insonning yo‘lchi yulduzidir, – dedi.

TEMUR HUKMRONLIK QILGAN YERLARDA

Zamin yaqinginada boshidan kechirgan momaguldurakdan hamon larzada edi. Hindistondan Ozarbayjonga qadar oqsoq Temurning o'tli qadami toptab o'tdi.

Temur jahonni zabt etish yo'lida har qanday to'siqni bosib-yanchib o'tgan benihoya shijoatli va zolim hukmdor edi. Uning sira qo'lidan qo'ymay taqib yuradigan uzugi ko'ziga: «Odil bo'lsang – olam seniki» deb yozilgandi.

«Bir jahonga ikki podsho ortiqcha» – derdi u va ana shu bir jahonga o'zi podsho bo'lmoqchi edi.

Yoshligida u muvaffaqiyatsizliklarga uchradi: boshidan ko'p musibatlarni kechirdi. Hokimiyatga erishish yo'lida har go'lohga kirib chiqdi: goho o'ziga ishonchli navkarlar bilan qaroqchilik qildi, goho turli amir va xonlar qo'lida yollanma sarbozlarga boshliq bo'lib xizmat qildi. O'zidan kuchli raqiblar ta'qibidan qochib, yurtini ikki marta tark etdi. Biroq bular uni yo'ldan qaytarolmadi. Temur hech narsadan tap tortmaydigan tadbirli, abjir kishi edi. U o'ziga kerakli kishilar bilan do'st tutinar, keyin kechagina do'sti bo'lgan kishilariga o'z manfaati yo'lida xoinlik qilar, ularni o'ldirib yuborardi. U Balx amiri Husaynni shunday qildi. Samarqanddagi hunarmandlar isyonini bostirganda ular qalin do'st edilar; oralaridan qil o'tmasdi! Ikkovlari qon kechib kurashdilar. Tinimsiz urush va jabr-sitamdan tinkasi qurigan xalq bosh ko'targandi; isyonchilar orasidan kuchli va jasur sarkardalar chiqib, xaloyiqni o'z orqalaridan ergashtirgan edilar. Ularning biri paxta tozalovchi, oqko'ngil pahlavon Abubakir Kalaviy ikkinchisi – tor yelkali, ko'rinishdan yuvosh, ammo bahsda o'tday qizishib ketadigan samarqandlik mullavachcha edi. Qo'zg'olon g'oyat shafqatsizlik bilan bostirildi; Temur bilan Amir Husayn qo'zg'olon boshliqlarini qattiq jazoladilar.

Temur uchun Husayn hokimiyatga erishish yo'lida bir pog'ona edi, xolos. U o'z mavqeyini mustahkamlab olishi bilanoq, Husayn asir olindi va o'ldirildi. Temur – kimki yo'lida g'ov bo'lsa, tap tortmay o'ldirib yuborar, qarshilik ko'rsatguday bo'lsa, butun-butun shaharlarni yo'q qilib tashlardi. Xalq qo'zg'olon ko'targan Sabzavorda, u, orasiga ganch va ohak quydirib, uch ming kishining jasadidan minora yasattirdi. Saltanatning turli yerlarida odamlar kalla-

sidan minoralar qad ko'tardi. Temurning qanday makr-hiyla ishlatishini hech kim oldindan bilolmasdi. Qamal qilingan shaharlardan biri uzoq qarshilik ko'rsatdi. Shunda Temur shahar taslim bo'lsa, aholining qonini to'kmaslikka va'da berdi, faqat katta boj talab qildi, Oltin va kumushlarni uning oldiga shaharning kazo-kazolari keltirishlari kerak edi. Shahar darvozasidan chiqishgach, ularni chuqur o'ra yoniga, olib bordilar. O'limdan xabar topgan kishilar: «Bizga qon to'kmaymiz deb va'da qilingan edi! Nahotki, ulug' Temur o'z so'zining ustidan chiqmasa?» – deb nido qiladilar. Shunda Temur sovuqqonlik bilan: «Sizlar juda uzoq qarshilik ko'rsatdinglar. Qon to'kmayman deb, va'da berganim rost. Hechqisi yo'q, bo'g'ib o'ldirtiraman», deydi-da, jallodlarga ishora qiladi.

Yovuz jahongirning qudratli qilichi hammaga dahshat solaridi. Temur qo'shinlari Suriyadagi Halab shahrini olganda, shahar hokimlari tomonidan uning istiqboliga chiqarilgan kishilar orasida mashhur bir olim bo'lgan. Temur oldiga kelgach, u dag'-dag' titrab, bir og'iz, ham so'z aytolmagan. Temur darg'azab ko'zlarini unga tikkanda, kulib:

– Ha, bu yerga qaltiragani kelganmisen? Gapir! – degan.

Ammo olimning tili gapga kelmagan.

Shunda Temur iltifotsizlik bilan bakovuliga:

– Hammasiga ovqat beringlar! – degan. Mag'lublari yengil tortib xo'rsinganlar. Bu narsa – Temur ularning qonidan kechganini anglatardi.

Temur ana shunday edi. Uni yomon ko'rar, ammo qarshisida zir titrardilar. Uning bir necha yuz ming qo'shini bor edi, u o'z qo'shiniga boylik va shon-shuhrat keltirdi. Navkarlar uning yengilmasligiga tan berardilar. Temurning dushman qo'shini ahvolidan hamisha xabardor bo'lishi kishini hayratda qoldirardi. U izini chalkashtirib ketishga, to'satdan hech kim kutmagan yerda paydo bo'lishga usta edi; u quyundek bostirib kelib, dovulday yengib o'tib ketardi. Temur jang ilmida juda topqir edi. U jangchilariga maxsus qalpoq o'ylab chiqargan bo'lib, sarbozlari buyruqqa binoran sira kutilmagan yerlarda paydo bo'lar va bir-birlarini boshlaridagi ana shu qalpoqlaridan tanib olardilar. Shunday qilib, ular turli yerlarda to'p-to'p bo'lib yig'ilishar va dushmani kutilmaganda qurshab olishardi.

Temurning makr-hiyasiga ham chegara yo‘q edi. U ikki marta o‘zini o‘ldi deb ovoza tarqatdi; bundan maqsadi – bu ovoza qo‘l ostidagilarga qanday ta’sir qilishi va merosxo‘rlariga qarshi kimlar bosh ko‘tarib chiqishini bilish edi. Temurning «tirilishi» yangi-yangi qon to‘kishlarga sabab bo‘lardi.

Temurning fe‘lini anglash juda mushkul edi. Ba‘zan u begunohlarni ham, gunohkorlarni ham farq qilmay o‘ldirib yuborar, ba‘zan tasodifiy marhamati bilan hatto dushmanlarini ham tang qoldirardi.

Vayron etishda shafqatsiz bo‘lgan Temurning yangi binolar solishga ham ishtiyoqi zo‘r edi. Hindistondan Volga sohillariga qadar cho‘zilgan yerlarda o‘z hokimiyatini o‘rnatgach, u dong chiqarish uchun yangi shaharlar barpo etish, eskilarini esa, ajoyib binolar bilan bezashga kirishdi. Biroq hashamatda Temur davlatining poytaxti Samarqandga hech qaysi shahar teng kelolmasdi. Samarqand atrofida ulug‘vor saroylar bino etildi. Saroylarni qurshagan bog‘lar shu qadar katta bo‘lar ekanki, ulardan birida yo‘qolgan otni yarim yildan so‘nggina topgan ekanlar. Saroylarning devoriga Temurning zafarlarini tasvirlovchi suratlar ishlangan.

Temur o‘z qo‘li ostidagi yerlarni nihoyatda qattiqqo‘llik, Chingizxon singari shafqatsizlik bilan tutib turardi. Hamma yerga ishonchli, o‘ziga sodiq kishilardan hokimlar tayinlagandi, ular Temurning balo-qazoday paydo bo‘lib qolishidan cho‘chib, muttasil qo‘rquv ostida yashardilar. Agarda u biror kimsaning sodiqligiga zarracha shubha qilsa, shubha qilingan kishigina emas, balki uning butun urug‘-aymog‘i ham jazoga tortilardi; Temur hatto yosh bolalarni ham ayamasdi.

Shuning uchun Temurning o‘limi u barpo qilgan saltanatning parokanda bo‘lib ketishi, talaygina o‘g‘il va nabiralari orasida talon-toroj qilinishi taajjublanarli hol emas; jang maydoniga chiqqanlarning har biri o‘zining Temurning vorisi bo‘lishiga loyiq ekanini da’vo qilar, biroq hech qaysisi kuch-qudratda Temurga teng kelolmasdi. Temur o‘z o‘g‘illariga ishonmas edi, Uning katta o‘g‘illari o‘lib ketgan, Xuroson hokimi Mironshoh esa, telbasifat edi. U o‘z otasidan buzg‘unchiliknigina meros qilib olgandi. Vayronalarni tomosha qilish unga lazzat bag‘ishlardi. Bir nafaslik ko‘ngil hushi uchun va o‘zi to‘g‘risida xaloyiq: «Mirzo Mironshoh o‘zlari hech qanday ish qilmaganlar, biroq jahonning eng nodir yodgorligini bu-

zishga farmon berganlar» deb gapirsin uchun Tabrizdagi ulug' tarixchi Rashididdinning maqbarasini buzishni amr qilgandi.

Temur kenja o'g'li Shohruxni qobiliyatsiz deb bilar, butun umidini nevaralariga tikkan edi. Eng iste'dodlisi taxtni egallasin uchun shahzodalarning barchasi bir xilda tarbiyalandi. Biroq u kutganday bo'lib chiqmadi. Temur vafot etgach, uning avlodlari, temuriylar esa, saltanatni qonga belab, parcha-parcha qilib yubordilar. Temurning nevaralaridan eng iste'dodlisi Ulug'bek edi. Unga bobosining poytaxti Samarqand tegdi.

Mironshohdan so'ng Xurosonda Ulug'bekning otasi Shohrux hukmronlik qildi. Xuroson bu davrga kelib birmuncha qudratli davlatga aylangan, uning poytaxti Hirot hatto Samarqandni ham ortda qoldirgan edi. Mashhur olimlar, me'morlar, san'atkor va shoirlar shu yerda yashardilar. Hirotning dovrug'i shu darajaga yetdiki, Shohrux vafotidan so'ng turli o'lkalarning hokimlari Shohrux Mirzo taxtiga o'tirgan sultongagina itoat etajaklarini e'lon qildilar. Poytaxtni egalash uchun qonli kurashlar boshlanib ketdi. Asosiy kurash Shohruxning nabiralari – og'a-ini Muhammad Sulton bilan Abulqosim Bobur o'rtasida bo'ldi.

Beboshlik avjga mindi; har ikki tomondan berilayotgan qurbonlar shu qadar ko'p ediki, Xurosonning ko'pchilik aholisi, ayniqsa uning poytaxti Hirotdagilar jon saqlash maqsadida chekka o'lkalarga bosh olib ketishga majbur bo'ldilar.

Alisherlar oilasi ham shu tufayli Hirotan chiqib ketgan edi.

BOLALIK

G'iyosiddin Kichkina badjahl odamlardan emasdi. U o'g'lini sevar, lekin Alisherning yoshiga nomunosib darajada yetuk va idrokli bo'lishi uni tashvishga solardi. Bir vaqtlar u o'g'lining qobiliyati bilan faxrlanardi. Hirotidagi baxtiyor kunlari uning yodida. Ko'pincha uning shinam va keng dargohiga mehmonlar yig'ilishar, ular orasida shoirlar, olimlar, harbiy kishilar bo'lardi. Ko'pchiligi chet mamlakatlarni ko'rgan bu kishilar ba'zan yarim kechagacha o'tirishib, o'z sayohatlari haqida hikoya qilib berishardi. Xitoy va Hindistondan savdogarlar kelardi. Ular shohi, qimmatbaho toshlar va fil suyagidan ishlangan anvoyi turli buyumlar keltirishardi. Keksa navkarlar

Temurning yurishlarini hali-hali xotirlardilar. Bu badavlat xonadonning osoyishta sharoitida ular hikoya qilgan qissalar afsonaday tuyulardi.

Bunday kechalarda musiqa sadolari tinmay yangrab turardi.

Olim va shoirlar G'iyosiddinning ayniqsa aziz mehmonlari edi. O'tirishlar she'r o'qishsiz o'tmas, she'rlar uch tilda: arab, fors va turkiy tillarida o'qilardi. Uzoq zamonlardan beri arab tilida yozilgan she'rlar nafis, fors tilida yozilgan she'rlar o'tkir ma'noli, turkiy tili-da yozilgan she'rlar esa rostgo'y bo'ladi deb hisoblardilar.

G'iyosiddin Kichkina qish kechalari o'z uyida bo'lgan o'tirishlardan birini hech esidan chiqarmasdi. Anchagina mehmonlar yig'ildi. Mangal atrofida, yumshoq ko'rpachalarga yaslanib shirin suhbat qurishdi. Xushbichim yigitchalar xizmat qilib turishar, das-turxon og'izga olsa eriydigan holva, xushbo'y sharbat, qand-qurs, turshak-mag'iz, bodomlar bilan bezalgan edi.

Suhbat qizib ketdi.

– Aziz mehmonlar, bugun men sizlarga san'atning nodir asarini ko'rsatamen.

G'iyosiddin shunday dedi-yu, tokchadan ajoyib bir qo'lyozma kitobni oldi. Kitobga xattotning ham, naqqoshning ham, muqova-sozning ham xiylagina mehnati singgani ko'rinib turardi. Shohi-dek silliq qog'oz betiga zo'r mahorat bilan zarhal naqsh chizilgan. Sahifaning keng havorang hoshiyalari zarhal va kumush rasmlar bilan bezalgan: sershox daraxtga afsonaviy bir qush qo'nib turibdi. Kitobga ziynat berib turgan lavhalarning birida past-baland tizma tog'lar tasvirlangan bo'lib, tog' ortidan quyosh chiqib kelmoqda. Rasmga qaragan kishining quyosh nuridan ko'zlari qamashganday bo'lardi.

Qo'lyozma qo'ldan qo'lga o'tar ekan, yuqoridanmi, o'ymakor eshik ortidanmi, mayin musiqa ovozi eshitildi. Kuy goh yaqinlashar, goh yana uzoqlashardi. Uyga naychi kirib keldi. Unga javob qilgan-day uyning u burchagida o'tirgan yana bir sozanda g'ijjak chalib yubordi. Hamma jim bo'lib, mungli, xazin kuyga quloq soldi.

– Musiqa mutafakkirga ham, navkarga ham orom baxsh etadi, – dedi Shohrux sultonning zafarli yurishlarida necha bor qatnashgan bir mo'ysafid, barlosbegi.

– Butun umri qilich jarangi ostida oʻtgan kishiga tinch hayot nashʼasi oʻzgacha lazzat baxsh etar. Shunday emasmi? – deb soʻradi yosh bir shoir nazokat bilan.

Bu oʻtirishda birinchi bor qatnashayotganidan, u bunda aytilayotgan gaplarning hammasini eslab qolishga intilardi.

– Muhtaram bek, Seiston, Bagʻdod va Sheroz ustidagi qonli janglar haqida soʻzlab bersalar.

– Sahrodagi sherning goʻshtga oʻchligi shoir qalbining taassurotlarga oʻchligi oldida ip esholmaydi, – dedi achchiq soʻzlari bilan tanilgan kishi; u haligi yosh shoirning hamrohlaridan edi.

Mezbon shaxmat soligʻliq qutini oldi. Bek shaxmatga ishqibozligi bilan dong chiqargan edi.

– Bu oʻyin menga harb maydonini eslatadi, – derdi u koʻpincha.

– Buni qaranglar, – dedi Gʻiyosiddin: – ushbu satranjni kamina-ga Hindistondan keltiribdilar. Fil suyagidan yasalgan; donalarining koʻrkamligini aytmaysizmi: katta ham emas, kichik ham, koʻrib koʻzingiz quvonadi.

Bek donalarni taxtaga terib boʻldi. Taxtaning narigi tarafiga atoqli bir kekxa shoir oʻtirdi; Gʻiyosiddinning mehmonlari bu kecha ana shu shoirning hurmati uchun yigʻilishgan edi. Shoir «E sabo, yorim jamolin tonggi shabnamdin soʻra...» qoʻshigʻini asta xirgoyi qilib, birinchi piyodani surdi. «Jang» boshlandi. Bek shoirning asbini olarkan, gʻolibona ohangda bayt oʻqidi:

*Bir ishgaki jazm etib, tugatmasa har inson
El-u yurti oʻrtasida oʻlgani shu, begumon,*

Shu payt ichkarining oʻymakor eshigi ochilib, toʻq qizil kamzul kiygan bir bola yugurib kirdi. Uyda talay odam oʻtirganini koʻrib toʻxtadi va koʻzlarini yerga tikdi: yumaloq yuzlariga qizil yugurdi; taʼzim qilib, salom berdi-da, odob bilan yurib, otasining yoniga keldi. Hamma unga oʻgirildi.

– Alisher, nomingdan aylanay, beri kel! – deb chaqirdi uni shaxmat oʻynab oʻtirgan shoir. – Mana shu asbni yuraymi, yoʻqmi?

Alisher shoirning yoniga borib, oʻychan qora koʻzlarini shaxmat taxtasiga tikdi. Shoir qalin duxoba koʻrpacha ustida chordana qurib oʻtirardi. Bola uning yelkasiga suyandi.

– Kuningiz yosh boladan so‘rashga qolgan bo‘lsa, holingizga voy, – dedi bek mazax qilib.

– Yosh bola haq gapni gapiradi.

Alisher diqqat bilan taxtaga tikilib allanimalarni chamalab ko‘rdi-da, birdan ishonch bilan:

– Yuring – dedi.

Atrofni qurshab o‘tirganlar kulib yuborishdi.

– Alisher, bu yoqqa kel! – dedi to‘rda o‘tirganlardan allakim. – Ashula aytib ber!

– Alisher, o‘ynab ber, o‘g‘lim!

– Alisher, nay chalishni o‘rgatib qo‘yaymi?

Bolani goh u mehmon, goh bu mehmon oldiga chaqirar, bag‘riga bosib, erkalardi. Nihoyat, u charchadi, otasining oldiga bordi-da, pinjiga suqilib, tizzasiga bosh qo‘ydi.

Sayyoralar haqida bahs ochildi. O‘tirganlar orasidagi bir munajjim olim Sulton Ulug‘bek nomini hayajon bilan tilga oldi.

– U kishiga o‘z dillari qanchalik ayon bo‘lsa, osmon ham shunchalik ayon edi. U kishi sayyoralarning harakat qonunini o‘rganishga yo‘l ochdilar. Osmon bizga yaqinlashdi. Sulton Ulug‘bek ana shunday ishlar qilganlar.

Alisher boshini ko‘tarib quloq soldi. Uning ko‘zlarida sham shu‘lalari aks etardi. Suhbat bir maromda davom etdi. Katta davraga, shoir va bek ham kelib qo‘shilishdi. Shaxmat o‘yini durang bo‘lib tugadi. Shoir xonish qilib, bir necha yangi she‘r o‘qib berdi. O‘tirganlar o‘qilgan she‘rlarni qizg‘in muhokama qildilar. Eng durust chiqqan o‘rinlarini ta‘kidlab ko‘rsatdilar. Uning she‘rlarini mashhur fors shoirlarining she‘rlari bilan taqqosladilar. Kimdir Qosim al Anvariyning¹ nomini tilga oldi. Shu payt anchadan beri katalarning suhbatiga quloq solib o‘tirgan Alisher qo‘lini ko‘tardi-da, ingichka tovush bilan xonish qilib Qosim al Anvariyning she‘rlarini o‘qiy boshladi.

Kutilmagan bu holdan o‘tirganlar hang-mang bo‘lib bir-birlariga qarashdi.

Mehmonlar alla-pallagacha o‘tirishdi. Bir necha marta ichkari-ning eshigi qiya ochilib, kimningdir Alisherni chaqirgani eshitildi.

¹Qosim al Anvari – fors shoiri (1432-yilda vafot etgan).

Biroq ota qo‘li bilan imo qilib bola uning ijozati bilan o‘tirganini anglatdi. O‘tirish oxirida Alisherning ko‘zlari yumilib keta boshladi, ammo u o‘zini zo‘rlab bo‘lsa ham kattalardan qolishmaslikka tirishardi. Har bir mehmon ketar oldida chin ko‘ngildan Alisherga oq fотиha berdi. O‘g‘li bilan faxrlanib, ko‘ngli tog‘day ko‘tarilgan G‘iyosiddin Kichkina mehmonlarning karomat qilib aytgan so‘zlarini mamnuniyat bilan tinglardi:

- Bola ulg‘ayib, sarkarda bo‘lgusi.
- Olim bo‘lgusi.
- Shoir bo‘lgusi.

Jahl ustida o‘g‘lini sevimli kitobidan mahrum etgan va ko‘nglini ranjitgan G‘iyosiddin Kichkina asta-sekin hovuridan tushar ekan, shu haqda o‘ylardi. Axir u Alisherga allaqachonoq «Mantiq ut-tayr»ni o‘qima deb aytmaganmidi? Endi bu taqiqlashning sira nafi tegmagani va bolaning o‘jarligini ko‘rib, uning tepa sochi tikka bo‘lib ketdi. Buning ustiga mamlakatda ro‘y berayotgan hodisalar, vatanni tark etish uni dilgir etgan edi. U kelajakda oilasining ahvoli nima kechishini bilmas, begona yurtlarda o‘g‘lining qobiliyati zavol bo‘lishidan cho‘chirdi. Uning nazarida hayot achchiq-chuchuklarini totib ko‘rmagan Alisher tajribasizlik qilib nojo‘ya yo‘lga kirib ketadiganday edi. Uning odamoviligini hatto maktabdagi bolalar ham payqashgan edi: Alisher o‘yinni yoqtirmas, o‘rtoqlaridan o‘zini chetga olib qochar, kitob va she‘r o‘qishni afzal ko‘rardi. Ota, o‘g‘lim telba bo‘lib qolmasa edi, deb qo‘rqardi. G‘iyosiddin dahshat ichida o‘g‘lini o‘rtoqlaridan birining: «U Majnunga o‘xshaydi» degan so‘zlarini esladi.

UYGA QAYTISH

Uzoq kurashlardan so‘ng Xuroson taxtiga Shohruxning nabirasi Sulton Abulqosim Bobur o‘tirdi. Mamlakatda tinchlik qaror topib, Abulqosim Boburning quvg‘inda yurgan tarafdorlari vatanga qaytib kelish imkoniga ega bo‘ldilar. Tug‘ilib o‘sgan diyorini sog‘ingan darbadarlar tezda yo‘lga tushdilar.

Karvon ikki kundan beri yo‘l bosar, Iroqdan Xurosonga avvalgi yo‘l bilan qaytmoqda edi; uyga qaytayotganlaridan yo‘lovchilarning kayflari chog‘.

Avgust oyi, kunduz kunlari jazirama issiq, tunlari – ancha salqin, saksovol va yantoq qalab gulxan yoqishadi.

Yo'lovchilar kunduzlari zo'r mashaqqat bilan, terlab-pishib buta va saksovol kesishardi. Tunlar sovuq, ko'rpa ostida ham, paxtalik chopon kiyib ham badan isimas, tashnalik kechasi-yu kunduzi tinkani quritardi. Onda-sonda quduqlar uchrab, odamlar yugurishib qolar, tuya va otlarga ham, jon kirar, bolalar sevinib qichqirishardi. Katta-katta meshlar suvga to'ldirib olinardi. Otlar bebaho suvni bosh ko'tarmay, yutoqib, sachratib-sachratib ichishardi. Gulxanlardan qolgan bir siqim kul va ana shunday quduqlar karvon yo'lini ko'rsatib turardi. Bu bir siqim kul va quduqlar avval o'tganlarning mashaqqatli yo'l bosib, o'z izlaridan kelayotganlarga qoldirgan haroratsiz salomi edi.

Kechasi dam olishdi; tong yorishmasdanoq hammalari oyoqqa qalqildilar. G'iyosiddin, tun salqini ko'tarilmasdan, ertaroq yo'lga tushishni buyurgan edi, Iroqda Alisher yaxshigina ot minadigan bo'lib, otasi unga bo'yi, pastroq asov yo'rg'a sovg'a qilgandi. Alisher otni o'ziga rom qilmoq uchun uni obdan minib o'rgatdi, U ot minib uzoq sayrlarga chiqmagan kun kam bo'lardi. Ora-sira Alisher uni jonidan aziz ko'rgan keksa xizmatkor Hoshim bobo bilan yo'lga chiqar, ammo ko'pincha yolg'iz o'zi sayr qilardi. Hoshim bobo ko'rinishdan badbashara bo'lib, devday kuchi bor edi. Bir ko'zi ko'r, labi do'rdoq, gavdasi juda beso'naqay Hoshim bobo g'azabda dahshatli, ammo o'zi mehribon, muloyim kishi edi. Bir vaqtlar G'iyosiddin uni qozining nohaq hukmidan qutqarib olgan ekan, o'sha-o'sha Hoshim bobo uning sodiq xizmatkori bo'lib qolgandi. Hirotga qaytayotganlarida karvonni qo'riqlash unga topshirildi. Katta karvon yo'llarida qaroqchilar tez-tez hujum qilib turardi. Hoshim boboning ko'zi bitta bo'lsa ham nihoyatda o'tkir edi; qulog'i esa, barخانlar ortida qumning shuvillashini ham payqardi. Kunlarning birida Alisher undan: «O'tlarning o'sayotganini ham eshitasizmi?» deb so'ragan edi. Hoshim boboning qo'llari qilich urishga mohir edi. Bobo yo'lni bilib kelish uchun tez-tez ilgarilab ketar, quduqlarni hammadan oldin topar, tunash uchun qulay joy tanlar, saksovol bor yerlarni aniqlardi.

Alisher endi Hoshim boboni kam ko'rardi. Ammo ertalablari uni avvalgicha Hoshim bobo uyg'otar, uning uchun yashirib qo'ygan suvdan ichirar va yo'rg'asini egarlab berardi.

Bugun ertalab ham shunday bo'ldi. Alisher kechasi tinch uxlay olmadi; gulxan bir yonboshinigina isitgani uchun sovqotib chiqdi. Tevarak-atrofnı sovuq qum qoplagan. Shu qumning bir necha soatdan so'ng qizib-lovillab ketishiga kishining ishongisi kelmaydi. Alisher chodirda, oyisining oldida uxlashni istamadi. Ona o'g'lidan shikoyat qilgan edi, otasi «To'qqizga qadam qo'ydi, o'rgansin; mening o'g'lim azamat bola bo'ladi, latta bazmga tobim yo'q» deb javob berdi.

Hoshim bobo yo'rg'aga egar urib keldi. Ertalabki sovuqdan junjokayotgan, hali ko'zlaridan uyqu arimagan Alisher otga mindi. Karvon asta yo'lga tushdi.

Tong shafag'i hammayoqni sarg'imtir-qizg'ish tusga beladi. Hatto osmon ham sarg'ish tusga kirdi. Asta-asta ranglar o'zgarib, osmon moviy tus oldi. Biroq qum to'zoni hamon ko'z ochgani qo'ymasdi.

Bir qum tepadan oshib o'tishdi. Yo'rg'asini minib olgan Alisher kattakon bir tuyaga yaqinlashdi. Salobat bilan borayotgan tuyaning o'rkachiga katta-katta toylar ortilgan bo'lib, Alisherning onasi ular orasiga o'rnashib olgan edi. Bola boshini orqaga tashlab, jaranglagan ovoz bilan:

– Assalomu alaykum! – dedi.

Ona yuziga tutib olgan chodrasini sal ko'tardi. Alisher uning juda qiynalib ketganini darhol payqadi.

– Alisher, yurakkinam ezildi-ku seni deb, bolaginam, ovqat yedingmi?

– Ha, Hoshim bobo ovqat ham berdi, suv ham. Qornim to'q, ruhim yengil, otim ham tetik. Gijinglab turishini qarang.

Alisher haqiqatni yashirdi. Kechadan beri birorta ham suchuk suvli quduq uchramagan edi. Yo'lovchilar birgina quduqqa duch keldilar, uning ham suvi taxir va sho'r ekan. Bu suvdan tuyalarni sug'orishdi, xolos. Odamlar va otlar tashnalikdan juda toliqqan edi. Qolgan ozgina suv o'rtada juda tejab taqsimlandi. Biroq Alisher otasidan ibrat olib, suvdan bosh tortdi:

– Ayollar bilan yosh bolalarga beringlar.

Hoshim bobo zo'r-bazo'r uni bir qultum suv ichishga ko'ndirdi. Ammo bu uning tashnaligini battar zo'raytirdi.

Karvon turnaqator tizilib borar, Hoshim bobo ancha ilgarida edi. Alisher karvonning ortida kelardi. Oldinda tuyalar lapanglab bori-

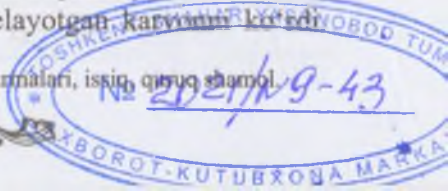
shar, uning nazarida karvonning poyoni yo'qdek edi. Kun borgan sari qizir, Qum ko'z ochirgani qo'ymasdi. Alisher ko'zlarini yumar, keyin o'zini zo'rlab yana ochar, biroq uyqusini qochirolmay sarang bo'lardi. Oxiri u tizgnini bo'shatib, otni o'z ixtiyoriga qo'yib yubordi.

Alisher tuya minib oldinda chayqalib borayotganlarga, tuyalarga ortilgan toy-toy yuklarga qararkan, o'zicha bir ohangda: «Olg'a, orqaga, olg'a, orqaga, olg'a, orqaga...» deb takrorlardi. Tomog'i qaqrab ketdi. Birdan Hirotdagi hovlilari, bog'dagi zilol suvli hovuz ko'z oldiga keldi. Qani endi shunday engashsa-yu, chanqoq lablari bilan qonib-qonib simirsa! Alisher otning bo'yniga engashdi-da, mador-siz uvishgan qo'llari bilan uning yoliga yopishib oldi. Ot bezovta bo'lib, bir silkindi-da, yurishini tezlatdi. Alisher sirg'anib egardan tushib qoldi, biroq o'zi buni payqamadi. U dong qotib uxlab qolgan edi.

Hoshim bobo suv qidirib juda ilgari ketdi. Shamol barxanlar tepasini uchirib, qumni to'zita boshladi. Hoshim bobo «Nahotki bo'ron bo'lsa?» – deb o'ylashga ham ulgurmasdan kuchli va issiq shamol turdi. Bir necha lahza o'tar-o'tmas havo qum bilan to'lib, hech narsani ko'rib bo'lmay qoldi. Kun qorong'ilashdi, quyosh kichkina xira oydek bo'lib qoldi. Umrida bunaqa bo'ronlarni ko'p ko'rgan Hoshim bobo bu hol uzoqqa cho'zilmasligini darhol payqadi. Faqat choponga burkanib olib, qimirlamay yotish kerak. Otni tinchitish qiyin bo'ldi. Hoshim bobo choponining etagi bilan uning ko'zini berkitdi, biroq ot jonivor hamon tipirchilardi.

Quyuni chetlab o'tib ketdi, endi u uzoqlarda quturib o'kirardi. Hoshim bobo karvondan uzoqlab ketgan edi. Bo'rondan so'ng u hademay bir quduqqa duch keldi. Avval otini sug'ordi, keyin o'zi qonib ichdi. Suv nihoyatda toza va totli bo'lib, samum¹ uni loyqatib ulgurmagan edi. Keyin u ikkita katta meshni suvga to'ldirdi, joyni eslab qolish uchun tevarak-atrofga sinchiklab nazar soldi-da, orqaga, karvon sari jo'nadi. Tashnaligi qongan ot jadal yo'rtib ketdi va Hoshim bobo tezda sahroda cho'zilib kelayotgan karvonni ko'rdi.

¹ Afrika va G'arbiy Osiyo cho'llarida – qum uyumalari, issiq, quyuc shamol.

U yetib kelganda hamma sarosimada edi: bir soatcha avval Alisher-ning yo‘rg‘asi yolg‘iz chopib kelibdi. Otni tutishibdi-yu, ammo bolani hanuzgacha topisholmabdi. Boboning lablari bo‘zarib ketdi.

– Mening ko‘zim bitta bo‘lsa ham Juda o‘tkir. Taqdir, menga bir odam bering, qasam Tangrigakim, Alisherni qosh qorayguncha topib kelamen.

* * *

Ding-ding-ding-ding!.. Ding-ding-ding!. – qulog‘i ostida allani-ma xuddi chivindek tinimsiz g‘ing‘illaydi. Keyin bu g‘ashni keltiruvchi ding‘illash tinadi-da, uzoqda musiqa yangraydi. Og‘izda totli sharobning ta‘mi. A‘zoyi badani sovuq suv og‘ushiga cho‘kadi, ammo shu zahotiyuq suv qaynab, qo‘llarini kuydiradi.

Alisher ko‘zini ochdi. Qizib ketgan sahroda yolg‘iz o‘zi yotardi. Quyoshning tig‘idan yashirinadigan yer yo‘q. Karvon ko‘rinmaydi, oti ketib qolibdi. Yana tashnaligi qo‘zidi. Birdan Alisherni qo‘rquv bosdi, o‘zidan o‘zi xijolat bo‘ldi, esiga darhol Hoshim bobo keldi, u bo‘lganda Alisherni xavf-xatardan qutqarardi; keyin u onasini esladi.

«Tangrim, – deb iltijo qildi Alisher, – meni onam yoniga qaytar, hech qachon uni yolg‘iz qoldirmaymen!» Qo‘llari bilan ikki kiftini mahkam changallab olgan Alisher o‘pkasi to‘lib tebranarkan, yig‘lab yubormaslik uchun o‘zini o‘ylamaslikka qaror qildi. Har qachongidek mashaqqatli onlarda sevimli kitobi – «Mantiq ut-tayr»ni eslash unga mador bo‘ldi. Shunda u kitobdagi qushlar tilidan aytilgan taylaygina qissalar ichida o‘zining hozirgi ahvoliga juda o‘xshab ketadigan bir hikoyani esladi. Qushlar kattakon suvsiz sahrodan uchib o‘tishlari kerak ekan. Mashaqqatli yo‘l ularni qo‘rqitadi, shunda qushlar ichida eng chidamli va tadbirlisi bo‘lgan popishak: «Sahro – misli yo‘q go‘zal qasrlarga kirib borish yo‘lida bir ostonadir», deydi va qushlarga kechasi sahroda adashib qolgan, ammo umidsizlikka tushmagan jasur sayyoh Boyazid Bastomiy qissasini hikoya qilib beradi.

«U kechasi adashgan edi, hozir esa kunduzi», deb xayolidan o‘tazdi Alisher.

Keyin oʻrnidan turdi-da, qizib yotgan qumga tizzasidan botib, olgʻa yurdi. Nazarida, karvon yoʻlidan borayotganday boʻldi. Hammasidan ham tashnalik qattiq azob berardi. Alisher tupugini yutib koʻrdi, biroq tupugi yopishqoq va qum aralash edi, Qovjirab ketgan lablari lovillaydi. Burni ham qumga toʻlgan. Quyoshning yalligʻi koʻzini qamashtiradi. Tevarak-atrof xastalik vaqtida koʻriladigan tushga oʻxshaydi. Nogahon u qisilgan kipriklari orasidan yaqingina yerda, oʻng tarafda atrofni xurmo daraxtlari oʻragan yam-yashil vohani koʻrdi. Alisher oʻsha tarafga qarab tez yurib ketdi. U qattiq toliqqaniga qaramay jadal yurib borar, biroz dam olardi-da, turib yana yoʻlga tushardi. Ammo voha yaqinlashay demasdi. Yam-yashil xurmo daraxtlari, zilol suv koʻrinib turardi. Alisher toqati toq boʻlib, ingrab, yubordi va yugurib ketdi. Issiq havo gup etib urilib, yuzlarini lovillatdi. Madori qurib, oyoqlari chalishdi, u yiqilib qoldi. Bir necha daqiqadan soʻng oʻrnidan turib, koʻzini ochgan edi, qarshisida hech narsa koʻrinmadi. U qoʻlini soyabon qilib, tevarak-atrofga qaradi, biroq sarob nom-nishonsiz yoʻqolgan edi. Tinkasi qurigan Alisher qattiq faryod chekdi:

– Suv deyman, suv! Tashnalikdan oʻlib boʻldim!

Keyin u oʻzini tutib oldi; koʻzlarini yumib, bir daqiqa tek qoldi; yana koʻzini ochganida oldinda kattagina qora narsa koʻrindi. «Oʻlib, sahroda qolib ketgan otmikan? – deb oʻyladi bola. – Yoʻq, qoyaga oʻxshaydi. Bu yerda qoya nima qilsin? Yo daraxtmikan-a?»

Alisher shu qadar qiziqib ketdiki, hatto tashnalikni ham unutdi. Bu ham vohaga oʻxshab birdan gʻoyib boʻlib, qolmasin deb qoʻrqqanidan qora narsadan koʻzini uzmay unga tomon yura berdi. Qora narsa oʻsha joyida qimirlamay turardi. Qiziq! Alisher yaqinlashgan sari u kichrayib borayotganga oʻxshardi¹. Bola bu gʻalati narsa yoniga gʻoyat tez yetib bordi-yu, koʻzlariga ishonmay, tepasida qotib turib qoldi. Bu – karvonlar suv olib yuradigan mesh edi. Alisher meshni qoʻliga olar ekan, ogʻirligidan uning suvga toʻla ekanini payqadi.

Bu bizning mesh, demak, karvon shu yerdan oʻtibdi! Toʻgʻri boʻrayotgan ekanman.

Alisher pishiq charm chilvirni zoʻr-bazoʻr yechdi, meshning ogʻzini ochdi-da, suvga avval qoʻlini tiqdi, hoʻl barmoqlarini shimdi

¹ Bu – sahroda: uchraydigan, fizik hodisa: narsalar hajmi unga yaqinlashilgan sari kichrayganday boʻlib koʻrinadi.

va nam qo'llarini yuziga surtdi, so'ng do'ppisini yechdi-da, limmolim qilib to'ldirib, ilib qolgan suvni yutoqa-yutoqa ichdi. Suv unga jannatning obi zamzamidek tuyuldi. Keyin ikkinchi marta do'ppisini to'ldirdi, yana ichmoqchi bo'ldi-yu, lekin o'zini tiydi. Dastlabki tashnaligi qongan edi. «Suv hali yana kerak bo'ladi. Otam ham-mavaqt, ochko'zlikning oqibati yomon bo'ladi, deb aytardilar», – o'yladi Alisher o'zicha.

Qonib suv ichgach, Alisher tanasiga quvvat kirib karvon ketidan chopgisi keldi. Biroq meshni tashlab ketishga ko'zi qiymadi. Ko'tarib ko'rdi, lekin bunday og'ir yukni ko'tarib uch qadam ham yurolmasligini angladi... Buning ustiga, nazarida birdan yana yo'lni yo'qotib qo'yganday bo'ldi. Toqatsizlik bilan atrofga alanglab, qo'rquv ichida tik qotib qoldi.

Quyosh hali ancha tikkada, biroq endi uning harorati badanni uncha kuydirmasdi. Uzoqda ikkita otliq ko'rindi. Ular qumni to'zitib, shiddat bilan yelib kelishardi. Alisherdan ikki yuz qadamcha narida to'xtab, atrofni ko'zdan kechira boshlashdi. Biri Hoshim bobo edi. Mesh bilan uning yonida turgan bolani birinchi bo'lib o'sha ko'rdi.

– Yo qudratingdan, Parvardigor; o'zingga ming qatla shukur, Xudo! – deb o'kirib yubordi u va o'qday uchib Alisher tomon kela boshladi.

– Hoshim bobo! Hoshim bobo!

Alisher otliqlarga qarab yugurdi. Hoshim boboning mehribon qo'llari uni yerdan ko'tarib oldi. Alisher sodiq xizmatkorning bag'riga suqilib, bir zum jim qoldi, faqat Hoshim bobo uni otga mindirgandan keyingina o'ziga kelib:

– Otim qani? – deb so'radi.

– Xotirjam bo'l, chirog'im, oting soppa-sog'. Hozir karvonga yetib olurmiz...

BOBUR SAROYIDA

Atrofiga sadoqatli kishilarni to'plash maqsadida Abulqosim Bobur ko'pgina urug'-aymoqlari va do'stlarini o'z poytaxti Hirotga torta boshladi. Boburning yaqinlari ichida Temurning chevaralaridan bo'lgan Sulton Husayn ham bo'lib, Alisher u bilan do'st tutingan edi.

Sulton Husaynning otasi G'iyosiddin Mansur bilan Alisherning otasi juda qalin edilar: ular bir ko'krakdan sut emib katta bo'lgan va tabiatan bir-birlariga yaqin kishilar edi.

G'iyosiddin Mansur na hokimiyat va na biror mavqega erisholmay, oro yo'lda qolgan temuriyzodalardan, edi. U an'ana bo'yicha «davlatxon» deb atalgan hovlisida kamtargina hayot kechirar, qudratga ega bo'lish u yoqda tursin, hatto ro'zg'ori ham ma'mur emasdi.

Xotini Firuzabegim ham Temur urug'idan bo'lib, bunday hayotga sira ko'nikolmasdi. Eridan qo'lini yuvib qo'ltig'iga urgan shuhratparast Firuzabegim hamma orzu-umidlarini o'g'lining kelajagiga tikkan bo'lib, uni yoshlikdan ulug' maqsadlarga tayyorlardi. Bu maqsadni hali uning o'zi ham ravshan tasavvur qila olmas, biroq qiziqqon bu ayol o'g'lida hokimiyatga qiziqish hissini uyg'otishga tayyorlardi. Firuzabegim o'g'luga Temur haqida hikoya qilardi; Temurning o'lib ketganiga yarim asrdan oshgan bo'lsa-da, uning nomini eshitganlar hali-hali qo'rqa-pisa atrofga alanglardilar.

Husayn Alisherdan ikki yosh katta edi, biroq bu farq ko'pda sezilmasdi. Ikkalovlari bir yerda o'qishar, Qur'onning suralarini baravar yodlashar, ertalab azonda nimqorong'i, sovuq madrasaga birga kelishardi.

Alisher va Husayn maktabda o'qitiladigan fanlarni allaqachonoq uqib olishgandi, ular goho o'z savollari bilan domlani dovdiratib qo'yishardi.

Bolalarning istaklari bir bo'lib, ikkalovlari ham she'r yozishar, ot chopishni sevishar va Hirotning sha'n-shavkatga erishuvini orzu qilishardi. Maktabdan ozod bo'lgach, saroy bog'ida sayr qilib yurishar ekan, ular bu haqda ko'p gaplashardilar. Sultonga qarashli juda boy kitobxonaning eshigi Alisher va Husayn uchun ochiq edi, ular bu yerda soatlab ulug' yozuvchilarning asarlarini mutolaa qilishardi.

– Men podsho bo'lganimda, – dedi kunlarning birida Husayn, – sen bosh kitobdorim bo'lasen.

– Sen podsho bo'lurmusen?

Husaynning ko'zlari chaqnaq, lablari orasidan yirtqichni singari mayda o'tkir tishlari ko'rinib ketdi.

– Podsho bo'lishimga ishonmaysenmi? Kuch-qudratim bor, buni o'zim ham sezib tururmen...

Alisher unga diqqat bilan boqdi:

– Ha, sen, albatta, podsho bo'lursen. Men esa, jonim bilan kitobdoring bo'lurmen. Biroq sen meni bundan bo'lak ishga tayinlamalikka va'da ber!

– Anglay olmadim, bu so'zlaring ila ne demoqchisen?

– Men kishilar ustidan hukmron bo'lmoqni istamaymen. Kamiraning birdan bir orzusi alarga aql-idrok nuri sari yo'l ochib bermoq va o'zi ham o'qib-o'rganmoqdir.

– G'ururingga boq, meni yo'lda qoldiradigan ko'rinasen.

Ammo uning oxirgi so'zlarini Alisher eshitmadi. Shu chog' shahar tepasidan bir gala turna uchib o'tdi. Qushlar uchburchak hosil etib, shimol tomonga uchishardi. Maqsadga tomon og'ishmay intilayotgan qushlarning erkin va dadil qanot qoqayotganliklari sezilib turardi. Alisher ularning uchishini uzoq kuzatib turdi-da, mamnunlik bilan jilmaydi. Keyin Husaynning yelkasiga qoqdi-da:

– Qani, menga yetib ol! – deya qichqirdi.

Biroq bolalar yoshlari va mavqelarining farqini his etadigan vaqtlar ham keldi. Alisher hali yosh bola edi, Husayn esa, saroyda xizmat qilardi. U Abulqosim Boburning Samarqandga qilgan yurishida qatnashdi, bu davrda Samarqand hokimi Mironshohning nabirasi Abusaid edi. Bobur Temur davlatini bitta hukmron qo'li ostiga birlashtirmoqchi edi. Alisher yurishga qatnasha olmaganidan o'ksib, yashirincha achchiq-achchiq yig'ladi. Do'sti Husaynning Bobur bilan yarashgan Abusaid xizmatida qolganini eshitib, u bat-tar qayg'urdi. Hali u Abulqosim Boburning davlatni boshqarishga noqobil, bo'shang kishi ekanini bilmasdi. Sultonning ular oilasiga, shaxsan o'ziga va Sulton Husaynga ko'rsatayotgan iltifoti uchun Alisherning olijanob yosh qalbi Boburga minnatdorlik tuyg'ulari bilan to'lib-toshgandi. Do'stining makri haqida o'ylarkan, Alisher qattiq iztirob chekardi. U o'z hujrasiga qamalib oldi, chehrasiga tashvish ko'lka soldi va birdan, kutilmaganda butun his-tuyg'ularini she'r misralariga to'kdi:

*Hajr shomidin qorong'iroq tun o'lg'aymu ekin?
Yo Rab, ul tundin xalos o'lg'on kun o'lg'aymu ekin?
Gul masallik, toza qonlig' dog'lar birli tanim,
Dard bog'imda ochilg'on gulbun o'lg'aymu ekin?*

Bunday chuqur ma'noli, hayajonli satrlarni yoshgina bola yozganiga kim ham ishona olardi? Alisher qalbida ilhom bulog'i ochilganday bo'ldi. U qariyb har kuni yangidan yangi baytlar yoza boshladi...

ZAMIRA

Alisher o'zi yolg'iz qolishni istab, ko'pincha bog'ning ichkarisiga kirib ketar va birorta daraxt panasiga yashirinib olib, she'r bitardi.

Saraton issig'ida pashshalar holsiz g'ing'illar, yengil shabada bezovta qilgan daraxt barglari shivirlashar, qayerdadir eshakning hungragani eshitalardi. Shu tobda Alisher o'zini dunyoda butunlay yolg'iz his etar, go'yo yangidan sahroda adashib qolgan-u, tepasidan, yuksak moviy osmondan sevimli kitobidagi tanish qushlar uchib o'tmoqda edi. «Mantiq ut-tayr»! Otasi burdalab tashlagandan beri necha-necha martabalab eslamadi bu kitobni! Qushlar podshosi Semurg'ning afsonaviy mamlakati Alisherga adolat va baxtiyorlik timsoli, ilm-ma'rifatning makonidek tuyular va bu diyorga u butun vujudi bilan talpinardi. Alisher, kishi baxtga mehnat orqali, mashaqqatlar chekibgina erishmog'i mumkin, deb bilar, shuning uchun tinmay mehnat qilar, o'zining fikr va tuyg'ularini yaqqol ifodalash uchun so'z xazinasidan eng zarurlarini axtarib topishga, ularni ma'noga putur yetkazmasdan birortasini ham olib tashlash mumkin bo'lmaydigan qilib, satrlarga terishga intilardi. Ular bino devorlariga yotqizilgan g'ishtlar singari she'rning nafisligini va bir butunligini tashkil etishlari lozim edi.

Ba'zan u bir bayt she'r ustida bir necha soatlab o'tirib, vaqtning qanday o'tib ketganini bilmay qolar, qorni ochganini sezmas, tushlikni unutardi. Arzandasi qayerga yashiringanini faqat Hoshim bobogina bilar, u Alisherga ovqat keltirardi. Goho bobo bilan uning olti yoshlik nabirasi Zamira ham kelardi. Zamira yaqinda qishloqdan kelgan edi. Uning beva onasi, qo'lida qolgan yetim bolalarni boqishga qiynalganidan kenjatoyi, sevimli qizi Zamirani boy xonadonda shu qizchaga loyiq ovqat topilib qolar, degan umid bilan bobosiga yuborgan edi.

Hoshim bobo Alisherni ko'proq ovqat yeyishga qistar, qizcha o'tlar orasida yugurgilab o'ynar, kapalaklar tutar, gullar terar, qo'shiqlar aytardi. Qizg'aldoq rang ko'ylak kiyib olgan qizchanning o'zi ham kapalakka o'xshar, jaji boshini sarak-sarak qilib yurishi o'ziga juda yarashar, o'n ikkita kokil o'n ikkita yaltiroq ilonchalardek uning yelka va orqalariga yoyilgan edi. Bobo uni kattalar oldida odobli, kamgap bo'lishga o'rgatgan edi, biroq Alisher o'z akalaridan biriga o'xshaganidan, qizcha tortinmasdan unga yaqinlashdi-da, dadil gapira ketdi. Alisher ham u bilan bajonidil gaplashdi.

Qizcha ba'zan uning oldiga sodiq itlari Yo'lbarsni boshlab kelar; qari it Zamiraning qo'ng'iroqday ovozigacha doimo itoat qilardi.

Zamiraning o'tkir zehni Alisherni tang qoldirardi:

– Biznikida zerikib qolganing yo'qmi, bu yer uyingdan juda uzoq-ku? – deb so'radi bir kuni Alisher.

Qizcha qop-qora ko'zlarini unga tikib:

– Bu yerda go'sht, non ko'p... Chiroyli bog' bor... Innaykin, bobom biram yaxshiki! – dedi.

Biroq onasini eslarkan, harqalay ko'ngli buzilganday bo'ldi, ko'zlari namlandi, lablari pir-pir uchdi.

O'pkasi to'lib, yig'isini yashirish uchun chopa ketdi. It ham ketidan yugurdi. Alisher sakrab o'rnidan turdi. U qizil ko'ylagi endi xiylagina joyda lipillab ko'rinayotgan qizchani quvib yetmoqchi edi. Alisher yo'l bu yoqda qolib o'tlar orasidan chopib ketdi.

Zamira uzoqlashgandan uzoqlashib borardi; endi u bog'ning o'zi hali sira bormagan narigi chekkasiga ketib qolgan edi. Noga-hon qizchanning ro'parasidan katta hovuz chiqib qoldi. Zamira chopib borayotgan yerida o'zini to'xtatishga ulgurmay, hovuzga tushib ketdi. Uning qizil ko'ylagi suv betida bir lahza ko'rinib turdi, qizcha dod deb qichqirdi-da, cho'ka boshladi.

Alisher yugura kelib, endi etigini yecha boshlagan ham ediki, Yo'lbars Zamirani ko'ylagidan tishlab, suvdan olib chiqdi.

Hammayog'i jiqqa ho'l Zamira Alisher qarshisida qaltirab turardi.

– Bobomga aytmang, xo'pmi? – deb iltimos qildi qizcha kokillarini selkillatib.

– Ko'ylaging nima bo'ladi? Jiqqa ho'l-ku.

– Yomg'ir yog'di deysiz. – Alisher jilmaydi.

– Yozda yomg‘ir yog‘ishi quloq eshitmagan gap-ku. Buning us-tiga, Hoshim booo bizdan sal narida xolos, u yerda esa, hech qan-day yomg‘ir yoqqani yo‘q! Esingda bo‘lsin: hech qachon yolg‘on so‘zlama! Qo‘rqoqlargina yolg‘on so‘zlaydi, sen botir qizsan-ku, o‘zingni suvga otmoqdan ham qo‘rqmading.

– Voy, endi sira unday qilmaymen!

– Bo‘lmasa endi darrov uyga borib, boshqa kiyim kiyib ol. Qani, kim tez chopishga!

Ular yana chopib ketishdi, ammo bu safar oldinda Alisher borar, uning ortidan it va kichkina Zamira sakrab-sakrab kelishardi.

Quyosh qizig‘ida ko‘ylak birpasda quridi, Hoshim bobo nabira-sining hovuzga tushib ketganini payqagani ham yo‘q. Alisher qiz-chani ayab, boboga hech narsa aytmadi, faqat Zamiradan endi sira bunday qilmaslikka so‘z oldi....

– Endi hecham bunday qilmaymen, – deb so‘z berdi qizcha.

– Orqangdan jinlar quvlasa hammi?

Qiz bir lahza ikkilanib turgach:

– Jinlardanam qo‘rqmaymen; baribir suvdayam jin bo‘ladi, – dedi.

Alisher qiziqsinib:

– Suvda nima bor ekan? – deb so‘radi.

Zamira bichib-to‘qiy boshladi:

– Ertaklardagiga o‘xshagan kattakon saroy bor ekan, oy hamma-yoqni sutday yoritib turibdi...

– Iye, sen hovuzga yiqilganingda bog‘da charaqlab oftob chiqib turuvdi-ku?

– Suvning tagida esa oy chiqib turgan ekan, – deb turib oldi qizcha. – Atrofida jinlar o‘yin tushishayotgan ekan. Shunaqa ko‘pki, asti qo‘yaverasiz. Meni imlab oldilariga chaqirishdi...

– Xo‘sh, nimaga bormading?

Zamira o‘ylanib qoldi,

– Vaqt bo‘lmadi, – dedi u, biroz jim turgach – Yo‘lbars etagim-dan tishlab, olib chiqdi, keyin siz meni suvdan tortib oldingiz.

– Men hammavaqt sening xaloskoring bo‘lurmen! – dedi Alisher jo‘shqinlik bilan. – Men birla tuz totib, aka-singil tutinmoqni istay-senmi?

Zamira buning qanday bo‘lishini bilmasdi, shuning uchun Ali-sher unga batafsil tushuntirdi:

– Bir kun tuz ichgan yeringga qirq kun salom ber, derlar. Tuz juda aziz narsadir.

Guvoh kerak bo'lgani uchun bo'la bu ishdan Hoshim boboni ham xabardor qildi.

Ertasiga Alisherning bog'dagi sevimli shiyponchasida aka-singil tutunish marosimi bo'ldi. Hoshim boboning chehrasidan nur yog'ardi. U Alisherning qo'liga tuz berarkan:

– Olinglar, chirog'larim, tabarruk ota-bobolar haqqi, taomilga ko'ra tuz bilan aka-singil tutuninglar, – dedi.

Alisher Zamiraga tantana bilan ta'zim qildi-da, tuzni unga bera turib:

– Shu halol tuz haqi, qiyomatlik singlim bo'l, – dedi.

Zamiraga bular hammasi qiziq bir o'yinday tuyulardi. U ham Alisher so'zlagan ohangda oldindan yodlab olgan so'zlarini aytdi:

– Mana shu oppoq tuz haqi, qiyomatli akam bo'ling.

Bu yil yozda Alisher ana shunday, Sulton Husayndan yiroqda, tanho yashadi. U yangi do'st izlamadi. Yuragida to'lgan mehruhahabbat bilan kichkina Zamirani ardoqladi. Uni ko'rarkan, qo'shiq aytgisi, she'r bitgisi, rasm solgisi kelardi. Kunlarning birida u qizchaning kapalak ketidan yugurib borayotgan rasmini chizdi ham.

Hammadan ko'ra uni kitoblar quvontirar edi. U o'ziga yoqib qolgan she'rlarni qayta-qayta o'qir, qalbida ularga javob misralar quyilib kelardi. Bunday javob she'rlardan talaygina yozib qo'ydi, ammo biror kimsaga ko'rsatishga hali jur'at etmas edi.

Ota-onasi safarda edilar. Otasi Sabzavorga hokim qilib tayinlandi. Alisherni o'qishini bo'lmaslik uchun Hirotda qoldirishdi. Xuroson poytaxtida ilmida o'tkir ustozlar bor edi, Shohrux zamonida kutubxona esa, jahonda eng boy kitobxonalardan sanalardi.

Sulton Abulqosim Bobur boladan shaxsan o'zim xabar olib turaman deb va'da bergan edi. G'iyosiddin Kickinaning Hirotdagi hovlisi va bog'i ham muttasil parvarish talab qilardi. Alisherni ham, hovli-joyini ham sodiq Hoshim bobo ixtiyorida qoldirdilar. Hoshim bobo bor ekan, boladan sira xavotir olinmasa bo'lardi. Shunga qaramay sevikli farzandini o'ylarkan, onaning yuragi ezilardi: onazor har bir imkoniyatdan foydalanib, o'g'liga maktub va sovg'alar yo'llardi. Shunday maktublardan biri Alisherning ko'nglini ayniqsa zo'r quvonchga to'ldirdi. Otasi Sabzavorda o'z g'azallari bilan elga

tanilgan shoir Amir Shohiy bilan yaqindan tanishganligini yozgan edi. Alisherning she'riyatga havasi baland ekanini eshitgan Amir Shohiy yangigina yozib tugatgan bir g'azalini bolaga yuborishni so'rabdi.

Alisher javob yozaman deb kechasi alla-pallagacha o'tirdi. Tong otganda u savag'ich qalamni qo'lida mahkam ushlagan holda qo'lyozmaga muk tushib uxlardi. Hoshim bobo bolaning ertalabki shirin uyqusini buzmaslik uchun uni qulayroq yotqizib qo'yishga ham urinmadi, biroq bola shu qadar qattiq uyquda ediki, uni hatto deraza yonida qo'shiq aytayotgan Zamiraning qo'ng'iroqdek ovozi ham uyg'ota olmadi.

SULTON HUSAYNNING QAYTISHI

Kutilmaganda Samarqanddan, Husaynning amakivachchasi Sulton Uvays Abusaidga qarshi qo'zg'olon ko'taribdi, degan dahshatli xabar keldi. Darg'azab bo'lgan Abusaid Husayin va uning o'n uch qarindoshini qal'aga qamab qo'yibdi.

Firuzabegim saroyga keldi-da, faryod chekib, Boburdan uni Samarqandga yuborishni so'ray boshladi.

– Temurning chevarasi bo'la turib, o'g'limning bandi qilinmog'iga chidab turolmaymen! Bolani nega Samarqandga tashlab keldingiz?

Firuz Abusaidning qudrati va boyligiga ishonib, o'zi o'g'lining o'sha yerda qolishini istaganligini hozir unutgan edi, Bobur ayyuhannos solayotgan ayolga nafratomuz boqdi:

– Iltimosingizning amalga oshishiga ishonsangiz, Samarqandga bora qoling. Urug'imizning aslzoda ayollariga munosib dabdaba bilan jo'naturmen.

– Men Husaynni qoshingizga keltiramen, u yana sizning sodiq mulozimingiz bo'lur, – dedi Firuzabegim tezda o'ziga kelib.

* * *

Abusaid xolavachchasining iltijolariga quloq soldi. Husayn ozod etildi. Firuzabegim o'g'lim hech qachon sizga qarshi bosh ko'tarmaydi, deb Abusaid oldida qasamyod qildi.

Husaynning qaytishi munosabati bilan Bobur katta ziyofat berdi.

Alisher va Husayn uchrasharkanlar, sir boy bermaslik maqsadida o'zlarini shod-xurram ko'rsatishga harakat qildilar. Ayriliqda o'tgan vaqt ichida har ikkisida ham xiyla o'zgarishlar yuz bergan, ammo ular hamon bir-birlariga intilardilar. Ular o'rtasidagi suhbat tashqaridan samimiy ko'ringani bilan aslida biroz mujmalroq bo'ldi. Husayn balog'atga yetgan, yurishlari, ovozi va xatti-harakatlari bilan harb kishisiga o'xshab ketardi. Alisher esa, o'z hislariga chuqurroq berilganday, tevarak-atrofdagilardan battar uzoqlashganday tuyulardi; u hatto do'stiga yangi she'rlarini o'qib berishdan ham tortindi. Husaynning ovozida istehzo payqaganday bo'ldi. O'ychan va vazmin Alisher yolg'izlikni sevar, avvaldagidek bog'da, qog'oz va qalam tutgan holda soatlab o'tirardi. Biroq bu saraton jazirasida dov-daraxtlar unga nimalar shivirlashganini, shildiragan ipak qog'oz sahifalariga shavq-zavq bilan nimalar yozganini u hech kimga aytmas, hatto Husayndan ham sir tutardi.

Alisher avvalgicha do'stlikni har qanday tuyg'udan yuksak qo'ysa-da, o'ziniig yolg'izligidan: quvonardi. Bir vaqtlar Hirot yo'lidagi Taft manzilida Sharafiddin Ali Yazdiy hazillashib, Alisherning daftarchasiga: «Mayga mukkadan ketganlarni zinhor ta'na qila ko'rmang, negakim qadahda do'stning siymosi aks etur», deb yozib bergandi.

Alisher dono tarixchi bilan uchrashuvini eslarkan, hamisha: «Do'stlik tuyg'ulariga loyiq bo'lmoq lozim, do'stlik quruq so'z-dangina iborat emasligini isbotlamoq lozim. Do'stlar bir-birlaridan uzoqda yashasalar ham yaqin bo'lmoqlari mumkin», – deb o'ylardi.

Alisher bu haqida Sulton Husaynga bir necha bor so'zlagan edi, biroq Husayn bunday fikrlar bilan bosh qotirib o'tirmasdi. U Alisherni samimiy sevar, u bilan bo'lsa zerikmas, ammo do'stlik tuyg'ulari haqida chuqurroq mulohaza qilmasdi.

Alisher o'z uylarida bo'lgan shoirlar va ularning she'rlari haqida shu qadar maroq bilan hikoya qilardiki, kunlarning birida Sulton Husaynda ham she'r yozish ishtiyoqi uyg'ondi. Sabr-toqatsiz Husayn hamma narsani bir zumda bitirib tashlashni sevardi. U kechki osmonda dastlabki yulduzlar ko'rina boshlaganda g'azal boshlab, xuftonga bormasdan yozib tugatdi. G'azalni ham kechki yulduzga

bag'ishladi. Alisher she'rmi nafisligi uchun maqtadi, biroq unda yangi fikrlar yo'qligini qayd etdi. Sulton Husayn ranjimadi ham, jahli ham chiqmadi, faqat loqaydlik bilan dedi:

– Qusuri bo'lsa bordir, nima, men faylasuf bo'larmidim? Menimcha, she'riyat – kishi hissiyotiga lazzat bag'ishlovchi narsa, xolos. Menga qarang, Alisher! Yaxshisi, qalamni kamonga almashtiramiz. Ko'pdan beri shikorga chiqqanimiz yo'q. Hozir ayni jayron ov qiladigan payt. Yigitlarni to'playmiz-da, ertagayoq yo'lga chiqamiz.

OV

G'ata-g'ata-g'a-g'a-g'u-u! Kallayi saharlab, oqimtir osmon tobora moviy tus ola boshlagan pallada karnaylar g'atilladi.

Abulqosim Bobur Husaynning Alisher bilan birga ovga borish haqidagi iltimosiga e'tiroz bildirmadi. Bobur bu yigitchaga alohida mehr qo'ygandi. Yigitchadagi o'z kuchiga ishonch va qat'iyat uni maftun etar, afsuski, bu sifatlardan uning o'zida yo'q edi. Hali qanot chiqarmagan Husayn Sultonga mustahkam tayanchday tuyulardi. Ba'zan u o'z davlatini kengaytirish, bo'linib ketgan yerlarni qaytarib olishni xayol qilarkan, Husayn siymosida o'ziga sadoqat bilan xizmat qiluvchi bahodir sarkardani tasavvur etardi.

Endi Alisher ham davlat xizmatiga qabul qilingan edi, shuning uchun ovga qatnashishga ijozat olgali shaxsan o'zi Abulqosim huzuriga keldi.

– Ehe, G'iyosiddin Kichkinaning o'g'li! – deya qarshi oldi uni Bobur. – Agar sen ham bizning xonadonga otangdey sadoqat bilan xizmat qilsang, Alloh taolo o'z marhamatidan quruq qo'ymaydi. Bora qol, eng semiz jayronni otib kel.

Sulton ovchilarga o'zining sevimli shikor begini¹ qo'shib jo'natdi. Shikor begi – baland bo'yli, baquvvat, ko'rinishdan g'oyat badjahl kishi edi. Aytishlariga qaraganda, hatto yo'lbars ham unga ro'para kelsa, qo'rquvdan kalovlab qolar, yovvoyi fil esa, xartumini quyi solib, joyidan jilolmas ekan.

Alisher Sulton Husayn bilan yonma-yon borardi. Abulqosim Bobur unga boshdan oyoq yasatig'liq yana bir ot in'om qildi. Ot hali minishga u qadar o'rgatilmagan bo'lsa-da, Alisher bundan aslo

¹Shikor begi – podsholar saroyida ov ishlarini boshqaruvchi kishi.

qo'rqmasligini ta'kidlamoqchiday egarda bamaylixotir o'tirardi. Chehrasida xayolchanlikdan asar ham qolmagan. Ko'zlari yangi taassurotlarga zo'r chanqoqlik bilan yonadi. Bunday katta ovda u birinchi marta qatnashayotgani uchun katta ovlarni ko'p ko'rgan Sulton Husaynga ehtirom bilan qarab-qarab qo'yardi. Sulton Husayn mohir ovchilardan bo'lib, saroyda ko'pincha u otib kelgan jayron va yovvoyi o'rdaklarning barra go'shtlaridan taomlar tayyorlanardi.

Ovchilar bilan birga kelayotgan xizmatkorlar orasida Hoshim bobo ham bor edi. Alisher boshqalarning unga homiylik qila berishlarini yoqtirmas, buni bilgan Hoshim bobo uning ko'ziga kamroq ko'rinishga urinar, biroq hammavaqt uzoqdan kuzatib borar edi.

Tog'da bir necha kun qolish mo'ljallanganidan ular o'zlari bilan chodir, idish-tovoq va har xil anjomlar ola borardilar.

Ertalab azonda kuzdagidek salqin bo'lgan esa-da, quyosh chiqib yoyilgach, yozdagidek kun isib ketdi.

Cho'lga chiqib, dam olish uchun birinchi marta chodir tikkanlarida kun yarimdan oqqan, otlar ham, odamlar ham ochiqqan edi. Gilamlar to'shalib, ovqat tayyorlanar ekan, Alisher bilan Sulton Husayn atrofni tomosha qilgani ketishdi. Ular odamlarning ola-g'ovur shovqini eshitilib turgan manzildan tobora uzoqlashib bordilar. Yoz quyoshining shafqatsiz nuridan yer beti ochiq jarohatday tors-tors yorilib yotardi. U yer-bu yerda nimjon o't-o'tlanlar ko'zga chalinar, achchiq erman hidi anqirdi.

– Yer suvga tashna, – dedi Alisher. – Qani endi uni qondirib sug'orilsa; mana bu o't, yantoqlar o'rniga mo'l-ko'l don to'kardi.

Ammo Alisherning so'zlari Husaynning qulog'iga kirmas, u chekkaroqdagi allanarsaga diqqat bilan tikilib turardi.

– Uni qarang, Alisher, ilonmi?...

Yantoqlar orasida allanarsa jadal o'rmalab borardi.

– Darhol boshini yanchmoq kerak! – dedi Alisher, – Cho'l ilonlari zaharli bo'ladi...

Bu orada ilon bilanglab borib, bir kavakka kirib ketdi.

– Bu yerda tunamoq xatarli, – dedi Alisher xavotirlanib. – Ilon ko'p bo'lsa kerak...

– To'xtang, – deb uning gapini bo'ldi Sulton Husayn, – mening xayolim hozir boshqa narsada: rostki bu yerda ilon ko'p ekan,

shu yaqin orada xazina bo'lmog'i kerak. Rivoyatlarda ilon xazina qo'riqlaydi deyiladi, rivoyatlar esa, hech qachon aldamaydi.

Alisher kulib yubordi.

– Rivoyatlar o'sha rivoyatdagi qahramonlarnigina aldamaydi. Menimcha, bu yerdan xazina axtarish befoyda, ilon chaqib olsa ajab emas.

Sulton Husayn qovog'ini soldi – u shashtini qaytargan kishini xush ko'rmasdi: buning ustiga Alisherning ovozida istehzo aks etardi. Do'stining odatini yaxshi bilgan Alisher u bilan aytishib qolishni istamay, xushchaqchaqlik bilan dedi:

– Keling, qidirsak-qidiribmiz-da, bizdan nima ketdi. Bu yerlarda vayrongarchilik urushlari shu qadar ko'p bo'lganki, odamlar o'z boyliklarini chindan ham yerga ko'mgan bo'lishlari mumkin. U vaqtda juda yosh bo'lsam ham es-es bilamen, bir mahallar Sulton Shohrux hazratlari o'lganlarida Hirotdan kelayotgan bizning karvon shu oradan o'tgan edi. Ko'plar o'z uylari, tug'ilib-o'sgan yurtlarini tashlab, yig'lab-yig'lab musofir yurtlardan boshpana izlab ketgan edi.

Qorinlari yaxshigina ochgan yigitchalar manzilga qayta boshlashdi. Birdan qarshilarida qizil bir nuqta ko'rindi, u hilpirab ular sari kelardi. Yaqinlashgach, bu qizil ko'ylak kiygan qizcha ekani ma'lum bo'ldi.

– Zamira! – deb qichqirdi Alisher. – Ha, singlim? Qayerdan kelib qolding?

Zamira Alisher tomon tobora tez yugurib kelardi. Birdan u to'xtab, o't uzayotganday yerga engashdi, keyin sapchib o'zini orqaga tashladi-da, qattiq qichqirib yubordi. Qizchaga biror narsa bo'lganini payqagan Alisher bor kuchi bilan unga qarab yugurdi.

Og'riqdan afti-basharasi burishib ketgan Zamira o'ng qo'lini baland ko'tarib silkirkan:

– Og'riyapti, voy, og'riyapti, ilon..! – deb qichqirardi.

Alisher qizchaning ustiga engashib, o'ng qo'lining bosh barmog'i mo'mataloq bo'lib shishib ketganini ko'rdi va darhol bor kuchi bilan qonini so'ra boshladi. Yo'lbars zo'r berib vovillab, ular atrofida aylanardi. Hademay Sulton Husayn ham yetib kelib, hayrat bilan do'stiga boqdi.

«Bu qiz bizning manzilga qayerdan keldi? Alisher uni qayerdan taniydi? Nima uchun u qizchanning barmog'ini so'rmoqda?».

Sulton Husayn hayron bo'ldi, chehrasida yengilgina istehzoli tabassum aks etdi, biroq qiziqsinish har narsadan ustun chiqdi. Sulton ular oldida turib qoldi.

– Ana, endi bo'lar, – dedi nihoyat Alisher.

U Zamiraning etagidan ensizgina qilib, bir parcha latta yirtib oldi-da, barmog'ini yuqorisidan mahkam bo'g'ib bog'ladi. Barmoq battar ko'karib ketdi, uchidan bir tomchi qon chiqdi.

– Menimcha, endi zarar qilmasa kerak. Qon bilan ilonning zahri ham chiqib ketdi.

Qizcha endi yig'lamas, faqat bilinar-bilinmas qaltirardi.

– O'zi nima gap? – so'radi Sulton Husayn.

– Ilon chaqib olibdi, men darhol chaqqan yerining qonini so'rib tashladim. Meningcha, u endi falokatdan qutuldi. Zamira, sen bu yerga qanday kelib qolding?

Qizchanning yoshdan xiralashgan ko'zlari jonlandi:

– Bobom oyingga olib boraman, deb birga olib kelayatuvdilar.

It endi hurmas, qattiqqo'l ammo sevimli bekasini xavfdan qutqargan Alisherga ko'zlarini tikkancha turardi.

Sulton Husayn bo'lsa, hayajonlanib:

– Ana, ko'rdingizmi, bu yerda ham ilon bor ekan! Balki bu xuddi haligi ilondir. Shu oraga albatta xazina ko'milgan, – dedi.

Vaqt namozasrga yaqinlashib qolgandi. Gulxanda tayyorlanayotgan taomlar isi dimoqqa urildi. Yigitchalar manzilga oshiqishdi. Alisher Zamirani qo'lidan yetaklab borar, Sulton Husayn esa, qizchaga qayrilib ham qaramasdi. Gilamlar ustiga yozilgan dasturxonlardagi anvo turli taomlar ovchilarga maxtal edi. Hoshim bobo dashtdan Alisherni chaqirib kelish uchun endi otga mingan ham edi, Alisherning o'zi ko'rinib qoldi. Yonida yig'lab, Zamira kelardi. Qizchanning barmog'iga yana og'riq kirdi, uning a'zoyi badani qaltirar, ko'z oldi qorong'ilashib borardi.

– Eh, peshanamning sho'ri qursin! – deb qichqirdi Hoshim bobo, qizchani ilon chaqib olganini eshitib, so'ng Sulton Husaynga murojaat qildi: – taqdir, ijozat bersangiz, tabib kelib falokatning oldini olsa.

Ovchilar bilan birga borayotgan tabib qizchanning qo'lini kelib ko'rdi.

– Qo'lingni chaqqan ilonning rangi qanaqa edi? – Zamira eslolmadi. Qo'rquv va og'riqning zo'ridan qizcha hushidan ketayozgan edi. Tabib sekin Hoshim boboga:

– Kesib tashlash lozim... – dedi.

– Nima? Barmog'ini-ya? – qayg'u-alamdan o'zini bilmay qichqirib yubordi Hoshim bobo.

– Yo'q, hozircha bir bo'g'inini. Lekin tezlik bilan kesmoq zarur. Qatta pichoqni keltiring.

– Oh, peshanam qursin mening, peshanam! – deb g'o'ldiradi Hoshim bobo, nabirasini qo'rqitib yubormaslikka tirishib.

Qizchaga dud va dasht hidi anqib turgan taxir dori ichirishdi, u hushidan ketdi.

Tabib bir zumda o'z ishini bajardi. Zamira dod deb qichqirdi-yu, yana hushidan ketdi. Qo'lini mahkam bog'lab, qonni to'xtatishdi, jarohatga shifoli o'tlar qo'yishdi. Qizcha ko'zini ochganda, og'riqni deyarli sezmasdi. Unga yana dori ichirib, uxlatib qo'yishdi. Astasekin issig'i tushdi. Tabib, xatar o'tdi, dedi. Lekin qizcha quvvatga kirguncha bir necha kun yotishi kerak edi.

Hoshim bobo uni qishloqqa olib borib qo'yajagini aytdi. Qizchanning onasi ovchilar yo'lidagi bir qishloqda turar, bobo Zamirani shuning uchun birga olib kelayotgan ekan. Zamira oilaning arzandasi edi, qashshoqlikdan boshi chiqmagan oila loaqal Zamira muhtojlik ko'rmay o'ssin deb uni Hoshim bobo oldiga yuborgan edi.

Yulduzlar bilan qoplangan osmon cho'l tepasiga ulkan qora chodirini yozdi. Chiyabo'rilar uvlashardi. Bu uvlash Alisherga ba'zan Zamiraning yig'isiday tuyulardi. U qattiq xavotirlanar, singlisining hayoti xavf ostida qolganini o'ylarkan, ichini it tirnardi. «Yosh bolani birga olib kelib nima qilardi-ya, Hoshim bobo!» – deb o'ylardi Alisher. Biroq u keksa xizmatkorga hech narsa demadi, chunki bobo busiz ham dilgir edi.

Sulton Husaynning esa, aksincha, kayfi chog' edi. Miriqib ovqatlanganlaridan so'ng kimdir mahorat bilan rubob chaldi, keyin bulbul nolasidek nay ovozi yangradi. Navbat tanburga keldi. Uzoq o'tirib oyoqlari uvishib qolgan yigitlar o'yinga tusha ketdilar.

Kechqurun shikorbeqlari ov qilnadigan yerni ko'rib qaytishdi. Ular jayronlar izini topgan edilar: tong otishi bilan biroz janubga yurib, ovni boshlay berish mumkin.

– Hazrat sulton oldilarida jayronlar serkasini otib kelaman deb ont ichganman, otib boraman ham! – dedi kerilib Sulton Husayn.

U hayqirar, gulxandan-gulxanga o'tar, yigitlarni joni holiga qo'ymay bellashar, ular bilan qurol ko'tarib chopishar edi. Nihoyat charchab, gulxan oloviga xayolchan tikilib o'tirgan Alisher yoniga kelib cho'kdi.

– Olov yoniga o'tirib olib, jinlar bilan suhbat quryapsizmi? – istehzo bilan so'radi Sulton Husayn. – Cho'l ilonlari qo'riqlayotgan xazina qayerga ko'milgan ekan? Qidiraylik desam unamadingiz, ehtimol topib olarmidik.

– Bir yo'la ikki ishni qilmoq mumkin emas, – dedi Alisher o'ychan. – Biz ov qilgani kelganmiz, xazina qidirsak aylanishib qolamiz. Bir kitobda o'qib edim, allaqaysi shoh ovga qiziqib ketib, o'zining sarkardalik burchini unutib qo'ygan va dushman qo'liga asir tushib qolgan ekan. Aql bilan idrok ehtirosdan ustun turmog'i lozim.

Sulton Husayn chunonam qattiq qah-qah urib kuldi-ki, bir necha kishi qiziqsinib, ular oldiga yig'ilib keldi.

– O'zi nima gap?

– Hech gap yo'q, – deb javob berdi Sulton Husayn hamon kular ekan, – yosh do'stim o'z fikrlarini pand-nasihatchilik pardasiga o'rab, menga ta'lim beryaptilar.

Yaqin kelganlar orasida Abdukarim degan bir olim ham bor edi. U qo'lidan har ish keladigan, qobiliyatli kishi bo'lib, she'r yozar, har xil sozlar chalar, shu bilan birga zo'r ishqiboz ovchi ham edi. Hammadan ham u lochin ovini sevar, o'zi besh yuzdan ziyod qushni ovga o'rgatgan edi.

Bir vaqtlari Alisher va Sulton Husaynning murabbiysi bo'lgan Abdukarim yoshlarni juda sevar, ular bilan bajonidil suhbatlar qurardi. Mana hozir ham, yigitchalar o'rnilaridan turib, izzat-ikrom bilan qarshi olishgach, u gilamga o'tirdi-da, yoshlarni yoniga taklif qildi.

U buyuk shoirlarning asarlaridagi ov tasvirlarini alohida zavq bilan o'qir, ovchilar hayotidan ko'p hodisalarni bilardi.

– Siz bilan biz hozir zulmat diyoriga tobora ichkari kirib bormoqdamiz, – deb gap boshladi Abdukarim, – biroq ertagi lazzatlar xayoli baribir hech kimga uyqu bermaydi. Kelinglar, hikoya aytishib vaqtni qisqartaylik.

Alisher jonlandi. Husayn odob bilan quloq osdi.

– Gap kattadan. Siz boshlang, – dedi u, Abdukarimga murojaat qilib.

– Men mohir ovchi Bahromshohni xotiringizga solmoqchiman. Shoh shuningdek yaxshi ashulalarni ham sevardi. Butun bo‘sh vaqti ov qilish va qo‘shiq tinglash bilan o‘tardi. Shohning qullari ichida Ozoda ismli bir cho‘risi bo‘lardi. U shu qadar nafis kuylardiki, hatto bulbullar ham lol qolardilar. Bahrom Ozodadan sira ajralmasdi; sa-farda ham, ovda ham doim birga olib yurardi. Kunlarning birida ov qilar ekan, Bahrom o‘q-yoy otishda o‘z mahoratini namoyish qilish uchun ikki uchli o‘q bilan serka jayronning ikkala shoxini uzib tushiradi; urg‘ochi jayronning boshiga esa bamisoli ikkita shox o‘sib chiqqanday qilib, ikki o‘q qadaydi; uchinchi jayronni esa juda alo-mat qilib qulatadi...

Abdukarim allanarsaga quloq solganday biroz sukut qildi; chi-yuborilarning go‘dak yig‘isiga o‘xshash uvlashi va boyqushlarning qiyqirishi endi juda yaqindan eshitalardi.

– Xo‘sh, keyin nima bo‘ldi? – deb so‘radi Sulton Husayn sabr-sizlik bilan.

– Firdavsiyni o‘qimoq kerak, – dedi Alisher nasihatomuz.

– To‘g‘ri, – dedi Abdukarim, bir vaqtlar o‘zi‘ ularga «Shoh-noma»dagi bu hikoyani o‘qishga tavsiya qilganini eslab. – Alisher, balki bu yog‘ini siz aytib berarsiz?

Alisherning yonoqlari mamnuniyatdan qizarib ketganini gulxan yorug‘ida ko‘rish qiyin edi.

– Aytib bermog‘im mumkin, – dedi u hayajondan biroz entikib.

Sulton Husayn toqatsizlik bilan yelkalarini sal uchirdi-yu, ammo o‘rnidan qo‘zg‘almadi: u keyin nima bo‘lganini bilishga oshiqardi.

– Shoh Bahrom uchinchi jayronning oyog‘ini bir o‘q bilan qu-log‘iga birkitdi.

– Tasanno! – dedi Sulton Husayn. – Xo‘sh, go‘zal ashulachi nima debdi?

– Shohning mahoratiga tahsin aytish o‘rniga jayronning holiga achinibdi. Shoh beodoblik qilgani uchun Ozodani otning tuyoqlari ostiga tashlab, majaqlab yuboribdi.

– Boplabdi! Erkakning ra’yiga qarshi chiqqan har bir ayolni shunday qilmoq darkor! Tag’in kimga deng – shohga-ya!

– Menimcha, – dedi Alisher jiddiy, – bunday xushovoz qo‘shiqchi va yumshoqko‘ngil ayolni o‘ldirmaslik lozim edi.

Abdukarim munozarani bo‘ldi:

– Bunday qissa Nizomiyda ham bor. Lekin unda qo‘shiqchining nomi Fitna. U shohning mahoratini ko‘rib ajablanmaydi, balki har bir ishda ko‘p mashq qilgan odam albatta muvaffaqiyatga erishadi, deydi... Endi ovda o‘z boshimdan kechgan bir voqeani hikoya qilib beraman...

Hikoya va xotiralar aytish bilan vaqt o‘tib bordi. Nihoyat Abdukarim charchab, o‘z chodiriga yo‘l oldi. Alisher va Sulton Husayn ham kirib yotishdi.

Ov butun tartib-qoidasi bilan boshlandi. Ovchilarning asosiy vazifasi jayronlar yoniga mumkin qadar sezdirmasdan yaqinlashish edi. Sezgir va hurkak jayronlar xatarni payqashi bilanoq shamoldek uchib, bir zumda g‘oyib bo‘lardilar.

Ovchilar joy-joylariga tarqalishdi; ular bir-birlaridan xiyla uzoq turishar, ammo ularni egri chiziq bilan birlashtirilsa, rasmana davra hosil bo‘lardi. Asta-sekin ba’zilar ikkinchi ichki tor davra hosil qilish uchun katta davradan oldinga o‘ta boshlashdi. Dastlab ular ohista yurishdi, keyin uzoqda, tog‘ etaklarida qorayib jayronlar podasi ko‘ringach, otlarining boshini qo‘yib yuborishdi.

Quti o‘chgan jonivorlar tog‘ so‘qmog‘i bo‘ylab qushday uchib qocha ketdi. Biroq ot minib olgan Sulton Husayn ular yo‘lidagi pistirmada yashirinib turardi. U jayronlar yo‘lini kesib chiqdi, jayronlar yana dashtga burilishdi, ammo dasht tomondan ham ularni ovchilar o‘rab kelardi.

Alisher birinchi safda edi. U egarda quyib qo‘yganday o‘tirar, xayolchanligi ertalabki shabada bilan birga uchgan edi. Lozim bo‘lgan daqiqada jadal harakat qilish uchun uning butun vujudi ko‘z va quloqqa aylangan, qo‘llari kamon va o‘qqa ko‘nikmagan esa-da, hozir ularni shavq bilan, mahkam tutib borardi.

Ro'parasidan yelib kelayotgan Sulton Husaynni ko'rgach, Alisher otni unga tomon surdi. Sulton Husayn hayajondan entikib:

– Haydab kelingan jonivorni otishning nima qizig'i bor? – deb qichqirdi. – Uni mana shunday, qochib ketmoqchi bo'lib, o'qday uchib borayotgan yerida otish kerak. Alisher, ho' anovi jayronni ko'ryapsizmi? Hozir men uni oldingi ikki oyog'idan otaman.

Sulton Husayn jayronni nishonga olib, o'q uzdi.

Alisher taajjubdan hang-mang bo'lib qoldi. Jayron bir lahza taqqa to'xtadi, keyin oldingi oyoqlari bukilib, muk tushdi-da, to'lg'ana boshladi. Alisherning esa birdan do'stining jig'iga tekkisi kelib qoldi, u Nizomiyning «Hafti paykar» dostonidagi Fitna singari:

– Buning tang qoladigan siri yo'q, hazratlari kamon otishni ozmuncha mashq qilganmilar, – dedi.

Sulton Husayn istehzo bilan jilmaydi. Biroq, Alisher uning qiyofasidagi har bir o'zgarishni bilardi: Sulton Husayn kulgi bilan g'azabini bosdi, xolos. Alisherning sho'xligi qo'zib, gapida davom etdi:

– Umid qilameiki, hazratlari Bahrom shohga o'xshab meni sahroga tashlab ketmaslar?..

Sulton Husaynning ko'zlari Alisherga nishtardek qadaldi:

– Ana shunday dag'allik qila bersalar bir kunmas bir kun tashlab ketishdan ham toymaymen.

U shunday dedi-yu, ovga qiziqib ketib, aytganlarini o'sha zahoti unutdi.

Bu orada ovchilar dastlabki otilgan jonivorni tantana bilan qurshab olishdi. Jayronlar dashtda o'zlarini har yoqqa urib ko'rishdi, keyin bir-birlarining pinjiga suqilib, g'uj bo'lib olishdi, bu esa ularning halokatini tezlashtirdi.

Abdulkarim ovni ishonch bilan boshqarar, uning yo'g'on ovozi cho'lning goh u chekkasidan, goh bu chekkasidan eshitilardi.

Quyosh tikkaga ko'tarilgan sari qattiqroq qizdirganiday, ko'pchilikning kayfiyatiga berilgan Alisher ham ov qizigan sari qiziqib borardi. U ov suroniga aralashib, goh otini yeldek uchirar, goh taqqa to'xtatardi; uning to'xtaganini ko'rgan jayron ham to'xtardi. Bir necha bor shunday qilgach, nihoyat Alisher bir jayronni quvib yetdi. Otaymi, yo'qmi deb o'ylashga ulgurmasdanoq, qo'lidagi kamondan o'q uchib ketdi. Jayron yiqildi. U o'q yegan edi.

– Bu sizning o‘ljangiz! – deb qichqirdi nogahon Alisher yonida paydo bo‘lib qolgan Sulton Husayn.

Hademay holdan toygan jayronlarning hammasi qurshab olib otildi. Faqat bitta yoshgina urg‘ochi jayron tepalikning narigi tarafiga qochib qutuldi. Uning ortidan hech kim quvmadi, usiz ham o‘lja yetarli edi. Eng yaxshi jayronlar sultonga deb ajratildi, qolganlarini shu yerning o‘zidayoq so‘yib yedilar. Ertasiga ovchilar qorinni rosa to‘yg‘azib olib, orqaga qaytdilar. Zamirani qoldirib ketishgan qishloq yo‘l yoqasida edi.

Shu qishloqda dam olgani qo‘nishdi. Alisher Hoshim bobo bilan birga Zamiralarnikiga bordi. Ularning qashshoqligini ko‘rib, yuragi ezilib ketdi. Pastakkina uyining sharti ketib, parti qolgandi. Zamira iflos bir po‘stak ustida yotar, yonida keksagina bir xotin ip yigirib o‘tirardi. Bu Zamiraning buvisi ekan. Boshqalar hammasi dalada ekanlar.

Zamira rangi ketgan, ozgan esa-da, ko‘zlari quvonch bilan chaqnardi.

– G‘amxo‘r akang Alisherga rahmat degin, – deb tantana bilan gap boshladi Hoshim bobo.

Biroq Alisher imo bilan uni to‘xtatdi.

– Yo‘lbars seni ko‘rsa juda quvonadi-da! Hoshim bobo, Zamirani tezroq olib chiqing. Mana bu xolamlarga esa, men otgan jayronni keltirib bering, men uni sultonga va‘da qilgan edim, biroq o‘ljamiz usiz ham yetib-ortadi, bularga esa u juda asqatadi.

Kampir boshini ko‘tardi. U yuzini ro‘mol bilan to‘sib olgandi. Yoshlanib turgan ko‘zlarini Alisherga tikdi:

– Olloh taolo martabangizni ulug‘ qilsin, bolam! Xudoga shukur, hammamiz sog‘-salomatmiz, teng sherik bo‘lsa ham ishlab yotib-miz. To‘g‘ri, uyimiz eski, tomimiz suvalmagan, yomg‘ir yoqquday bo‘lsa uyimizda o‘rdak suzadi. Hechqisi yo‘q, qishgacha yo Olloh, yo nasib.

Alisher belbog‘iga osig‘liq hamyonini qoqishtirib, bir necha tanga topdi-da:

– Mana buni oling, onajon, – deya kampirning oldiga qo‘ydi. Kampir darhol pulni yerdan oldi.

– Iqbolingiz baland, martabangiz ulug‘ bo‘lsin, bolam!

Hoshim bobo Zamirani ko‘tarib oldi. Kampir nevarasini qaytib ko‘rmaydiganday ho‘ngrab yig‘lay boshladi; yana tug‘ilib o‘sgan

uyidan uzoqqa ketayotganini payqagan qizcha ham ko'z yoshi qildi.

Ko'chada ovchilarni uvadalarga belangan och-yalang'och bolalar qurshab olishdi. Ular Zamiraga havas bilan boqishardi. Alisher bor-yo'g'ini bolalarga ulashib berdi. Qishloqdan chiqib jo'nasharkan, u ancha vaqtgacha otliqlar ko'targan chang to'zoni ortida ko'zdan g'oyib bo'layotgan pastak-pastak xaroba kulbalarga qarab-qarab bordi. Och-yalang'och bolalar tilanishib, ular ketidan yana ancha yergacha ergashib kelishdi.

UNUTILMAS UCHRASHUV

Hirotda yaqin qishloqlardan biridagi oddiygina kulbada ulug' shoir Lutfiy istiqomat qilardi.

To'qson yoshli mo'ysafid o'zining uzoq umri davomida falak gardishining bevafoqligini ko'p ko'rgan edi: u Temurning hashamati va shafqatsizligi, boshqa turli shoh va amirlar taxtga kelishi va inqirozga yuz tutishiga shohid bo'ldi, hokimlarning makkorligini kuzatdi.

U butunlay ijodga berilish uchun shovqin-suronli saroy hayotidan ko'rimsizgina kulbasining, osuda quchog'iga chekilgan edi. Lutfiy tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy tomonidan bitilgan Temur hayotiga oid katta asarni nazmga ko'chirish uchun ancha vaqtini sarfladi.

U ayniqsa g'azallari bilan mashhur edi. Lutfiyning g'azallari og'izdan og'izga ko'chib yurar. Alisher ulardan ko'pini bilardi. Lutfiyning mahoratiga qoyil qolgan yosh Alisher u bilan uchrashishni orzu qilardi. Kunlarning birida ana shu orzu ushaldi.

Alisherning iste'dodi haqidagi ovozarlar Hirotda ko'plarning qulog'iga yetgandi. Undan Lutfiy ham xabar topdi. Yolg'izlikda umr o'tkazishiga qaramay, u ahyon-ahyonda sulton saroyida ham bo'lar, saroyda uni izzat-ikrom bilan qarshi olishardi.

Bu safar kelishining asosiy boisi yosh shoirni ko'rmoq istagi edi.

Alisher ulug' shoir bilan ko'rishar ekan, hayajondan rangi oqarib ketdi. Lutfiy uning chehrasiga mehr bilan tikilib:

– She'r bitishingizni bilurmen, o'g'lon. Birortasini o'qib bersangiz, – dedi.

Alisher qizarib, do‘rillagan ovoz bilan muhabbat haqidagi bir g‘azalini o‘qiy boshladi.

*Orazin yopg‘och ko‘zimdin sochilur har lahza yosh,
Bo‘yla kim paydo bo‘lur yulduz, nihon bo‘lgach quyosh.*

G‘azaldagi o‘xshatish va obrazlar shu qadar yangi, vazn shu qadar ohangdor ediki, kekxa Lutfiyning ko‘zlari chaqnaq ketdi; u g‘azalni zavq bilan, boshini asta tebratib o‘tirib tingladi, keyin Alisherni bag‘riga bosib, qizg‘in xitob qildi:

– Qasam Tangrigakim imkon bo‘lsa, men o‘zimning forsiy va turkiyda bitgan o‘n ikki ming baytimni shu g‘azalga almashar edim ham o‘zimni baxtiyor his etar edim! Barakallo, o‘g‘lim, o‘z ona tilingizda she‘r bitishingiz bag‘oyat maqbul! Turkiy tilida yozganim uchun meni necha-necha marotaba kamsitdilar. Qora xalq tilida she‘r bitasen deb mazax qilib kuldilar. Lekin men mehnatlarimga achinmaymen. Bizdan oldin o‘tgan mavlono Xorazmiy¹ turkiyda bitgan she‘rlari bilan dong taratdi. Men ham shu tilda holi qudrat ijod etdim, endi siz buni davom ettirgusisiz.

Alisher ixlos bilan Lutfiyning qo‘llarini peshanasi va yuziga surtdi, shoir tag‘in uni o‘z farzandidek bag‘riga bosdi. Kekxa shoir bilan bo‘lgan bu uchrashuv Alisherning qalbida bir umrga o‘chmas iz qoldirdi. O‘shandan beri u o‘z ona tilida she‘rlar yaratish haqida o‘ylardi.

Alisher Lutfiyni yana qaytib ko‘rolmadi. Kekxa shoir kun sayin darmondan ketib borardi.

Saroyga kelib ketgach, ko‘p o‘tmay Lutfiy yotib qoldi. Ammo to‘shakda yotib ham u ijod etishdan to‘xtamadi. Eng yaqin do‘stlari va shogirdlari shoir o‘z umrining so‘nggi daqiqalarida ham qog‘oz va qalam so‘rab, madorsiz qo‘llari bilan she‘r bitganini aytishadi. O‘shanda so‘nggi baytni bitgach, qalami qo‘lidan tushib ketadi, lablari qimirlaydi: u biror kimsaning engashib, quloq berishini so‘raydi. Shogirdlaridan biri qulog‘ini jon talvasasida yotgan shoirning og‘ziga tutadi va uning shivirlab:

¹ Xorazmiy – turkiy tilida birinchi bor ijod etgan shoirlardan biri: XIII asrda yashagan. «Muhabbatnoma» asari bilan mashhur.

– Ko‘zlarimning nuri so‘nmoqda. Zulmat dunyosiga safar yaqinlashur. Ushbu g‘azalni... Jomiy tugallasin... ham o‘z devoniga kirit-sin, – deganini eshitadi.

Lutfiyning do‘sti, o‘sha davridayoq elga tanilib qolgan shoir Abdurahmon Jomiy titroq qo‘llari bilan g‘azalning dastlabki bayti bitilgan qog‘ozni oladi-da, jon berayotgan shoir ustiga egilib:

– Muhtaram zot va ulug‘ shoirning iltimosi uning do‘stlari uchun qonundir. Albatta bajo keltirurmen, – deydi.

Lutfiy uyquga ko‘z yumganday, tinchgina jon beradi.

Do‘stlar shoirning vasiyatini ado etib, uni o‘z bog‘iga ko‘mdilar. Qabr ustiga atirgul ekdilar, unga kelib qo‘ngan bulbul sevgi haqida kuylarkan, o‘z navosi bilan gul ostidagi tuproq qa‘rida yotgan kim-saning xushohang g‘azallarini eslatardi.

* * *

Kuzga kelib Sulton Abulqosim Bobur saroy a‘yonlariga vaqtincha Mashhadga borib turajagini ma‘lum qildi. U tinch hayot kechirmoqchi edi. Bu vaqtga kelib mamlakatda osoyishtalik qaror topgan, Bobur Abusaid bilan yarashgan, Abusaid hatto unga Ulug‘bekning astronomik jadvalini sovg‘a qilib yuborgan edi.

Boburni Mashhadga uzatib borgan yaqin kishilari orasida Alisher bilan Sulton Husayn ham bor edilar. Mashhadga Alisher butun vujudi bilan o‘qishga berildi. Uni ayniqsa astronomik jadvallar qiziqtirardi, Qarshisida osmon yuzini ochdi, u osmonning sir-asrorini o‘qishga o‘rgandi va bu fanni umrbod sevib qoldi. U Husayn bilan tez-tez uchrashar, biroq ular o‘zlarini bir-birlarini ko‘rmaganlikka solardilar. Husayn saroydagi bazmlarga mukkasidan ketgan edi. Alisher esa, asosan o‘qir va she‘rlar yozardi.

Yuz bergan muhim bir voqea ularni yana bir-biriga yaqinlashtirdi. Abulqosim Bobur qora bezgak bo‘lib yotib qoldi, oxiri bu kasal Xuroson hukmdorini qabrga eltdi.

Saroyda beboshlik avj oldi. Sultonning yaqinlari orasida uning o‘rnini egallaydigan biror qudratli kimsa yo‘q edi. Nizo va o‘zaro urushlar davlatni yana parchalab yuborishi aniq edi.

XAYRLASHUV

Boburni dafn etganlaridan so'ng Alisher bilan Husayn kechasi allavaqtgacha gaplashib o'tirishdi. Bu ular hayotida eng do'stona uchrashuv edi. Suhbat chog'ida aytilgan har bir so'z ikkovining ham xotirida abadiy saqlanib qoldi.

– Bugun birgamiz, ertaga esa men uzoqlarda bo'lamen, – dedi Husayn.

– Mashhaddan ketmoqqa qat'iy qaror qildingizmi?

– Ha! Bu yerda qiladigan ishim yo'q.

– Ya'ni men...

– Ha, siz bu yerda o'qishingiz, yurtning tinchishini kutishingiz mumkin, men esa harakat qilmog'im kerak!

Lipillab yonayotgan sham ularning chehrasini yoritib turardi. Husaynning nishtarday o'tkir ko'zlari bilan Alisherning o'ychan ko'zlari bot-bot to'qnashib qolardi. Yigitchalar yostiqa suyanib o'tirishar, oldilaridagi qo'y yog'iga pishirib kelingan qatlama sovib qolgandi. Ovqatga qo'l urishmadi, ammo Husayn may to'la katta-kon qadahni dam-badam og'ziga olib borardi.

– Qay tarafdagi yo'l tutmoqchisiz, kimlar bilan?

– Mashhadga kela turib Jomda qo'nib o'tganimiz esingizdadir. Ana shu shahar Marv va Makon bilan birga Mirzo Sanjarga tekkan edi. U yerning xalqi tartibdan norozi, biroq Sanjar kuchli; marhum sultonimiz unga homiylik qilardilar. Buning ustiga uning ulug' Sanjar¹ degan nomi bor, u bu nomning bundan uch asr muqaddam o'chib ketgan shon-shuhratini tiklashga urinmoqda. Kamtarlik libosini kiyib, hech qanday da'vosi yo'q kishiday qoshiga borsam, yomon qarshi olmas.

– Xatarli ish boshlayapsiz. – dedi Alisher.

– Hali nima bo'lishini bilmaymen. Shunchaki tevarak-atrofdagi ishlardan ogoh bo'lib, biror qudratli hukmdorga yaqin turish darkor, deyman.

– Afsus, ming afsus; Xurosonga, fan va san'at, ilm va ma'rifat gullab-yashnashi lozim bo'lgan sevikli shahrimiz Hirotga achinamen. Elga qudratli va adolatli shoh kerak, shundagina xaloyiq ozod va to'q yashaydi.

¹Sanjar (1686–1157) – saljuqiylar sulolasidan bo'lgan sulton.

Husayn Alisherga diqqat bilan, jiddiy nazar soldi. Shunda u tasodifan do'stining ulg'ayib qolganini angladi; Alisherning ko'zlarida chuqur fikr aks etar, lablari yurak so'zlarini izhor qilgan kishinikiday qimtinib turardi.

Uzoq sukutdan so'ng Husayn gap boshladi.

– Bilamen, yo'limda hisobsiz to'siqlar uchragay. Og'ir sinovlardan o'tmog'im lozim bo'lur. Ammo meni shon-shuhrat va taxt kutmoqda. Qo'l qovushtirib o'tirgan bilan bir nimaga erishib bo'lmaydi. Fursat g'animat. Endi men yosh bola emas, er yigitmen.

Uning ovozida kibr-havo aks etardi. Alisher qo'l ishorasi bilan uni to'xtatdi:

– Ikki do'st – Muqbil va Mudbir qissasini xotirlang. Biri ilmga yetishishni orzu, qiladi, ikkinchisi vaqtichog'lik va dilixushlikni o'ylaydi. Ular ajralishadi: Muqbil darvishlar qoshiga, Mudbir mayxonaga yo'l oladi. Muqbil barcha fanlarni egallab, olim bo'lib yetishadi, shoh uni in'omlarga ko'mib yuboradi. Mudbir esa, kecha-yu kunduz mayxo'rlik qilaverib boshdan oyoq shishib ketadi. Kunlardan bir kuni bir kimsa uni isqirt deb ataydi, Mudbir uni kayf ichida urib o'ldiradi. Buning uchun Mudbirni qatl etishadi, Muqbil esa, uzoq umr ko'radi, uning mehnati tufayli ilm-fan ravnaq topadi.

Husayn qovog'ini soldi.

– Bu bilan nima demoqchisiz? Mana bunga ishora qilyapsizmi? – u ijirg'anib may to'la qadahni ko'rsatdi. – Ammo siz mening ichgan bilan mast bo'lmasligimni bilasiz-ku.

– Do'stim Husayn, men faqat bu to'g'ridagina emas, yo'q, umuman insonni haqiqiy ishlardan uzoqlashtiradigan narsalar haqida gapiryapmen.

Derazadan yelib kirgan shabada shamni o'chirdi. Xonaga zulmat cho'kdi, shunda ular jur'at etib, yorug'da bir-birlariga aytolmaydigan gaplarni aytdilar.

– Hech qachon bir-birimizga xiyonat qilmaymiz, – dedi Husayn. – Qayerda bo'lmay, sizga xabar qilg'umdir. Kimgaki iqbol oldin kulib boqsa, do'stini yoniga chaqirib olgay!

– Albatta! – deb javob berdi Alisher qat'iy qilib.

U qorong'ida Husaynning qo'lini izlab topdi-da, bir lahza uni manglayiga bosdi.

IKKINCHI QISM

YIGITLIK CHOĖ'LARI

*O'larmen to yetarmen maqsading'a,
yonmoq imkon yo'q,
Badan za'fi bilan yo'l shiddatidan garchi tolg'aymen.
Navoiy g'azallardan.*

ALISHER MASHADDA

Ko'm-ko'k osmon kishining bahri-dilini ochadi. Bahor ayni gullagan payt. Kechalari hali rutubatli, sovuq bo'lsa-da, kunduzlari quyosh namni tashnalik bilan so'radi; uning yorqin nurlari g'unchalardan gul ochadi, maysalarni qulog'idan tortqilaydi. Bahor fasli naqadar injiq; kunduzi issiqdan tanang yayragani bilan, kechasi sovuqdan diydirab chiqasan kishi. Ayniqsa kambag'al bechoralarga qiyin. Alisher ertalab ko'rimsiz hujrasidan chiqar ekai, ana shuni o'ylardi.

Boburning yaqin kishisi bo'lgani uchun Alisher kam-ko'stsiz, betashvish yashardi; o'z homiysidan ajragach, uning hayotida beqiyos o'zgarishlar yuz berdi. Urush Xurosonni yana larzaga soldi, biroq Mashhad bu urushlardan chetda edi. Mamlakatda Abusaid hukmronlik qilardi. Qayerdadir uzoqlarda Sulton Husaynning shonshuhratga erishish yo'lida qilich o'ynatayotgani haqida ola-shovur ovozarlar tarqalmoqda edi. Alisher boshqa yo'lni tanladi. U Mashhadga shon-shuhrat, mol-dunyo tashvishini chekmay, o'zaro urushlardan uzoqda yashar, yolg'iz o'qish va ijodinigina o'ylardi.

Kunlar bir-biriga o'xshab o'tar, agar Alisherdan Husayn bilan qachon xayrlashgani, qachon hashamdor qasrni tark etib, muqaddas qabr yaqinidagi bu ko'rimsiz hujraga ko'chib o'tganini so'ralsa, «kecha» deb javob bergan bo'lardi. Alisherning quyunli voqealardagi ishtirok etgan otasi chopar ketidan chopar yuborib, uni Hirotga chorlar, munosib lavozim va mavqe va'da qilardi. Alisher hali bunga fursat yetgani yo'q, o'qishni tugatmog'im darkor, deb odob bilan rad javobini yo'llardi. U otasiga turmushim yaxshi deb yozar, mak-

tublari boshdan oxirigacha farzandlik sadoqati tuyg'ulari bilan to'la bo'lardi.

U ko'plab she'r yozar, biroq ularni yaqin do'stlari o'rtasidagina o'qirdi. Alisherning do'stlari uning o'ziga o'xshash bilim ketiga tushgan yupun, kamtar tolibi ilmlar edi. U Bobur saroyidagi eski unishlariga ko'rinmaslikka harakat qilar, biror kimsaning o'ziga homiylik qilishini istamasdi. Garchi Alisher dong taratish va shuhrat qozonishni o'ylamasa-da, she'rlari g'oyat yaxshi bo'lgani va osongina xotirda qolganidan, ko'pchilik mashhadliklar uning she'rlarini yoddan takrorlab yurar, ammo shoirning kim ekanini bilmasdi.

Ko'pincha uning bir kunlik ozig'i bir siqim yong'oq-mag'iz va suvi qochgan kulchadan iborat bo'lardi. Alisher bo'yiga cho'zilib, biroz ozdi. Yupun kamzuli kelishgan qomatiga yopishib turar, qora ko'zlari o'ychan va ma'noli boqardi. Biroq ba'zan u ko'zlari chaqnab, tevarak-atrofiga o'tkir nazar tashlardi: qalandar ham bo'shang xaridorning ko'zini shamg'alat qilib, tarozidan urayotgan mevafurush ham, menga tuzukroq qarang, degandek epchil qo'llari bilan boshidagi yopinchig'ini noz bilan yelpitgan sarvqomat qiz ham Alisherning nazaridan qochmasdi. Bahor yomg'iri yuvib o'tgan bugungi tongda ham shunday bo'ldi. Alisher madrasada tahsil boshlanguncha bozordan bir tovoq qatiq bilan non olib kelishga oshiqardi.

Qurbon hayitning birinchi kuni. Har bir o'ziga to'q xonadonda qurbonliqqa qo'y yoki qo'zi so'yilar, boyroqlar esa, ot so'yib qurbonlik qilardi. Qo'ni-qo'shni, o'tgan-ketganlar va ziyoratchilarga turli noz-ne'matlar ulashilardi. Qur'onda aytilishicha, qurbon hayitiga qo'y yoki ot so'yib qurbonlik qilgan kishi o'lgach, to'ppa-to'g'ri jannatga borar ekan. Buning uchun do'zax ustiga qurilgan pulsiroto ko'prigidan o'tishga to'g'ri kelarkan. O'shanda qurbonliqqa so'yilgan jonivorlarni minib o'tilarkan.

Devorlar ortidan ko'kimtir dud ko'tarilib, atrofga qovurilayotgan go'shtning totli isi taralardi. Bir necha xonadondan Alisherni qurbonliqqa taklif etishdi, biroq u tobi kelishmay turganini bahona qilib, borolmasligini aytdi. Chindan ham uning biroz eti uvishib turardi.

Shahar hali uyquda, ammo atrofi pastdak devor bilan o'ralgan bozorda shovqin-suronli hayot boshlangan, g'ovur-g'uvur avjida

edi. Eshak, ot va tuyaga yuklarini ortib kelaetgan dehqonlarning keti uzilmaydi.

Ajib bir lavha Alisherning diqqatini jalb etdi. Oldindagi ushoq-qina oq eshakda oppoq soqolini selkillatib bir chol kelardi. Boshidagi ko'k salla ajin bosgan qora mag'iz betini yana ham qora qilib ko'rsatadi. Yalang oyoqlari keng ishtonining pochalaridan chiqib turibdi. Chol ortidan saman ot mingan cho'qqi qora soqolli, o'rta yoshlardagi, bo'ychan kishi kelmoqda, egniga olacha guppi chopon, oyog'iga baland poshna etik kiygan bu kishi guldor do'ppisini boshining uchginasiga qo'ndirib olgandi. Hammadan keyinda esa, bo-yagi cholning eshagiga o'xshagan ushoqqina qora eshak mingan o'n yoshlar chamasidagi bir bola kelardi.

Ular bozor darvozasi oldida to'xtashdi. Chol epchillik bilan eshakdan sakrab tushdi-da, uni shu yerdagi ustunga bog'lay boshladi. Alisher kelganlarni salom bilan qarshiladi.

– Ayyomlaring muborak bo'lsin.

– Taqsir, qayerda tunasa bo'ladi? – so'radi chol. – Bozor-o'charni kechgacha bitkazolmasmiz, uzoqdan kelganmiz.

Alisher arzon haq oladigan karvonsaroyini aytib, yo'lini tushuntirib qo'ydi.

– Baraka toping, inim! Qovun qoqiga qalaysiz? Dunyoda tengi yo'q Marv qovunidan solingan. Mana bu to'ng'ich o'g'lim Nuriddin qovun ekishning juda mashqini olgan-da.

– Marvdanmisizlar? – qiziqsinib so'radi Alisher. – Muqaddas shaharingiz haqida so'zlab bering, bo'lmasa.

– Nimasini aytasiz! – deb gapga aralashdi, Nuriddin. – Marvda urush, tag'in bir nimani bo'lisholmay qolibdilar, chog'i. Bizning Sanjar Mirzo qizini Sulton Husayn Boyqaroga berdi. Ikkalovlari bahamjihat davr surishsa-yu bo'ladi-ya, ammo ular hokimiyatni bir-birlaridan tortib olish uchun suyak talashgan itlarday g'ajishyapti. Bu talon-torojning xuni esa bizning bo'ynimizga. Yo'q, bizga urushning keragi yo'q. Bizga yer, suv, ot-ulov kerak. Kimki shularni bersa, o'sha biz uchun yaxshi podsho. Nomi Sanjarmi yoki Husaynmi – bizga baribir. Sanjarning fe'li-atvorini bilamiz. U bor-yo'g'imizni shilib oldi, Husayn bo'lsa, hozircha faqat va'da qilyapti... Otam shuncha yilning badalida birinchi marta tug'ilib o'sgan qishlog'ini tashlab chiqdi, endi boshqa yurtlarda

odamlar qay ahvolda yashayotganini ko'rmog'chi, iloji bo'lsa shu yoqlarda turib qolsam deydi...

Alisher qayg'urib bosh chayqadi. «Demak, Husayn Sanjar bilan urush boshlabdi! Odamlar o'z uylarini tashlab, boshqa yerlarga bosh olib ketishga majbur bo'lgan shaharda hayotning qanday ekani ma'lum», deb o'yladi u, keyin yo'lovchilarga qarab dedi:

– Don sochganlar barchaga hayot bag'ishlagusi. Bu mehnatga halal yetkazish – kamoli badbaxtlikdir.

Alisher bu so'zlarni o'zicha gapirayotganday, sekin aytdi, biroq Jahon chol ularni eshitdi va maroq bilan takrorladi,

– Musabek akamlarni urushga olishdi, – dedi bola. – Akamlar menga urushdan yaxshi ot olib kelaman dedilar.

– Salim, kattalar gaplashayotganda jim tur! – deb uning gapini bo'ldi bobosi.

Eshitgan yangi xabaridan hayajonlangan Alisher yo'lovchilarni karvonsaroyga o'zi boshlab ketdi. So'ng bozordan xarid qilmoqchi bo'lgan narsalarini ham unutib, o'ylaga botgan holda madrasaga yo'l oldi. U chol in'om qilgan qovun qoqini bir chekkaga qo'yib, yana kitob o'qishga berilib ketdi.

* * *

Alisher madrasadan chiqib, uyga qaytayotganda salqin tushib kech kira boshlagandi. Tiniq havoda daraxtlar qomati ko'zga ayniqsa ko'rkam ko'rinadi. Uylarning yassi tomalarida maysalar sabza urib yotibdi. Botayotgan quyosh ularga zarrin shu'la yoygan. Yuksak moviy osmon pag'a-pag'a bulut bilan qoplangan. Butun koinot kishi nigohiga, huzur bag'ishlash uchun bir dahza sukut etganday. Alisher to'xtab, uzoq-uzoqlarga ko'z tikdi. «Go'zallik yer yuzidagi hayot yanglig' abadiy, lokin ularga e'tiborsiz qaralsa, na go'zallik qoladi, na hayot». – Bu so'zlarni u ko'ngil daftariga bitdi va ehtiyotkorlik bilan xotira xazinasiga joyladi.

Ko'cha-ko'y bayram shodiyonasi bilan to'lgan. Ko'pgina hovlilarda yasanib-tusangan kishilar ko'rinadi. Musiqa, kulgi, qo'shiq ovozlari yangraydi. Bostirmalar ostida goh-goh rang-barang liboslarga belangan qiz-juvonlar ko'zga tashlanib qoladi: ularning o'z kuylari, o'yin-kulgilari va mehmondorchiliklari bor.

Qaddi-qomati kelishgan bir qiz Alisherning yonidan ildamlilik bilan o'tib, tor ko'chaga burildi. Alisher bu qizni ko'p martalab uchratgan; u Alisherga aksari xuddi shu yerda uchrar, bozordan qaytayotgan paytlari bo'lsa kerak, boshidan savati arimasdi. Alisherning qiz ketidan borgisi, qayerda turishini bilib olgisi keldi. Qiz bu safar yasanib olgan bo'lib, nozik bilaklarida kumush bilakuzuklar jaranglar, barmoqlarida uzuklar jilva qilar, har xil toshlar qadalgan katta kumush bo'yin tumor ko'kragini bezab turardi. Yonoqlari tepasida firuza popuklar osilib tushgan, boshidagi tilla qoshga qadalgan ukpar hilpirab borardi. Qiz tobora yurishini tezlatib, birdan ikki devor orasidagi tor yo'lakka kirdi-yu, ko'zdan g'oyib bo'ldi. Qiz kirib ketgan eshikdan mayin kulgi hamda shivirlashgan ovoz eshitildi. So'ng hammayoq jimjit bo'lib qoldi. Alisher bir necha marta u yoqdan-bu yoqqa o'tib yurdi. Tiq etgan tovush bo'lmadi. U yana a'zoyi badani uvishib, qo'llari sovqotganini sezdi, biroq sira ketgisi kelmasdi. Yurak so'zlari she'riy misralarga quyiladi:

*Gar jaf o qil, gar vafokim, dilistonim, sen mening,
Gar meni o'ldir-u, gar tirguzki, jonim sen mening.*

Alisher qirrali bir tosh olib, paxsa devorga shu satrlarni bitdi. O'z shijoatidan yosh boladek quvonib, hujrasiga oshiqdi, chunki kuchayib borayotgan shamol uning yupun egnidan o'tib, tobora batarroq qaltiratmoqda edi.

Kech kirib kelmoqda edi. Alisher horib-charchab uyga qaytgan mana shunday chog'larida yaqin, sirdosh kishisining yo'qligi ayniqsa asar qilardi. Mana u o'z hujrasining eshigiga yaqinlashdi. Chigirtkalar chirillar, qushlar erinibgina chirqillardi. Nariroqdagi avliyoning qabri oldidan odamlar birin-ketin o'tib turibdi. «Ziyorat qilgani kelishgan bo'lsa kerak, – deb xayolidan o'tkazdi Alisher. – Qurbon hayit kunlari odam nihoyatda gavjum bo'ladi bu yerda! Balki ular boshqa shaharlardan xabarlar keltirishgandir?» Alisher ular istiqboliga chiqmoqchi bo'lgan ham edi, nogahon tanasida qattiq horg'inlik sezdi, boshi aylandi; a'zoyi badanini titroq qopladi. U hujrasiga ildam kirdi-da, burchakdagi kigizga cho'zildi. Eshikdan shamol yelib kirar, botayotgan quyoshning so'nggi shu'lalari tushib turardi. Hujra ichi g'ira-shira, bo'lishiga qaramay u o'qishga tutindi. Uning o'rni

yonida hammavaqt Nizomiyning bebaho qo'lyozma kitobi turar, Alisher mashhur «Xamsa»ni takror-takror mutolaa qilardi.

«Aql-idrok va she'riyat cho'qqisi, – derdi uni Alisher, bir vaqtlar kelib o'zi ham ana shunday «Xamsa» yaratishni orzu qilar ekan. – Bunday nazm odamlarga yashash, ezgulik va go'zalliklar ijodchisi bo'lishda ko'maklashadi; unda so'z va ma'no ajib bir tarzda uyg'unlashib ketgan».

Uzoq o'qishning imkoni bo'lmadi: badani tobora qaqshab bormoqda edi. Alisher choponiga burkandi, oyog'iga kigizning chetini qayirib yopdi-da, ko'zini yumdi. Asta-sekin isidi, titroq qaytdi, qo'shni ko'chalik haligi qiz ko'z oldidan o'tdi, Alisherni mudroq bosdi. Qo'qqisdan shundaygina hujraning eshigi tagida bir necha kishining g'o'ng'ir-g'o'ng'ir gaplashgan ovozi eshitildi.

– Taqsir, bu yerda hech kim yo'q, kirishga ham arzimaydi.

– Birorta qashshoq tolibi ilm istiqomat qilgan taqdirda ham hozir u mutolaa qilib o'tirgan bo'lishi mumkin, bezovta qilishning hojati yo'q.

– Harqalay kiramiz, – dedi kimdir vazmin, salobatli ovoz bilan, – avliyoning qabri yonidan duch kelgan kimsaga joy beravermaydilar. Bu yerda iste'dodli talabalar istiqomat qilishadi, Ular, bilan suhbatlashish ham maroqli, ham ibratli.

Yangi to'n kiyib, katta salla o'ragan haligi kishi hujraning pastak eshigidan engashib ichkariga kirdi.

Ketidan boshqalar ham ergashishdi. Alisher o'rnidan turishga madori kelmay yotar, g'ovur-g'uvurdan quloqlari sifqirab og'rirdi. Mehmonlar faqir hujraning ko'rimsizgina jihozlarini ko'zdan kechirdilar. To'satdan ulardan biri:

– Devorga qaranglar! Juda ibratli she'rlar bitilibdi. Loaqal mana bu baytning o'zini oling, – dedi.

U Alisherning to'shagi qarshisidagi devorga yaqinlashdi-da, qi-roat bilan quyidagi baytni o'qidi:

Kimki haqiqat vodiysini gar ixtiyor etdi,

Damo-dama yuz mashaqqatlar chekib maqsadig'a yetdi.

Birinchi bo'lib kirgan kishi devor tagiga kelib, baytni o'zi takror o'qidi.

– Darhaqiqat, – dedi u o‘ychan, – bu yorug‘ olamda mashaqqat chekmay, jannatdagi baxt vodiysiga yetishmak mumkin emas.

Soqol-mo‘ylovi endi sabza urib kelayotgan chaqir ko‘zli o‘spirin baland ovoz bilan dedi.

– Taqsir, bu o‘rinda gap sevgi vodiysi haqida bormoqda, kishi ishq vodiysidagina mashaqqat chekmog‘i mumkin.

Biroq shayx ohista, qat‘iy qo‘l harakati bilan uni to‘xtatdi:

– Fikrlaringiz haqiqat yo‘lidan adashdi. Sizning bugungi xislatiingiz – hayotga yuzaki munosabatda bo‘lmoq, yoshlikka xos ko‘rlikdan iboratdir. Sabr qiling, hademay kamolot bosqichiga ko‘tarilasizda ko‘zingiz ochilib, tevarak-atrofni aniq ko‘rasiz. O‘shanda, o‘z-o‘zingizdan kulgaysiz.

– Taqsir, – dedi janda kiygan kishi, – kamina bu o‘rinda gap yorug‘ dunyodan ko‘z yumilgan, ammo hali jannatul mukarramga tushilmagan ondagi yo‘qlik vodiysi haqida bormoqda degan fikrdamen. Bu vodiygga qat‘iyatsiz kishilargina tushadilar,

– Haqiqat faqat Ollohning dargohiga olib boradi, – deb e‘tiroz bildirdi shayx.

– Haqiqat vodiysiga tushgan kishi mashaqqatlarni yengib o‘tib, chinakam baxtga erishadi, – dedi savdogarlarga xos hashamdor libos kiygan to‘rtinchisi.

Shu payt Alisher boshini ko‘tarib gap qotdi. Bahslashuvchilar shundagina unga e‘tibor berishdi.

– Faqir hujramga qadam ranjida qilganlarning donishmandi kaminani uzr etgaylar, – dedi Alisher shayx tomonga yengil ta‘zim qilib, – ammo fikrimcha hamrohlaringiz barchasi ma‘lum darajada haqlidirlar. Chindan ham haqiqat vodiysi kishini muhabbatga, ilm-ma‘rifatga, baxt-saodatga olib borg‘usi.

Alisher ishonarli qilib, ohista so‘zlard; yuzlari haroratdan qizarib ketgan, biroq ko‘zlarida tiniq aql-zakovat aks etardi. Shayx unga yaqinlashdi.

– Bezovta qilganimiz uchun uzr. Hali vaqt erta bo‘lganidan biror kimsaning oromiga halal berarmiz deb o‘ylamagandik.

– Bu beqaror bahor kunida uzoq sayr qilib shamollabmen, chog‘i. Bugun barvaqt yotgandim... Sizdek tabarruk mehmonlarning qadam ranjida qilishlarini bilganimda betoblikka qaramay istiqbolingizga chiqardim.

– She'ning ma'nosi bobida fikringizga qo'shilmoqqa tayyorman. Siz qizishmay, xotirjam, ishonarli gapirdingiz. Qiziqqonlik bilan ifoda etilgan rad javobidek kishida bahslashuv ishtiyoqini uyg'otuvchi nimarsa bo'lmas. Fikrining haqligiga ishongan kishi hech qizishib o'tirmaydi; siz meni inontirdingiz, yigitcha. Nominigzni xotiramda olib ketsam degandim.

Alisher boshini ko'tarib, yostiqqa yonboshladi.

– Ismim – Alisher, she'rlarimni «Navoiy» taxallusi bilan biturmen. Ona tilimizning butun xushnavoligini ifodalash mening orzumdur.

Alisher ushbu so'zlarni aytib ulgurmasdanoq, shayx qo'llarini cho'zgan holda unga tashlandi.

– O, bu nom menga tanish! Bu uchrashuvni men o'z farzandini ko'pdan beri ko'rmagan otadek orziqib kutardim. Lekin siz shu qadar kamtarsizki, biror yerda uchratib ham bo'lmaydi. Men sizning «Foniy» taxallusi bilan forsiyda bitgan she'rlaringizni ham bilamen.

– Bu taxallus, darhaqiqat, o'z ma'nosidek muvaqqatdir. Odamlar xotirida yashab qolgudek baxtga muyassar bo'lsam, o'z ona tilimda ijod etgan shoir Navoiy nomi bilan yashashni istardim. Ijozatingiz bo'lsa, kulbambg'a qadam ranjida qilgan muhtaram zotning kimligini bilsam?

– Kaminaning nomlari Kamol Turbatiy, – dedi mehmon. – Bu kishi – hamrohim, yosh shoir Sahob, bu kishi esa – Mashhadning eng badavlat boylaridan Xo'ja G'ulom Ali bo'ladilar. – Turbatiy janda kiygan qalandarni ko'rsatdi. – Ammo butun mol-mulklarini bo'lashib berganlar...

– Mana endi hammadan boymen, – deb uning gapini bo'ldi qalandar. – Endi erkin qushmen, bundan ortiq davlat bormi...

– Mana bu kishi esa, – deb gapida davom etdi Turbatiy, – iroqlik savdogar bo'ladilar, qabrni ziyorat qilgani kelganlar.

Alisher hayajon bilan qaddini ko'tardi. Nahotki bu kishi atoqli shoir Kamol Turbatiy bo'lsa? Alisher ko'pdan beri u bilan uchrashmoqni, unga o'z she'rlarini o'qib bermoqni orzu qilardi. U sevinchdan tutilib-tutilib dedi:

– Sizdek ulug' shoirni ko'rish bilan baxtiyormen! Ovozingiz va kiyimlaringizning shildirashini eshitmaganimda, bularning hammasini tush deb o'ylardim.

– Bu tush emas. Qo‘lingizni bering, ko‘rishaylik, – dedi Turbatiy.

Alisher sarosima ichida hamma bilan qo‘l olishib ko‘rishdi.

– O‘rnimdan turolmadim, aybga sanamaysizlar, aziz mehmonlar, boshim aylanib, nafasim qisilib ketyapti.

Kamol Turbatiy sezdirmay tashqari chiqdi-da, avliyoning qabriga qarab turadigan shayxni chaqirib, bir nimalar deb shipshidi, keyin hujraga qaytib kirib, Alisherning yoniga keldi.

– Azizim, men qachonlardan beri siz bilan uchrashish orzusida edim, endi bundan buyon sizni e‘tiborsiz qoldirmaymen. Ertaga tabibim kelib holingizdan xabar oladi. Sog‘ayishingiz bilan uyimning aziz mehmoni bo‘lasiz, kitobxonam sizning ixtiyoringizda, bog‘imiz soya-salqin. Xudo shifo bersin, tezroq sog‘ayib keting, endi yotib dam oling.

Alisher Turbatiyning bulbul va gul haqidagi g‘azallaridan bir necha baytini xonish qilib o‘qidi. G‘oyat mamnun bo‘lgan shoir Alisherga mehr bilan uzoq boqdi, keyin boshqalar bilan birga hujradan chiqdi.

Taassurotlardan toliqqan Alisher tezda uyquga ketdi. Bir soatdan so‘ng Turbatiyning xizmatkorlari uning to‘shagi yoniga nozne‘matlar to‘la katta savat keltirib qo‘yishdi. Savatning ustida naycha qilib o‘ralgan qog‘oz bo‘lib, unda: «Donolikka faqat ilmgina olib borur, ozodlikka tarki dunyo qilibgina erishilur, faqat she‘riyatgina kishiga baxt keltirur», deb yozilgan edi.

HUSAYNING MARVGA KELISHI

Shu uch yil davomida Sulton Husayn tamomila boshqacha hayot kechirdi. U hokimiyatni qo‘lga kiritishga intildi.

Bobur vafotidan bir necha kun keyin ko‘chalardan yelib kelib, Mirzo Sanjar saroyi oldida to‘xtagan bir to‘da otliq Marv aholisining diqqatini jalb qildi. Oldindagi otda qiyofasidan qat‘iy va o‘jar ekani sezilib turgan bir o‘spirin kelardi; u tevarak-atrofga o‘z qo‘li ostidagi yerlarni ko‘zdan o‘tkazayotganday, qovog‘ini uyib boqardi. Saroyning katta darvozasiga yaqinlashgach, u otliqlardan biriga eshikni qoqishni buyurdi. Eshik anchadan keyin ochildi, ostonada

egri qilich tutgan soqchilar turishardi. O'smir g'azabdan tutoqib ketdi-yu, biroq o'zini bosib, keskin dedi:

– Sanjar Mirzoga kirib Sulton Husayn o'z yigitlari bilan panohingizga bosh urib kelibdi dengiz. Men qayg'uli xabar olib keldim: Sulton Abulqosim Bobur qazo qildilar.

Bu so'zlar ko'z ochib-yumguncha butun saroyga tarqaldi. Sanjar Mirzo, barcha yigitlarni izzat-ikrom bilan kutib olib, Sulton Husaynning mening huzurimga olib kiringlar, deb buyurdi.

– Assalomu alaykum! – ehtirom bilan salom berdi Sulton Husayn.

U uch marta tiz bukdi. Sanjar ham o'rnidan turib alik oldi. Sulton Husayn taomilga ko'ra orqaga tisanib, yana tiz cho'kkach, Mirzo unga qo'l berdida, yuqoriga chorladi.

– Manzilga yetib kelgan yo'lchi avvalo tuz-namak totmog'i kerak. Mashhaddan Marvgacha ozmuncha yo'lmi. Marvga yo'l olganlarning ko'pi adashib ham ketgan.

– Maqsadi aniq kishi yo'ldan adashmaydi. Kamina bu yerga shunchaki ko'ngil yozish uchun kelgani yo'q: g'oyat muhim ishlar bor. Hokimiyatni qo'lda mahkam tutmoq. Rahmatli sulton o'n bir yashar o'g'li Shoh Mahmudni voris qilib qoldirdilar. Uning nomidan yurtni so'raydigan azamatlar kim?

Sanjarning to'la yuziga qizil yugurdi. U fотиha o'qigandek kaftlari bilan yonoqlari va soqolini siladi-da, o'zini vazmin tutib dedi:

– Men hayot ekanman, unday bo'lmaydi. Marv, Makon va Jom meniki. Bu yerlarning hokimi men, mening ishlarimga hech kim aralasholmaydi.

Husayning o'tli ko'zlari uchqunlandi, biroq u darhol buni yashirib, tilyog'lamalik bilan dedi:

– Taxtning da'vogari bor – u Boysunqaroning nabirasi Sulton Ibrohim. To'g'ri, Bobur vaqtida u zindonda edi, ammo hozir, aftidan bosh ko'targanga o'xshaydi, butun urug'-aymog'i ham u bilan. Qashqirlar!

Sulton Husaynning ko'zlarida g'azab chaqnadi. Sanjar Mirzo esa sarosima ichida kaftini kaftiga ishqadi:

– Boshim omon ekan, men hech kimga bo'ysunmaymen.

Tavonchilar katta toboqlarda taom keltirdilar. Sanjar mehmondostligi bilan mashhur edi. Qo'lga uzun charm kiygan tavonchi

qo‘y etini to‘g‘rab qo‘ydi. Ovqat ustida mezbon va mehmon o‘z maqsadlaridan gaplashdilar. Ularning rejalari bir-birlariga monand edi. Sulton Husayn ishonch bilan o‘zini va yigitlarini Sanjar Mirzo ixtiyoriga topshirdi. Ular birlashib, hokimiyatni bahamjihat qo‘lda saqlashga ahd qilishdi.

– Bir-birimizga qancha yaqin bo‘lsak, oramiz shunchalik mustahkam bo‘lgay, – dedi birdan Sanjar Mirzo ma’noli qilib. – Kamining saroyida qoling. Temur avlodining izzatini joyiga qo‘yurmiz. Uyimizning to‘ri sizniki.

Sanjar Mirzo mulozimiga zarbof to‘n keltirishni buyurdi. Mo‘tabar sovg‘ani ko‘rib, Husaynning chehrasi yorishib ketdi. U ephillik bilan to‘nni kiydi-da, chuqur ta‘zim qildi.

– Endi kirib dam oling.

Sanjar Mirzo qars chalgan edi, yer ostidan chiqqanday bir zumda ikkita barvasta yigit paydo bo‘ldi. Ular tovush chiqarmay yurishga harakat qilib, Husaynni talaygina hashamdor xonalardan boshlab o‘tdilar. Xonalarning birida gilam to‘siq ortidan ayollarining ovozi eshitildi. Nogahon og‘ir gilamning bir uchi ko‘tarilib, havorang sallacha o‘ragan, qoramag‘iz yuzli bir qiz ko‘rindi. Uning ikki chakkasidan qimmatbaho toshlar qadalgan shokilalar osilib turar, ko‘ksida esa shoda-shoda marvaridlar qadalgan zebigardon porlardi.

Sulton Husayn bir daqiqa to‘xtadi; uning qiyiq qora ko‘zlari qizning shahlo ko‘zlariga tikilib qolgandi. Qiz:

– Voy! – dedi-da, gilamning chetini tushirdi.

TO‘Y

Mirzo Sanjarning Sulton Husaynga nisbatan o‘z rejalari bor edi. Uning tajribali ko‘zi Husaynning kelajakda katta sarkarda bo‘lib yetishishini ko‘roldi. Yigitning so‘zlaridagi shijoat ham, uning abjir, pishiq gavdasi ham shundan dalolat berardi. «Sulton Husayn chinakam temuriyzoda», – derdi Sanjar Mirzo. U o‘n besh yoshli qizi Bekani Sulton Husaynga berishga qaror qildi.

«Bu nikoh ittifoqimizning muhri bo‘lib tushadi, – derdi o‘zicha Sanjar. – Ularning to‘ng‘ich farzandini o‘zimga voris qilib tayinlaymen. Butun Xuroson bizning qo‘l ostimizga birlashadi».

Shuhratparast Sanjar tasavvurida kelajakdagi buyuk g'alabalar manzarasi namoyon bo'ldi.

Husaynning Marvga kelganiga bir oy to'ldi deganda to'ydan og'iz ochildi.

Husayn baland Kaptarxonaga chiqib, uzun savag'ich bilan kaptarlarni uchirar edi. Kaptar boqishga ishqivoz bo'lgan Husayn har kuni ertalab shunday qilardi. Oq, chipor, ko'kimtir kaptarlar tiniq osmonda charx urib uchishar, qanchalik baland ko'tarilib, qanchalik uzoq uchmasinlar, hammavaqt o'z oshyonlariga qaytib kelardilar. Ular orasida Husaynning yaxshi ko'rgan kaptarlari bo'lardi. Ayniqsa ko'kragi novvotrang katta chipor kaptar uning e'tiborini jalb qilardi. Husayn uni mehr bilan kaftiga olar, ba'zan esa, lochindek qo'liga qo'ndirib, bejirim boshi va yaltiroq patlariga suqlanib boqardi. Keyin qulochini yozib, uni osmonga otar, kaptar avval xo'jasining boshi ustida davra yasab, so'ng ko'kka parvoz etardi.

Sanjar Mirzo mehmonining beozor mashg'ulotini uzoq kuzatib turdi-da, keyin uni chaqirib, gaplashmoqchi ekanini aytdi.

Sulton Husayn istar-istamas tomdan tushdi. Biroq, suhbat u o'ylagandan qiziqroq bo'lib chiqdi; saroyga kelgan kuni bir ko'rinish berib, g'oyib bo'lgan qiz darhol uning yodiga tushdi. Qarang-a, xuddi o'sha qiz Beka bo'lib chiqdi. Husayn uning yalt etib boqqan o'tli ko'zlarini esladi va Sanjar Mirzoning taklifi unga allanechuk jozibali tuyuldi. Buning ustiga, Sanjarga kuyov bo'lish toj va saltanat uchun kurashida unga katta foyda keltirishi mumkin edi.

Sanjar bilan Husayn darhol bir gapga kelishdi.

To'yni ramazon oyi tugashi bilanoq o'tkazishga qaror qilindi. Bekaning qiyofasi yigitning qalbidan mustahkam o'rin oldi. Husayn she'rlar yoza boshladi. Alisher bilan bahslashib, har kuni bir necha baytdan g'azal to'qigan chog'lari xotiriga tushdi. Alisher ko'pincha u bitgan satrlarni maqtardi.

«Hammadan ham yonimda Alisherimning yo'qligi ko'proq sezilyapti», – deb qo'yardi Husayn o'qtin-o'qtin o'ziga.

*Kiprigimdin, e ko'ngil, har dam qanotlar soz qil,
Hajr dashtidin visoli ko'yiga parvoz qil.*

deb yozdi u. Shu kunlarda Husayn qariyb soat sayin bir bayt bitar, ko'proq sevimli yorining ko'zlari, nozik qo'llari, visol damlarining

quvonchi haqida yozardi. Ammo bu uning avvalgidek maroq bilan kaphtarlar parvozini kuzatishi, qo'chqor urishtirishi, ot minib yigitlar bilan uzoq masofalarga poyga qilishiga halal bermasdi. Sulton Husayn navqiron yoshlikning lazzatini qonib-qonib sipqarmoqda edi.

To'y kunlari yetib keldi. Marv bunday tantanani hali sira ko'rmagandi. Bu tantanalarda butun shahar ishtirok etdi. To'ydan bir kun avval barcha amir, qozi va mansabdorlarga shohona sarupolar yuborildi. Ular ana shu sarupolarni kiyib, to'y bazmida ishtirok etishdi.

Saroyning barcha qiz-juvonlari ertalabdan boshlab kelinning xobgohiga yig'ilishdi. Bekani yasantirishar ekan, mungli qo'shiqlar aytishdi. Kelin g'amgin ko'rinar, biroq qalbi quvonchlarga to'la edi. Notanish yigit bilan bir nafasli uchrashuv Bekaning ham yodida edi: bugun u xuddi o'sha yigitga uzatilmoqda. U yigitning qora ko'zlaridagi qat'iyatni eslar, o'zi ham xuddi shunday shijoatli barno yigitni orzu qilgan edi. Ammo odob yuzasidan kelin o'zini g'amgin ko'rsatishi kerak, shuning uchun Beka ma'yus edi.

To'y sarupolari va qimmatbaho bezaklarni keltirishgandagina uning ko'zlarida quvonch porladi. Marvning eng mohir chevarlari och pushti shohi ro'molga kashta tikishgan edi. Gul solib tikilgan bejirim kavushlar ham o'sha chevar qo'llardan chiqqan. Pushti rang sallachaga qadalgan jig'adagi havo rang olmos jilva qiladi. Kelinning bo'yin va ko'kraklari yashil Eron firuzasi bilan bezaldi. Qo'llariga taqqan bilaguzuklarning har biri ming kebek dinordan ortiq turadi. Bekaga kiygizilgan libos va qimmatbaho bezaklar xiylagina og'ir edi, biroq u hech qanday og'irlik sezmas, xobgoh ichida qushdek uchib yurardi.

Kuyovto'raning xobgohida ham tayyorgarlik borardi.

Gilamlar to'shalgan kattagina xonaning bir chetiga qavat-qavat baxmal to'shaklar solingan; Husaynni par to'shakka o'tqazishdi. Sovg'a-salom, to'yonalar kela boshladi. Sanjar Mirzo kuyoviga arab tulpori bilan Damashq po'latidan yasaliib, qini firuza va yoqut toshlar bilan bezalgan shamshir hadya qildi.

Husayn Sanjarning oldiga qup-quruq kelgandi. Bilakdagi kuchquvvati, jangovar shijoati va bir to'da otliq yigit – uning Marv hokimiga sovg'a qilishi mumkin bo'lgan narsasi ana shu edi. Bir vaqtlar Temur Hindistondan keltirgan qizg'ish olmos Husaynning faxri va

uning qo‘lidagi birdan bir qimmatbaho buyum edi. Bu tosh avloddan avlodga o‘tib kelardi. Husayn Bekaga ana shu toshni sovg‘a qildi. Sovg‘ani ko‘rgan Beka hang-mang bo‘lib barmog‘ini tishlab qoldi.

Keyin hammasi tushdagidek bo‘lib o‘tdi. Bekani xonaga olib kirishgani va oq sallali barvasta yigit unga qarab yurgani qizning yodida. Kelinchak betidag‘i yupqa shohi parda orqali yigitning chehrasini zo‘r-bazo‘r tanidi, kuyov unga yana ham barno ko‘rindi. Shayx-ulislom fotiha berdi. So‘ngra kelin-kuyov ustidan sochqi sochdilar. Ziyofat boshlanib, tonggacha cho‘zildi; biroz orom olinach, yana davom etdi.

To‘y shu alfozda surunkasiga uch kun davom etdi.

SULTON HUSAYNNING MARVDAN KETISHI

Sulton Husayn tez orada qaynotasining ishongan kishisi bo‘lib qoldi: Sanjar Mirzo yozda Mashhadga jo‘narkan, Marvni kuyoviga topshirib ketdi. U Husaynni o‘z o‘rniga to‘la huquqli hokim qilib qoldirdi. Yosh Mirzo darhol o‘zining‘ shijoati va qattiqqo‘lligini ko‘rsatishga kirishdi. Saroyda va shaharda «Husayn hokimiyatni o‘z qo‘liga olish payida emish» degan ovozarlar tarqala boshladi. Bu mish-mishlar vazir Hasandan chiqqan gap edi. Bu ovozalarning tarqalishiga avval g‘alati bir hodisa sabab bo‘ldi.

To‘ydan keyin dastlabki kunlar Sulton Husayn Beka aytib bergan ertaklarni maroq bilan tingladi. Bu ertaklardan biri Husaynning butun xayolini chulg‘ab oldi. Beka bundan uch yuz yil muqaddam o‘tgan mashhur bobosi Sanjar haqida hikoya qilgan edi. Uning davrida Marv go‘zal shaharga aylangandi. Mo‘g‘ullar bosqinidan qolgan vayronalar ham bino va xiyobonlarning nihoyatda ko‘rkamligidan dalolat berardi. Faqat zangori gumbazli bir machitgina beshikast qolgan. Afsona ham mana shu machit haqida edi.

– Kunlarning birida, – deb hikoya qildi Beka, – sulton bir pariga uylanibdi, xotini unga uchta shart qo‘yibdi, shartga binoan sulton hech qachon xotini sochini tarayotganida qaramasligi, uning belidan quchmasligi va yurganda tovoniga boqmasligi kerak ekan. Sulton uzoq vaqtgacha shartga rioya qilib yuribdi, ammo kunlarning birida sabri chidamay, xotini sochini tarayotganida qarabdi. Qarabdi-yu, hang-u mang bo‘lib qolibdi: xotini boshini kursi ustiga olib qo‘yib,

uzun qora sochlarini oltin taroq bilan tarayotgan emish. Sulton shu kuniyoq xotinidan «nega unday qilasan?» deb soʻrabdi. Pari qattiq gʻazablanibdi va yana bir shartni buzguday boʻlsang, seni tashlab ketaman, debdi. Ammo oradan bir qancha vaqt oʻtgach, sulton xotinining belidan quchibdi. Qoʻliga suyagi yoʻq yumshoq narsa ilinibdi. Shunda u: «Belingda suyaging yoʻqmi?» – deb qichqirib yuboribdi. Pari shu zahotiyoyq uchib ketibdi. Shaharning domlari toʻqqiz kecha-yu toʻqqiz kunduz duo oʻqib, pariga iltijo qilibdilar. Nihoyat, pari sultonning gunohini kechib, qaytibdi, biroq eriga: «Bordi-yu uchinchi shartni buzsang butunlay gʻoyib boʻlaman» debdi. Sulton uzoq vaqt – roppa-rosa toʻqqiz yil tishini tishiga qoʻyib yuribdi. Biroq kunlardan bir kun sabri chidamay sevimli parisi yurib ketayotganda uning oyogʻiga boqibdi, qarasa: pari oyogʻi yerga tegmay, havoda suzib borayotgan emish. U jon holatda: «Pari, uchib ketma!» deb qichqiribdi. Ammo pari shu zahotiyoyq butunlay uchib ketibdi. Sulton qaygʻurib, yotib qolibdi. Biroz quvvatga kirib, boshini koʻtargach, katta machit qurdira boshlabdi... Koʻrdingizmi? Huv anavi machitni oʻsha qurdirgan, – deb machitni Husaynga koʻrsatdi Beka. – U machitni osmon barobar qilib qurdirmoqchi ekan; ammo mana shu oxirgi qavatini qoʻndirib eng tepasiga koʻtarilganda, pari darichadan qarabdi. Unga muloyim bosh egibdi-da, har juma kuni namozshomdan soʻng oldingga kelib turaman debdi. Shu-shu sulton juma kunini orziqib kutadigan boʻlib qolibdi. Pari unga ertaklar soʻzlab berar, qoʻshiqalar kuylar, hatto uning oldida uzun qora sochlarini tarar ekan. Kunlarning birida u oltin taroqni qoʻlidan tushirib yuboribdi. Sulton undan oʻsha taroqni esdalik qilib qoldirishni soʻrabdi. Pari rozi boʻlibdi. Oʻlimi yaqinlashayotganini sezgan sulton taroqni machitning shiftiga qoʻyib, suvab yuborishni buyuribdi. Oʻshandan beri taroq machitning shiftida ekan, – deb tugalladi Beka ertagini.

Sulton Husaynning miyasiga boʻlmagʻur bir fikr keldi:

«Balki ertakda jindek boʻlsa-da haqiqat bordir? Harqalay, machitning gumbazini bir tekshirib koʻrish kerak».

Husayn machitda hech kim yoʻq vaqtni poylab turib, uning tepasiga chiqdi-da, gumbazning gʻishtlarini koʻchira boshladi. Buni koʻrgan soʻfi voqeani oqizmay-tomizmay Sanjarning vaziri Hasanga yetkazdi. Hasan boʻlsa, Sulton Husayn Sanjarlar avlodiga mansub

tilsimni o'g'irlamoqchi, Mirzoni ag'darib, Marvga o'zi hokim bo'lib olmoqchi degan ovoza tarqata boshladi. Husaynni yomon ko'rgan Hasan bu mish-mishlarni tarqatish bilan birga uni asir olishga hozirlik ko'rdi. U faqat bir narsadan cho'chirdi. Beka erini sevar, Husaynning joni hamda erkiga qasd qilishga jur'at etgan har qanday kimsaning ko'ziga chang solishi turgan gap edi. Sanjar Mirzo esa, qizini jondan sevar, har kimdan ko'ra unga ko'proq ishonardi.

Yuz bergan vaziyat Hasanga qo'l keldi. Husayn hamma yigitlari bilan ovga chiqib ketgan edi. Hasan yashirin kengash yig'ib, amaldorlarga: «Husaynning ovga chiqishi ko'zni shamg'alat qilish uchun ko'rilgan tadbir, uning bu safardan asosiy maqsadi qo'shin to'plashdan iborat, – dedi. – Sulton Husayn qo'shin yig'ib, orqaga qaytadi-da, Marvni bosib oladi».

Hasan Bekadan yashirincha Marvni mudofaaga tayyorlay boshlaydi.

Qal'a devorini qo'riqlovchilarning barchasi almashtirildi, chunki ularning safida Husayn tarafdorlari ko'p edi.

Sulton Husayn uch kun ov qildi. Uchta tog' echkisini orqasidan quvib borib otdi.

Ovchilar katta o'ljalari bilan qaytishdi. Ammo shaharga yetib kelib, darvozalarning taqa-taq bekitib qo'yilganini ko'rdilar. Ovchilarning chaqirig'iga hech kim ovoz bermadi. Devorga tirmashib chiqishga uringan yigitni shahar ichidan otilgan o'q halok etdi.

– Bu – urush! – dedi Husayn va yigitlariga darvozalarni jang bilan ochishni buyurdi. Jang boshland, ammo kuchlar teng emasdi. Marvni himoya qilayotganlar uch kun tayyorgarlik ko'rgandilar. Husayn esa, bu jangni mutlaqo kutmagandi. Husaynning Marvdagi tarafdorlari zindonga tashlangan, hatto Bekaning o'zi ham nazorat ostiga olingan edi. G'azab Husaynning kuchiga kuch qo'shdi. U oldinga otildi-da, boshqalarni ham orqasidan ergashtirib ketdi.

Hasan navkarlariga «Kim Husaynni o'ldirsa, katta mukofot oladi», deb e'lon qildi. O'q-yoy va pilta miltiqlar bilan qurollangan soqchilar qal'a devorlarini ishg'ol qildilar.

– Hoy itlar! – deb qichqirdi Husayn. – Ablah Hasanga sotildinglarni, jazzangni tortlaring bo'lmasa. – U shunday deb, kamonchilarga o'q uzishni buyurdi. Biroq ovdan so'ng yigitlarning o'qi tamom bo'layozgan edi. Shunda Husayn devor oldidagi xandaqlarni

to'ldirib, shaharga tikka hujum qilish uchun yigitlarining bir qismini shox-shabba va xarsanglar keltirishga yubordi. O'zi esa, toqati toq bo'lib, devor ortidan dastlab boshini chiqargan navkarga qaratib o'q uzdi. Shu zahotiy otilgan javob o'qi oz bo'lmasa o'zining boshiga kelib sanchilay dedi. Husayn zo'rg'a chap berib qoldi. Bu o'qni yaqindagina omoch-so'qani tashlab, qo'liga sadoq va o'q-yoy olgan Musabek ismli bir yosh navkar otgan edi. Sanjar qo'shiniga zo'rlab olingan Musabek tashlab kelgan uyini qo'msab qayg'urardi. U mukofot olish umidida Husaynga qarab o'q uzishga uzdi-yu, lekin o'qining borib tegmaganidan suyunib, yana o'zi yengil tortdi. Rost-da, bu yosh Mirzo unga nima yomonlik qilibdi? U dovyurak va kuchli sarkarda bo'lsa. Bundaylarning qadriga yetadigan Musabek unga zavqlanib boqardi.

Husaynning yigitlari uning yoniga tezroq yetib kelishga oshiqishardi. Biroq xarsang va shox-shabbalar ko'tarib olgan yigitlar xandaqqa yaqinlashdi deguncha ularning boshi ustidan baravariga otilgan yuzlab o'q vizillab uchib o'tdi. Yigitlar taqqa to'xtashdi. G'azabidan tutoqqan Husayn:

– Ko'prikka, katta darvoza tomonga! – deb qichqirdi.

Biroq shu payt dumi kalta chovkar ot mingan qora soqolli keksa bir bek Husaynning yoniga yugurib keldi (yuzi ayollarniki singari tuksiz bo'lganidan, jangchilar o'zaro uni ko'sa deb atashardi). Bek apil-tapil Husaynga yuzlanib:

– To'xtang, ulug' sultong uni qarang! – dedi. Husayn bek ko'rsatgan tarafga qaradi, darvoza tepasiga besh-olti navkar sig'adigan katta sandiq chiqarib qo'yilgandi. Sandiqning hamma tarafidan o'q uzish va tosh otish uchun teshiklar o'yilgan. Sandiq osma bo'lganidan uni goh baland ko'tarish, goh pastroq tushirish mumkin edi. Bek uni Husaynning baqirganini eshitgan zahoti payqab qoldi.

– Hozir har qancha jasorat ko'rsatmaylik, naf yo'q, – dedi ko'sa bek: – Aftidan, shahardagilar bizni jang bilan kutib olishga tayyorlangan ko'rinadilar. Devorni buzib bo'lmaydi, darvozaga yaqin yo'latmaydilar. O'q va toshlar otib, bizni ko'z ochirgani qo'yishmaydi. Sadoqlarimiz bo'sh. O'zimizni ehtiyot qilib, behuda qurbon bermaslik uchun jangni to'xtatish lozim.

– Gaplaring rost, Muzaffar! – dedi Husayn, g'azabidan tushib. – Gaplashib ko'ramiz. Kanizlari bilan Bekani shahardan chiqarib

yubormoqlarini talab qilamen. Beka mendan ajralmaydi. Hasan ko'nmaydigan bo'lsa sherdek olishamen, Marvga katta qo'shin tortib kelamen.

Beka eri bilan ketishga qaror qildi. Hasan ham qarshilik ko'rsatmay uni chiqarib yubordi. Qaytaga unga yaxshi: Sanjar Marvga qaytgach, Beka otasiga hech narsa deyolmaydi, Hasan esa, Sulton Husaynni hokimiyatni o'z qo'liga olmoqchi bo'ldi deb ayblaydi.

SANJAR BILAN URUSH

Endi Husayn bilan Sanjarning kelishishi mumkin emasdi. Husayn Murg'obga o'rmashib olib, Marv atroflariga tez-tez hujum qilib turdi. Uning yigitlari bilan Sanjar Mirzoning yigitlari o'rtasida bir necha marta to'qnashishlar bo'lib o'tdi. Beka qat'iy zarba berib, Marvni egallashga qistardi. Beka ham eriga o'xshash shijoatli bo'lib, Husaynning kuch-qudratiga, kelajakda zafar qozonishiga ishonardi. Bu haqda gapirar ekan, Bekaning qora qoshlari bir-biriga tutashib ketar, silliq manglayida ajinlar paydo bo'lar, burun kataklari kerilar, ustki labi ko'tarilib, tishlari ko'rinib ketardi. Sulton Husayn xotini-ning gaplariga diqqat bilan quloq solardi. U xotini-ning g'azabi va shuhratparastligidan ruhlanar, lekin hamisha o'z bilgicha ish tutardi. Kech kuzda u Marv va Xiva o'rtasidagi cho'lga borib chodir tikdi va shu yerda qishladi. Shu sahroda to'ng'ich o'g'li tug'ildi, unga Badiuzzamon deb ism berishdi. O'g'il ko'rishi munosabati bilan u g'azal yozdi va Sanjar Mirzo tortiq qilgan arab tulporida ancha vaqtgacha lashkargohni aylanib chopdi.

– Voris tug'ildi, voris! – deb qichqirardi u. – Temuriy! U podsho bo'ladi!

Sulton Husayn o'g'lini baland ko'targanda bir kunlik chaqaloqning qiqirlab kulganini xotinlar ancha vaqtgacha gapirib yurishdi.

Husayn o'sha kuni Sanjar Mirzoga qo'pol bir xat yozdi.

Sanjarni nabira ko'rishi bilan qutladi va «meni mahrum qilmoqchi bo'lgan yerlaringga shu go'dak hukmron bo'ladi» deb ont ichdi. Husayn abjir bir chopar orqali maktubni Marvga jo'natdi. Ammo chopari qaytmadi: Sanjar uning boshini kesdirib tashladi.

Qish oxirlab qolgandi. Qanday qilib bo'lsa ham har tarafdan qo'shin to'playotgan Sanjarning kuchini qirqish kerak edi. Husayn

eng tajribali, chapdast yigitlarini yig‘di-da, lashkarning qolgan qismini qarorgohda qoldirib, aylanma yo‘l bilan g‘arbga, Tajanga qarab yurdi. U o‘z vaqtida yetib bordi: Sanjarga yordam berish uchun Marvga har tarafdan to‘da-to‘da navkarlar yig‘ilmoqda edi. O‘sha to‘dalardan biri Husaynga duch keldi. Qo‘qqisdan qilinadigan hujumni g‘alabaning yo‘ldoshi deb bilgan Sulton Husayn to‘daga tashlandi, Sanjarning navkarlari tor-mor keltirildi.

Yengilganlarning bir qismi qochib yashirindi, ammo ko‘pchiligi Husayn tomonga o‘tdi. Qo‘shin boshlig‘ini Sulton Husayn qatl etdi. Dastlabki g‘alabadan mast bo‘lgan Husayn bazm berdi. O‘lja olingan otlar, turkman bedovlari, ayniqsa uni quvontirardi.

Tajandan keyin Nesa shahrini, undan so‘ng esa Astrobodni oldi. O‘zida kuch-quvvat sezgan Husayn, boshqalardan o‘ziga bo‘ysunishni talab etdi. Shu maqsadda u bir-biriga dushman bo‘lgan ikki sultonga: Marvdagi qaynatasi Sanjarga va o‘zining eski dushmani, Hirot hukmdori Abusaidga elchilar yubordi.

To‘nini teskari kiyib olgan Sanjar hamon qattiq turardi. U qizini oq qilib, uning avlod-ajdodini bir umrga la‘natladi. Husaynning elchisini esa, oldiga solib quvdi.

Abusaid Husaynning elchilarini shohona qabul qildi, biroq darhol javob bermadi, vaziyatning pasti balandini mulohaza qilib biroq vaqt sabr etmoqchi bo‘ldi. U bir vaqtning o‘zida bir necha sulton bilan jang qilardi. Ular orasida Sanjar ham bor edi.

Oradan ko‘p o‘tmay Husayn quvonchli xabar oldi. Saraxs ostonasidagi jangda Sanjar Abusaid tomonidan asir olinib, o‘ldirilibdi. Sanjarning boshi nayzaga qo‘ndirib Hirotga keltirilganini eshitgan Sulton Husayn o‘zida yo‘q quvonib mushtlarini qisdi-da:

– Ha-a, ana! – deb qichqirib yubordi.

Dushmandan qutulgani sharafiga uch kecha-yu kunduz ziyofat berdi. Otasining o‘limini eshitib, Bekaning rangi quv o‘chib ketdi. Bu shum xabar unga yana talaygina yangi falokatlardan xabar berayotganday edi. Bir vaqtlar u otasidan osongina kechib, sevgan eri ortidan ketgan edi. Endi bo‘lsa, Husaynni ko‘rgani ko‘zi yo‘q. Yaqindan beri Husayn Bekaga dag‘al, sovuq muomala qiladigan bo‘lib qolgan edi.

Safarlarda o‘tkazilgan ko‘chmanchi hayot Husaynni bag‘ritosh qilib yubordi. Buning ustiga u shuncha ko‘p xiyonatni ko‘rdiki, endi

xoinlik ko'plarga xos xislat deb hisoblay boshladi. Yaqin-yaqinlarda g'azallar bitib, Bekaning husni jamolini kuylagan Husayn qayoqda qoldi! Endi u Bekaga shubha bilan boqardi. Agar xotini charchadim deb shikoyat qilsa, Husayn: «Beka saroydagi huzur-halovatni qo'msayapti», deb o'ylar va nazarida xotini shu tufayli uni tashlab ketishdan ham toymaydiganday tuyulardi. Xotini kelib erkalik qilgan, buni u munofqlikka yo'yardi. Beka endi Badiuzzamonni qo'ldan chiqarmaslikka harakat qildi, chunki o'g'lini ko'rganda Husaynning ko'ngli yumshardi.

* * *

Urush yo'li yoqasidagi qishloqlarning holi juda xarob edi. Har ikkala tomon ham zarracha gunohi yo'q aholi ustiga yopirilardi. Mehnatkash dehqonlar ter to'kib yetishtirgan hosil och navkarlar tomonidan talanar va payhon qilinar edi. Hamma yoshlar qo'shinni to'ldirish uchun olinar, ba'zan og'a-ini bir-biriga dushman ikki qo'shinga tushib qolib, bir-birlariga qarshi jang qilishga majbur bo'lishardi.

Zamin o't ichida qoldi. Keksayib qolgan Jahon qovjirab ketgan yerlarni ketmon bilan yumshatmoqda. Suvni uzoqdan keltirish kerak bo'lar, nabirasi Musabek ro'zg'ordagi bitta-yu bitta otni urushga minib ketgandan beri, ishlar eshaklarning zimmasiga qolgan edi: oq eshak juda ham oriqlab ketgan, chol oxirgi burda nonini u bilan baham ko'rdi. Musabekning otasi Nuriddin mevalar teriladigan paytgacha to'qigan savatlarini sotib ulgurish uchun qishloqma-qishloq kezardi, oyog'i sinib yotgan onaning oilaga yordami tegmaydi. To'g'ri, u savat to'qiydi, biroq keyingi paytlarda juda madordan ketib, besh kunning badalida arang bitta savatni to'qib bitirdi. Faqat o'n yoshli Salimgina yelib-yugurib bobosiga yordamlashadi. U eshakka yem-xashak solar, suv keltirar, savat to'qish uchun onasiga ho'l novda tayyorlab berar, gapi esa, sira tamom bo'lmasdi. U hali otasi bilan Marvdan Mashhadga qilgan sayohatini unutmasdi.

– Biz naq jannatdan oqib chiqadigan daryoning bo'yidan o'tdik,– derdi u Murg'obning suvlari esiga tushib.

– Ha, nimasini aytasan, – derdi xo'rsinib chol, – u yerlarning suvini suv desa bo'ladi, bu yerning suvi – bamisoli yelkamning teri.

– Qo‘shinimiz Seraxs yonidagi tengsiz jangda tor-mor bo‘ldi. – javob berdi mayda halqalardan yasalgan sovut kiyib olgan bir yosh jangchi. Bu Musabek edi. – Birõq biz behuda qon to‘kilishini istamaymiz. Biz qudratli va odil hukmdor qo‘li ostida yashamoq istagidamiz, shuning uchun Sulton Husayn a‘lo hazratlariga bosh urib keldik; u kishi bizga va bizning oilalarimizga rizq-ro‘z beradilar degan umiddamiz. Sanjar Mirzoning mufti va qozilari bizni aldab kelishdi; ular bir savat uzum o‘g‘irlash uchun butun boshli boqqa o‘t qo‘yishdan ham toyishmas edi. Soliqlarni to‘lab bo‘lgach, bechora dehqonning o‘ziga bir kaft don qolmasdi. Bir yil badalida xo‘jayinning yerida yuz kun, hatto ikki yuz kun ishlab berishga to‘g‘ri kelardi. Yo‘q, bas endi. Biz dono va odil podsho bo‘lsin deymiz.

Qalandar boshini ma‘yus tebratgan edi, soqoli kulgili bir tarzda dikkayib, yuqoriga qarab silkindi.

– Astrobodda orzularim ushaladi deb o‘ylaysizmi? Ha, chirog‘im-a, bu yerda urushsiz o‘tgan kun yo‘q. Hamma yerda urush. Odamlar bu yorug‘ dunyoning noz-u ne‘matlaridan voz kechmaguncha urush bo‘laveradi.

Yigit endigina bir nima demoqchi bo‘lgan ediki, hozirgina arang yurib kelgan chol cho‘qqi qalpog‘ini bostirib kiyib, jadallik bilan undan uzoqlashdi.

Saroydan qurolli kishilar yugurib chiqib, to‘dani qurshab oldi. Umarning yigitlari gangib qolishdi.

– Hoy navkarlar, – deya gap boshladi kattakon egri qilich taqqan ko‘sa soqol Muzaffarbek, – Sulton Husaynga xizmat qilgani keldinglarmi? Ammo sizlarning orqadan pichoq urib xoinlik qilmay, sadoqat bilan xizmat qilishingizga kim kafil bo‘la oladi?

Muzaffar navkarlarga, ularning changga belangan, toliqqan, ammo kuchli otlariga tikilib, sukut qildi, Biroz jimlikdan so‘ng dubulg‘a kiygan bir navkar so‘z qotdi:

– Boshlig‘imiz Umar Mirzo kafil bo‘ladilar. U kishi shu yerda, qurol-yarog‘larini Sulton Husayn hazratlarining oyog‘i ostiga tashlagani saroyga kirib ketdilar.

– Boshlig‘ingiz qurol-yarog‘idangina emas, boshidan ham judo bo‘ldi. Sultonimiz kechagina ashaddiy dushmanimiz Sanjar qo‘li ostida bizga qarshi urushgan kishiga ishonmaydilar.

Hammaning ko'ksidan: «oh» degan nido chiqdi. Navkarlar ot-lariga tashlanishdi. Biroq Muzaffarbek qo'li bilan imo qilib ularni to'xtatdi. Keyin o'dag'aylab gapira boshladi:

– Sultonimizning irodasi budir! Oralarigizdan birortangiz mening ishoram bilan ot minib chopadi. Ortidan o'q uziladi. O'q borib tegmay, u beshikast qochib qutulsa – baxtingiz, omon jo'naysizlar. Mabodo u o'lar ekan, sizlarning ham qismatingiz – o'lim. Qani, kim chopadi?

Oraga bir daqiqa sukunat cho'kdi. So'ng birdan Musabek oldin-ga chiqdi.

– Men chopamen! – dedi u o't chaqnagan qora ko'zlarini bekkat tikib, xotarjamlik bilan.

– Musabek chopmoqchi, Musabek... – deb shivirlashdi navkarlar.

Musabek otining ayilini tortib bog'ladi-da, sakrab ustiga mindi.

– Qars chalishim bilan chopasen, – dedi Muzaffar, miyig'ida kulib; yosh navkarning zum o'tmay halok bo'lishiga bekning ishonchi komil edi.

Ot toqatsizlanib depsinar va so'lig'ini chaynar edi. Bir necha lahzadan so'ng qars ovozi yangradi. Ot bir o'ynoqladi-yu, qushday uchib ketdi. Ortidan o'q uzildi. Shu zahotiyuq orqadan ayol kishining «Dod!» deb chinqirgani eshitildi, olomon ichida turgan bir qiz qo'li bilan yuzini berkitdi.

O'q g'uv etib uchib, uzoqqa borib tushdi. Hamon burqsab ko'tarilayotgan chang to'zoni yosh navkarning omon-eson qutulib ketganidan dalolat berardi.

Hamma yengil tortib:

– Hayriyat, omon ketdi! – deb xo'rsinib qo'ydi. Bek esa qovog'ini solib:

– Baxtinglar bor ekan, qani, vaqt g'animatda otinglarni «chu» deb qolinglar! Menga qolsa-ku, otlarni qo'ldan chiqarmaslik kerak edi-ya, – dedi.

Navkarlar buyruqning yana takrorlanishini kutib o'tirmay jadal yo'lga tushdilar.

«Qushday uchadi-ya, – deb qo'ydi Muzaffar birinchi bo'lib ot chopgan navkarni eslab. – Tagidagi oti ham bamisoli o't. Bunday otni qo'ldan chiqarish uvol, biroq Sulton Husaynning ra'yini qaytarib bo'larmidi».

Bek shunday deb xayolidan o'tkazdi-yu, biroq o'zi darhol qo'rqa-pisa atrofga alangladi, chunki Sulton Husaynning irodasiga qarshi biron narsani o'ylashning o'zi dahshat edi.

* * *

G'alabalardan mast bo'lgan Sulton Husayn eski ginalarni vaqtincha unutilib Abusaid bilan yarashdi. Hatto tanga pullarni ham Abusaid tamg'asi bilan zarb qildira boshladi. Ya'ni Husayn Abusaidni o'z hukmdori deb tanidi. Ammo bu uzoqqa cho'zilmadi. Zabt etgan yerlari unga torlik qila boshladi. Husayn katta qo'shinni boqishi kerak edi. Uning navkarlari orasida bosqinchilik bilan kun kechirib kelgan ochko'z, tama'gir kishilar ko'p edi. Ular Mozandaron'dan Xurosonga bir necha marta bosqin qilishdi. Xullas oxiri Abusaid bilan bo'lgan munosabatlar yana buzildi. Husaynning qo'shinlari Sabzavor va Nishopurga yetib bordi. To'g'ri, bu muvaffaqiyat mustahkam emasdi. Bir yil o'tar-o'tmas dushman qo'shinining tazyiqi ostida Husayn Astrobodni tashlab chiqishga majbur bo'ldi.

MUSABEK VA DURSULTON

Astrobod tepasida barkashday oy suzadi. Uylar uzun-uzun ko'lanka tashlagan. Baland ko'tarma ustida soqchi u yoqdan-bu yoqqa yurib turibdi. Sovuti oy nurida yaraqlaydi. Dengiz tarafdin yengil shabada esmoqda. Tevarak-atrof jimjit. Birdan ko'tarma ostidan ayol kishining sharpasi lip etib o'tdi-yu, to'xtab soqchini kuzata boshladi. Soqchi uni payqab qichqirdi:

– Kim u? Bu yerga yomon niyat bilan kelgan har bir kimsaning boshini tanasidan judo qilamen!

Qiz jur'at qilib, jadallik bilan uning yoniga chiqdi. Boshidan oyog'igacha chodraga o'ralib olgan qiz dag'-dag' titrardi.

– Men – Dursultonmen, Sizga non keltirgandim..

– Senmiding bu, jasur qiz! Qanday jur'at etding?

– Boshimga qilich kelsa ham yo'limdan qaytmasdim. Ertalab sizga «Astrobodni tark etasen!» – deb buyurganlarini eshitib edim.

¹ Mozandaron – hozirgi Eronning Kaspiy dengizi janubiy qirg'og'iga joylashgan viloyat.

– Tushimmi yo o‘ngimmi? Bular hammasi oydin tunda xayolim yaratgan ertakka, sen esa, falakdan tushgan pariga o‘xshaysen.

– Afsuski, Bag‘doddan kelgan savdogarga xotin qilib sotilayotgan oddiy bir qizmen. Ammo o‘lsam o‘laman-u...

– Mana bir necha kundirki, yaqiningdamen, bog‘da va ariq yoqasida seni ko‘rib turamen. Ko‘zing ko‘zimga ko‘p tushdi. Men sening yengil odim otishingni, «Sodiq otim ko‘p ayyor...» deb qo‘shiq aytgan ovozingni, Dursulton degan ismingni sevib qoldim. Hatto senga atab she‘rlar yozdim. Sen mening ismimni bilasenmi?

– Ha, bilamen: ismingiz Musabek. Bultur ortingizdan o‘q uzganlurida men xaloyiq ichida edim.

– O‘shanda chinqirib yuborgan senmiding? Ovozing shamolning shuvillashi va o‘qning vizillashini bosib ketgan edi.

– Men o‘qni qo‘rqitib yubormoqchi edim, istaganimcha bo‘lib, o‘q yoningizdan uchib o‘tdi. Mana endi, Sulton Abusaidning qo‘shini bilan qaytib kelganingizda esa, navkarlar orasidan sizni darhol tanib oldim.

Dursulton jim qoldi, uning charos ko‘zlari yuzining pastki qismini berkitib turgan ro‘mol tepasidan Musabekka g‘amgin boqardi.

– Mana, endi yana ketyapsiz...

– Menga qara, Dursulton, boshimdan kechganlarni aytay. Ana shu bir yil meni ko‘p narsaga o‘rgatdi. Sulton Husayn bizga javob berib yuborgach, otam bilan bobom o‘rgatganday yer haydab ekin qilish maqsadida Marv yaqinidagi qishlog‘imga qaytib bordim. Ammo qishloq vayronaga aylanibdi. Hovli-joyim, kulbam kuyib kul bo‘libdi. Ota-onam, singilcham ochdan o‘lishibdi. Qari bobom bilan ukam Salimgina bu ofatdan omon qolishibdi. Ko‘zdan qolib, gado bo‘lgan bobom bir vaqtlar hovlimizning atrofini o‘rab turgan devorning xarobasida o‘tirgan ekan. U ataydan meni kutganday vasiyat qildi: «O‘g‘limning o‘g‘li, nabiram, bizning yerlarimiz bir vaqtlar bamisoli gullab-yashnagan bog‘ edi. Chingizxon kelib uni poymol etdi. Keyin Temurlang davr surdi: behisob to‘kilgan qonlar hamon xotirimda. Mana endi yerimiz yana o‘t ichida qolib, xonavayron bo‘lyapti. Og‘a inisiga qarshi ot suryapti. Hammalari mehnatkashning oxirgi burda nonini tortib olishmoqda. Hamma qon to‘kish ish-tiyogida yonadi. Bolalarim va nabiralarning o‘limini ko‘rish men sho‘rlik cholning peshonamga yozilgan ekan. Qachon Olloh taolo-

ning rahmi keladi-yu, omonatini oladi?! Oh, peshonam qursin, sho‘r peshonam! Go‘zal Xurosonimiz qachon mustahkam davlatga aylanarkin, uni ichdan kemiruvchi o‘zaro qon to‘kishlarga qachon chek qo‘yilarkin?...» Bobom shunday dedi. Tangri iltijosini qabul qilib, tizzamga bosh qo‘ygancha jon berdi. Ukam oyoqlariga bosh urib yig‘ladi. U bobom uchun tilanchilik qilar ekan, endi u ovunchog‘i va suyanchig‘idan ajralgan, tilanchilikka ham hojat qolmagandi.

Men vayron bo‘lgan kulbamizni tiklamoqchi, ukamni bag‘rimga olib, o‘z mehnatim bilan tinch yashamoqchi bo‘ldim. Xarobaga aylangan hovlimda bir necha kun yashaganim ham yo‘q ediki, yana Abusaidning qo‘shinlari bostirib keldi va meni sultonga xizmat qilishga majbur etishdi. Ularga mening o‘tim va qilichim kerak, hozircha bilagimda kuchim bor, shuning uchun o‘zim ham yarayman. Biroq Abusaid yaxshilikni bilmaydi. Men qo‘shinga ukam Salimni ham olib kelishga ijozat so‘radim; ukam o‘zi kichkina bo‘lsa ham ephil, chayir bola; foydasi tegib qolardi, katta bo‘lsa botir yigit chiqadi. «Bizga tirranchalar kerak emas» deb javob berishdi menga. Ilojim qancha, Abusaid qo‘shinida xizmat qila boshladim. Salimni Hirot yaqinida bir xonadonga joylashtirdim; u g‘ayratli bola, bir burda nonni bekorga yemaydi. Xo‘jayinlari kambag‘allik, yetimlik nima – yaxshi bilishadi; o‘zlari ham oshib-toshib ketgan odamlar emas. Dursulton, agar men podsho bo‘lganimda butun boyligimni oyoqlaring ostiga to‘kib solardim. Ammo men oddiy bir navkarmen. Ot bilan qilichdan boshqa narsam yo‘q. Senga men qalbmni hadya etamen, o‘tim va qilichim esa, Xurosonning baxti va qudrati uchun kurashadigan kishiga xizmat qiladi. Sirimni senga ishonib aytyapmen. Birontasiga aytsang, meni o‘ldiradilar!..

Dursulton bu haqda o‘ylarkan, yuragi orqasiga tortib ketdi, qo‘llari bilan yuzini berkitdi. Musabek engashib, uning qulog‘iga nimadir shivirladi. Keyin ikkala qo‘lini unga uzatdi-da, baland ovoz bilan:

– Bir yil kut, so‘ng qaylig‘im bo‘lasen, – dedi. Dursulton javob qildi:

– Boshimga nimalar tushmasin, hatto o‘lim kelsa ham, albatta kutamen. Esingizdami, ertaklardan birida bir qiz: «Men uzoq yurtlardan meni deb kelgan, ming qadamdan tanga pulni urgan azamat merganga, kurashda to‘qson alpni yiqqan pahlavonga tegamen»

deydi. Siz – o‘sha azamat mergan, eng kuchli, eng dovyurak, eng himmatli yigitsiz. Mayli, borib jang qiling. Yigitning sarasi jangda bilinadi.

MUSABEK HUSAYN DARGOHIGA KELADI

Bag‘ri keng Amudaryo sarg‘imtir loyqa to‘lqinlar otadi.

Tong chog‘i daryoning o‘ng qirg‘og‘ida bir dasta otlq paydo bo‘ldi. Sulton Husaynning lashkari bir necha kundan beri kecha-yu kunduz yo‘l yurib kelardi; ular shimolga, Xorazmga yo‘l olishgandi. Husayn u yerga borib, o‘zini obdan o‘nglab olmoqchi va kuch yig‘ib, yana Abusaidga qarshi qo‘shin tortmoqchi edi. Oldindagilar quvonch bilan;

– Suv, suv! – deb hayqirishdi.

Amudaryoning sarg‘imtir suvi quyoshning dastlabki shu‘lalarida oltinday tovlanardi. Lashkar shovqin-suron bilan daryo yoqasiga qo‘ndi.

Daryodan o‘tish rejasini tuzish uchun Husayn o‘z chodiriga barcha bek va qo‘shin boshliqlarini yig‘di. Chekka-chekkadan hadiksiragan ovozlar eshitildi; kimdir «daryodan o‘tish xatarli, biz buning uchun yetarli taraddud ko‘rmaganmiz, qayiqlarimiz ham oz» deb g‘udrandi. Sulton Husayn taraddudlanib turganlarning gapini kesdi:

– Buyuk sarkarda Temur bunday to‘siqlar qarshisida to‘xtagan emas. Tavakkal qilmagan kishi hech qachon zafarga erisha olmaydi. Darhol daryodan o‘ta boshlamasak bizni qurshab, tor-mor etadilar. Qo‘limizda mesh va terilar bor. Qayiqlarni bir-biriga bog‘laymiz. Navkarlarimiz kechuvga qulay joy qidirib topsinlar. Qarabsizki, quyosh nayzaga kelmasdan daryoning narigi qirg‘og‘ida bo‘lamiz.

Sulton Husaynning so‘zlari buyruq edi. Beklar itoatkorlik bilan uning amrini bajo keltirgani chiqib ketdilar.

Lashkar qirg‘oqqa joylashdi. Kimlar otini tarashlar, ayilpo‘shtonlarni tikar, kimlar qilich va xanjarlarini qumqayroqqa qayrar, dud o‘choqlarga o‘t yoqib, qatlama va lochiralar pishirmoqda edi. Yo‘l-yo‘lakay ov qilishga ulgurgan ba‘zi omadi kelganlar otib olgan jayron va parrandalarini kabob qilmoqda edilar.

Kechib o'tishga qulay yer qidirib jiqqa ho'l bo'lgan va horigan bir necha navkar qarorgohga qaytayotgan edi, ular qarshisidan qora arab tulpori mingan notanish bir yigit chiqib qoldi.

– Qayerdan kechib o'tish kerakligini men bilamen, – dedi u do'stona ohangda xotirjamlik bilan. – Bek huzuriga olib boringlar.

Navkarlar bir-birlariga qarab olishdi. Keyin maslahatlashib, bekning g'azabini shu bilan biroz bosarmiz degan o'yda rozi bo'lishdi. Shunday bo'lsa ham, ehtiyot shart undan:

– O'zing kim bo'lasesn? – deb so'rashdi. – Buni men bekka ay-tamen.

Hademay Husaynning navkarlari bu notanish yigit bilan qarorgohga yaqinlab keldilar; hashamdor chodirga kiraverishda Muzaf-farbak o'z navkarlarini toqatsizlik bilan kutmoqda edi. U qo'lini ko'zlariga soyabon qilib, uzoqlarga tikilar, chap qo'li kattakon qilichning sopini mahkam qisib turardi. Navkarlar yetib kelib, kechib o'tadigan yer topolmadik deyishgan edi, bekning ko'zlari chaqna b ketdi. Vaqt o'tib borar, Sulton Husayn esa, kutishni hush ko'rmasdi.

– Mana bu yigit: «Sayoz yerni bilamen, biroq uni bekning o'zigagina ko'rsatamen», deyapti.

«Bu otni qayerda ko'rgan edim-a? – deb o'yladi bek – Yigitning o'zi ham tanish ko'rinadi».

– Kimsen? – shubhali, dag'al ovoz bilan so'radi bek.

– Ismim Musabek, Bundan bir yil muqaddam Astrobodda mening ortimdan otilgan o'q yodingizdami? O'shanda o'q tegmay o'tib ketgan edi, mana endi men o'z xohishim bilan huzuringizga qaytib keldim. Orada o'tgan ana shu bir yil mening ko'zimni ochdi. Abu-said sodiq navkarlarining qadriga yetmadi. U, qilgan ishingdan min-natdor bo'lishni bilmaydi. Sulton Husaynning qo'shini Astroboddan chekinganda, men yashirincha sizlarning ortingizdan yo'lga tush-dim. Mening otim durboshlar¹ to'dasidagi otlarning eng chopqiri.

– Darhaqiqat, otning bahosi yo'q.

– Men Abusaid huzuriga qaytmaslikka ahd qildim; Sulton Hu-saynga xizmat qilmoqchimen. U dovyurak va qudratli hukmdor. Meni lashkaringizga qabul qiling: Tangri nomiga qasamyodkim, so-diq navkaringiz bo'lamen.

¹ Durboshi – razvedkachi. (Tarj.).

Bek unga mamnuniyat bilan boqib, nima haqdadir uzoq mulohaza qildi.

– Yaxshi, – dedi u nihoyat. – Seni o‘z to‘damga olamen. Sayoz yemi ko‘rsat.

Sulton Husayn tepasi oq-qora chodir ichida, yumshoq to‘shakda o‘tirardi. Safar vaqtida u aksar vaqt pochasi kalta ko‘k cholvorri bilan baland poshnali etigini kiyardi. Bugun ertalab kun salqin bo‘lganidan, u shohi to‘ni ustidan yelkasiga chakmon tashlab olgan edi; yoqasiga savsar mo‘ynasi solib tikilgan bu chakmonni unga uzoq shimol mamlakatidan kelgan va Bahri Hazardan¹ suzib bir o‘tgan rus savdogar sovg‘a qilgan edi. Boshidagi oq sallaga qora jig‘a qadalgan. Enlik oq kamar kelishgan qomatini qisib turardi. Husayn og‘ziga qismlab mag‘iz solar va katta qadahdan buxoro qirmizi mayini sipqorardi. Yonidagi to‘shakda yarog‘-aslahalari: sovuti, dubulg‘asi va qilichi turardi.

Burchakdagi pastakkina kursi yonida o‘tirgan kotib savag‘ich qalam bilan nimadir yozar, chodirga kiraverishda ikki navkar qimir etmay turishardi.

Husayn qarshisida qirq yoshlar chamasidagi shoirona ko‘zli va olimona manglayli kishi – Kobiliy taxallusi bilan she‘r yozuvchi amir Said aka o‘tirardi. U nozik barmoqlari bilan bitta-bittadan mag‘iz olib, og‘ziga solar va ohista chaynardi; sharbatni ham qultumlab ichardi.

– Hechqisi yo‘q, yaqin fursatda Astrobod yana mening qo‘limga o‘tadi; bu safar qaytib bermaydigan qilib olamen. Sabr-toqat va abjirlik bo‘lsa bas. Qancha mesh shaylanganidan xabaringiz bormi?– dedi Husayn va bolalardek sevinib kuldi.

So‘ngra o‘midan turdi-da, gilam ustida yo‘lbars singari tovush chiqarmay, yengil odim otib, u yoqdan-bu yoqqa yura boshladi.

– Ulug‘ sulton, – xotirjam javob qildi Said aka, – siz taxt-u tojga erishgaysiz. Bu – quyoshning har kuni sharqdan chiqib, g‘arbga botganiday muhaqqaqdir. Biz jonajon yerlarimizni boyitamiz, Xurosonning husniga husn qo‘shamiz, Movarounnahrni unga birlashtiramiz.

– Kobiliy, Hirotga yetib borgan kunimizoz, siz bularning hammasini g‘azal va qasidalarda madh etasiz!

¹Bahri Hazar – Kaspiy dengizining o‘sha vaqtdagi nomi.

– Oh, Hirot! – dedi Said aka, shirin orzularga cho‘mib. – Poytaxtlar poytaxti Hirot!

– Shunday shaharga Abusaiddek johil hukmronlik qilsa, bu qanday gap! – tutoqib qichqirdi Husayn. – Sizning jiyaningiz, mening do‘stim Alisherning holi ne kechdiykin? Men uni oxirgi marta bundan to‘rt yil muqaddam, Mashhaddan chiqib keta turib ko‘rgandim. Biroq Alisherning qiyofasi qalbimda mangu o‘rin olgan. Faqat Alishergina davlatning eng peshqadam shoiri bo‘lg‘usidir. Alisherning forsi va turkidagi she‘rlari bab-baravar go‘zal. Biz ajralishganimizda u yosh bola edi, ammo o‘sha vaqtdayoq jonkuyar davlat arbobidek mulohaza yuritardi.

– Ulug‘ sultonimning tojlarida u bebaho olmos yanglig‘ porlagusidir.

– Yana bir qadah may ketir, – deb amr qildi Husayn quliga va mulozimining ta‘nali nigohini payqab, shodon qo‘shib qo‘ydi: – «Mulki Jam istar esang chek jomi sabuh!» Bu Navoiyning bir vaqtlar menga bag‘ishlab yozgan g‘azalidan. Men do‘stimning nasihatini bajo qilyapmen, – deya hazilomuz so‘zini tugatdi Husayn, so‘ng to‘satdan dag‘al ovoz bilan kotibdan so‘radi: – Qo‘shin boshliqlariga buyrug‘im ko‘chirildimi? Bu yalqovbachchalarga biror ishni jadal bajartirishdan toshbaqani yugurtirish osonroq!

Husaynning qovog‘i solindi, o‘z maqsadi yo‘lida olib borishi lozim bo‘lgan kurashlarning butun mashaqqati ko‘z oldiga kelganday, chehrasi qorong‘ilashdi.

Chodirning yupqa devori ortidan g‘ovur-g‘uvur eshitilib, kimdir:

– Kechuv topildi, kechuv! Sulton oliy hazratlariga ma‘lum qilinglar! – deb hayqirdi.

Shu zahoti gilam to‘siq ochilib, Muzaffar kirdi. U tiz cho‘kdi-da, yer o‘pib ta‘zim qildi:

– Ulug‘ sulton, Abusaid qarorgohidan bir navkar keldi. U hazrat oliylariga sadoqat bilan xizmat qilishga qasam ichdi va kechib o‘tadigan yerni ko‘rsatib, sodiqligini isbot ham etdi.

– Olib kiring! – deb amr qildi Husayn.

Musabek kirdi. Qora ko‘zlarining xotirjam boqishida salobat aks etar, xatti-harakatida xushomad va sarosima ko‘rinmasdi. Husayn uni mamnuniyat bilan ko‘zdan kechirdi.

– Ne maqsad seni biz taraflarga keltirdi? – deb so‘radi u ulug‘vorlik bilan.

– Ulug‘ sulton, aminmenki, siz xalqqa baxt-saodat keltirursiz. Men Sanjar va Abusaid qo‘shinida xizmat etdim. Ular hukmronlik qilgan hamma yerda erkaklarning qoni va ayollarning ko‘z yoshi to‘kildi, bola-chaqaning dod-faryodi falakni tutdi. Tinch hayot ishtiyoqida Xurosonning tinkasi quridi.

– Ammo bunga erishmoq uchun yana ko‘p kurashish darkor.

– Ulug‘ sulton, bu yo‘lda jonimni fido etishga, qilichim va o‘tim bilan xizmat qilishga tayyormen. Men Astrobodda ko‘zimning nuri, ahdlashgan; sevgilimni qoldirib keldim. Men uning yoniga qo‘shiningiz g‘alabaga erishgachgina qaytamen.

– Xo‘sh, Said aka, siz nima deysiz? – so‘radi Husayn.

Said aka ko‘z uzmay Musabekka tikilib o‘tirardi.

– Mard yigit ekan. Ko‘zlariga, olijanob qiyofasiga qarang, Ulug‘ sulton, unga ishonsa bo‘ladi!

– Mayli, aytganingizday bo‘lsin! – dedi Husayn mamnuniyat bilan. – Seni ilg‘orga boshliq tayinladim. Kechuvdan boshlab o‘t!

* * *

Shunday qilib, Sulton Husayn yana Astrobodni zabt etdi. Keyin yana bir qancha shaharlari oldi. U quyundek yelib, katta-katta masofalarni juda tez bosib o‘tar, goho sahroga sho‘ng‘ib ketar, goho katta karvon yo‘llarida paydo bo‘lib qolardi. Nihoyat u Hirotni qamal etishdek qaltis ishga jasorat qildi. Qamal bir necha hafta davom etdi, ammo Husayn chekinishga majbur bo‘ldi. Seraxsda Said aka boshchiligida qo‘shinning bir qismini qoldirgandi. Hamma tarafdin qurshalgan Seraxs qarshilik qo‘rsatishga ojiz edi. Qamaldagilarning hayotini saqlab qolishni shart qo‘yib, qo‘shin taslim bo‘lishga qaror qildi.

Seraxsni egallashga oshiqqan Abusaid bu shartni qabul qildi, biroq o‘zidan Husaynni afzal bilgan Said akani ko‘rib, va‘dasini unutdi va bekni o‘ldirdi.

Bu xabar hademay Husaynning qulog‘iga yetdi. Xabarni omon qolgan Musabek olib keldi.

– Aziz do‘stimizning qoni uchun qasos olinur! Ungacha qancha yoz va qancha qish o‘tishini aytolmaymen, ammo aminmenkim, Abusaid sharmandalarcha halok bo‘ladi! – dedi Husayn.

U Xorazmga o‘rnashib olib, o‘sha yerdan Abusaid qo‘li ostidagi viloyatlarga dam-badam hujum qilib turdi.

Keyin uch yilgacha harbiy harakatlar to‘xtatildi, Sher zo‘r hamlaga tayyorlana boshladi.

MASHHADDAN HIROTGA

Kech kirib kelardi. Kun bo‘yi yiqqan haroratini endi ufurayotganday yerdan hamon issiq ko‘tarilmoqda, biroq tungi salqindan darak berib, shabada esa boshladi. Tuprog‘i bo‘rsib yotgan yo‘ldan asta-asta borayotgan ikki otliq otlariga qamchi berishdi.

– Hademay shaharga yetamiz, – dedi chol, yigirma besh yoshlar chamasidagi hamrohiga murojaat qilib.

– Muhtaram shayx, bu gapni bugun o‘n martadan ortiq eshitgan bo‘lsam hamki, umidvormen, shaharga yetib olurmiz, – dedi hamrohi kulib, choldan ilgarilarkan.

– Shahri Tayobodda ko‘rkam karvonsaroy bor. U yerda pishirilgan qo‘y eti va palov bo‘ladi, yaxshigina ovqatlanib olishimiz mumkin.

– Ko‘p vaqtdan beri sayohat qilganim yo‘q edi, – quvnoqlik bilan davom etdi yigit. – Hali bola ekanmen, katta karvonlar bilan bir necha bor safar qilgandim. U vaqtda xizmatkorlar har bir istagimni og‘zimdand chiqmasidan bajo keltirishar, o‘zimni mehribonlarim ixtiyoriga topshirmoqdan o‘zga ilojim qolmasdi. Mana endi men qayerdan yegulik taom va yotgulik o‘rin topsam ekan deb o‘ylamog‘im darkor.

– Azal boshdanoq qashshoq bo‘lib tug‘ilib, pulning hukmini bilmay o‘tib ketmoq afzal emasmikin? – dedi chol. – Men o‘z umrimda ko‘p marta boyish imkoniga ega bo‘ldim. Otam diyonatli savdogar edi, qo‘li hammavaqt baland bo‘ldi, menga ham shu kasbni vasiyat qildi. Ammo men sotish imkoni bo‘lgan barcha mollar ichida inson tafakkurining xazinasi bo‘lmish olim va shoirlarning qo‘lyozmalari bilan savdo qilmoqni tanladim. E voh, bu

savdo menga boylik keltirmadi. Talaygina tolibi ilmlar bu mollarni mendan bepul olishdi.

– Kaminangizga ishorat qilayotgan bo‘lmang, muhtaram Shayx Abdulloh? – deb so‘radi yigit kulib.

– Sizni o‘g‘lim deb atashni o‘zimga sharaf deb bilamen. Siz kabi tiniq aql sohibini boylik va shon-shuhrat kutadi. Sizni ajoyib diyoringiz Hirotga kuzatib borayotganimdan baxtiyormen. Ulug‘ shoir Jomiy ostonasida birga bo‘lurmiz.

– Xo‘b aytdingiz, agar Jomiy hazratlarini ko‘rmoq ishtiyoqi bo‘lmasa, – dedi o‘ychanlik bilan yigit, – hozir Hirot safariga ehtimol bel bog‘lamagan bo‘lar midim.

Yo‘lovchilar shunday do‘stona suhbat bilan bo‘lib shahar chekkasiga yetib kelishganini payqamay qolishdi. Paxsa devor, yassi tomli pastak uylar tez-tez uchray boshladi, nihoyat yonma-yon tizilib, ko‘cha ichiga kirishdi. Bir chetda choqqina ariq oqardi. Paxsa devor orqasidan tutun ko‘tarilar, yo‘lda tuproqqa qorilib bolalar o‘ynashardi; to‘q sariq, qizil, yashil ko‘ylak kiygan ayollar katta mis ko‘zalarda ariqdan suv olib ohista ko‘targancha o‘z hovlilariga kirib ketishardi. Yoz oqshomi. Hammayoq tinch hayot og‘ushida. Birdan kimningdir g‘azab bilan hayqirgani sukunatni buzdi. Sayyohlar yaqin borishdi. Devorlari oqlangan uzun uy oldida uzun-uzun hasssa tutgan, juldur kiyimli, boshida kir oq salla, ikki kishi baqirib-chaqirib uchinchi bir kishi bilan bahslashardi.

– Bu rabotning oliyhimmat Ahmad Ali tomonlaridan o‘tkinchi sayyoh va hojilarga vaqf qilib berilganiga salkam bir yil bo‘ladi. Xudo nasibamizni qo‘shib, biz o‘zimiz ham sha‘bon¹ oyi shu yerda to‘rt kun turganmiz. Payg‘ambarning inoyati bilan munavvar bo‘lgan vaqfni tortib olishga kimning haddi bor?

– Men hech nimani bilmaymen, – deb to‘rs javob qildi to‘ladan kelgan uchinchisi. Uning yashil kamzul ustidan bog‘langan ko‘k belbog‘i tirsillab turgan kajavaday qorniga zo‘rg‘a dosh berib tuzardi.

– Ahmad Ali hazratlari Olloh taoloning omonatini topshirish oldidalar, men esa, u kishining qonuniy merosxo‘rlari bo‘lamen, shuning uchun o‘zimga meros qoladigan hamma narsani qaytarib olamen. Bu uyni hazrat soldirganlar; demak meniki!

¹ Sha‘bon – musulmonlar kalendarida oynning nomi.

– Axir vaqf-ku bu, vaqf! – xunob bo‘lib baqira boshlashdi darvishlar. – Namoz o‘qiyotganlarni machitdan quvib bo‘lmaganidek, – sen kofir ham hojilarni bu uydan haydab chiqarolmaysen.

Semiz kishi bu gaplarni parvoyiga ham keltirmadi.

– Yoz! – deb shartta buyruq qildi u chakkasiga savag‘ich qalamini qistirib, ehtirom bilan uning‘ amrini kutib turgan kotibga. – Yoz: Shahar chetidagi tosh va paxsa devordan solingan uy...

Biroq shu on bahslashuvchilar yoniga Shayx Abdulloh bilan birga kelgan yigit gapga aralashdi.

– Yo‘q, yo‘q, unday emas! Vaqfga o‘tgan mulk qaytarilmaydi, qonun shunday. Mulkdorning o‘ziga ham, uning merosxo‘rlariga ham qaytarilmaydi. Bu joy ibodatgo‘y jumla mo‘minning mulkidirkim-unga faqat podsho va qozikalonninggina haddi sig‘adi.

O‘spirin qonunni yaxshi bilgan kishilarday ishonch bilan, vazmin gapirardi. Uning ba‘zi yerlariga yamoq tushgan yupun libosi kelishgan qaddi-qomatini yashira olmas, tusini yo‘qotgan binafsharang salla ostidan keng, yassi peshonasi yaqqol ko‘rinib turardi. Ko‘zlarida aql-idrok va yengil istehzo porlardi.

Semiz kishi qip-qizarib ketdi. Mo‘ylovi hurpaydi. U soqolining uchini asabiy tutamlardi.

– Bir kamim sendaqa daydilarning gapiga quloq solish edi! Bundan ko‘ra avval o‘zingning g‘amingni qilsang-chi! Butun bisotingni yig‘ishtirib kelganda bir tanga turmaydi.

– Mening gaplarimga quloq osmasangiz, hammamiz hozir qozining oldiga boramiz, uning aytganiga kirursiz? – dedi yigit avvalgiday vazminlik bilan.

– Qoziga boramiz, qoziga! – deb shang‘illay ketishdi jimib qolgan darvishlar. – Bu yigit juda donishmand ekan!

Semiz kishi qarshilik ko‘rsatmoqchi bo‘ldi-yu, ammo shu payt gapga Shayx Abdulloh aralashdi:

– Hamonki gap shunday ekan, qonun bo‘yicha bo‘lsin. Men oralarigizda eng keksangizmen. Menimcha ham qoziga bormoq dar-kor.

Xuddi shu kuni mahkamada qator ishlar ochiq ko‘rilayotgan bo‘lib, u yerga shu atrof-dan talaygina odam yig‘ilgandi. Ular yetib borganda ishning avji qizigan payti edi. Yigit turli-tuman kiyingan xaloyiqni qiziqsinib ko‘zdan kechirdi. Tan jazosi haqidagi bahs

ancha vaqtga choʻzildi. Ayblanuvchini darradan oʻtkazish haqida hukm chiqararkan, qozi jazo berishdan maqsad gunohkorni majruh etish emas, toʻgʻri yoʻlga solish ekani haqida uzundan uzoq vaʼz qildi.

Qozi yoshi qaytib qolgan kishi boʻlib, kiyimiga juda zeb bergan edi. Boshidagi koʻk salla bejirim qilib, rasmga koʻra toʻrt marta aylantirib oʻralgan, pechi chap qoshi ustiga tushib turardi. Qozi salobat va ulugʻvorlik bilan gapirardi.

Tuhmat va oʻgʻirlik haqidagi ikki ish, xarid qilgan molini tan olmagan bir kishi toʻgʻrisidagi uchinchi ish yuzasidan hukm chiqarilgach, nihoyat vaqf yeri haqida bahslashuvchilarga navbat keldi.

Qozi bu ishdan manfaatdor boʻlganlarni diqqat bilan koʻzdan kechirgach, biroz taraddudga tushdi. Ahmad Alining merosxoʻri shaharda eng boy va eng xasis kishilardan boʻlib, qozi u bilan chaplashib qolishni istamasdi. U ishning hamma taraflarini hisobga olgach, bu masala gʻoyat murakkab va chalkash, avval alohida tekshirib koʻrish zarurati tugʻiladi, deb uzundan uzoq vaʼz oʻqidi, Semiz savdogarning loʻppi yuzlariga mamnuniyatdan endi qizil yugura boshlagan ediki, Shayx Abdulloh bilan birga kelgan yigit soʻz oldi. Qonun va mahkama ishlarini ipidan ignasiga qadar bilgan yigit masalani chuqur tahlil qildi va darvishlarning haqligini ishonarli qilib isbot etdi. Guvoh oʻz nutqining oxirida qozilar adolat qay tarafda ekanini zudlik bilan hal qila bilishlari kerak, oʻziga ishonchi boʻlmagan kishi esa, qozilikka saylanmasligi lozim, bu oʻz-oʻzidan ravshan, deb aytdi. Qozilik juda mushkul ish, Faygʻambarimiz (s.a.v.) «Qozilikda tayinlangan kishi oʻtmas pichoq bilan soʻyilgan jonivorning azobini tortadi», deb bejiz aytmaganlar.

Olomon orasidan gʻovur-gʻuvur eshitildi:

– Qozi bilan bunday gaplashayotgan dovyurak yigit kim ekan? Kim u, a, kim?

Qozidan sal narida turgan bir zamindor yengidan tortayotgan hamrohiga engashib:

– Ismi Alisher ekan, Mashhaddan kelyapti, – deb shivirladi.

Bu asnoda Abdulloh bilan Alisher hamon adolat talab qilib qozi bilan bahslashardilar.

Tutoqib ketgan savdogar qonunni har yoʻsinda talqin qilib koʻrdi, baribir ish chiqmadi. Qozining hukmi hojilarni toʻla qo-

niqtirdi va ular o‘z guvohlari bilan birga mahkamadan chiqib ketishdi.

– Xuddi mana shu rabotda tunaymiz, – dedi Shayx Abdulloh. – Men shu yerlik bir qariyani bilamen, quling o‘rgilsin qilib yog‘liq palov pishirib keladi.

Chuqur xayolga tolgan Alisher otini tizginidan yetaklab borardi.

– Adolatdan naqadar uzoqmiz! – dedi nihoyat u. – Qozilarimiz sariq chaqa tamasida minglarcha haqiqatni yolg‘onga bulg‘ashdan toymaydilar, arzimagan pora deb ko‘plarni xonavayron qilishga tayyorlar.

Bir soatlardan so‘ng yo‘ldan ochiqib kelgan sayyohlar eski bo‘yra ustida o‘tirib, katta laganda keltirilgan palovga qo‘l urdilar. Palovni pishirib kelgan chol Alisherni adolat jo‘rasi deb atadi; Alisherning mahkamadagi va‘zini quvonib tinglaganlar orasida u ham bor edi.

YANA HIROTDA

Tong otar-otmas Alisher va Shayx Abdulloh Hirot darvozasiga yaqinlashdilar. Alisher to‘qqiz yildan ziyod muddat tug‘ilib o‘sgan yurtida bo‘lmaganidan yuragi hapriqib, vujudini allanechuk hayajon chulg‘amoqda edi. O‘n besh yoshlik o‘smir ekan ota-ona quchog‘idan chiqib keta turib, begona yurtlarda shuncha uzoq qolib ketarman, boshimga shuncha ishlar, tushar deb o‘ylaganmidi?

Hirotga yaqinlashganlari sari Alisher tobora o‘yga botib, sukutga cho‘mardi. Uni bunda nimalar kutayotganini Yaratganning o‘zi biladi. Ota-onasi farzandlarini shu-shu qaytib ko‘rolmay o‘lib ketishdi. Inisi Darvish Ali ham qaydadir uzoqlarda qarindoshlarining qo‘lida tarbiyalanmoqda. Uylarida hozir kim turarkin? Shaharda yaqin kishilaridan kimni uchratarkin? Tog‘alari Amir Said aka va Muhammad Ali Sulton Husayn qarorgohida emish, degan mish-mishlar bor. Ularning ikkovi ham o‘z ona tilida qalam tebratuvchi shoir edi. G‘aribiy taxallusi bilan she‘r yozuvchi Muhammad Ali mashshoq va xattot ham edi. Alisher tog‘alarini faxr bilan eslardi. Keyinroq u Said akaning Seraxsda jallod qo‘lida fojiali halok bo‘lganini eshitdi. Muhammad Ali ham ana shunday fojiali halok bo‘ldi.

Alisherning ko‘pgina qarindosh-urug‘lari Husayn xizmatida edilar. Shuning uchun Abusaid Alisherga iltifot ko‘rsatar deb kutib

bo'lmasdi. Shunga qaramay, sulton uning Hirotga kelishiga ijozat berdi.

Alisher ko'p yillar davomida jonajon shahariga qaytish orzusi bilan yashadi. Mana endi u shahar darvozasi oldida.

Tong yorug'ida moviy osmon yana ham tiniqlashgan, daraxtlarning barglari va Hirotning ko'rkam oq uylari ko'zga yanada yaqqolroq tashlanadi. Ko'chalar gavjum. Shaharning to'rttala ochiq darvozasidan bozorga dehqonlar tizilishib kelmoqda. Kim aravada, kimlar yuk ortilgan eshagini tizginidan yetaklagan, ba'zi birovlar tuyaning ustida tebranib kelishadi.

– O'g'lim, – dedi Shayx Abdulloh Alisherga, – qayerda qo'nmoqchisiz? Men Munis Darvish minorasi yaqinida, qal'a yonidagi karvonsaroyini mo'ljallayapman, ilgari ham u yerda ikki marta qo'ngan edim. Qimmat ham emas. Jomiy hazratlari istiqomat qilayotgan Xiyobon mavzeyiga ham yaqin.

– Bilolmadim, – o'ychan javob berdi Alisher. – Biroz kezib, u yoq-bu yoqni ko'ray, qo'nishga joy topsam, xabarini yetkazurmen. Mavlono Jomiy nechun shahardan tashqariga ko'chib chiqibdilar?

– Xiyobon – ko'rkam manzil, u yerda dasht shamoli esib turadi. Ustoz o'zlari haqida so'zlar ekanlar, ko'pincha: «Men dasht kishisi-men, qishloqlikmen», deyдилar.

Xayrlasharkanlar Shayx Abdulloh Alisherning ikkala qo'lini mahkam qisib:

– Yodingizda bo'lsin, mening kulbam – sizning ham kulbangiz. Hammavaqt xizmatingizga tayyormen, – dedi.

Alisher hamrohiga qizg'in minnatdorchilik bildirdi, sayyohlar ajralishdilar.

Tanho qolgach, Alisher otdan tushdi-da, uni tizginidan yetaklab, tevarak-atrofnı suqlanib tomosha qila ketdi. Tanish ko'chalar, atrofini bog'lar qurshagan uylar... Ixtiyoriddin qal'asi avvalgidek ulug'vor qad ko'tarib turibdi. Yangi maydonlar va binolar, to'qqiz yil mobaynida o'sgan yoki qartaygan daraxtlar ko'zga tashlanadi. Asta-sekin ongidagi vaqt tasavvuri yo'qola borib, u o'zini Hirotidan hech qayoqqa jilmaganday his eta boshladi. Lekin Alisher ko'chalarda birorta tanishini uchratmadi. Mana shugina unga oradan ko'p yillar o'tganini eslatib turardi.

Birdan Alisherni dahshatli yolg'izlik tuyg'usi chulg'ab oldi. U tezroq odamlarni ko'rishga oshiqdi. «O'zimizning uyimizga bir bormaymenmi? Ehtimol eski xizmatkorlardan biror kimsa qolgan-dir», – dedi u. Mashhur Gavharshodbegim madrasasiga yaqinlashib bordi, bog'dan mullabachchalarning ovozi eshitildi-da, kirib biroz dam olishga qaror qildi.

– Assalomu alaykum, tolibi ilmlar! – dedi Alisher yo'l-yo'l cho-pon kiygan bir necha mullabachchani ko'rib.

Ular nonushta taraddudida ugra pishirardilar.

– Vaalaykum assalom, keling sayyoh! – deb hammalari baravar javob qilishdi.

Alisher otini bog'ladi, usti o'yma gulli charm juzdoni¹ va tayog'ini o't ustiga qo'ydi; so'ng birdan qattiq ochiqqani va toliqqani sezdi.

– Biz bilan nonushta qilasiz, – deyishdi mullabachchalar mehmondo'stlik bilan. – Ungacha biroz dam oling.

Talabalar odob yuzasidan uning hol-axvoli, sihat-salomatligi, qayerdan kelayotgani va qayoqqa borayotganini so'rasdi. Alisher-ning ham o'zlari kabi tolibi ilm ekanini bilishgach, mehrlari yana ham tovlanib ketdi. Kimdir cho'zilib hordiq chiqarish uchun unga o'z namatini to'shab berdi, kimdir otiga yem soldi. Alisher mudrab ketdi, biroq u mullabachchalarning hamma gapini eshitib yotdi. Ular fanlarning qay biri muhim: mantiqmi yoki notiqlik degan masalada uzoq bahslashishdi. Kimdir Nizomiyning quyidagi satrlarini qiroat bilan o'qidi: «O'qigach, uqigach barcha fanlarni, yetishdim ularning sir-asroriga». Boshqa birovi baytni ilib olib, Nizomiyning kamtarligi, or-nomusli kishi ekani va mol-dunyoga qiziqmagani to'g'risida gapira boshladi.

– Bu haqda ustoz Jomiy hazratlari so'zlab edilar! – dedi tovushi endigina do'rillab kelayotgan mullabachcha, quvonch bilan.

Jomiy haqida gap ketdi, uning she'rlarini, saxiyliги, olijanoblighi, o'tkir aqlini maqtashdi. Faqat bittasigina qo'qqisidan norozi, chiyil-doq ovozi bilan dedi:

– Tavba, namuncha ko'kka ko'tarib maqtamasalaring! Kim bo'пти u, Hirotdagi shuncha shoirning birida. Mulohazalari aytarli qiziq emas.

¹ Juzdon – papka.

– Naxiki, u seni shoir deb hisoblamaydi ham, shuning uchun uning mulohazalari senga qiziq tuyulmasa kerak-da.

Naxiki deb atashgan mullabachchanning basharasi boshidagi do‘ppisidan ham qizarib ketdi.

– Hammanglar Jomiyning tamagirlarisiz, shuning uchun tilingizni bir qarich qilib xushomad qilasiz.

Bu so‘zlar hammaning nafratini qo‘zg‘adi. Baqiriq, chaqiriq, kulgi eshitildi.

– Qani, kelinglar, Naxiki haqida ustoz nima deganini o‘qiymiz, – dedi kimdir boshqalarga taskin berib. – Mana ustoz Jomiyning kitoblari; odatimiz bo‘yicha, duch kelgan bir sahifasini ochamiz.

– Bo‘pti, ko‘ramiz! – qiy-chuv bilan rozi bo‘lishdi boshqalar. – Biroq uni kim ochadi? Biror begona odam ochsin.

– Menga beringlar! – dedi Alisher.

– Ha, ha, – deyishdi quvonib hammalari. – Sayyoh ocha qolsinlar.

Alisher turib o‘tirdi-da, kattagina qo‘lyozma kitobni qo‘liga olib shart ochdi.

– «Kishining aqli ozgaym-u, eshakning hangrashidin hech?» – o‘qidi u.

Mullabachchalar yayrab kulishdi. Naxiki bo‘lsa, g‘azabdan tu-toqib, madrasaning o‘ymakor eshigini taq etib ochdi-da, ichkariga kirib ketdi.

Hordiq chiqarib, tamaddi qilgach, Alisher yana yo‘lga tushdi; talabalar uni kuzata turib, oq yo‘l tiladilar va ustoz Jomiy huzurida uchrashishga umid bildirdilar. U xushmanzaralikda Hirotning boshqa talay ko‘chalaridan qolishmaydigan Shaftolizor xiyoboniga chiqdi. Ko‘chani ikki betida qator saf tortgan sarv va chinor daraxtlari tik qomatlarini ko‘z-ko‘z qilib, bir-birlari bilan raqobat qilishayot-ganday. Bog‘lar ichidan katta mansabdorlarning jimjimador naqshli uylari ko‘zga tashlanib turadi. Favvoralar yaraqlaydi, ariqlarda zil-lol suv shildirab oqadi. O‘qtin-o‘qtin qushlarning chug‘ur-chug‘uri eshilib qoladi.

Qayda eng moviy osmon? Hirotimdadir.

Go‘zallar yonog‘idek to‘q qizil gullar,

Xushbo‘y gullar qaydadir? Hirotimdadir –

deya xirgoyi qilib borardi Alisher. U jonajon shahrida qayta tug'ilganday bo'ldi. Bir bog'ning o'ymakor eshigidan to'q yashil barglarga burkangan kattagina qizit atirgul mo'ralab turardi. Alisher uni uzib oldi-da, tabassum bilan iskadi, keyin tikanlarini olib tashlab, chakkasiga qistirdi; gul uning bug'doyrang yonoqlari ustida qadamiga hamohang tebrana ketdi. Alisher o'zini uzoq tog' sayridan qaytayotgan boladay his etdi. Baland tog'lar yoy shaklida Hirotni o'rab turar, yumaloq qoyalardan salqin shamol esardi. Alisher qadami tezlatdi. Xiyobon mavzeyida, avliyo mozorining yonginasida yashayotgan shoir Jomiyni o'ylarkan vujudini quvonch tuyg'ulari chulg'ab oldi. Alisher mashhur shoirning uyiga aslzodalar va mar-tabali kishilar, hatto sultonning o'zi ham tez-tez kelib turishini bilardi; ammo shoir martabasi, yoshiga qaramay, hammani izzat bilan kutar, maslahatini ayamasdi.

Quyosh tobora qizdirib borar, biroq shoxlari bir-biriga chirmashib ketgan daraxtlar ko'cha betiga quyuq soya solib turardi. Alisher Mug' ko'chasiga qayrildi. Birdan u, bu ko'cha o'z hovlilariga olib boradigan eng qisqa yo'l ekanini esladi. Kimningdir ming'illagan ovozi uni to'xtatdi. Muyulishda bir tilanchi o'tirardi; butun betini yara-chaqa qoplagan, egnidagi churuk kamzulining yamoq tushmagan yeri qolmagan...

– Xudo yo'liga xayr qiling! Ayolim, bola-chaqam och-yalang'och, vayronada o'tirishibdi...

Tilanchining ayanchli qiyofasini ko'rib Alisherning rahmi keldi. «O'zimning bor pulimni yig'ishtirib kelganda bir tangadan oshmaydi, buning ustiga hozir bu yerdan sariq chaqa topishim ham mahol, lekin men yoshmen, kuch-quvvatim bor, Hirotdak shahri azimda tirikchilik bir amal bo'lar. Tangamni unga bera qolamen», – dedi u o'ziga.

– Mana! Biror yegulik narsa xarid qilib, oilangiz bilan baham ko'ring-da, so'ng ishning harakatini qiling.

Bor-yo'q pulini tilanchiga bergach, Alisher Shayx Abdullohning: «Yordam kerak bo'lsa, tortinmang» degan gaplarini esladi, ammo shu zahotiyuq bu fikrdan qaytib, o'zi biror iloj topmoqchi bo'ldi. Harqalay, tezroq pul topish kerak edi. Bir qultum suvni ham hech kim tekinga bermaydi. Shunda u xo'rsinib, usti o'yma gulli charm juzdoniga boqdi; bu – Sulton Abulqosim Boburning Alisher

qo'lida qolgan oxirgi sovg'asi edi. «Nachora, juzdondan ajralishga to'g'ri keladi», – dedi Alisher va shu ondayoq bozorga yo'l oldi.

U Hirotga olib keladigan yo'llar tutashadigan chorsuga keldi. Bu – shaharning eng gavjum yeri edi. Katta ko'chalar shu yerdan boshlanardi. Alisher olomon o'rtasidan qisilib o'tib, yon-veridagi tor ko'chalardan bozorga yetib bordi.

Nim-qorong'i, usti berk rastalarda qizg'in savdo borardi. Alisher misgarlar, degrezlar va kulollar yonidan o'tib, charm mollar do'koni oldida to'xtadi. Do'kon taxtalarida tuya terisidan tikilgan sariq va dolchinrang etiklar juft-juft qilib qo'yilgan, qoziqlarda qo'y teri po'stin, bejirim qilib tikilgan xanjar va pichoq qinlari, yana ko'p buyumlar osig'liq turardi. O'tkir charm hidi dimoqqa urdi. Alisher nafis juzdon, kissa va hamyonlarni ko'zdan kechirdi. Biroq ularning hech qaysisi Alisherning juzdonidek nafis naqsh bilan bezalman edi. Juzdon vaqt o'tishi bilan biroz uringan bo'lsa-da, bejirim ko'rinishini yo'qotmagan, ipakday mayin charmi esa yaraqlardi.

Juzdonni ko'rib, xitoyi piyolada choy ichib o'tirgan kekxa savdogarning ko'zlari yonib ketdi.

– Sotiladimi?

Alisher bir lahza taraddudga tushib, keyin juzdonni savdogarga uzatdi. Savdogar molning narxini pasga urishga qancha urinmasin, baribir hayratini yashirolmas edi. Alisher savdolashib o'tirmadi: uning juzdonni sotishga ko'zi qiymas, hamonki sotiladigan bo'lgach, bir tanga ortiq oldi-yu, kam oldi – uning uchun qizig'i yo'q edi.

O'tmishini eslatib turuvchi oxirgi buyumini sotgach, kutilmaganida Alisher o'zini yengil tortganday his qildi va yo'lida davom etdi. U shifitigacha chet eldan keltirilgan mollar bilan to'lgan rastadan o'tdi, hind kashmiri bilan raqobatlashib turgan xitoy atlas va rang-barang buxoro shohilarini ko'rdi. Boshiga oppoq salla o'ragan kekxa savdogar gumashta bolaga boshi bilan bir imo qilsa, u xaridor talab qilgan molni ochib ko'rsatardi.

Keyin mis, chinni, sopol idishlar rastasi boshlandi: dasta-dasta piyolalar, taqsimchalar, chiroyli-chiroyli ko'zachalar tizib qo'yilgandi.

Alisher rastalardan ildam o'tib bordi. Bozor chekkasidagi qo'lyozma kitoblar taxlab qo'yilgan kichik do'konchalar uning e'tiborini jalb qildi. Bu sovuq va nim-qorong'i do'konchalarda inson

aqlining xazinalari o'yma gulli charm muqovalarga o'ralib taxlanib yotardi. Kitob do'konlari yoniga muqovasoz ustalarning do'koni joylashgan. Alisher to'xtab, mashhur muqovasoz ustaning gul solish oldidan charmni tarang qilib tortib, iylashini uzoq tomosha qildi. Ayniqsa, ana shu rastalarda Alisher o'zining hirotlik ekanini yaqqol his etdi. Eski qo'lyozmalarning hidini huzur qilib iskarkan u ketishga shoshilmasdi.

Keksa bir kishi do'kon oldida boshiga tabiblar singari katta salla o'ragan, oppoq soqolli jikkakina mo'ysafiddan:

– Xotifiy bitgan «Temurnoma»ning yangi qo'lyozmasini ko'ringizmi? – deb so'radi.

Unisi labini qimtib, tamshandi-da:

– Men Ibn Sinoning kitobini axtaryapman. Kitoblarim orasida ko'zni davolash haqidagi mashhur risola yetishmaydi. Meni inson yostig'ini quritadiganlardan ko'ra uning dardiga malham bo'ladiganlar ko'proq qiziqtiradi, – dedi Temurga shama qilib.

Do'konga shovqinlashib, bir necha mullabachcha kirdi. Ular birlariga gal bermay, Jomiyning yangi qasidasini maqtashardi. Biri yonidagi oshnasidan:

– Bugun ustodning qabul kunlari. Borasenmi, Xolbek? – deb so'radi.

Aksar tolibi ilmlar singari yupun kiyingan va boshiga to'q sariq salla o'ragan, qorachadan kelgan novchagina yigit ikkilanib javob qildi:

– Ha, boramen, mana buni ko'rsatmoq niyatim bor.

U sallasiga qistirig'liq naycha qilib o'ralgan qog'ozni oldi-da, ochib, g'azalini qiroat bilan o'qidi. Hammalari g'azalning bir bayti haqida bahslasha ketdilar. Kimdir boshqacharoq aytishni taklif qildi.

Shoirdan bo'lak buni hammalari ma'qullashdi. Shunda Alisher ular yoniga keldi-da, odob bilan, lekin qat'iy qilib:

– Menimcha shoirning o'zida turog'i ham kelgan, qofiyasi ham pishiq, mazmunan ham yaxshi aytilgan, hech bir satrini o'zgartirishga hojat yo'q, – dedi.

Hammalari taajjub bilan bu notanish yigitga qarashdi. So'ng shovqinlashib Alisher bilan bahslasha ketishdi.

– Nima ham deya olardim, hammalaring bir fikrni quvvatlaydigan bo'lsanglar, sizlarni ishontirmog'im mushkul. Aminmenki, bu

xusudda sizlar bilan garov boylashmog'im ham mumkin, she'riyatni chuqur bilaturg'on kishi mening tarafimni olg'ay. Shunday kishining hukmiga tan berurmisiz?

– Albatta, albatta! – deyishdi ular. Faqat baytni o'zgartirishni taklif qilgan mullabachchagina: «bu begona yigit birovlarning ishiga aralashib nima qiladi-ya!» deganday yelkasini qisib qo'ydi.

– Bugun kechqurun ustod Jomiy yoshlarni qabul qiladilar, – dedi xotirjamlik bilan mullabachchalardan biri. – Bahsni o'sha yerda hal qilamiz. Siz ham, – dedi u Alisherga. – Ustod Jomiyning eshiklari barcha tolibi ilmga ochiq. U kishi Xiyobonda, ustozlari Sa'diddin Koshg'ariy maqbarasiga yaqin yerda istiqomat qiladilar,

Mullabachchalar Alisher bilan xo'shlashib chiqib ketishdi. U yana bir qancha kitobni ko'zdan kechirdi, so'ng qo'liga pul tushgunday bo'lsa, qaysi-qaysi kitoblarni xarid qilish kerakligini mo'ljallab, u ham do'kondan chiqdi.

Hali kun erta edi, Alisher nihoyat, kech kirguncha bir vaqtlar ota-onasi bilan turgan hovliga borishga jazm qildi. Tevarak-atrofdagi yangi uylar qad ko'targan, ko'chalar ham yangi qiyofa kasb etgan. U yo'lni zo'rg'a eslardi, biror kimsadan so'rab-surishtirgisi kelmadidi. Uzoq adashib yurgach, birdan tanish ko'chadan chiqib qoldida, uyga qarab dadil yurib ketdi.

Eshik berk ekan. Baland devor naryog'idan tiq etgan tovush eshitilmasdi. Alisher eshikni avval sekin, so'ng qattiqroq qoqdi. Bir lahzada miyasiga g'amgin satrlar quyulib keldi.

Qo'lda aso, dol o'ldi qaddim ko'ngil g'uboridin.

Misoli bir gadodurmen unib-o'sgan diyorimda.

Quyosh tobora og'ib borardi. Alisher va uning otidan uy oldiga terilgan yapaloq oq g'ishtlar ustiga uzun-uzun ko'lankalar tushib turardi.

Takror qoqishga to'g'ri keldi. Shundan keyingina hovlidan sudrab bosilayotgan oyoq tovushi eshitilib, eshik ochildi.

– Hoshim bobo! – deb qichqirib yubordi Alisher.

U cholni shu zahotiyog tanidi va bir mahallar bolalik chog'ida sahroda adashib qolib, bobo topib olgandagidek sevindi. Hoshim bobo juda o'zgarib ketgan va qartaygan edi. Uning oriq yelkalari

eski kamzul ostidan turtib chiqib turar, bir vaqtlardagi dev qomati cho'kkan, soqoli kulrang tus olgandi. Yolg'iz sog' ko'ziga avvalgidek o'tkir boqardi. Alisherni ko'rgan Hoshim bobo «Oh» dedi-da, yer o'pib ta'zim qildi, keyin uni ikki qo'li bilan bag'riga bosib, jim qoldi.

– O'zingga ming qatla shukur, Olloh, ko'zginamning nurini ko'rdim, o'limim oldidan xizmatini qiladigan bo'ldim!

Alisher bilan ko'rishib bo'lgach, chol nima qilarini bilmay esankirab qoldi, keyin otni olib kirib bog'ladi-da, mehmonni uyga boshladi. Alisher ota-onasining o'lgani, uyning kimsasiz qolgani haqidagi g'amgin qissani alam bilan tingladi. G'iyosiddin Kichkina o'lgach, undan katta mulk meros qolgandi, biroq Hirotga Abu-said hokim bo'lgach, Alisher Mashhaddan qaytmaganligi uchun, u quvg'in qilingan hisoblanib, ota merosidan mahrum etilgandi. Hovli endi qandaydir bir mansabdorga qarar, Hoshim bobo esa, hovliga tirkab solingan bir hujrada yashardi. Amaldor cholni bog'bon qilib qoldiribdi. O'zi esa oilasi bilan shahar chetidagi uyida turarkan.

Hoshim bobo uh tortdi:

– Xo'jayinimning o'g'li shunday g'arib hujrada turadi endi...

Ammo Alisher bunday kulbalarga o'rganib qolgani, bobo g'amxo'rlik qilib, shirin so'zini ayamasa, boshi ko'kka yetajagini aytib, cholni yupatdi. U chindan ham keksa xizmatkorlari bilan uch-rashuvni taqdirning ajib bir tortig'i deb hisoblamoqda edi.

Biroq uni yana bir quvonch kutardi. Hoshim bobo Alisherni salqin hujraga boshlab kirdi-da, baland ovoz bilan:

– Zamira, uyimizga baxt keldi! Tezroq ovqatga unna! – deb qichqirdi.

Yon xonadan: «Voy, rostdanmi?» degan ovoz eshitilib, kimningdir yengil oyoq tovushi keldi.

Nahotki! Nahotki beg'ubor yoz kunlarining birida u bilan aka-singil tutingan Zamira, o'sha jajji Zamira avvalgidek shu uyda bo'lsa?! Alisher bir lahza baxtiyor yoshlik quchog'iga qaytganday bo'ldi.

– Qani u, qayerda? – hayajonlanib so'radi u Hoshim bobodan.

– Kirgani uyalyapti. Bo'yi yetib qolgan, axir yaqinda o'n beshga to'ladi-da. Ko'plar sovchi qo'yib, katta qalin va'da qilishyapti, lekin Zamira bobomni yolg'iz tashlab ketmayman deb turib olgan. Men

bo'lsam, bu uydan sira ketolmadim, ko'zginamning nuri – Alisherim kelib qolar deb umidvor bo'lib yotgandim. Mana Egamning o'zi shu kunga yetkazdi.

Alisher uyga tutashgan boqqa chiqdi. Qayoqdandir sokin qo'shiq eshitilar, ammo ovoz shu qadar tiniq ediki, ashulaning har bir so'zini anglab olsa bo'lardi:

*Ko'nglim qushi to sunbulingiz domig'a tushti,
Bulbul kibi har gul sari ovozi qolibtur...*

Alisher bog'dagi yolg'izoyoq yo'ldan ovoz kelayotgan tarafga qarab yurdi. Bir vaqtlar u bundagi har bir butani yaxshi bilardi. Bir necha qadam yurgach, ko'zi ariq bo'yida engashib, ko'zaga suv to'latayotgan qizga tushdi. Uning qora kokillari orqasi bilan bita bo'lib sochilib yotardi. Qiz ko'zani to'ldirib yoniga qo'ydi. U kuylardi. Alisher tovush chiqarmaslikka harakat qilib, turgan yerida qotib qoldi. Qiz qo'shig'ini tugatgach, Alisher uning Zamira ekanligiga ishonch hosil qilib chaqirdi:

– Zamira!

Qiz irg'ib o'rnidan turdi. Uyalganidan yonoqlari qizarib ketdi; chap qo'lga ko'zani olib, o'ng qo'lini ko'tardi-da, yangi bilan yuzini berkitib, jim qoldi.

Alisher yugurib uning oldiga bordi:

– Singlim, meni taniyapsenmi? – Zamira jimgina bosh irg'itdi.

– Uyalma mendan, akangmen-ku. Sen men uchun hammavaqt o'sha kichkina Zamirasen. Ilon yodingdami?..

– Ha, u ilon bir umrga o'zidan nishona qoldirib ketdi, – dedi qiz hamon yuzini yashirgan holda.

Alisher Zamiraning yuzi barobar ko'tarilgan qo'lga qarab, ko'rsatkich barmog'ining bir bo'g'ini yo'qligini ko'rdi.

– O'shanda mening hayotimni siz saqlab qolgan edingiz, janob Alisher, buni unuta olamenmi?

– Qo'y, meni janob deb atama! – dedi Alisher ranjigansimon. – Vafodor itimiz Yo'lbars qayerda?

Itni eslash darhol ular orasidagi to'siqni olib tashladi. Zamira qo'lini tushirdi, Alisher qizning oftob qizig'idan bug'doyrang tusga kirgan yuzini, mayin qizillik yugurgan yonoqlarini ko'rdi.

– Bechora it! U endi yo‘q, allaqachon o‘lib ketgan.

– Yur, men bog‘imizni sayr qilmoqchimen. Hovuzni ko‘ramiz, esingdami, bir kun unga tushib ketganing...

– ...Ha, Yo‘lbars olib chiqqandi, – o‘sha damlarni eslar ekan, jilmaydi qiz.

Aka-singil yoshlikda quvishib-chopishgan yo‘ldan yurib ketishdi.

JOMIY HUZURIDA O‘TKAZILGAN KECHA

Alisher uyqudan yengil bo‘lib turdi, hammomga tushdi, G‘iyosiddin o‘lgandan so‘ng sodiq Hoshim bobo ehtiyot qilib qo‘ygan toza kiyimlarni kiydi-da, Jomiy huzuriga yo‘l oldi.

Yurak hayajonini bosib olish uchun u bog‘ning naqshli eshigi oldida uzoq kezinib yurdi. Ko‘kka bo‘y cho‘zgan ikki adl sarv daraxti hovli eshigini qo‘riqlayotganday turishadi. Alisher nihoyat jur‘at etib, bir guruh notanish kishilar ortidan ichkariga qadam qo‘ydi. So‘ri ostidan o‘tib bordi-da, uy bilan tutashgan pastak bo‘m-bo‘sh ravonga kirdi. Uydan g‘o‘ng‘ir-g‘o‘ng‘ir gaplashgan ovozlari eshitilardi. Alisher bir lahza taraddudlanib turdida, hatlab oddiygina bezatilgan ichkari xonaga kirdi. Uyda talaygina kishi o‘tirardi. Yig‘ilganlar orasida turli yosh va xilma-xil mansabdagi kishilar: qimmatbaho, hashamdor libosga belangan katta mansabdorlar, zarbof yoqa to‘n kiygan amirlar, katta-katta sallali olimlar va uyda to‘qilgan qo‘pol matodan tikilgan kiyimdagi kambag‘allar bor edi. Alisher choponiga ola-bula yamoq solingan boshyalang va oyoqyalang darvishni ham ko‘rdi. Hamma darvishni izzat qilar, uning o‘zi esa dam-badam kamtarin qiyofasi bilan ajralib turgan bir mo‘ysafid tomonga egilib, allanimalar derdi. Mo‘ysafid bo‘zdan yaxtak kiyib, belini bog‘lagan, sallasi ham kichkinagina edi.

Bir chekkada, pastakkina xontaxta yonida o‘tirib shildiroq qog‘oz betiga chiroyli qilib she‘rlar ko‘chirayotgan xattot Alisherning diqqatini jalb qildi. Chamasi, u ishini tezroq tugallashga oshiqardi. Odat bo‘yicha bir odam gapirganida boshqalar jim quloq solishardi. Urushlar haqida ko‘p gapirildi; Sulton Husaynning nomi tilga olindi; Alisher do‘sti haqida ancha vaqtdan beri hech narsa eshitmagan edi.

«Yo'lbars tirnoqlarini yashirdi, – dedi bir bek, – ammo bu qachongacha ekan? Sulton Husayn, Abulxayrxon huzurida bo'lib, uni har qancha ichsa ham mast bo'lmasligi bilan tang qoldiribdi, degan gaplar bor».

Urush Mashhadni chetlab o'tdi; shunday yonginasida yangradi-yu, biroq qal'a devori chetda qoldi. Shuning uchun shuncha yillar ichi Alisherning o'ylagani urushdan ko'ra ko'proq ilm-fan to'g'risida bo'ldi.

Alisherning kelishi hech kimning e'tiborini jalb qilmaganidan u tezda yig'indagilarga elakishib ketdi. U o'zini o'z uyidagidek, yengil his etdi. Alisher kelganidan beri ko'zlari bilan uy sohibini izlar, biroq hech kimni unga o'xshatmas edi. Yig'ilganlar orasida birorta ham tanish kishi ko'rinmas, Shayx Abdulloh kelmagan edi.

Kimdir she'r o'qiy boshlashni taklif qildi.

– Menimcha, – dedi savlat to'kib bek, – hamma fikrimga qo'shilishsa kerak. Oramizda tarixchi Abdusamad Badaxshiy borlar. Ma'lumingiz bo'lsa, u kishi ulug' sultonimiz, iqboli baland sohibqiron Abusaidning podsholik tarixini bitmoqdalar Iltimos qilamiz, nazmda yozilmish bu asarning bir bobini o'qib bersalar.

Hamma ehtirom bilan nazar tashlagan kishi bosh irg'itdi-da, ortiqcha takallufni kutib o'tirmay, o'qishga kirishdi. U Abusaid Mirzoning Seraxs ostonasida Sanjar ustidan zafar qozonishi tasvirini o'qidi. Bu voqea hali ko'plarning xotirida edi. Keksa bek ayniqsa zo'r mamnuniyat bilan tingladi. Shoir o'qib tugatgach, uni gurillab olqishlashdi va she'rini maqtay ketishdi.

– She'rim maqtovga sazovor bo'lganidan baxtiyormen, – dedi shoir. – Biroq men istardimki, she'rda bor nuqsonlar haqida ham so'zlasangiz va men ularni bartaraf etsam.

Shunda Alisher so'z oldi. U she'rning fazilatlarini batafsil tahlil etdi. Hamma uni diqqat bilan tingladi. Lekin Alisher asarning eng yaxshi va yetuk yerlarini qayd etish bilan birga, so'zining oxirida she'r vaznidagi bir nuqsonni ham ko'rsatdi. Bir tinglashdayoq xotirida qolgan satrlarni baland ovoz bilan, dona-dona qilib o'qidi. Hamma tang qoldi, g'oyat hayratlangan Abdusamad Badaxshiyning o'zi esa, Alisher oldiga keldi-da, uning qo'lini olib, asariga ko'rsatgan e'tibori uchun minnatdorchilik izhor etdi.

– Darhaqiqat, bu nuqson bir vazndan ikkinchisiga o'tishda deyarli sezilmaydi. Biroq uni darhol payqab olmoq uchun she'rni nozik his eta bilish kerak. Yig'ilganlarni she'riyatning yangi bilgichi bilan tabriklaymen. Yigit, ismingiz nima? Ayting, bu yerdagilar eshitib, xotirlarida saqlashsin.

– G'iyosiddinning o'g'li Alisher; she'rlarimni Navoiy taxallusi bilan biturmen.

– Navoiy... Navoiy... – deb shivirlashdi atrofda. – Yodimizda...

– Ikki tilda birdek mahorat bilan bituvchi...

– Bugun she'rlaringizdan tinglashga umidvormiz...

– Shuncha vaqtdan beri qayerda edingiz?

Har tarafdin so'roq va xitoblar eshitila boshladi. Ammo shu payt bir chekkada yozuv bilan mashg'ul bo'lib o'tirgan xattot:

– Tugatdim. Ustoz Jomiyning «Mo'ysafidlik haqida» qasidalari oqqa ko'chirildi. Kim o'qiydi? – deb qoldi.

Ovozi nihoyatda shirali bir yigitcha istak bildirdi.

Qasidani chuqur o'ychanlik bilan o'qidi, davom etib, qasidaga tizilgan dono satrlarni o'qirgan, uning ovozi yanada jo'shqin, ehtirosli jarangladi. U nafis va murakkab yozilgan qasidani shirali ohangda ajib bir mahorat bilan talqin etardi.

Qasidaning ta'siri shu qadar zo'r bo'ldiki, g'azalxon o'qib tugatgach, tinglovchilar uzoq jim qolishdi. Yig'ilganlar orasida talaygina keksalar bor edi. Ular o'z tuyg'ulari va kechinmalarining naqadar mahorat bilan ifoda etilganiga tang qoldilar. Yoshlarning vujudini kelajak orzulari chulg'adi.

Bir lahza sukutdan so'ng Alisherning ovozi yangradi:

– Yetuklik namunasi bo'lgan bu qasidani o'qib, o'rganmoq uchun she'rning kuchi nimada ekanini har kim aniqlab, uqib olmog'i lozim. O'tmish so'z sohibqironlaridan birortasining bunday qasida bitganini eslay olmaymen.

Shunda darvish bilan yonma-yon o'tirgan haligi kamsuqum mo'ysafid xotirjam, muloyim, tovush bilan:

– Men uzoq umr ko'rib, hayotimda bir martagina shunday qasida bitdim, – dedi.

Alisher shundagina bu yerdagilardan qay biri uy sohibi – mashhur Jomiy ekanini bildi.

Hamma go'yo uning gapirishinigina kutib turganday edi. Jomiy esa, Alisherga mehr bilan tikilib, she'rning mohiyati haqida gapirar, turli mamlakat va xalqlarning qadimgi va hozirgi zamon shoirlaridan hisobsiz misollar keltirardi.

Vaqt allamahal bo'lib qoldi, biroq mehmonlarning hamon keti uzilmasdi. Xonaga Alisher bilan kitob rastasida bahs boylashgan mullabachchalar kirib kelishdi. Uy sohibi so'zini tugatgach, ulardan biri unga murojaat qildi:

– Ustod, bahsimizni yechib bering. – Mullabachcha bahslarining boisini aytib berdi.

Jomiy o'yladi, keltirilgan satrlarni o'zi xonish qilib o'qidi-da:

– Shundayligicha qolsin degan kishi haq, – dedi.

– Siz yutdingiz, – murojaat etdi mullabachcha Navoiyga.

Alisher jilmaydi va Jomiyga ta'zim qildi. Ustod Jomiy so'z qotdi:

– Yosh mehmonimiz bugun uchinchi marta mo'ljalga uryaptilar. Yigit fikrining zamini – she'riyatni chuqur idrok etishi va unga bo'lgan zo'r muhabbatida.

Yonib tugagan sham allaqachon almashtirildi, biroq mehmonlar uyning iliq og'ushidan ketishga oshiqmasdilar. Nihoyat xayrlashish vaqti yetdi. Navbat Alisherga kelganda, Jomiy undan yana biroz o'tirishni iltimos qildi va ertaga kelishga va'da olib, hammadan so'ng kuzatdi.

Navoiyning Hirotga kelg'an birinchi kuni shunday o'tdi. Uning Jomiy bilan do'stligi shunday boshlandi.

QUVG'INDA

Sulton Abusaid Alisherning Hirotga kelishini ma'qul qilgan-day edi. Sulton uni biror mansabga tayinlab, kerakli narsalar bilan ta'minlashni buyurdi. Biroq sultonning iltifoti shamol oldiga solib quvayotgan bulutlar shaklidek o'zgaruvchan edi. Abusaid o'zining ashaddiy dushmani Husayn bilan uning o'rtasidagi do'stona munosabatdan xabar topsa, shoirning Hirotidagi tartib-qonunlarni ma'qul ko'rmaganini eshitsu, shu zahotiyuq uni poytaxtdan quvg'in qilajagini Alisher yaxshi bilardi. Shunday bo'ldi ham.

Bir majlisda Navoiy Nizomiyning «Maxzan ul-asror» dostonidan hikoya keltirib aytgan gaplarini Abusaid qulog'iga yetkazishdi. Yosh bir boyo'g'li uylanmoqchi bo'lib, boshqa bir boyo'g'lining qiziga sovchi qo'yadi. Qizning otasi qalin evaziga beshta vayrona qishloq so'raydi.

Voqea o'z yurishlari bilan gurkirab yashnayotgan shahar va qishloqlarni xonavayron etayotgan zolim No'shiravon sultonning zamonasida bo'ladi. Kuyovning otasi, kekxa boyo'g'li taajjublanib: «Bor-yo'g'i beshtami? Beshta emas, besh yuzta vayrona sovg'a qilishim mumkin: Sulton No'shiravon omon bo'lsalar vayrona qishloqlar ko'paya beradi», – deydi.

Abusaid bu hikoyatni ochiqdan-ochiq o'z podsholigiga ishorat deb bildi. Shuhratparast sulton xuddi shu kezlarda yangi yurish taraddudini ko'rayotgan bo'lib, solingan yangi soliqlar xalqning noroziligini qo'zg'amoqda edi.

Bir voqea Alisherning xotirida abadiy saqlanib qoldi. Kunlardan birida u yangi do'sti, Hirotning tanilgan shoiri Pahlavon Muhammad bilan adabiyot xususida bahslashib borib, shahar chetiga yetganlarini payqamay qoldi.

Shunda bir mo'ysafid ular oldiga keldi-da, chuqur ta'zim qilib: – Non-namak uchun bittanga xayr qilinglar, – deb tilandi.

Do'stlar cholga rahmlari kelib to'xtashdi. To'satdan qariya boshini ko'tarib, oh chekdi va ho'ngrab yig'lab yubordi.

– Do'stimning o'g'li, boshimga shunday tashvishlar tushgan kunda seni uchratarman deb o'ylaganmidim?

Pahlavon Muhammad ham:

– Yusuf aka! – deb qichqirib yubordi. – Ne sababdan bu holga tushdingiz?

Chol alamidan tilka-pora qilib yuborgudek bo'lib ko'ylagining yoqalaridan tutdi. Ko'kragi tez-tez ko'tarilib-tushib turardi.

– Qiyomat qoyim bo'ldi. Men halol mehnat qildim, yer haydab, farzandlarimni boqdim, nevaralarimni katta qildim. Ammo Sulton Abusaidning bosh vaziri kelib-kelib mening yerim yonidan bog' qilsa bo'ladimi? Ariq qazib o'zi suv keltirish o'rniga, mening yerimga oqib keladigan suvni o'ziga burdi-qo'ydi. Ekilgan don qovjirab bitdi, yer suvsizlikdan toshday qotib ketdi, men esam, kishilardan xayr tilab, tilanchilik qilib kun kechirmoqdamen. Sultonning ostonasiga

bosh urib bordim. Yo‘l bo‘lsin! Yasovullar meni uning huzuriga kiritishmadi.

Alisher mo‘ysafidga ma’yus boqdi-da, o‘zicha gapirayotganday past ovoz bilan dedi:

*Kulbada darvishki, qoni' durur,
Foyiq erur shohg'aki, tomi' durur,
Chunki tama bo'ldi gadolar ishi.
Bilki, gadodur tama etgan kishi!*

– Adolatni qaydan axtarmoq lozim? – unga ko‘zini tikib so‘radi chol.

Alisher jim qoldi. Pahlavon Muhammad hamyonidagi bor pulini chiqarib otasining qadrdon do‘stiga berdi.

Adolat haqidagi savol javobsiz qoldi.

Ha, Abusaid Alisherning o‘ziga do‘st bo‘lishi mumkin emasligini bilar, uning tog‘asi Said akaning o‘limini kechirmasligiga ko‘zi yetgan edi. Boyagi Alisher aytganday hikoyatlarning tarqatilishi, uning fikricha, kurashning boshlanishi edi.

Sulton Alisherdan qutulish yo‘lini topdi. Uni o‘sha vaqtlarda o‘g‘li Sulton Ahmad hokimlik qilayotgan Samarqandga jo‘natmoqchi bo‘ldi: «Yaxshisi Samarqandga borib ilmingizni oshiring» degan mazmundagi muloyim, ammo qat’iy qarorini vaziri orqali shoirga yetkazdi.

– Samarqand ajoyib madrasalarga boy, u yerda siz o‘z bilimingizni kamolga yetkazishingiz mumkin, – dedi vazir quruqqina qilib, so‘ng: – Jadalroq jo‘nashingizni maslahat beramen: sizning Sulton Husayn bilan do‘st ekaningiz Hirotda ko‘plarga ma’lum, – deb ilova qildi.

Navoiy farmonni xotirjam tingladi, vazirga izzat-ikrom bilan javob qildi, ammo uning qalbida bo‘ron gurillardi.

Odatdagicha u o‘sha kuniyoq kayfiyatini she’riy misralarda ifoda etdi:

*Necha xajridin buzuq ko'nglimda bo'lg'ay damba-dam,
G'am uza g'am, dard uza dard-u alam uzra alam.*

Hayoti endigina izga tusha boshlagan edi. Uning istaklari oddiygina bo'lib, ishlashi uchun xoli bir burchak, dardlashadigan ham-fikr do'st va kitoblar bo'lsa bas edi. Hirotda u mana shu istaklarga erishgan edi. Jomiy bilan do'stlashish uni ma'naviy boyitdi. Kun sayin yangidan yangi she'rlar ijod eta boshladi. U «Muhokamat ul-lug'atayn» nomi bilan katta asar yozish va unda turkiy tilining boyligi, nafisligini namoyish etish fikriga tushdi. O'z rejalarini Jomiy bilan o'rtoqlashdi va undan anchagina foydali maslahatlar oldi. Mana endi sultonning xohishi bilan hammasi sovrilmoqda.

Navoiy alamini ichiga yutdi; chetdan qaragan kishiga u hatto xushvaqtdek ko'rinardi.

– Nachora, Samarqandda ham tahsil ko'rmoq mumkin, – der edi u do'stlariga.

Alisher safarga juda tez otlandi. Hoshim boboni o'zi bilan birga olib ketishga ijozat so'radi, xolos.

ZAMIRANING O'G'IRLANISHI

Alisher Samarqandda tirikchiligi nima bo'lishini aniq tasavvur qilolmasdi. Uning bu safari bilan bog'liq bo'lgan vaziyat ota merosidan biror nima olishga ham imkon bermasdi. Merosning hammasi Hirotda qoldi.

Unga Samarqand hokimi Sulton Ahmad xizmatidan biror vazifa olursiz, deb va'da qilgan edilar, biroq Abusaidan shuncha «marhamat» ko'rgan Alisher, o'g'lidan yaxshilik kutishni xayoliga ham keltirmadi.

Har qachongidek bu safar ham Hoshim bobo uddaburoligini ko'rsatdi. U Alisherning ota-onasi o'lgandan beri asrab kelayotgan ba'zi qimmatbaho buyumlarni sotdi. Tushgan aqcha ko'p bo'lmasada, dastlabki vaqtga yetib turishi mumkin edi. Qalbi minnatdorchi-lik tuyg'ulariga to'lgan Alisher bunga javoban:

– Menga bunchalik g'amxo'rlik qilayotganingizni ko'rsa, onaginam naqadar quvonardi! – deya oldi, xolos.

O'zicha esa u: «Yaxshiyamki, bu qimmatbaho toshlardan Abusaidning xabari yo'q ekan. Bo'lmasa vahshiylik oshyoniga aylangan hozirgi Hirotda kishining eng so'nggi budi-shudini tortib olishdan ham toymaydilar», – deb o'ylab qo'ydi.

Suhbat tugadi, biroq Hoshim bobo yana allanarsa deb so‘ramoqchi bo‘lar, ammo jur‘at etmay, jim turardi. Alisher savol nazari bilan unga boqdi, shundagina bobo ohista dedi:

– Zamirani nima qilamiz? Uni o‘zimiz bilan birga olib ketolmaymiz. Qishloqqa eltib qo‘ysam deyman. U yerda bir yigit anchadan beri Zamiraning yo‘liga ko‘z tutadi. Onasi erga bersin. Vaqt yetdi.

Alisher Zamiraning Hirotdagi bog‘da yayrab-yashnab, qo‘shiqlar aytib kechirayotgan hayotiga chek qo‘yilishini o‘ylab qayg‘urdi. Qo‘ng‘iroqday ovozli bu qizni sultonning o‘zi ham jon-jon deb haramiga qabul qilardi. Yo‘q, yo‘q! Bundan yomonroq qismatni tasavvur qilish ham qiyin.

Bir necha kundan so‘ng esa, kutilmagan, dahshatli hodisa ro‘y berdi.

Alisher bir qismini olib ketish uchun qo‘lyozmalarini saralab o‘tirardi. Yoshlik chog‘laridagi sevimli kitoblarini ko‘rar ekan, xotiralar quyilib keldi, Saralash juda og‘ir bo‘ldi: uning ko‘zlari javdirar, hammasini olib ketgisi kelardi. Kech kirib qoldi. Alisher o‘z ishiga shu qadar berilib ketgandiki, xonaga kirgan Hoshim boboning hayajonli tovushini darhol eshita qolmadi.

– Oh, xo‘jam, peshonam qursin! – Cholning bittagina sog‘ ko‘zi jonsarak jalanglardi. – Zamira yo‘q!

O‘ychan o‘tirgan Alisherning ko‘zlarida tashvish paydo bo‘ldi.

– Zamira yo‘q! Nima deyapsiz o‘zi?

– Ertalab bozorga ketgan edi, mana shu vaqtgacha qaytgani yo‘q.

Alisherning rangi quv o‘chdi. Keyingi vaqtlarda bolalar, qizlar va yosh-yosh yigitchalarni o‘g‘irlash hodisasi Hirotda tez-tez sodir bo‘lib turar, ko‘chalarda shubhali kishilar kezib yurishardi. Yo‘lto‘sarlar katta karvon yo‘llaridan asta-sekin poytaxtga ham kirib kelishmoqda edi.

O‘g‘irlanganlar ba‘zan katta to‘lov evaziga qaytarib olinar, ba‘zan ularni o‘lik holda topishar, ko‘pincha esa, ular dom-daraksiz yo‘qolardi.

Zamira, oh bechora Zamira!.. Uning qo‘ng‘iroqdek ovozi! Ammo ana shunda bo‘lishi kerak. U baland devorlar bilan qurshalgan bog‘da, shu devorlarning himoyasida yurib ko‘pincha qo‘shiq

aytardi. Biror kishi uning ovoziini eshitib, payiga tushgan; boy, amaldor yoki beklarning xonadonida bunday qizlarning narxi juda baland.

Alisherning miyasidan yalt etib ana shu fikr o'tdi.

– Zudlik bilan axtara boshlamoq lozim, – dedi u, biroq bu biror foyda keltirishiga uning o'zi ham ishonmasdi, chunki shaharda tartib-osoysishtalikni kuzatib turish, jinoyatchilarni, tutib, ularning qurboni bo'lganlarni xalos etish topshirilgan ko'pchilik sarbozlarning o'zi jinoyatchilarga sotilgan bo'lib, tevarak-atrofdagi hodisalarga beparvo qarar, ba'zan esa o'zlari jinoyatni yopib yuborardilar.

Agar uning Abusaid saroyiga yaqin, e'tiborli do'stlari bo'lgandayam boshqa gap edi, ular orqali sarbozlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lardi, ammo Jomiy saroydan uzoq, boshqalar esa. ...O, xuddi shular vajidan sulton bilan uning orasi uzil-kesil buzildi-da.

Jomiy huzuridagi birinchi uchrashuvda tanishgani shoir Abdusamad Badaxshiy Alisherni boshqa badaxshonliklar bilan tanishtirdi.

Abdusamad Badaxshiy Abusaid xizmatiga kirib, uning podshohlik tarixini nazmda yozayotgan bir vaqtda, uning do'stlari bir vaqtlar o'z sulolalariga qarashli bo'lgan Badaxshonni bosib olgan sultonni yomon ko'rar edilar.

Adabiyotga bo'lgan qiziqishlarining mushtarakligi Alisher bilan ularni yaqinlashtirgan edi, ammo bu aloqaning tafsilotlari sultonni qiziqitmas, u badaxshonliklarni o'ziga dushman deb bilardi.

To'g'ri, Hirotda Alisherning Said Hasan Ardasher ismli yoshi ulug' do'sti bor edi. Alisher bilan doim iliq muomalada bo'luvchi va do'stona g'amxo'rlik qiluvchi bu kishi saroyga yaqin odamlardan edi. Ammo bu ishda ko'mak so'rab, uni oz bo'lsa-da, xavf-xatarga qo'yishni Alisher xayoliga ham keltirmadi. Chunki Alisherni yoqlab bir og'iz so'z aytgan har bir kishini Abusaid o'zining dushmani deb bilardi.

Chuqur xayolga tolgan Alisher Hoshim boboning gaplarini chala-yarim eshitardi. Shu lahzada Pahlavon Muhammad kelib qoldi.

– Xuddi vaqtida keldingiz-da, – dedi sevinib Alisher.

Pahlavon Muhammad ko'ngilochar yerlar, sharobxonalarda ko'p bo'lar, u yerlarda xitoy ko'zboylovchilari, hind faqirlari, dong taratgan polvonlar, mohir raqqosalarni uchratish mumkin edi. Qora niyatli kishilar ham odatda shunday yerlarga to'planishardi.

Alisher Pahlavon Muhammad biror yerda Zamiradan xabar to'pirmikin deb umid qildi. Axir bunday ajoyib ovozi qizlar ko'p emas-ku.

Hammavaqt xushchaqchaq, serharakat bo'lgan Pahlavon Muhammad bu xabardan gangib qoldi. U bir necha bor Zamiraning qo'shiqlarini eshitgan bo'lib, qizning ovozi dur va olmosdan ham qimmat derdi. Alisherga o'xshab, u ham darhol qizni ovozi tufayli o'g'irlashgan degan qarorga keldi va uni topish oson emasligini angladi.

– Akangiz va qarddon do'stingiz, sifatida inoning, qo'limdan kelgan hamma chorani ko'ramen. Agar birgina bo'lsin umid yulduzi miltillab turar ekan, qidiruvni to'xtatmaymen va biror yangilik bo'lsa darhol Samarqandga xabar qilamen. Biroq men hozir sizga xatarli xabar olib keldim. Siz darhol Hirotni tark etishingiz lozim. Badaxshonliklar bosh ko'tarishibdi, buni men ishonchli kishilardan hozirgina bildim. Abusaid hozir kimda-kim badaxshonliklar bilan zarracha aloqada bo'lgan bo'lsin, shafqat qilmaydi. Hozir sizga Samarqandga jo'nashni taklif qilishyapti, ertaga zindonni ro'para qilishlari ham mumkin. Bu yerda qolganingiz bilan qizga yordam berolmaysiz, balki aksincha, o'zingizga ham, unga ham zarar yetkazasiz. Menga orqa qiling-da, shu bugun kechasi, uzog'i bilan ertaga saharlab jo'nang.

Keksa xizmatkor sifatida suhbatda ishtirok etgan Hoshim bobo o'z fikrini aytishga ijozat so'radi.

– Taqsirim haq gapni aytdilar. Sarbozlarning bizga yordami tegmaydi. Xudo xayrlarini bersin, Zamirani qidirishni Pahlavon o'z zimmalariga olyaptilar. Otlarimiz tayyor, yuklar ortilgan... Ijozat bersangiz... yaxshisi shu bugun jo'naymiz. Tun pardasi ostida hech kim bizning ketganimizni payqamaydi. Yo'lda esa, hech kimdan qo'rqmasak bo'ladi – bizning qaroqchilar oladigan narsamiz yo'q.

– Otaning gaplari to'g'ri, – deb uni quvvatladi Pahlavon Muhammad. – Abusaidning yasovullari qaroqchilardan xavfliroq. Kim bilsin, ehtimol u bugun sizga boshqa biror narsa o'ylab qo'ygandir? Ha, shu bugun, hoziroq jo'nglar.

Alisher oldida tartibsiz yoyilib yotgan kitoblarga qaradi.

– Ulug‘ shoirlar va olimlarning so‘z javharlariga: g‘arq ekanmen, shuncha hodisalar yuz beribdi!.. Aziz do‘stim, g‘amxo‘rligingiz uchun rahmat. Jo‘nashga to‘g‘ri keladi. Ammo jonajon shahrimga qaytish umidim hech qachon so‘nmaydi.

* * *

Zamira ertalab ko‘chaga chiqarkan, quyosh charaqlab turgan ana shu yop-yorug‘ kun uning uchun hademay qora tunga aylanishini xayoliga ham keltirmagan edi. To‘g‘ri, har vaqt hayotda biror o‘zgarish yuz berishi oldidan bo‘ladigandek uning ko‘ngli g‘ash edi. Qiz shaharga ko‘nikib qolgan bo‘lib, dala ishlarini bilmas, hammadan ham Alisher sovg‘a qilgan dutorga jo‘r bo‘lib qo‘shiq aytishni yaxshi ko‘rardi.

Unga, sen qishloqqa qaytishing, erga chiqishing kerak derdilar. Hoshim bobosi bilan shunday yaxshi yashab yurgan, Alisher unga shunday mehribon bo‘lgandan keyin buning nima keragi bor? Qani endi boshiga nima ishlar tushishini oldindan bilib olsa. Mana hozir biladi, hozir. Baxtni qarangki, kecha uylariga bir gadoy xotin kirib kelib, folbinga ko‘rsatishni o‘rgatdi.

Zamira yengil odim otib borar, uyan chiqishi bilanoq ikkita kishi ketidan tushib, uni bir necha qadam orqada poylab kelayotganini payqamas edi. Muyulishga yetganida qiz shahar chetida turadigan folbin kampirning uyiga qayoqdan borganim tuzuk ekan deb to‘xtadi. Orqasidan kelayotganlar ham to‘xtashdi.

Zamiraning ko‘ngli tobora g‘ash bo‘lib bordi. U umrida birinchi marta folbinnikiga ketyapti. Odamlar bu folbinni chinakam judugar deyishadi, atrofini mushuklar o‘rab o‘tirarmish. Shuning uchun ham uni mushuk folbin deb atasharkan. Zamira hech narsani o‘ylamaslikka tirishib, qadamini tezlatdi.

Haligina tong otganiga qaramay, shaharda hayot qaynar, ko‘chalar gavjum edi. Hamma qayoqqadir oshiqadi. Zamira ham shoshib boryapti. Mana, tor ko‘chaga ham yetdi. Folbin shu yerda, devorlari qiyshayib qolgan xaroba uyda turadi. Shovqinli ko‘chalar uzoqda qoldi, hammayoq jimjit. «Xuddi qishloqdagidek-a», deb xayolidan o‘tkazdi qiz. Birdan orqasidan kimdir kelayotganday bo‘lib ketdi, Zamira beixtiyor o‘girilib qaradi, lip etib o‘zini ichkariga

urdi-da, allaqanday g'alati hovliga kirib qoldi. Boshiga qora kashmir ro'mol o'ragan, egniga rangi o'ngib ketgan ola-pes ko'ylak kiygan semiz bir kampir keng sahnli taxta so'ri ustida o'tirar, atrofini yigirmatacha har xil mushuklar qurshab olgandi. Qampir ularga ovqat ulashar, mushuklar esa, biri-birining og'zidagini yulib big'illashardi.

Zamira hayron bo'lib to'xtadi, biroq kampir tizzasida olib o'tirgan ikkita arzandasini sekin yerga olib qo'yib, qizni uyga taklif qildi. Ichkari qorong'i va zax bo'lib, cho'l o'tlarining isi kelar, burchakda terisiga somon tiqilgan boyqush turardi.

– Qizim, fol ochirib, peshonangda nimalar borligini bilgani kelgandirsan-da, shundaymi?

Zamira jimgina bosh irg'adi.

– O'tir. Ikki tangaga hammasini aytib beramen. – Zamira shosha-pisha xarajatga qancha pul qolishini hisoblab ko'rdi-da, yetishiga qanoat hosil qilgach, jimgina kampirga ikki tangani uzatdi. Folbin o'choqqa o't yoqdi. Keyin o'zicha allanimalar deb g'udranib yurib, qozon osdi-da, suv quydi.

Zamiraning biroz yuragi uvishdi, ammo endi ketib bo'lmasdi: pulni to'lab qo'ydi, kampirning nimalar deyishini ham juda eshitgisi kelardi.

Qozondagi suv biqillab qaynadi. Kampir pichirlab afsun o'qirkan, qizni qo'li bilan imlab chaqirdi, u yaqin kelgach, qozonga qandaydir yumaloq qora narsalar tashladi. Quyuq bug' ko'tarildi, kampir esa, qozon ustiga engashib, unda kattakon saroy ko'rayotganini, qiz ana shu saroyda yashayajagini aytib shang'illay bo'shladi.

– Piri badavlat bo'lasesn, sim-u zarga ko'milasesn, – deb g'uldirardi u.

G'uldirash bo'g'iq pichirlashga o'tdi, keyin kampir birdan qattiq qichqirdi-da, jim bo'ldi.

Zamirani qo'rquv bosdi. Xuddi shu payt kimdir eshikni qattiq-qattiq taqillatdi. Kampir o'ziga kelganday bo'ldi.

– Kim u? – deb so'radi odatdagi so'niq ovozi bilan.

– Xoqonimiz Sulton Abusaid hazratlari nomidan buyuramen: och eshikni, qari alvasti!

Kampir inqillab-sinqillab o'rnidan turarkan:

– Voy o'lmasam! Bu nimasiydi? – deb g'ingshidi. Eshik tagida hali Zamiraning ketiga tushgan kishilardan biri turardi.

Qiz darhol ro‘molini yuziga tashladi, yuragi tuzoqqa tushgan qushday tipirchilab tepardi. Zamira hayajon va qo‘rquvga qaramay ichkariga kirgan kishiga boshdan o‘yoq qarab chiqdi. Uning yovuz afti cho‘tir bosgan edi. Egnida qimmatbaho kimxob to‘n, uning ostidan yazdda tikilgan qimmatbaho kamar ko‘rinib turibdi, oyog‘ida tugmalik «arabiy» etik, boshida esa, qorako‘l qalpoq. Belbog‘iga xanjar osilgan.

Odatda Hirot yasovullari shunday kiyinishardi.

Bu Yusuf Mirzo degan o‘g‘ri va muttaham edi. O‘shlik diyonatli va boobro‘ egarsoz ustaning o‘g‘li bo‘lmish Yusuf Mirzo yoshligidan yengil-yelpi hayot kechirish istagiga tushib, yomon odamlar ta’sirida yo‘ldan adashgan, katta yo‘llarda bosqinchilik qilish va boshqa har xil qora ishlar bilan shug‘ullana boshlagan edi. Tug‘ilib o‘sgan shahrini u allaqachon tark etgandi. Hirot bunday kishilar uchun ayni qulay joyga aylanib qoldi. Shaharda talaygina bekorchilar va beboshlar sandiraqlab yurar, saroyga yaqin kishilarning huzur-halovatiga xalal bermasa, ularni ko‘pda ta‘qib qilinmasdi.

Yusuf Mirzo o‘zini savdogar deb tanitib, xaridorlarini rosa laqillatib yurardi. Uning savdo qilib ko‘rmagan narsasi yo‘q edi. Farg‘onadan tabulg‘a degan jahonda tengi yo‘q qizil yog‘och keltirardi-da, arzimagan pulga ustalar yollab, undan hassa, qush boqiladigan qafaslar yasattirardi, so‘ng ularni poytaxt boyonlariga juda baland narxda pullardi.

Uning juda ko‘p gumashtalari bo‘lib, ular Marg‘ilondan olxo‘ri ta‘mini beradigan doni yirik-yirik anorlar, Samarqanddan chillaki olma, Axsidan qovun keltirishardi.

Savdogar niqobi ostida u har xil odamlar bilan osongina aloqa bog‘lar va ular orqali yangi-yangi ishlarni boshlardi. Shu kunlarda bugun-erta Hirotga olib kelinadigan mashhur Xitoy raqqosasiga ayriboshlash uchun qanday yo‘l bilan bo‘lmasin bir xushovoz qiz topish kerak edi.

Bechora Zamira atrofini baland devor o‘ragan bog‘da ko‘ngil g‘uborini yozib, qo‘shiq aytarkan, qo‘ng‘iroqdek ovozi ana shunday yaramas kishining qulog‘iga yetib qolishidan bexabar edi. Yusuf Mirzo bir necha kundayoq bu xonadonda yashovchilarning kimligini surishtirib bildi. Uyning egasi bir vaqtlar katta martaba egasi bo‘lgan marhum bekning o‘g‘li ekanini, shu kunlarda u podshoning

g'azabiga duchor bo'lgani va hademay Hirotni tark etishga majbur ekanini aniqladi.

Bog'da qo'shiq aytgan qiz xonadondagi kekxa bir xizmatkorning nabirasi ekan. Demak, unga jon kuydiradigan kimsa yo'q. Qizni qanday qilib biror chekkaroq yerga aldab olib borib, shovqin-suronsiz o'g'irlab ketsa bo'larkin, degan savol tug'ildi. Shunda yalt etib folbin esga keldi. Qizlar folbinga o'ch bo'ladi! Folbin kampir esa ko'pdan beri Yusuf Mirzoning xizmatini qilardi, sadaqalari bilan kun ko'rar va uning iflos ishlarida sodiq ko'makdoshi edi.

Quyosh charaqlab turgan yoz kunlarining birida ertalab Zamira ana shunday qilib bu dahshatli uyga kelib qoldi. Yusuf Mirzo yovuz ko'zlarini lo'q qilib, unga tikilib turardi.

– Xuddi sen kerak edingda menga, – dedi u Zamiraga.

– Meni nima qilasiz? – eshitilar-eshitilmas so'radi qiz.

– Buni «shu qizni olib kel» deb meni yuborgan janobdan so'rab bilasen. Qiz kechgacha shu yerda qoladi, – dedi u kampirga.

Kampir qo'lini ko'ksiga qo'yib, itoatkorona ta'zim qildi. Zamira o'zini folbinnikiga yo'llagan gadoy xotinni esladi va birdan bular hammasi oldindan kelishib qilingan ish ekanini, folbin kampir bilan bu kishining tili bir ekanini angladi. Beixtiyor eshikka tomon otildi, biroq Yusuf Mirzo yo'lini to'sdi: – O'zingni bos, bulbulim! Bundan buyon sen boshqa bog'da sayraysen.

– Qo'yib yuboring meni! Bobom bilan janob Alisher meni kutib o'tirishibdi... Ular jo'nab ketishi kerak... Sizga nima yomonlik qildim?

– Bas, yetar! – deb o'shqirdi Yusuf Mirzo. – Hujraga olib kir, – dedi u folbin kampirga. – Kechasi olib ketamiz. Menga qara, agar joningda qasding bo'lmasa, ovozi chiqarmaslikning yo'lini qil. Biror kimsa kelib, bu yerga hech kim kirmadimi deb so'raguday bo'lsa, «Tuya ko'rdingmi, yo'q» qabilida javob qila ber.

Zamira «dod!» deb baqirishga ham ulgurmay Yusuf Mirzo uning og'ziga qattiq qilib o'ralgan bir narsani tiqdi-da, ovozi chiqmaydigan qilib orqasiga tortib qo'ydi. Keyin qo'lini bog'ladi-da, hovlining ichkarisidagi katalakdek, qorong'i hujraga sudrab ketdi. Hujradan mushuk va achigan qatiq hidi anqirdi.

Qattiq turtkidan Zamira yerparchin bo'lib yiqildi, Shu zahotiyog eshikka g'irchillatib tamba urilgani eshitildi.

Alisher yo‘l bo‘yi churq etmay bordi. Qizning taqdiri uni o‘zidan ham ko‘proq tashvishga solardi. U shoirning fikrini, uning kuyini hech bir tutqun qilib bo‘lmasligini bilardi. Ammo boyaqish Zamiraning holi nima bo‘ldi, u kimlarning qo‘liga tushdikin? Endigina hayotga kirib kelayotgan qizchanning ahvoli ne kecharkin? Keksa xizmatkor ham qayg‘usini ichiga yutib jim borar, hatto xo‘rsinib bo‘lsa ham suyukli xo‘jasini bezovta qilishdan cho‘chir edi. Yarim kechada yo‘l yoqasidagi bir rabotga yetib borishdi. Ular tashvish-hayajon, safarga jadal otlanish, shahardan tezroq chiqib ketish maqsadida yo‘l boshida tezlab yurganlari tufayli ancha holdan toygandilar.

– Tunning qolgan yarmini mana shu mehmondo‘st rabotda o‘tkazmaymizmi? – so‘radi Alisher otini sekinlatarkan.

Hoshim bobo jon deb rozi bo‘ldi va ular boloxonali bino eshigini qoqa boshlashdi.

Xo‘jayin uxlab qolgan ekan, to‘ng‘illab yurib, eshikni ochdi, biroq qo‘liga tutqizilgan tangalar darhol uni tinchitdi.

Otlar boshqa yana bir necha ot va eshak turgan og‘ilxonaga kiritib bog‘landi. Yo‘lovchilarga kigiz solib berildi.

Alisher yotdi, biroq uxlay olmadi. Miyasiga misralar quyilib kelaverdi, fikrlari chuvalashardi, ammo hamma o‘ylari Zamiraga, to‘g‘rirog‘i, uning baxti qaro taqdiriga borib taqalardi. Asta-sekin o‘tmishning buyuk shoirlari tomonidan yaratilgan ayollar siymosi Zamira bilan yonma-yon saf torta boshladi: Layli, Shirin, qo‘shiqchi Fitna... Begunoh nobud qilingan gulday vujud xotirasi qo‘qqisdan Alisherning qalbiga o‘qday qadalib, uni zirqiratib yubordi.

Ko‘z o‘ngida besh asr muqaddam Balxda yashab, ijod etgan ajoyib shoira gavalandi. Uning haqida ta‘sirli afsona saqlanib qolgandi. Mana shu qayg‘uli tun qo‘ynida Alisher o‘sha shoira o‘zining g‘oyat qisqa hayotida boshdan kechirgan savdolarni ipidan ignasi-gacha xotiridan o‘tkazdi.

Qiz Balx hokimining to‘rtinchi farzandi bo‘lib ismi Robiya ekan. U yoshligidanoq qushlarning sayrashiga diqqat bilan quloq soladi; o‘zi ham bulbulday yoqimli kuylaydi. To‘ng‘ich o‘g‘il otaning umidlarini puchga chiqaradi. U davlat arbobi bo‘lishdan ko‘ra,

fan va she'riyat bilan shug'ullanishni afzal ko'radi. Uzoq iltijolar-
dan so'ng otasi unga Buxoroga borib, tahsil ko'rishga ijozat beradi.
Biroq Buxoroga ketgunga qadar u singlisi Robiyaga ko'p narsalarni
o'rgatgandi. Aka o'z singlisiga she'rlar o'qib beradi, ulug' kishilar
haqida hikoya qiladi.

O'rtancha o'g'il yurishlardan birida halok bo'ladi. Qobiliyatsiz,
dangasa bo'lganidan, unga ko'pda achinishmaydi ham.

Endi otaning butun umidi kenja o'g'lidan bo'lib qoladi. U yosh
bolalik chog'idayoq sarkarda bo'lgudek qobiliyati bor ekanini na-
moyish qiladi. U ishtirok etgan har bir yurish zafar bilan tugalla-
nardi.

Balx hokimi vaqti-soati yetib, dunyodan ko'z yumarkan, o'limi
oldida unga:

– O'g'lim, sendek vorisim borligidan xotirjam ko'z yumyap-
men, Balxni asra, singlingni tarbiyat qil... – deb vasiyat qiladi.

Singil! Og'a umrini muttasil yurishlarda o'tkazar ekan, har sa-
far uyga qaytganida singlisi bilan yangitdan tanishganday bo'ladi.
Kichkina va nozik qizcha asta-sekin xipchabel, bodomqovoq, shah-
lo ko'z go'zalga aylanadi. U parilardek muloyim va yengil odim
otadi. Uni ayni husnga to'lgan chog'da ko'rgan akasi «shoh saroyi-
ga loyiq qiz bo'libdi» deb ko'nglidan o'tkazadi.

Balxning yosh hokimi xiyla vaqt dam olib, hordiq chiqargach,
kunlardan bir kun yana qo'shini bilan safarga otlanadi. Yurish tez
kun ichida g'alaba bilan tugallanadi. G'alaba munosabati bilan u
juda katta in'omlar oladi va Buxoro amirining huzurida bo'ladigan
bazmga taklif etiladi.

Somoniylar saroyining zeb-ziynati ta'rifga sig'mas, unda inson
tasavvuri orzu etgan jamiki narsa muhayyo edi. Hammasidan ham
ko'rkami u zamonning shoirlari edi. Bazmda «shoirlar shohi» deb
dong taratgan Rudaki¹ ham ishtirok etadi va g'alaba sha'niga hozir-
gina yozib bitkazgan qasidasini o'qib beradi.

Tinglovchilar gurillashib uni maqtay ketishadi. Shovqin biroz
bosilgach, shoir o'rmidan turadi-da:

– Men butun umrim davomida diqqatga sazovor ba'zi narsalar-
ni yozdim. Biroq ularning hammasi bir yosh qalamkash ijod etgan

¹ R u d a k i –X asrda yashagan ulug' tojik-fors shoiri.

mana bu g'azal oldida o'jizdir; hozir uni sizlarga o'qib beramen, – deydi.

Hamma ehtirom bilan quloq soladi, kekxa shoir hali ham shirali bo'lgan ovozinig butun harorati bilan muhabbat haqidagi ajoyib bir she'rni o'qiydi. Misralar zamirida ma'shuqaning o'z sevgilisi bilan bir umr baxtli bo'lish orzusi yashar, unda ehtiros va nazokat mujassamlashgan edi.

Rudaki o'qib bo'lgach, yana shov-shuv ko'tariladi, har tarafdin:

– Kim yozgan? Ismi nima? Ismi? – degan savollar yog'iladi.

Shoir yana o'rnidan turadi-da hamma tinchlangach:

– Aytam hayratingizdan barmog'ingizni tishlab qolasiz. Buni bir ma'suma, yosh qiz yozgan, – deydi.

– Ismi nima? O'zi kim? – degan ovozlari eshitaladi chor-atrofdan.

– Hozirgi Balx hokimining singlisi. Bundan buyon u qizning nomi butun dunyoga mashhur bo'lmog'i lozim! Ismi Robiya!

Kimdir «A?!» deb qichqirib yuboradi. Bu Balxning yosh hokimi, Buxoro amirining marhamatiga sazovor bo'lgan g'olib hukmdor edi. U sezdirmay, bazmdan chiqadi-da, navkarlarini chaqiradi. Otini keltiradilar, u quturgan yo'lbarsday hammadan oldinda yelib uchadi. Buxorodan Balxgacha bo'lgan butun yo'lni sira dam olmay bosib o'tadi.

Holdan toygan ot saroyga yetib keladi-yu, cho'kkalab qoladi. Ustidan egasi sakrab tushgach, gurs etib ag'dariladi-da, xirillay boshlaydi. Ammo Balx hukmdorining ko'ziga bu vaqt hech nima ko'rinmasdi. U shiddat bilan saroyiga kiradi-da, singlisini chaqirtiradi.

U nazarida singlisini birinchi bor ko'rayotgandek bo'ladi. Akasining «ash'or bitishing to'g'rimi» deb bergan savoliga Robiya «ha» deb javob berar ekan, qizning bodomqovoq shaxlo ko'zlarida chuqur ma'no bor edi.

– G'azalingsni eshitdim, – deydi aka bo'g'ilib. – muhabbatdan yozibsen. Kimni sevishga jur'at etding?

– Men Balx hukmdorining bir jasur navkarini sevamen.

– Mening xizmatkorimni-ya! – deb g'azabdan qichqirib yuboradi akasi. – Men shoh saroyiga loyiq deb bilgan qiz-a!.. Ayt, u baxti qoraning ismi nima?!

Robiya quyosh yuzini ko'rgan oydek oqarib ketadi, lekin xotirjam va qat'iy deydi:

– Balx hokimi meni o'ldirmog'i mumkin, ammo men sevgilimning nomini aytmaymen.

– Ismi nima?! Ismi?!

– Yo'q, aytmaymen, aytmaymen!

– Bo'lmasa o'lasien!..

– Men o'limga tayyormen.

– Yuzimni yerga qaratganing uchun dahshatli o'limga mahkum etilasien!

Hokim Robiyani yerto'laga qamab, eshigini ko'mib tashlashni buyuradi.

Hamma narsa taxt qilingach, ajal oshiyoni bo'lgan yerto'la og'ziga qizni uning o'zi boshlab keladi.

Robiya uzun oq libos kiygan, barkamol chehrasini yupqa parda to'sib turardi.

– Oxirgi marta so'raymen, hali ham yosh joningni saqlab qolishing mumkin: senga qarashga jur'at etgan beodobning ismini ayt, sening o'mingga o'sha o'ldiriladi.

Robiya lom-mim demay zinadan pastga tushib ketadi.

– O'lib ketaver bo'lmasa, la'nati! – deb qichqiradi Balx hukmdori va o'zi birinchi bo'lib yerto'laning eshigiga tuproq tortadi.

Besh kun deganda yerto'lani ochishadi. Robiya uxlayotgandek, tizzasini biroz bukib, tinchgina yonboshlab yotardi. U dim yerto'lada ochlikdan o'lishni kutib o'tirmabdi. Yengida kichkina xanjar yashirib ketgan ekan, o'sha bilan tomirini kesibdi-da, qonsizlikdan astasekin jon beribdi. Biroq uning tabarruk qoni behuda to'kilmabdi; mash'alalar shu'lasi yerto'laning oq g'ishtin devorlarini yoritganda hammaning ko'zi undagi to'q qizil yozuvlarga tushadi: Robiya umrining so'nggi daqiqalarigacha barmog'ini o'z qoniga botirib, g'azal yozibdi. Butun devorlarni baytlar bilan to'lg'azib yuboribdi. Bu vafoli, sof sevgining ajoyib madhiyasi edi. Qiz shunda ham sevgilisining nomini aytmabdi.

– Yuvib tashlanglar! – deb amr qilibdi g'azab va dahshatdan o'zini yo'qotgan Balx hukmdori.

Ammo qancha yuvib, qancha qirtishlamasinlar, qonli harflar tosh devor betida yana paydo bo'laveribdi.

Dahshatdan Balx hukmdorining o'takasi yorilibdi. U tinchini yo'qotib, tunlari bog'da tanho kezadigan bo'lib qolibdi. Yangi tuqqan oy ko'ziga egri qilich bo'lib ko'rinibdi. Bir kuni nogahon butalar orasidan navkar kiyimi kiygan yigit otilib chiqibdi. U jadal yurib, Balx hukmdori oldiga kelibdi-da, ko'ksiga xanjar uribdi, hokim o'zining eng jasur va eng sevimli navkarini tanibdi.

– Senmiding o'sha... – deb gap boshlabdi-yu, ammo tugatolmabdi: xanjar qoq yurakka sanchilgan ekan. Hukmdor shu ondayoq o'libdi. Yerto'lada esa, Robiya g'azallarining o'lmas satrlari hali-hali porlab turarmish.

Hirotdan quvg'in etilgan dastlabki kuni kechasi Alisher ana shu lavhani xotiridan kechirdi.

– Ayollarning taqdiri naqadar ayanchli! – deb xayolidan o'tkazdi u. – Na o'z erklari bilan sevishga, na ijod etishga huquqlari bor.

Shafqatsiz rasm-odat kasridan ajoyib sevgilari poymol etilgan ikki yosh haqida! «Layli va Majnun» dostonini ijod etish fikri ehtimol mana shu tunda tug'ilgandir. Nizomiy va Xusravlar kuylagan Layli obrazi endi Alisher tasavvurida yangicha qiyofa va ma'no kasb etdi.

Shu vaqtgacha Alisher faqat g'azallar yozar, ba'zan muxammaslar bitar, she'riy jumboqlar – muammolarni sevar, biroq unga katta asarlar yaratish hali uzoq ko'tarilib borish kerak bo'lgan yuksak cho'qqiday tuyulardi. Shunga qaramay, qalbining chuqur yerida kelgusidagi katta dostonlari uchun lavhalar paydo bo'la boshlagandi. Ular kundalik hayotning mahsuli bo'lib, uning tasavvurini hayajonga solardi.

* * *

Kechasilari Hirotning Ishratxona manzili shov-shuvga to'lardi. Eshiklari ko'chaga ochiladigan, zarhal naqsh va zangori bo'yoqlar bilan bezatilgan ikki qavatli uylardan katta-kichik do'mbira va doiralarning ovozi eshitilar, quloqni batang qiluvchi bu do'mbir-do'mbir orasidan goho nayning nolasi va g'ijjakning navosi kelib qolar, bularning hammasini esa, o'qtin-o'qtin qo'sh nog'oraning gumburlashi bosib ketardi.

Pahlavon Muhammadning Ishratxona manziliga kelmagan kuni bo'lmadi. U ulfatlar bilan o'tirib satranj o'ynash, achchiq qahva ichish, kishini ruhlantiruvchi sho'x kuylarni tinglashni yaxshi ko'rar, sarguzashtlar va sirli voqealarni tinglashga ishqiboz edi.

Ammo bu kuni uning diqqatini tamomila boshqa narsa band etgandi. U bir qancha ishratxonaga kirib chiqdi, biroq o'zini qiziq-tirgan narsadan biron yerda darak topmadi. Shunda u xiyobondagi barcha qahvaxonalarni birma-bir aylanib chiqa boshladi. Qorong'ilik quyquqlashgan sari, musiqa tobora balandroq yangrardi.

Pahlavon Muhammad boshqalardan ko'ra xiraroq yoritilgan pastakkina bir uy oldiga bordi. Derazadan musiqa sadosi o'rniga anglab bo'lmaydigan uzuq-yuluq qiyqiriqlar eshitilmoqda. Odatda bu yerga o'taketgan mayxo'rlar to'planishardi. Bu go'shaga kelib, shu yerdagilar bilan baravar ichishmagan kishi xo'jayinning va shu yerdagilarning nafratiga duchor bo'lardi. Pahlavon Muhammad quvvati va salomatligini ehtiyot qilar va me'yor bilan ichardi, ammo u hozir bu uyni chetlab o'tolmadi, negaki muhim bir vazifani bajarishga otlangandi.

Pahlavon sahni keng, ko'rimsizgina xonaga kirarkan, bir guruh badmast kishilarga ko'zi tushdi; ularning hammasi yoqavayron, kayfi taraqqiyot edi, uy sahnida bo'sh shishalar yumalab yotar, ulardan ba'zilarining ostida quyqum silqib qolgandi. Bir mast zo'r berib shu quyqumlarni suzib berishni talab qilardi.

– Suzgichni ber! – deb qichqirardi u mayxonada xo'jayiniga. – Suzgichni ber deyman, it! Hali yana ikki piyola may bor bularda. Men hammasiga pul to'laganman.

Ammo suzgichni topisholmadi. Ko'rinishdan ulug'sifat bir mo'ysafid gandaraklab, baqirayotgan kishiga yaqin keldi:

– Mana bu oppoq soqolimga bir qara. Top-toza, ko'ryapsanmi? Doim sovunlab yuvib turaman. Kel, mayingni shundan o'tkazamiz-da, teng bo'lib ichamiz.

Mast kishi bu taklifdan quvonib ketdi-da, soqol ostiga katta kosa qo'yib, may quyqumini suza boshladi. Pahlavon Muhammad Hirotda machitlaridan birida so'filik qiluvchi bu cholni tanidi. Bu manzara uni ajablantirmadi, u Hirotda yashab, ko'p narsaga ko'nikib qolgandi.

Baqirib-chaqirib so'kinayotgan odamlarning birini ikkinchisidan farq qilish amrimahol edi, ular orasida uchib qolgan o'rtog'iga past ovoz bilan allanimani qayta-qayta uqtirayotgan xiyla hushyor bir kishi Pahlavonning e'tiborini o'ziga tortdi. Uning kiyim-boshi ham boshqalarniki singari yoqavayron bo'lib, oyog'ida arabiy etik yaraq-lab turardi. Bunday etik kiygan kishini Pahlavon bugun Alisherni kuzatayotganida uning uyi yonida ko'rgan, qorong'ida o'zini tani-yolmagan esa-da, etigi esida qolgan edi. Pahlavon o'zini mastlikka solib, ular oldiga bordi-da, qoqilib yerga yiqildi va uxlab qolgandek xurрак ota boshladi, aslida u suhbatlashuvchilarning har bir so'ziga diqqat bilan quloq solmoqda edi.

– Yur deyapman senga! Ertalabgacha kutib bo'lmaydi.

– Be, qushcha pishiq safasda, uchib ketolmaydi. – Pahlavon na-fasini ichiga yutib o'zini dong qotib uxlayotganga soldi.

– Jigaringni jin yegur! Es-hushingni o'zingga olasanmi-yo'qmi? Hoziroq borish kerak. Mushuk jinnisi qari boyqush uxlab qoladi.

«Qushcha»... «Mushuk jinnisi, qari boyqush». Pahlavon, bu kim bo'ldi ekan deb o'ylab ketdi. Bo'ldi-bo'ldi! Topdim! Folbin kampir-ku! Hirotida bolalarni qo'rqitmoqchi bo'lishsa o'shanning no-mini aytishmasmidi! Bir vaqtlari uning fol boqishiga qiziqib, o'zi ham brogan edi.

Pahlavon bir lahzada voqeaning qanday sodir bo'lganini aniq ta-savvur etdi. Qushcha degani – Zamira. Uni qandaydir yo'l bilan fol-bin kampirning uyiga aldab olib borishgan-da, endi yarim kechada uni Hirotidan olib chiqib ketishmoqchi. Tez bo'l, Pahlavon, arabiy etik kiygan kishi kayfi taraқ sherigini ko'ndirguncha yetib bor!

Pahlavon Muhammad sezdirмай sal nariroqqa surildi, sekin ko'zini ochib qarab, unga hech kim e'tibor bermayotganiga qanoat hosil qildi-da, shartta o'rnidan turib, bildirmay chiqib ketdi.

U folbin kampirning uyini yaxshi bilardi, shuning uchun eng yaqin yo'ldan ketdi. Tezroq yetib borish kerak, ehtimol qizni kam-pirdan boshqa yana biror kimsa qo'riqlab turgandir.

Biroq ish tamomila boshqacha bo'lib chiqdi. Pahlavon Muham-mad eshikni ohista qoqqan edi, ichkaridan ingragan, bo'g'iq ovoz eshitildi. Eshikni itarib ko'rsa, ochiq.

Uyga kirdi. Kampir yerda yotar, kichkina jinchi-roq uy ichini g'ira-shira yoritib turardi.

– Jon afandim, rahmingiz kelsin, meni o‘ldirmang! – deb yolg‘irdi kampir, qo‘rquv ichida Pahlavon Muhammadni Zamirani o‘g‘irlab kelgan kishilardan biri hisoblab. – Boshgingingni yegur simyoningiz qo‘limdan chiqib ketdi. Endi suv beray degan edim, qorninga qaratib chunonam tepdiki, ag‘darilib tushdim, lip etib qochdi-ketdi.

Dastlab Pahlavon Muhammad xursand bo‘lib, yengil tortdi, chunki qushcha qafasdan ozod bo‘lgandi. Biroq shu zahotiyuq: «Qiz uyga borgani bilan hech kimni topolmaydi-ku», deb o‘ylanib qoldi. Harqalay, darhol ketidan yetib borish kerak. Buning ustiga, dam o‘tmay kelib qolishi mumkin bo‘lgan jinoyatchilar bilan to‘qnashishga ham uning tobi toqati yo‘q edi. Kampirni qanday jazolasalar jazolay bersinlar, unga baribir emasmi? Alvasti jazosini tortishi kerak.

Alisherlar hovlisi jimjit, qorong‘i edi. Bog‘ning eshigi ochiq, ammo uying eshiklari berkitilgan. Pahlavon Muhammad derazalardan birining tagiga borib, sekin:

– Xudo haqi, ovoz bering! Hech kim bormi bu yerda? – dedi.

Tiq etgan ovoz eshitilmas, faqat shamolda tebrangan terak barglarigina shitirlardi.

TEMUR POYTAXTIDA

Har tomondan shaharga og‘ir-og‘ir savatlar ortilgan eshak, xachir, tuyalar kirib kelardi. Egalari bir-birlari biʼan baqirishib-chaqirishib gaplashar, vaqti-vaqti bilan jonivorlarga qamchi berib qo‘yishardi.

Bugun Samarqandda bozor kuni. Qovun-tarvuz, anor-anjir, mashhur Samarqand olmalari va sohibi uzumlar bozorga tog‘-tog‘ qilib uyib qo‘yilgan.

Havo ochiq, moviy osmonda quyosh charaqlab turgan kezlari Samarqand naqadar go‘zal! Bu qadar beg‘ubor, moviy osmon bilan Temur qurdirgan Bibixonim madrasasining gumbazigina raqobat qilisha olardi. Tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy uni ta‘riflab: «Osmon uning takrori bo‘limganda, madrasa gumbazi dunyoda tanho bo‘lar, Somon yo‘li madrasa peshtoqiga yo‘ldosh bo‘limganda u yagona bo‘lib qola berardi» degan ekan.

Bibixonim madrasasi o'zining hashamati, naqshlarining nafisligi bilan kishini hayratga solardi... Temurning jasadi dafn etilgan Go'ri Amir maqbarasi me'morchilik san'atining yetuk namunasi sifatida ko'zlarni quvontirar, ikki yonida ikkita adl minora ko'kka bosh uranday qad ko'tarib turardi.

Samarqandga ko'hna Afrosiyob o'rnida qad ko'targan tepalik tomondan kelinsa, uzoqdan nihoyatda nafis Shohi Zinda maqbarasini ko'rish mumkin. Maqbara shu yerga birinchi bor dafn etilgan avliyoning nomiga qo'yilgan.

Bu ulug' shaharga jilo berib, uning shuhratini taratgan jahongirning vafot etganiga yarim asrdan ziyod vaqt bo'ldi. Movarounnahr va Xurosonga bo'lingan Temur davlati bu davrda katta-katta voqealardan larzaga keldi. Temur qurdirgan ba'zi binolar nuray boshladi, biroq ko'rkamlikda hamon Samarqandning oldiga tushadigan shahar yo'q edi.

Samarqandda qirq yil muttasil hukmronlik qilgan Ulug'bek zamonida talaygina yangi binolar qad ko'tardi.

Ammo bobosi asosan machit, maqbaralar qurdirgan bo'lsa, Ulug'bek fan saroylari qurdirish bilan shuhrat topdi. U harbiy shonshavkat ketidan quvmadi. Hamma narsadan ko'proq uni matematika va astronomiya qiziqtirardi. Bu fanlar sohasida u beqiyos yuksaklikka ko'tarildi, osmon sayyorolari harakatini sharhladi va astronomik jadval yaratib, butun jahonga dong taratdi. O'zi kabi fanga sodiq do'stlari bilan birgalikda osmon sayyoralarini kuzatadigan asboblarni yaratdi. Kishilarda ilm-u ma'rifatga muhabbat uyg'otishga intildi. Qo'l ostidagi shaharlarda maktab va madrasalar soldirdi.

«Ilmga intilish – musulmon bo'lmish har bir erkak va ayolning burchidir», – derdi Ulug'bek, bu so'zlar uning tomonidan Buxoroda qurdirilgan madrasa eshigiga o'yib yozilgandi.

Shaharning markaziy maydoniga solingan yangi madrasa butun Samarqandning ko'rki bo'ldi, unda talabalarga har tomonlama keng ma'lumot berish mo'ljallangan edi; bu madrasada o'qitiladigan fanlar orasida matematika va astronomiya ham bor edi. Madrasaning ochilish kuni samarqandliklar xotirida uzoq saqlanib qoldi.

Quyosh nayzaga kelgan payt. Yosh, ammo to'lishib kelayotgan sulton xuddi belgilangan vaqtga yetib keldi. Shaharning to'qsonta olimi, boshiga katta-katta salla o'ragan shayx va mullalar Movaro-

unnahr hukmdori yangi madrasaga kimni mudarris etib tayinlanishini toqatsizlik bilan kutardilar.

Hammadan chetda yupungina kiyingan bir kishi o'tirardi. Yuzlari yo'l changiga belangan, ko'zlari esa butun ichki dunyosini ifoda etib turganday boqadi.

Ulug'bekning kelganidan darak berib chalingan karnaylarning ovozi tindi, sulton o'ziga tegishli o'rniga borib o'tirgach, oraga jimlik cho'kdi. Hamma diqqat bilan unga qarardi. Yangi binoni tabaruk etib, elni qutlagach, Ulug'bek bosiq ovoz bilan:

– Madrasaga barcha ilmlardan xabari bor kishi mudarris bo'ladi. Shunday kishi bormi orangizda? – dedi.

Shunda haligi yupungina kiyingan kishi boshini ko'tardi.

– Bor, – dedi u sekin, qat'iy qilib. – Bu men, Muhammad Havofiy.

Savlat to'kib o'tirgan shayx va mullalar taajjubdan katta sallali boshlarini sarak-sarak tebratdilar. Ammo Ulug'bek so'z qotgan kishiga diqqat bilan jiddiy boqdi.

– Istagan kishi hurmatli Muhammad Havofiyga savol bersin.

Olim-u fuzalolar savol yog'dira ketishdi.

Munajjim undan osmon sayyoralarining harakati haqida so'radi. Muhammad Havofiy olimga ma'lum gaplarnigina aytib qo'ya qolmay, bu haqdagi o'z taxminlarini ham bayon etdiki, ular Ulug'bek bilan uning eng yaqin do'sti olim Qozizoda Rumiyy o'zaro kelishib qo'ygan fikrga mos tushardi. Ikki olim chehrasiga quvonch tabassumi yoyildi.

Taqvodorlar oldida Havofiy islom dinini, undagi oqimlar kurashi va bid'atning kelib chiqishini chuqur bilajagini namoyish etdi.

Faqat Samarqanddagina emas, boshqa ko'p yurtlarga ham dong'i ketgan mashhur bir tabib Havofiyning inson jismining tuzilishini naqadar mukammal bilishiga qanoat hosil qildi.

Muhammad Havofiy, Firdavsiy va boshqa ko'p mashhur shoir-larning asarlaridan katta-katta parchalarni yod o'qib berdi. Tarix va falsafa sohasida ham bilimdon ekanligini ko'rsatdi.

Yengilgan shayxlar uning barcha ilmlardan xabardor ekanini tan olishga majbur bo'lishgach, Havofiy o'rnidan turib, shunday murakab bir risolasini o'qib berdiki, uni Ulug'bek bilan Qozizoda Rumiyygina tushuna oldilar. Muhammad Havofiy haqli suratda mudar-

ris etib tayinlandi, ko'pgina shayxlar ko'nglida esa, unga nisbatan kek tug'ildi.

Samarqand va boshqa shaharlarda yana ko'p binolar – xonaqo, karvonsaroy, hammom va rastalar qurildi. Biroq Samarqanddan tashqarida, Ko'hak tog'ining etagidagi Obi Rahmat soyi yoqasiga qurilgan rasadxona Ulug'bek faoliyatining asl ma'nosini ifoda etdi va u qurdirgan inshootlarga toj bo'ldi. Uch qavat qilib ko'tarilgan yuksak bino ichida yulduzlar balandligini o'lchaydigan asosiy asbob – ulkan kvadrant joylashgandi. Rasadxona devorlarida yer kurasining tuzilishi, undagi tog'lar, dengiz va okeanlar, osmon sathi, yulduzlar va sayyoralar tasviri aks ettirilgandi. Bunda fan hukmronlik qilardi.

Fanni chuqur ehtiros bilan sevgan Ulug'bek ko'p vaqtini rasadxonada o'tkazardi. Rasadxona yaqinida xushmanzara bog'lar barpo etildi. Ulardan biriga sulton «Chil stun» deb atalgan ajoyib qasr tikladi. Yana bir bog'da taxt o'rnatilgan xona shaklida ulkan bino qad ko'tardi. Benihoyat katta yaxlit xarsangdan yasalgan taxt toshi uzoqdan keltirildi. Xitoy chinnisidan ishlangan muhtasham ko'shk bog'ni bezatgan me'morlar ijodining nafis mahsuli bo'ldi. Ulug'bek o'z saroyida ilm-u ma'rifatga chinakam berilgan har bir kimsani qabul qilaverardi.

Ulug'bekning ilmiy faoliyati uning shuhratini dunyoga yoydi, uning halok bo'lishiga ham ana shu yuksak ilmiy faoliyati sabab bo'ldi.

Shayx va xo'jalarning rasadxona binosini ko'rgani ko'zi, otgani o'qi yo'q edi, chunki bu bino ulardan osmonni tortib oldi. Ular Olloh taoloning karam-qudrati bilan sodir bo'ladi deb kelgan tabiat hodisalari ilm kuchi bilan sharhladi. Nihoyatda boy o'lkaning hukmdori bo'lmish sultonning o'z martabasiga noloyiq bunday g'alati ishlar bilan shug'ullanganini kim eshitibdi tarixda!

Ulug'bek dahriy, shariat qonun-qoidalarini bajarmaydi, kundalik besh vaqt namozni kanda qiladi, degan mish-mish ovozarlar tarqala boshladi.

Darvishlar shaharma-shahar, qishloqma-qishloq kezib, dahriylar Xudoning qahriga uchraydi, deb karomat qilishar, xalqni qo'rqitib, podshoga qarshi qayrashardi.

Ilmiy tadqiqot ishlariga mukkadan ketgan Ulug‘bek tevarak-atrofida bo‘layotgan ishlarning ko‘pidan bexabar edi. Uning tepasidagi qora bulutlar esa, tobora quyuqlashib borardi.

«Sen Muhammad dinini barbod berib, kofirlar udumini joriy qilding» deb to‘g‘ridan-to‘g‘ri betiga aytishga jur‘at etganlar ham bo‘ldi. Ulug‘bek saroyidagi bazm chog‘ida shunday gapni ochiq aytganlardan biri Said Oshiq edi. Ulug‘bek Said Oshiqqa tegmadi balki ulug‘vorlik bilan, fan yo‘lidan hech qachon chekilmaymen, negaki ilm-fan haqiqat nurini yoyadi, deb javob berdi. «Haqiqatdek go‘zal, olijanob nimarsa bormi dunyoda?» – dedi u.

O‘g‘illari o‘tib-ulg‘aymoqda edi. U jasur va ochiq ko‘ngil bo‘lgani uchun kichik o‘g‘li Abdulazizni yaxshi ko‘rardi. Kamgap va hasadchi to‘ng‘ich o‘g‘li Abdulatif unga yot edi. Uning sovuq ko‘zlari, xo‘mrayib boqishi otaga yoqmas, Ulug‘bek ko‘pincha beixtiyor, lekin ko‘pchilik yaqqol payqab oladigan qilib, Abdulazizga alohida mehr bilan qarardi.

Bu bora-bora sultonning boshiga yetdi.

Shohrux vafotidan so‘ng mamlakatning tinchi buzilib, taxt uchun kurash boshlangan paytda Ulug‘bek bilan uning amakivachchalaridan biri o‘rtasida katta jang bo‘ldi. Qo‘shinga Ulug‘bekning ikkala o‘g‘li sarkardalik qildi. Jang Ulug‘bekning g‘alabasi bilan tugallandi, biroq xutba Abdulaziz nomiga o‘qildi.

Bu – alamzada Abdulatifning toqatini toq qildi. U yuragining chuqur yerida qasos olishga ont ichda. Harbiy san‘atga iste‘dodi bo‘lmagani, fan bilan shug‘ullangani uchun otasidan nafratlanardi. Abdulatifga fan ko‘rshapalak uchun yorug‘likdek gap edi.

Shunga ko‘ra shayxlar uni o‘zlarining do‘stlari deb bildilar.

Shayxlar Abdulatifning kekidan va Ulug‘bekning harbiy san‘atga qobiliyatsizligidan foydalanadigan payt kelganini angladilar. O‘g‘li otaga qarshi urush boshlab, uning qo‘shinlarini tor-mor etdi. Ulug‘bek u qal‘adan bu qal‘aga chekinib, jon saqlashga behuda urindi, chunki Abdulatif hamma yerga o‘z kishilarini qo‘ygandi, ular sultonni quvishar, ba‘zilari esa, hatto tutib berishga urinardilar.

Ulug‘bek Samarqandga qaytib borib, Abdulatifning o‘zi bilan gaplashishga qaror qildi.

Abdulatifning mudhish basharasida sovuq tabassum ko‘rindi. U odob yuzasidan otasiga ehtirom bilan ta‘zim qildi, ammo salomalikdan keyinoq dag‘allik bilan:

– Qilgan gunohlaringizga Xudoning qahri keldi. Makkaga haj qilmoqni istasangiz, izzatingizni o‘rniga qo‘yib, kuzatib qolurmiz – dedi.

Qanchadan-qancha baxtli soatlari, kunlari va yillarini o‘tkazgan rasadxonasini o‘ylab, Ulug‘bekning yuragi ezildi. Sevimli shogirdlari bilan osmon jismlarining harakatini kuzatib, odamlarga ularning sir-asrorini ochib bergan onlarini xayolidan kechirdi. Ammo endi bo‘ysunmoqdan o‘zga chora yo‘q edi. U boshini ko‘tarib, horg‘in ko‘zlarini o‘g‘liga tikdi.

– Xo‘p, men hajga ketamen, agar iloji bo‘lsa, tezroq yo‘lga chiqsam.

Ulug‘bek shuncha qabohat va sotqinlikni ko‘rgan esa-da, yo‘lda uni nimalar kutayotganini xayoliga keltirmagandi.

U bir qismgina mulozimlari bilan Samarqanddan chiqib jo‘nadi deguncha, shayxlar kengash qilib, orqavoratdan uning ustidan hukm chiqardilar.

Kengashda Samarqandning bosh maydonida yangi madrasa ochilib, unga hech kim tanimaydigan Muhammad Havofiy mudarris etib tayinlangan kundan beri yuragida kek saqlab kelayotgan mo‘ysafidlar yig‘ilgan edi. Unda bu mo‘ysafidlarning ta‘sirida bo‘lgan yoshlar ham ishtirok etdi. Ular Ulug‘bekni o‘limga hukm etishdi va shariatdan bu hukmni oqlovchi yo‘lni topishdi. Kengash qatnashchilaridan faqat bir kishi bu dahshatli va xiyonatkorona hukmga o‘z muhrini bosishdan bosh tortdi, bu – qozi Shamsiddin Muhammad Muskin edi.

Abdulatif kengashda ishtirok etmadi, biroq kengash hukmini uningchalik toqatsizlik bilan kutgan va u qadar quvonch bilan qarshi olgan boshqa biror kimsa bo‘lmasa kerak.

Xoinona qatlning butun tafsilotlari obdan o‘ylab qo‘yilgan edi. Ulug‘bek Xo‘ja Muhammad va bir dasta otliq yigitlari bilan Samarqanddan Makkaga yo‘l oldi. Poytaxtdan sal naridagi qishloqlarning birida Abdulatif yuborgan chopar ularni quvib yetdi: u ehtirom bilan, ammo qo‘yarda-qo‘ymay, Ulug‘bekka shu qishloqda yotib qolishni taklif qildi va ertalab qishloqda sultonning martabasiga loyiq mulozimlar yetib kelishajagini aytdi.

Uzangidan oyog‘ini uzar ekan, Ulug‘bekning yuragi g‘ashlandi. Jonajon dalalarni bosib o‘tarkan, bugungi kun u shunday erkin nafas

olgandiki! Hokimiyat endi qo'ldan ketdi, degan fikrga u ko'nikkan edi. Qaytaga shu ham durust. Fan-chi? Yulduzlar harakati haqidagi fikrini jilovlashga kimning qurbi yetadi! Qalbining chuqur bir yerida haj qilib, yana o'z rasadxonamga qaytib kelaman va yulduzlar bilan yolg'iz o'zim, tinchgina umr o'tkazib hayotdan ko'z yumaman, degan umid yashardi. Mana endi u yana boshqalarning amri irodasiga bo'ysunishi kerak. U o'z ona yurtida o'zini har qanday qashshoq, erksiz kishidan ham ojiz, tobe his etayotgan damda mulozimlarning, dabdabaning nima hojati bor?

Ulug'bek qo'ngan uy, anchadan beri odam turmagan bo'lsa kerak, nihoyatda zax va mudhish uy edi. Xo'ja Muhammad o't yoqishni buyurdi. Olov xuddi tutqunlikdan qutulgandek gurillab, yona boshladi, chirsillab tevarak-atrofga uchqunlar sochdi. Uchqunlardan biri Ulug'bekning bariga kelib tushdi. U seskanib ketdi:

– Obbo, sen ham xabardormiding...

«...o'limim yaqin ekanidan» demoqchi bo'ldi-yu, u yog'ini aytmay qo'ya qoldi.

Ulug'bek bema'ni irim-sirim gaplarga ishonmasdi, biroq bu dahshatli tunda hammasi o'shanday gaplarga mos bo'lib chiqardi.

Bir soat o'tar-o'tmas bir necha otliq uy oldiga ot choptirib keldida, biri Ulug'bek o'tirgan uyga otilib kirdi; sulton o'zining ashaddiy dushmanini tanidi.

Miyasidan yalt etib: «Meni o'ldirish shunga topshirilgan ekan-da!» degan fikr o'tdi.

Ulug'bekning qo'llarini bog'lab, boqqa olib ehiqishdi. Qop-qorong'i tun. Ariq bo'yida bittagina fonus miltillab yonib turibdi; Movarounnahrning sobiq hukmdori, buyuk olim Ulug'bekni fonus yoniga o'tqazdilar, jallod uning boshini tanidan judo qildi.

O'limi oldida Ulug'bek yuqoriga qaradi, biroq osmonni bulutlar qoplagan, yulduzlar ko'rinmasdi.

Abdulatif otasini o'ldirib murodiga yetgani yo'q: u nihoyati bir necha oy hukmronlik qildi. Shunda ham mudom qo'rquv ichida yashadi. O'z hukmronligi davrida u birorta yaxshi ish qilgani yo'q, yurt so'rashni ham o'rganolmadi.

Ulug'bekning do'st va shogirdlari u boshlagan ishni davom ettirdilar, uni «ilm va aql dengizi» deb atadilar va uning qotillarini la'natladilar. Abdulatif keksalarni hurmat qilmas, yoshlarga homiylik qilishni bilmas, tevarak-atrofini uning o'zidan norozi va alamza-

da kishilar o'rab olgan edi. Harbiy fitnalar tuzildi, oxiri bir kun u ovda o'ldirildi.

Yana o'zaro urushlar boshlanib ketdi; g'olib chiqqan Abusaid avval Samarqand taxtini, Abulqosim Bobur o'limidan keyin esa, Xurosonni ham egalladi.

Xuroson va Movarounnahr yana bir kishining qo'li ostida bir-lashdi. Abusaid poytaxtni Hirotga ko'chirdi, Samarqandda esa o'z beklarini qoldirdi. Ammo butun Movarounnahrning haqiqiy va mutlaq hokimi Xo'ja Ahror ismli shayx edi. Aytishlariga ko'ra, bir vaqtlar u Abusaidning g'olib chiqib, sulton bo'lishini karomat qil-gan ekan.

Irodali va aql-farosatli bu kishi ashaddiy mutaassib edi.

Odamlar unga turlicha munosabatda bo'lardilar: ba'zilar pirim deb unga qo'l berishar, ba'zilar undan nafratlanishar, ba'zi birovlar qo'rqishardi.

Uning mol-dunyosi hisobsiz edi, Abusaid unga yana ko'plab su-yurg'ollar bag'ishladi. Xo'ja Ahrorning yerlari Toshkentdan Amu-daryoga qadar cho'zilib ketgandi. U qudratli sulton homiylik qilgan-dagina o'zining hukmi daxlsiz bo'lajagini yaxshi anglardi. Abusaid xuddi u o'ylaganday sulton bo'lib chiqdi.

Hirotida yashagan Abusaidga Movarounnahrda uning hokimiya-tini qo'llab turuvchi va u bilan do'st tutinishdan manfaatdor bo'lgan qudratli bir kishi kerak edi. Shuning uchun sulton u yerdagi ko'p ishlarga ko'z yumib qarardi. Faqat u bir martagina Samarqand hoki-mi va amirlarning Xo'ja Ahrorning o'zboshimchaligidan qilgan shi-koyatiga quloq solmoqchi bo'ldi. Ahvol bilan mufassal tanishmoq uchun hatto o'zi Samarqandga keldi.

Biroq sultonning bu yerga kelish boisini juda yaxshi anglagan Xo'ja Ahror shaharning jamiki kazo-kazolari bilan birgalikda unga peshvoz chiqdi-da, Abusaidning ko'ziga tik boqib turib, tantana bilan dedi: «Mirzo! Biz sizga qanchalik ishonsak, siz ham bizga shunday ishonung; biz nimaiki ish qilsak, barchasi taxt-davlatimiz manfaatini yo'lida, musulmonlarning tinchlik va osoyishtaligi yo'lida qilingusidir».

Bu so'zlarni u uch marta takrorladi.

Abusaid o'zini sovuqqon tutdi va sir boy bermadi, bek va amir-lar g'imirlab qolishdi. Xo'ja Ahror takabburlik bilan jilmaydi va boshqa bir og'iz ham so'z aytmadi.

Ammo Abusaid Xo'ja Ahrorning o'ziga yoqmagani kishilarni zimdan yo'q qilib yubora olishini bilardi. Sulton har ikki yoqning kuchini, bor imkoniyatlarni chamalab ko'rdi-da, Samarqand hokimini huzuriga chaqirtirdi. U bilan tanho suhbatlasharkan, ovozi pasaytirib shivirladi:

– Yaxshisi, bu ishlarning hammasiga qo'l siltab qo'ya qol, bo'lmasa nobud bo'lib ketasen.

Poytaxtga jo'nash oldidan esa, u Xo'ja Ahrorga o'zining eng qimmatbaho olmoslaridan birini va Shohruxning sobiq shaxsiy kitobxonasidan olingan bebaho bir qo'lyozmani hadya etdi.

Atrofi ko'rkam bog'lar bilan o'ralgan, ulug'vor binolar qad ko'targan Samarqand nihoyatda go'zal va boy edi. Uzoq mamlakatlardan kelib ko'rgan sayyohlar undagi qurilishlar, don-dun va sharobga, anvo turli mevalar, parranda, go'sht-yoqqa to'la bozorlar, ajoyib qurol-aslaha, nihoyatda nozik zargarlik buyumlari, shisha va sopol idishlar yasovchi, rang-barang shohi adraslar to'quvchi mo'hir hunarmandlar haqida hayratlanib hikoya qilishardi. Och pushti rang mashhur Samarqand kimxobi ko'p mamlakatlarga olib borib sotilardi. Samarqandda ishlangan qog'oz jahonda eng yaxshi qog'oz sanalardi.

Shuningdek uning rastalaridan ajnabiy mamlakatlardan keltirilgan har xil mollarni xarid qilish mumkin edi. Nimalar topilmas edi deysiz, bu yerda! Rossiyadan keltirilgan surp va nafis mato, xitoy shohisi, hind marvaridi va shirinliklari...

Samarqand go'zal va boy edi. Ammo bu yerda ilm zavol topdi, ilm-fan ahllari xo'rlandi, quvg'in etildi.

Kunbotar payt. Uzoq-uzoqlarda, musaffo osmon sathida qator tizilib ketgan tepaliklar ko'rinadi; bir mo'ysafid buzilib vayron bo'lgan yuksak binoga tikilib o'tiribdi, uning yonginasida ariq mayin shildiramoqda.

Go'yo bu yaqin atrofda odam zoti yashamaydiganday, hamma-yoq jimjit. Tasodifan kelib qolgan bir yo'lovchi bo'lmaganda bu yerlarga odam oyog'i tegmagan ekan desa degunday.

Ana, hartugur, yo'lda yana biron ko'rindi. U yengil va tez odim otib kelardi. «Umr savdolari boshiga tushmagan ko'rinadi hali», – deb xayolidan o'tkazdi, ariq labida o'tirgan mo'ysafid. Keyin u kelayotgan kishiga qiziqsinib qaray boshladi.

Yo'lovchi mo'ysafidni payqadi shekilli to'ppa-to'g'ri shu tomonga qarab yurdi. Yaqin kelgach, ehtirom bilan ta'zim qildi-da:

– Bu yerlarga shuncha vaqt kelib, birinchi marta boshqa birovni uchratishim, – dedi.

– Ha, – dedi mo‘ysafid, chuqur xo‘rsinib. – Bir vaqtlar bu yerda zamonamizning eng o‘tkir kishilari to‘planishardi. Endi bo‘lsa bu ilm-fan makoni boyqushlarga uya bo‘lib qoldi, – dedi u vayron bo‘lgan binoga ishora qilib. – O‘tiring, o‘g‘lim, agar zerikmasangiz menday qariyaga hamsuhbat bo‘ling. Ko‘zlarinizdan payqab turibman, fan yo‘liga umrini tikkan tolibi ilmlardan ko‘rinasiz. Ismingiz?

– Garchi kaminaning ismi sizga hech narsadan darak bermasada, jonim bilan aytaman: ismim Alisher, G‘iyosiddin Kichkinaning o‘g‘limen. Mavlono agar beodoblik bo‘lmasa, o‘zlarining ism-shariflari bilan tanishsam.

– Bu zulm shahrida bir vaqtlar fan olamining buyuk quyoshi, o‘lmas Ulug‘bek Sultonning yaqin shogirdlaridan bo‘lgan kishining ismini tilga olmoq darkor emas. – Mo‘ysafidga zo‘r qiziqish bilan boqqan Alisher Ulug‘bekning nomini eshitgach, shu zahotiy oq cholning yoniga o‘tirdi.

– Siz Ulug‘bekni bilarmidingiz? Rasadxonada bo‘lganmisiz?

Xotiralarga berilgan chol uzoq jim qoldi. So‘ng qayg‘u bilan bosh irg‘itib, gap boshladi:

– Ha, bundan yigirma yil muqaddam, men bu binodan chiqmas edim hisobi. Har bir soat, har bir daqiqa hayotimga nur bag‘ishlardi. Men boshqa olimlar bilan birgalikda osmon jismlarining yo‘lini hisoblovchi asosiy asbob ustida ishlashdek ulug‘ sharafiga muyassar bo‘lgandim. Mana endi barcha mehnatlarimiz samarasi tuproqqa qorishib yotibdi. Bu fan qasrini tiklash uchun hazilakam mehnat sarf etilganmide, endi esa, uni yer bilan yakson qilmoqchilar.

Rasadxonaga tez-tez kelib turadigan Alisher bino atrofida sochilib yotgan marmar siniqlari va rang-barang koshin bezaklarga doimo qayg‘u bilan boqardi.

– Mana bu marmar, mana shu lojuvard toshlarni, – deb so‘zida davom etdi mo‘ysafid ovozini balandlatib, – yirtqichlar qabohat va jinoyat makoni bo‘lmish o‘z uy-joylarini bezatish uchun tashib ketmoqdalar. Lokin quyoshni so‘ndirib bo‘lmaganidek, haqiqat nurini ham hech qachon so‘ndirib bo‘lmaydi. Ulug‘bekning yulduzlar jadvali butun jahonga mashhur, kishilar bu jadvalni o‘rganish orqasida fanning yangi cho‘qqilariga ko‘tariladilar.

– Albatta, – dedi Alisher qat’iy qilib. – Ulug‘bek fan olamiga qo‘l bergan, bu sohada ko‘p narsaga erishgan buyuk zotdir. Uning qotillari dunyoda eng ashaddiy jinoyatchilardir.

– Tolibi ilmlarning qismati shu. Xorazmlik mashhur olim Beruniyning butun umri quvg‘inda, boshpana izlab o‘tganligini eslang. – Cholning g‘amgin ko‘zlari chaq nab, u birdan yosharib ketdi. – Mudhish qatl haqidagi xabar Samarqandga yetib kelgan kun esimda. Bir guruh quturgan bezorilar bu binoni toshbo‘ron qila boshladilar. U dunyo-yu, bu dunyo la‘natdan boshing chiqmagur Abdulatifning o‘zi bu qabih ishni kuzatib turdi. Ammo: «Padarkushga toj-taxt baqo qilmaydi. Basharti taxtga o‘ltursa ham olti oydan oshmaydi», deydilar. U padarkushning kesilgan kallasi maydonga chiqarib osib qo‘yilgan kun ham yaxshi esimda. Uning kallasini bir vaqtlar eng mo‘tabar kishilar dars bergan madrasaning darvozasi tepasiga osib qo‘yishdi. Men o‘sha yerda tahsil ko‘rgan edim.

Alisher suhbatdoshiga ehtirom bilan boqdi:

– Havasim keladi sizga! Men madrasa yaqinida istiqomat qilamen. Kaminanikiga bir qadam ranjida qilsalar...

– Iltifotingiz uchun rahmat, mullo yigit, kulbam ana u yerda, men uni sira tark etolmaymen. Xotiralarni yana uyg‘otish ne darakor? Madrasa ochilgan kun, hazrat Muhammad Havofiy bilim doirasining kengligi va zehning o‘tkirligi bilan hammani qoyil qilgan onlar shundoq ham ipidan ignasigacha yodimda. Men u marosimda ishtirok etganlarning eng yoshi edim...

Mo‘ysafid ajoyib o‘tmish haqidagi xayollarga cho‘mganday jim qoldi.

– Endi qarib, kuch-quvvatim ketdi, lokin ko‘zimga yulduzlar osmonini ochib ko‘rsatgan kishining xotirasi men uchun aziz. Menga o‘xshaganlar bu yerlarning hokimiga nomaqbuldir...

– Siz aytmoqchisizki, Sulton Ahmad...

– Sulton Ahmad kim bo‘libdi? Bu yerda undan kuchliroq hokim bor. Bu atrofdagi jamiki yerlar unga qaraydi. Farg‘onadan Buxorogacha, Toshkentdan Samarqandgacha kezib chiqing-da, ko‘z o‘ngingizda yastanib yotgan eng serhosil yerlarni kimniki deb so‘rang, har bir kishi sizga...

Biroq chol gapini tugatishga ham ulgurmay, salgina narilarida allakimning qichqirgani eshitildi:

– Men u avliyo eshonni o'ldiraman! Nega o'z mol-mulkimni menga bermaydi?

Baland chinor ortida bir odam ko'rindi. U qilich o'ynatib keldi. Boshida pala-partish o'ralgan salla; yaxtagining keng yoqasi ostidan zabardast ko'ragi ko'rinadi. U shunday pahlavon ediki, qo'lidagi og'ir qilich o'yinchoqday tuyulardi. Pahlavon ariq yoqasida o'tirganlarni ko'rib, ular oldiga keldi.

– Azizlar, mening ismim Hindu! Laqabim Pahlavon. Men kuchliman, nihoyatda kuchliman, hech kimdan, qo'rqmayman ham. Men Xo'ja Ahror bu martabaga qanday erishganini bilaman: u beva-bechoralar va ojizlarning mol-mulkini tortib olib, shunday boyigan. Men uni o'ldiraman.

Chol unga ma'yus jilmayib boqdi;

– Qo'y, o'g'lim, katta ketma! Bir vaqtlar bir qalandar bo'lguvchi edi. Kunlarning birida hazrati eshon Samarqanddagi yerlariga ketayotgan ekan, u yo'lini kesib chiqibdi-da: «Hoy eshon, sen yana qancha boyluk orttirmoqchisan?» – deb so'rabdi. Eshon lom-mim demay jo'nabdi, ertasiga esa, qalandarni bir burchakda tosh bilan urib o'ldirib ketibdilar. Sen bo'lsang undoq qilaman, bundoq qilaman deb baqirasan. Ehtiyot bo'l, o'g'lim!

Ammo Pahlavon Hindu bu gaplarga javoban kulib qo'ya qoldi:

– Qalandaringizning chumolidek joni bor ekan-da. Men pahlavonman, mendan hamma qo'rqadi. Eshonning qilmishlarini men aytib beray, siz eshiting,

Chol cho'chib, atrofga alangladi:

– Og'zingni yum! Hamma yerda eshonning qulog'i bor. – Boyatdan beri suhbatni jimgina tinglab o'tirgan Alisher gapga aralashdi!

– Mayli, gapirib bersinlar. Kitob bilan bo'lib, men bu shahardagi, bu yurtlardagi ko'p narsalardan hali bexabarman. Hurmatli Hindu, qulog'imiz sizda.

Pahlavon quvonch bilan jilmaydi:

– Hayriyat, tolibi ilmlar orasida ham yorug' olamda nimalar bo'layotganini bilishga qiziqadigan odamlar bor ekan. Tinglang bo'lmasa. Men eshon huzuriga kelganimda, u yangi uy soldirayotgan ekan. Bunday qaragam, odamlar inqillab-sinqillab tomga qopda tuproq tashiyaptilar. Men ularga qanday ishlay olishimni ko'rsatdim. Qopga obdan tuproq to'ldirdim-da, par yostiqday ko'tarib, yuqori-

ga tashidim. Ishni tamomladik, mening chunonam qornim ochdiki, azbaroyi Xudo, bitta qo‘yni butun yeb yuborgunday edim. Shunday og‘ir ishdan so‘ng bizlarga nima berdi deng? Bir kosada yovg‘on xo‘rda-yu ikki tishlam kelmaydigan zog‘ora kulcha. Yuk tashigan-dan ko‘ra, tinmay zikr tushayotganning «ha-hu!»laridan ko‘proq charchadim. Boshim g‘uvillab, oxiri shikoyat qildim. «Ha-ha, hali zikr tushganlar senga xalaqit beradigan bo‘ldimi! Biz qulog‘ing-ga xush yoqadigan, o‘zingga munosib tovushni eshitadigan qilib qo‘yamiz!» – dedi. Xo‘ja Ahror va meni eshakning yoniga bog‘lab qo‘yishni buyurdi. Yo‘q-yo‘q, men uni o‘ldiraman!

Hinduning yuzi shiddatli tus oldi va u esi og‘ib qolgan kishiday yana qilichini u yoqdan-bu yoqqa silkita boshladi.

– Gappa quloq sol, o‘g‘lim. Hozircha tutqundan qutulibsan. Boshing oqqan yoqqa bora olasan. Joningda qasding bo‘lmasa, mol-mulkingni tashla-da, tezroq Samarqanddan bosh olib ket. Yoshсан, kuch-quvvating bor, ish topib olasan.

– Qayoqqa boraman? Bu atrofdagi yerlar hammasi eshonga qaraydi-ku. Xurosongami? U yer bundan battar. Qo‘shinga yollanay desam, hozir urush yo‘q. Bir yo‘l qoldi, xolos; u ham bo‘lsa, katta yo‘llarda qaroqchilik qilib, hazrati oliyning karvonlarini talash. Mana bu yaxshi fikr! Ishimni endi topdim, borib qaroqchilik qilaman, sheriklar ham topiladi.

Allanarsani chamalab ko‘rayotganday pahlavonga diqqat bilan tikilib o‘tirgan Alisher birdan gap boshladi;

– Menga qarang, pahlavon. Jinoyat yo‘liga kirguncha, yaxshisi xayrli ish qiling. Mana bu uzukni oling. O‘zim kambag‘alman, bu uzuk otamdan yodgorlik qolgan. Ammo meni aldamassiz deb ishon-ganimdan, uni sizga berayotganimga zarracha afsus qilmaymen. Hi-rotдан besh farsax¹ yerda bir qishloq bor. O‘sha yerdan Hanifa ismli ayolni topasiz. Unga hozirda o‘z xo‘jasi Alisher bilan Samarqand-da yashayotgan otasi Hoshim bobodan salom ayting va qizi Zamira o‘zi bilan birgami-yo‘qligini so‘rang. Uzukni sotgan pulingiz bu-tun yo‘l xarajatingizga yetib, yana ortib ham qoladi. O‘sha puldan ayolga ozroq bering, chunki ular pulga juda muhtoj. Keyin Hirotga qaytib, Pahlavon Muhammad degan kishini qidirib toping. U kishi mashhur polvon, sizga ish topib beradilar. Qilgan ishlaringizni Pah-

¹ Farsax – uzunlik o‘lchovi (6–7 kilometr).

lavonga ayting, so'ng u kishi menga yozib yuborsinlar. Pushaymon bo'lmaysiz, bu tanishishning sizga katta nafi tegadi.

Mo'ysafid Alisherga hayratlanib boqardi. Hindu esa, hang-u mang bo'lib qoldi. U uzukni olishga botinmay turdi, biroq Alisher qo'yarda qo'yamay unatgach oldi-da:

– Agar topshirig'ingizni bajarmasam, meni jin ursin. Hindu bo'ridek yirtqich, biroq u itdek sadoqatli ham. Shayx otimni tortib oldi, ammo men na'masini eshitishga majbur bo'lganim eshaklardan birini minib ketaman. Yaxshi qoling, olijanob yigit. O'lmasam bir vaqtlar kelib, yana uchrasharmiz. Xayr, otaxon.

Pahlavon qanday paydo bo'lgan bo'lsa, shunday tez g'oyib bo'ldi.

Tezda kech kirdi. Tog'dan salqin shabada esdi.

– Ko'ngilni xushnud qilgan suhbatingiz uchun rahmat, otaxon. Mirzo Ulug'bek haqida aytganlaringiz tarixdan munosib o'rin topgusidir. Uning nomi hech qachon o'chmaydi.

Alisher cholning o'rnidan turishiga ko'maklashdi, qo'lga hasasini tutqazdi.

– O'g'lim, qaysi fanlar sizni ko'proq qiziqtiradi? – Alisher o'ychanlik bilan javob qildi:

– Imkoni bor qadar ko'proq narsani bilish ishtiyoqidamen. – So'ng kamtarlik bilan qo'shib qo'ydi: – She'rlar bitamen. Dunyoni bilmay turib, u haqda biror narsa demoq mumkinmi?

– She'r? Bu olijanob ish. Aytingchi, g'azallaringizni qanday taxallus bilan bitasiz? Balki nomingizni eshitgan chiqarmen?

– Hali, arzigudek ish qilganim yo'q. So'ng, men hirotlikmen, Samarqandga yaqinda keldim. Turkiy tilining ohangdorligini ta'kidlash niyatida g'azallarimni «Navoiy» taxallusi bilan bitamen.

Mo'ysafidning ko'zlari yana chaqnab, chehrasi yosharib ketdi:

– Qanday yaxshi! Ustod Ulug'bek turkiyda ijod etuvchi shoirlar: Lutfiy, Sakkokiya homiylik qilardilar.

– Buyuk Lutfiy! U kishi mening dastlabki ustozim edilar.

Biroq mo'ysafid o'yga tolib, bu so'zlarni eshitmadi. U nimandir xotirlashga tirishardi, nihoyat, uyqudan uyg'ongandek hushyor tortib dedi:

– Men endi odamlarni juda kam ko'ramen, ammo ba'zilar o'lib, ba'zilar uzoqlarga bosh olib ketgan do'stlarim va hamfikrlarimning farzandlari bo'lmish bir necha o'spirin ora-sira kulbamga kelib, ho-

lindan xabar olib turishadi. O'shalardan biri sizning nomingizni tilga olib: «Samarqandda bir odam paydo bo'libdi, nursiz hayotimizga yog'du sochmoqda. Uning atrofiga yosh shoirlar to'planishmoqda» degan edi. Ha, ha, esimda, Navoiy degan edi u. Umrinning oxirida taqdir tuhfa qilgan bu uchrashuv qalbimda katta bir shodiyona singari iliq xotira qoldiradi.

Navoiy qattiq xijolat chekdi.

– Biroq men siz uchun hech narsa qilolganim yo'q-ku. Men hatto nomingizni ham bilmaymen.

– Siz mening gaplarimni fahm-farosat bilan tingladingiz. Inson uchun bundan quvonarli hol bormi? Nomimni deysizmi? Men ulug'ustodning shogirdlaridan biri sifatida xotirangizda qolsam bas... Kulbam yaqin, kuzatib ovora bo'lmang.

Alisher cholning ortidan uzoq qarab qoldi. Uning ko'z o'ngidan Ulug'bek zamoni o'tgandek tuyulardi.

SAMARQANDLIK DO'STLAR

Bog'ni tushki mudroq bosgan. Gul kosalariga bosh suqib, asalarilar g'o'ng'illashadi. Daraxtlarning quyuq barglari orasidan tanga-tanga bo'lib quyosh shu'lalari tushmoqda. Jamiki jon egasini yalqovlik va uyqu bosganday.

Chinorlardan birining ostida ikki kishi: oppoq libos kiyib, oq salla o'rganan chol bilan odmigina kiyingan bir yigit o'ttirishibdi. Cholning oldidagi kursida po'lat muqovali katta kitob turibdi. Yigit sabog'ich qalam bilan daftarga tez-tez allanimalarni yozmoqda. Ikkalovlari ham diqqat bilan, jimgina ishlamoqdalar.

– Bugun ajabtovur tinch va salqin kun bo'ldi-da, – dedi nihoyat chol, kitobdan boshini ko'tarib. – Qonunga ilova qiladigan eng mushkul va chalkash izohlar bugun favqulodda aniq va oson idrok etiladi. Mahkama ishlarini shunday kunlarda ko'rgan durust. Payg'ambar alayhissalom: «Qozi tortishuvlarni jahl ustida ajrim qilmasin» deb bejiz aytmaganlar. Idrokning rasoligi – adolatning dastlabki shartidir. Shunday, emasmi, Alisher?

– Xo'ja Fazlulloh, gaplaringiz har vaqtdagidek haq. Kamina siz bilan suhbatlasharkan, o'z fikr-mulohazasining to'g'riligiga qanoat hosil qiladi. Bugun kuni bilan bir murakkab masala ustida bosh qotirib, huquq tushunchasini belgilash yuzasidan uzil-kesil

bir qarorga kelolmay turibmen. Fikrimcha, har bir ajrim ishida haqiqat va adolat nimadan iborat ekanligi aniqlansagina adolatli qonunlar qabul qilish imkoni bo'lar. Biroq yer yuzida odam qancha bo'lsa, bunday ishlar ham shuncha ko'pdir. Qozi har safar masalani yangicha hal etmog'i lozim. Shuning uchun ham qozining vazifasi og'ir va faxrlidir. Muhammad alayhissalom o'zlari o'ttiz kun mulohaza qilgandan keyingina qozilik lavozimini tayinlashga qaror bergan ekanlar.

Hovuz bo'yiga olib boradigan yolg'izoyoq yo'lda chiroyli tovus ko'rindi. U rang-barang tovlanayotgan patlarini yozib, o'z chiroyini ko'z-ko'z qilayotganday viqor bidan qadam tashlardi.

– Bu mo'jizaga nazar tashlay turib, tabiat naqadar boy-a, degan fikr xayoldan o'tadi. Ammo inson hali uning boyliklarini ochishni o'rganolgan emas.

– Bu behisob boyliklardan hamma bahramand bo'la oladigan qilish dono va adolatli hukmdorlarga bog'liq. Yaratganning o'ziga shukurkim, bizda urush va nizolar tugadi, endi tinch mehnat bilan shug'ullanish vaqti yetdi.

Alisher jim qoldi, u qaror topgan tinchlikning vaqtincha ekanligini bilardi. U Abusaidning tinchlik va osoyishtalik tarafdori ekani-ga ishonmasdi, lekin bu haqda og'iz ochmadi: chunki Samarqandning har bir burchagida Abusaidga qarshi biror yomon gap aytib qolinarmikan deb poylab yurganlar topilar edi. U holda isyonkor shoirning umri zindonda o'tishi turgan gap. Yo'q, hozir yaxshisi biror fikr aytishga oshiqmaslik kerak.

Qora kuchlarga qarshi kurashish mumkin bo'ladigan kunning kelishiga Alisher qattiq ishonardi. Hozir esa bilim olish darkor... Eh-he, hali yana qancha narsani bilish lozim!

Xo'ja Fazlulloh Abul'aysi ham jim qoldi. Zamonasining mashhur olimi, qonunshunos, inson qalbini chuqur tushuna oladigan bu dono kishi o'z shogirdi va do'stining vujudini qanday his-tuyg'ular chulg'aganini yaxshi anglar, biroq hech qachon bu haqda gapirmasdi. O'z hovlisi va bog'ida kechmish osuda hayoti, qo'lyozmalari va kitoblari uning uchun har narsadan afzal edi.

Tushlik payti bo'lib qolgan edi. Alisher o'rnidan qo'zg'aldi.

– O'g'lim, bugun tushlikni bizning bog'da qilsak nima deysiz?

– O'zingizga ma'lum – meni Hoshim bobo kutib o'tiradi. Borib birga ovqatlanmasam, ko'ngli ranjiydi. Ajoyib oshpazingiz borligini

bilamen. Lekin bu safar uzr, keyinchalik bir kun jonim bilan birga bo'lurmen.

Xo'ja Fazlulloh Alisherning kelishgan qomati daraxtlar orasida ko'zdan g'oyib bo'lguncha uning ortidan qarab turdi.

Yozda Xo'ja Fazlulloh aksari vaqt bog'da ovqatlanardi. Bugun ham xizmatkor qo'zichoqning barra go'shtidan tayyorlangan ovqatni katta toboqqa solib boqqa olib chiqdi-da, go'shtning suyaksiz yeridan kesib, pichoqning uchida xo'jayinga uzatdi. Ovqatga qo'l urishdan avval Xo'ja Fazlulloh xizmatkorga tayinladi:

– Etdan kattaroq qilib kes-da, Hoshim boboga olib bor. O'z nomingdan «go'shtdan totib ko'ring» deb ayt. Ehtiyot bo'l, Alisherning ko'ziga ko'rinma.

Alisher tanish so'qmoqlardan shaxdam odim otib, bog'ning u burchidagi to'rt burchak madrasa binosi oldiga yetib bordi, madrasa ortidan machit ko'rinib turardi. Alisher machitning ikki yonidan yuzagina qilib uchtadan arkchalar o'yilgan va nashq solib, dasta gul shaklida bezalgan nayzasimon arkiga har vaqt birdek quvonch bilan boqardi. Kiraverishga koshinli yozuv bilan machitning o'lchovi va uni qurdirgan kishining nomi bitilgan edi. O'yma naqsh berilgan ustunlar gumbaz og'irligini pisand qilmaganday g'oz turishardi. Eshikdan kirgan zahotingiz boshlanadigan qator hujralarning eshigi to'rtburchak shaklidagi mo'jazgina hovliga qaragan edi. Alisher bilan Hoshim bobo shu hujralardan birida istiqomat qilishardi.

Alisher qo'lini yuvib, kekxa xizmatkor tutgan sochiqning bir chetiga artirdi-da, kichkinagina taqir gilamga o'tirdi. Hoshim bobo uning oldiga bir toboq qatiq bilan bitta non keltirib qo'ydi. Bu Alisherning tushligi edi.

Tili uzun ba'zi hasadchilar uni: «Haddan tashqari mag'rur, kekxaygan, hech kimdan ko'mak so'ramaydi!» – deyishardi.

Ustoz Xo'ja Fazlulloh esa uni «Birovning oldida bosh egmaydigan oriyatli yigit», deb bilardi.

Nonni yeb bo'lay deganida Alisher Hoshim boboning nimadandir tashvishda ekanini, biroq aytishga botinolmay turganini payqab qoldi.

– Bobo, qiyofangizdan ko'nglingizda bir gap borga o'xshaydi. Shundaymi? Ayta bering!

Hoshim bobo ortiq toqat qilib turolmay, boshini kaftlari orasiga olib, fig'on chekdi.

– Xo‘jamni tashvishga solmay qo‘ya qolay, avval tinchgina ovqatlanib olsinlar degandim.

– Nima gap? Nima bo‘ldi?

– Hirotidan mol olgani bir savdogar kelgan ekan, Pahlavon Muhammad janoblaridan maktub olib kelibdi, mana, – Hoshim bobo titroq qo‘llari bilan belbog‘idan naycha qilib o‘ralgan qog‘oz oldi, – keyin og‘zaki ham aytib ketdi: janob Pahlavon Muhammad Zamiradan darak topibdilar-u, biroq izini yana yo‘qotibdilar. Hozircha uni topishning iloji bo‘lmay turganmish. Bechora Zamiraginam!

Alisher endi cholning so‘zlarini eshitmasdi. U Hirotidan chiqib jo‘nagan kunlari kechasi bo‘lgan voqealar tafsilotini maktubdan o‘qirdi. «Ha, bedodlik hukm surgan zamonda arzimagan tasodif ham kishini halok etishi mumkin», – deb xayolidan o‘tkazdi Alisher alam bilan. Uning qalbida, ehtimol Zamira qishlog‘iga yetib olgandir, degan umid tug‘ildi.

– Qayg‘urmang, Hoshim bobo, noumid shayton. O‘sha savdogarni topib, Pahlavon Muhammadga qizingiz qaysi qishloqda turishini aytib, xat berib yuborish kerak. Borib xabar olsin, Zamira uyga borganmikin, yo‘qmi. Pahlavon, Zamira u ablahlar qo‘lidan chiqib qochibdi, debdi-ku... Savdogar qayerga qo‘nganini bilasizmi?

– Buxoroga ham boramen, qaytayotganda yana kirurmen, deb aytdi.

Alisher jimgina bosh irg‘adi, kursi ustida ochig‘liq turgan kitobni oldiga surib, o‘qishga kirishdi; o‘qirkan, u ma‘lum yerlarini alohida qog‘ozga belgilab, ba‘zan esa ko‘chirib olardi. Kunduzlari u qimmatli vaqtining bir daqiqasini ham bekor o‘tkazmas, tunlari esa, ko‘pincha yarim kechagacha o‘tirib mutolaa qilardi.

Vaqt asta-asta o‘tib bormoqda. Alisherning Samarqandga kelganiga bir yildan oshdi. Bu davr o‘y-mulohazalar bilan o‘tdi. Alisher bu ajoyib shahar aholisining boshiga tushayotgan had-hisobsiz kulfat va jabr-sitamlarni ko‘rdi. «Talon-toroj qilmishlar, xalqning bor budi-shudin», – deb alam bilan yozdi Alisher ustozim va otam deb atagani hirotlik Said Hasan Ardasherga yuborgan she‘riy maktubida. Bunday maktublar yozish xavfli edi, biroq Alisher, harqalay, qalbida to‘lib-toshgan tuyg‘ularni tiyib turolmadi. U o‘z maktublarini ishonchli kishilardan berib yuborishga harakat qilardi. Bunday imkoniyatlar ahyon-ahyonda bo‘lib qolar, shuning uchun Alisher o‘zining tuyg‘u-hislarini ko‘pincha sherda ifoda etardi. Shu kamtar

va faqir quvg'in yigit shayxlarni ayblovchi satrlar bitadi deb, kim ham gumon qilardi deysiz!

*Irodatdin o'lg'ay edim bandasi,
Agar topsam erdi bir ozoda shayx.
Ammo unday shayxni qaydan izlamoq kerak?
Yoyar domi tazvir el saydig'a,
Qilib subhadin dona omoda shayx.*

O, bu misralar Xo'ja Ahrorning qo'liga tushsa bormi, u hirotlik bu yigitning ishlari bilan qiziqib qolardi! Hirotlik bu yigit haqida uning «ko'z-quloqlari» allaqachonoq xabar yetkazishgan edi. Samarqandda yangi shoir paydo bo'libdi, atoqli kishilar e'tiborini jalb qilayotir, deb yetkazishdi ular. Hirotlik bu yigit hatto Xo'ja Ahrorning hurmatli hamshahari toshkentlik shoir Ali Shoshiy bilan muammolar yozishibdi, shoir va olimlarning majlisida ishtirok etayotganmish.

Ammo, Alisher o'ziga nisbatan shubha uyg'otmaslik uchun yetarli darajada ehtiyotkor edi; u avvalo homiysi va do'sti Fazlulloh Abullaysiyga gap tegizmaslikni o'ylardi. Buning ustiga, u butun vujudi bilan adabiyotga berilib ketgandi.

Alisher she'riy asarlarning mazmuni va shakli haqida ko'proq o'ylay boshladi. Hissiyot bilan uzviy bog'liq bo'lgan fikr, qanday shaklda ifoda etilgan bo'lganiga qaramay, she'ning mag'zi-mag'ziga singdirilgan bo'lsin. G'azal misralari sochilib yotmasin, balki ipga terilgan marvarid shodasiday mazmunan bir butunlikni tashkil etib, har safar yangi-yangi fikrlar ifoda etsin.

«So'zlamodan maqsad – fikr aytishdir, – deb uqtirardi Alisher do'stlariga. – Kim gapirganiga boqma, nima gapirganiga boq».

Bu so'zlar martabasini pesh qilib, ma'nosiz, balandparvoz g'azallar yozib yurgan ba'zi shuhratparast shoirlarning noroziligiga sabab bo'ldi. Ammo haqiqiy shoirlar qalbida Alisherga nisbatan katta hurmat va ixlos uyg'otdi. Bular orasida bir vaqtlar Hirotda hokimlik qilgan, hozir esa, Samarqand hokimi bo'lgan Ahmad Hojibek ham bor edi.

Ular o'rtasidagi munosabatning boshlanishi qiziq bo'ldi. Samarqand hokimi Alisherning so'z va harakatlarini kuzatib yurish haqida maxfiy xat oladi. Xatda Navoiyning she'rlar yozishi aytilgan edi;

shuningdek uning mag'rurligi, ko'pda odamga aralashmasligi va o'z ra'yi bilan ish yuritishi qayd etilgandi; Alisher odamlarga o'z ta'sirini o'tkazishga usta bo'lgan xavfli kishi deb hamda o'zining bu e'tiboridan qachon foydalanishni mo'ljallayotgani noma'lum bo'lgan makkor shaxs deb ko'rsatilgan edi.

Alisherning she'r yozishi hokimni juda qiziqirdi, chunki takabbur Samarqand hokimining o'zi ham shoir bo'lib, ko'plarga o'zini tanitmay oddiygina Vafoiy taxallusi bilan g'azallar yozardi.

Dastlabki uchrashuvdayoq Ahmad Hojibek Navoiy bilan o'zi orasidagi ayirmaning darhol sezdirib qo'ydi. U Alisherning salomiga quruqqina alik oldi, o'zini vazmin va betakalluf tutdi. Alisher ham o'zini vazmin tutdi. Bek bir vaqtlar o'zi hokimlik qilgan Hirot haqida so'rab-surishtirdi.

Boshda gap qovushmadi, Alisher qisqa-qisqa javob qilib o'tirdi. Keyin suhbat she'riyatga ko'chdi.

Suhbatdoshlar jonlanib ketishdi. Nimanidir isbotlash uchun Alisher:

– Masalan mana bu g'azalning ikki baytini olaylik... – dedi-da, Vafoiyning g'azalidan parcha o'qidi.

– Siz bu shoirning g'azallarini bilasizmi? – qiziqsinib so'radi bek.

– Ha, g'azallaringizni yaxshi bilamen, – dedi Alisher oddiygina qilib, so'ng hech nima bo'lmaganday suhbatni davom ettirdi.

She'riyat haqidagi suhbatdan so'ng Alisher bekka juda yoqib qoldi; keyingi har bir yangi uchrashuv undagi bu maylni tobora mustahkamlay bordi. U shoirga Fazlulloh Abullaysiy madrasasidan joy berdi va tez orada Alisher o'z nazorati ostidagi quvg'in ekanini deyarli unutib yubordi.

Alisher ham ko'pincha buni unutardi, u Samarqand haqida ko'plab she'rlar yozar, hamisha ham o'z she'rlarini bajonidil tinglovchilar topilishiga imoni komil edi. Bundaylar doirasi tobora kengaya bordi.

Quyosh atrofini sayyoralar qurshaganidek, Navoiy qayerda bo'lmasin, uning tevaragiga yosh shoirlar yig'ilishadigan bo'lib qoldi. Yoshi jihatdan salgina katta bo'lgan Alisher qat'iyat bilan ularni to'g'ri yo'lga boshlardi. Ko'plar uning ta'sirida she'riyat chiroyli so'zlar o'yinagina emas, balki yuksak ma'no ifoda etuvchi san'at ekanini anglaydigan bo'ldilar.

Samarqandlik katta boy, amaldor Darvish Muhammad tarxon siyomosida Alisher ishonchli homiy va katta do‘st orttirdi: Muhammad tarxon Sulton Ahmadga tog‘a bo‘lardi, ya‘ni Darvishning opasi Abusaidning rafiqasi edi.

Qo‘li ochiq, xushmuomala va adolatparvar bu kishi mullabachcha va olimlarga yordam qilar, ko‘plab pul sarflab, machit va madrasalar soldirardi. U shaxmat o‘yinini juda sevar, bu san‘atni yoshligidayoq yetuk egallagan Alisher bilan kechqurunlar uzoq-uzoq shaxmat surishardi. Ba‘zan Darvish Muhammad, Alisherni ovga taklif qilar, Alisher ancha vaqtdan beri ov qilmagan bo‘lsa-da, lochin ovida dong taratgan hurmatli homiysining ko‘ngli uchun rozi bo‘lardi. Alisher goho yaqinginasidagi o‘ljani otib olishga muvaffaq bo‘lar, bunday paytlarda Darvish Muhammad tarxonning hazil-askiyalariga nihoya bo‘lmasdi. Alisher odatda ortiqcha hazilga tobi yo‘q esa-da, undan sira ranjimasdi.

Samarqandda shunday atoqli kishilarning do‘st bo‘lgani va homiylik qilgani bilan Alisherning boshi baribir muhtojlikdan chiqmasdi. U har qanday qiyinchilikka chidasa chidardiki, ammo bo‘ynini xam qilib birovdan yordam so‘ramasdi.

Ayniqsa, hujrada ham suv muzlaydigan qish kunlari ahvollari qiyin kechardi. Bunday paytlarda Hoshim bobo unga yolvorgansimon boqar, Alisher bu qarashning ma‘nosini yaxshi anglardi: keksa xizmatkor loaqal choy qaynatish uchun o‘tin xarid qilishga bittayarimtadan ozroq qarz ko‘tarib turishni iltijo qilardi. Biroq Alisherni bunga unatish og‘ir gap edi. Kunlarning birida u Hoshim boboning bunday so‘zsiz iltijosiga javob qila turib shunday dedi:

– Hechqisi yo‘q, azizim, men dunyoda juda katta boylikka – sof vijdonga va xushomadgo‘ylik qilmay ilm-u fan bilan shug‘ullanish imkoniga egamen. Buni mendan hech kim tortib ololmaydi. Bilimlarimni boshqalar bilan o‘rtoqlashmoqni ham hech kimsa taqiqlay olmaydi. Olamda bundan quvonchliroq nimarsa bormi?

Alisher bu so‘zlarni aytar ekan, miyasiga yangi baytlar quyilib keldi, shoir hayajonli misralarni qog‘oz betiga to‘kishga oshiqdi:

*Kimki maxluq xizmatiga kamar
Just etar, yaxshiroq ushalsa beli.
Qo‘l qovushtirg‘ucha bu avlodur
Ki, oning chiqsa egni, sinsa ali.*

*Chun xushomad demakni boshlasa, kosh
Kim, tutulsa dami, kesilsa tili.*

Alisher bu g'azabkor satrlarni yoza borgan sari vujudini erkinlik, o'z qadrini bilishdek faxrli tuyg'u chulg'ay bordi, uning shu olijanob tuyg'usi ba'zi bir kaltabinlarga kekkayishdek tuyulardi.

HOSHIM BOBONING O'LIMI

Kunlarning birida Alisher hujralariga ancha kech qaytdi. Ichkarida jinchiroq miltillab yonardi, biroq Alisher hujra eshigiga yaqin kelganda ichkaridan ohista ingragan ovoz eshitildi. Yuragi orqasiga tortib ketdi. Umrida birinchi marta Hoshim bobo uning istiqboliga chiqmagan edi.

– Nima bo'ldi, bobo? – deb so'radi Alisher, Hoshim boboni yotgan holda ko'rib.

Bobo o'rnidan turmoqchi bo'ldi-yu, ammo ingrab, yana yotib qoldi. Alisher yugurib uning oldiga bordi:

– O'ringizdan qo'zg'almang, jim yoting, hozir tabib chaqiramen.

Hoshim bobo bosh chayqadi, nafasini rostlab olib, ohista dedi:

– Hojati yo'q. Kechasi odamlarni bezovta qilish nima keragi bor? Vaqt-soatim yetdi. Olloning omonatini topshirmoq har bir bandasining burchi. O'zi ko'pdan beri tobim kelishmay yurib edim...

– Nega menga bir og'iz aytmadingiz? O'zingizni urintirib yurishning nima hojati bor edi?..

– Oh, ko'zimning nuri, qanday qilib xizmatingizni qilmay tura olamen? Shuhratingiz elni tutganda men bu dunyodan ko'z yumgan bo'lamen, ammo men sizdek kimsani tarbiyalab o'stirganim bilan faxrlanamen.

Alisher sarosimada yonib, o'rnidan sapchib turdi:

– Hoshim bobo, azizim, biror dori qilib beray? Dori-darmon tayyorlashga o'zingiz ustasiz-ku. Necha, martalab meni davolagansiz... Tuzalasiz, albatta tuzalasiz... Bu qanday bo'ldi-a? Ertalab noppa-nozandek yuruvdingiz... Men hech narsani payqaganim ham yo'q...

– O'zingizni qiynamang, o'g'lim. Men juda qaridim, quvvatdan qoldim... Madorim shunday quribdiki... Hatto nafas olgani ko'krakni kerish ham mahol. Yaxshisi endi tinchgina uxlay. Sizni ko'rmay qo-

lamenmi deb qo'rqqan edim. Kelsangiz, tizzangizga bosh qo'yib, jon bersam deb, yotgan edim. Yolg'iz tashlab ketishga ko'zim qiy-madi, endi do'stlaringiz ko'p. Xo'ja Fazlulloh yaxshi odam, sizni o'z o'g'lidek ko'radi.

– Men sizga kishmish, bodom keltirgan edim... bozordan... – dedi Alisher.

– Himmatli yigitsiz, chirog'im! Ammo yodingizda bo'lsin: har kimga ham himmat qila berish yaramaydi. Men shuncha yashab, ko'p odamlarni ko'rdim. Kishilarning so'ziga qarab emas, ishiga qarab baho berish kerak. Ko'p gapirganni bilingki, gapida ma'no bo'lmaydi, ko'zingizga tik qaray olmagan kishi – aldaydi; sotqin sertakalluf bo'ladi, xoin esa – xushomadgo'y.

Hoshim bobo uzoq gapirganidan toliqib jim qoldi. Alisher uning har bir so'zini zo'r tashnalik bilan tinglardi. U afsus va alam bilan o'ylardi: boboning dono gaplarini naqadar oz eshitgan-a!

Hoshim boboning nafas olishi tobora og'irlashib bordi, Qo'llari jon talvasasida ko'rpani paypaslardi.

– Yuzimni Makkaga qaratib qo'ying.

Alisher o'rnidan sakrab turib, jon berayotgan bobo oldiga bordida, uning yoniga cho'qqayib kaftlari bilan boshini tutib turdi. Chol eshitilar-eshitilmas kalmia keltirib shivirladi, keyin butun kuchini yig'dida, baland ovoz bilan dedi:

– Basharti Zamirani yana uchratib qolsangiz, aytib qo'ying, men undan mingdan-mingga rozimen.

Hoshim bobo biroz jim qoldi, so'ng yana:

– Imonim komil, o'g'lim, shuhratingiz asrlar osha yashaydi... – deb ilova qildi.

Uning tovushi uzildi, Hoshim bobo boshqa bir og'iz ham so'z aytgani yo'q.

Alisher cholning boshini tizzasiga qo'yganicha, uzoq vaqt qimir etmay o'tirdi.

Keyin avaylab marhumning ko'zini yumdi.

Alisherning qalbi g'am-g'ussaga qanchalik to'lib-toshmasin, ko'nikmay iloji yo'q edi.

«Vaqti kelib men ham ana shunday sof qalb va tiniq aql bilan dunyodan ko'z yumishni istardim», degan fikr o'tdi uning miyasidan.

UCHINCHI QISM

KAMOLOT

*Odami ersang demagil odami,
Onikim yo 'q xalq g'amidin g'ami.
Navoiy. «Xayrat ul-abror».*

ALISHERNING BIRINCHI MARTA SAFARDA QATNASHISHI

Juma kuni edi. Samarqand sultoni Ahmad machiti jomedan chiqdi. Juma namozi hozirgina tugagandi. Kimxob to'n uning qo'pol gavdasini chirmab turar, Abusaidning barcha o'g'illari ichida Sulton Ahmad eng semizi bo'lib, yoshiga qaraganda kattaroq ko'rinardi. Atrofini vazir va amaldorlar o'rab olgan sulton tekis qilib terilgan xarsanglar ustidan tantana bilan yurib borardi. Sulton Ahmad juda olifta bo'lib, kiyimga zeb berishda Samarqandning barcha amaldorlariga namuna ko'rsatardi. U yil sayin qorin solib borar, bitta-yu bitta armoni – qomatini sira kelishimli qilib ololmagani edi. Kunlarning birida Sulton Ahmad qattiq bir kerishgan ekan, kamari uzilib ketibdi.

Sulton Ahmad machit eshigi oldida olomonning g'ovur-g'uvur qilib uni qutlab olganini yaxshi ko'rar, odamlarning itoatkorlik bilan ta'zim qilib turishlari unga hush yoqardi. U bir mahallar Temur sevimli xotini sha'niga qurdirgan Bibixonim madrasasining lojuvard gumbazini, koshin va nafis naqshlar bilan bezatilgan devorlarini kibr-havo bilan ko'zdan kechirdi.

Sultonga endigina ot keltirib tutganlarida olomon. shiddat bilan yelib kelayotgan otliqqa yo'l berib, ikki yonga tisarildi. Otliqning orqasida o'q to'lg'azilgan sadoq silkinib turar, beliga hirotlik navkarlar taqadigan katta egri qilich osilgandi. Otliq uzoqdan kelayotgan ko'rinardi.

– Falokat! Falokat! – degan nidolar yangradi har tarafdin.

Otliq otdan irg'ib tushib, sulton oyog'iga bosh urdi-da, ingraganday qilib:

– Ofat! – dedi.

Sulton Ahmad oyog‘i ostida ikki bukilib yetgan choparga boqdi:

– Tur o‘rningdan, chopar. Gapir.

– Shahanshoh Sulton Abusaid forslar mamlakatiga qo‘shin tortib ketgandilar. Hirot tip-tinch edi. Biroq kutilmaganda dushman chiqib qoldi. To‘g‘ri, bizlar qarab turganimiz yo‘q, devorlarni mustahkamlab, xandaqlar qazidik. Ixtiyoriddin qal‘asini uncha-muncha qo‘shin zabt etolmaydi. Ammo dushman lak-lak lashkar tortib kelayotganmish, uning qo‘shinida ko‘chmanchi o‘zbeklar, turkmanlar, xorazmliklar bor emish. Oh, ulug‘ sulton, siz shahanshohning o‘ng qo‘llarisiz, Hirotni falokatdan qutqaring!

– Poytaxtga qasd qilgan dushman kim? – so‘radi Sulton Ahmad..

– Sulton Husayn Boyqaro, – javob berdi chopar. Sultonning yonida turgan Ahmad Hojibek Muhammad tarxon bir-birlariga ma‘noli qarab qo‘yishdi. Ular ko‘pdan beri Abusaid o‘zining yangi yurishlari bilan hali to‘la mustahkamlanmagan mamlakatni bo‘shashtirmasligi kerak, deb gapirardilar. Sulton Husayn hujum qilish uchun juda qulay vaqtni tanlagan edi.

Ular bu yurishlarning haqiqiy ilhomchisi Xo‘ja Ahror ekanini bilishar, ammo bu haqda churq etib og‘iz ocholmasdilar.

Sultonning mulozimlaridan biroz nariroqda turgan Alisher choparning so‘zlarini aniq eshitdi. Sulton Husaynning nomi tilga olinganda uning yuragi duk-duk ura boshladi. Shu daqiqa u qalbining chuqur yerida Sulton Husaynning ulug‘ darajaga ko‘tarilishiga hech qachon shubha qilmaganligi va o‘zi bu ni orziqib kutganini yaqqol tushundi.

Dong qotib qolgan Sulton Ahmad tezda o‘zini tutib oldi-da, harbiy kengash chaqirishni buyurdi.

Bir necha kundan keyin ko‘p ming kishilik qo‘shin bahor yomg‘iridan bo‘kkan bo‘m-bo‘sh dashtlar orqali Samarqanddan Amudaryo tomon yo‘lga chiqdi. Sulton Ahmadning ukasi Sulton Mahmudning qo‘shini ham ularga qo‘shilish maqsadida o‘sha tomonga qarab yurdi. Ahmad Hojibek, Sulton Ahmadning eng yaqin kishilari orasida kelar, Alisher ham u bilan birga edi, chunki uni nazoratsiz qoldirishdan cho‘chir edilar.

Ahmad Hojibek ular bilan birga borishni taklif qilganida, Alisher:

– Men navkar emasmen, – deb gapni burdi. Ammo Ahmad Hojibekning:

– Navkar emassiz, biroq urushning nima ekanligini bilasiz, – deb aytgan so‘zlari buyruq edi.

* * *

Sulton Ahmadning qo‘shini Murg‘ob daryosi yoqasida dam olgani qo‘ndi. Uzoq yoqqan mart yomg‘irlaridan so‘ng hali selgimagan yerlarda yo‘l bosish qo‘shinning tinkasini quritgan edi.

Sulton Ahmad o‘z chodirida o‘tirardi. Har xil xunuk o‘ylar ko‘nglini g‘ash qilmoqda. Qovog‘i solingan. Qo‘shin tortishga juda noqulay vaqt, ammo, bormasdan iloji yo‘q. Hirotning qo‘ldan ketishi Samarqand uchun ham katta xavf. Sultonning eti junjikdi. Tulki teri chakmoni ham isitmasdi.

Qandaydir shu yaqin oradan dahshatli faryod eshitildi. Biror kimsaning o‘lganini eshitgan kishigina shunday dod soladi. Sulton Ahmad Hojibekni chaqirib, chodirga hech kimni kiritmaslikni buyurdi.

– O‘zi nima gap? Navkarlarga bir balo bo‘ldimi? – deb so‘radi u Ahmad Hojibekdan.

– Ijzat etsalar, chiqib bilib kelsam, – dedi tog‘asi bosiq tovush bilan, biror xunuk voqea bo‘lganini his etib.

– Boring.

Ahmad Hojibek bir necha daqiqadan so‘ng qarorgoh boshlig‘i va Navoiy bilan birga qaytib kirdi.

– Devon boshlig‘im Alisher aytib bersinlar, – dedi Ahmad Hojibek: – ular hammasini o‘z ko‘zlari bilan ko‘rib, o‘z quloqlari bilan eshitibdilar.

Sulton bosh irg‘idi. Alisher xotirjamlik bilan, dona-dona qilib gapira boshladi:

– Ajoyib sovut va dubulg‘a kiygan bir otliq arab tulporida qo‘shin oldidan chopib o‘tdi. U bir daqiqa to‘xtadi-da, ovozini baland qo‘yib: «Abusaid jangda halok bo‘ldi. Hoy navkarlar, jahon hukmdori Sulton Husayn Boyqaro nomidan, men Musabek sizlarga aytamen: to‘xtanglar! Behuda qon to‘kilmasin. Hirotni baribir ko‘rolmaysizlar» – deb qichqirdi.

Alisher notanish navkarning bu soʻzlarini qandaydir tantana bilan aytdi.

– A-ha! Husayn bizni qoʻrqitmoqchi, qoʻshinimiz orasiga gʻulgʻula solmoqchi. Xoʻsh, keyin nima boʻldi?

– Navkarlardan biri unga qarata oʻq uzdi, biroq oʻq vizillab uning yonidan uchib oʻtdi, jasur navkar esa, qanday paydo boʻlgan boʻlsa, shunday tez gʻoyib boʻldi. Keyin hamma es-hushini yigʻib, halok boʻlgan Sulton Abusaidga aza ochdi.

– Darhol yoʻlga tushilsin! – deb qichqirdi dargʻazab Sulton Ahmad.

Biroq endi, Abusaidning oʻlimidan soʻng Sulton Ahmadning albatta magʻlubiyatga uchrashi Alisherga ayon edi.

ALISHER VA HUSAYN

Hirod shod-xurram. Shahar gul va bayroqlar bilan bezatildi. Xalq uch hafta burun poytaxtga gʻolibona kirib kelgan Sulton Husaynni olqishlardi. Yangi sulton poytaxt aholisiga osoyishtalik, farovonlik va shon-shuhrat vaʼda qildi. Saroy bahor quyoshining nurlarida jilvalanadi. Darvoza bayroqlar bilan bezatilgan. Qator saf tortgan soqchilar qoʻlidagi nayza uchini hurpaygan ot dumlarini bezab turadi. Bahaybat ravoqlar oldida juda kichkina koʻrinadigan ichkari hovlilarda favvoralar otilib turadi. Xitoydan keltirilgan pakana-pakana daraxtlarning egri-bugri shoxlariga rang-barang hind qushchalari qoʻnib oʻtiribdi. Hovlining zangori va havorang koshiri yotqizilgan yoʻlkalarida chiroyli tovuqlar yurishadi. Goh-gohida uyasidan quvib bezovta qilingan kaptarlar uchib oʻtib qoladi. Sulton Husayn hamon kaptarni sevar edi.

Bosh darvozaga oʻz yigitlari va qullarini ergashtirib, otliqmayyov kelib turgan amaldorlarning keti uzilmaydi.

Mehmonlar eron gilamlari toʻshalgan qirq ustunli qasrda toʻplanishmoqda edi. Yarim doira shaklida qoʻyilgan xontaxtalar yoniga shohi bolishlar terilgan. Yarim doira nariroq borib koʻtarilardi. Olti zina bilan chiqiladigan bu yerga nihoyatda goʻzal va nafis gilam toʻshalgan. Bu taxt edi.

Sultonning kelishiga sanoqli daqiqalar qolgan: yigʻilganlar shivirlashib gaplashadilar. Birdan qasrga shamol yelib kirganday

bo'ldi. Sulton Husayn jang maydoni bilan qasrni farq etmaydigan navkarlardek shaxt bilan yurib kelardi. Egnidagi oltin gullar porlagan to'q qizil to'ninging etaklari yelpinib borar, uning ostidan esa, kumush bezaklar tikilgan shohi chakmoni ko'rinib turardi. Kechasi ham, kunduzi ham sira yonidan qo'ymaydigan egri qilichining olmos qadalgan bandi yaraqlaydi. Sulton Husayn hammadan ham o'zining qilich chopishdagi mahorati bilan faxrlanardi.

Boshiga guldor do'ppi ustidan oq shohi salla o'ragan, salla uchida esa oq jig'a hilpiraydi. Bo'taloq terisidan tikilgan ixcham mahsi etik kiyib olgan sulton yengil qadam tashlab kelardi.

Sulton Husayn taxtga chiqib o'tirdi-da, mehmonlarga o'tiring, deb ishorat qildi. Shu zahotiyoq laganlarda taomlar tortilib, ziyofat boshlandi.

Ziyofat uchun Abusaid otxonasidagi eng sarxil toychoqlar so'yilgan; ularning yoqqa qovurilgan barra go'shti Marg'ilon jo'jxo'rozlari go'shtining ta'mini berardi. Tortilgan taomlar orasida O'sh atroflaridan otib kelingan yovvoyi o'rdak va Farg'ona cho'llaridan keltirilgan yosh ohu go'shti ham bor edi. Samarqandning olmasi, Xo'jand anori, Marv qovunlari va mayizlari dasturxonni bezab turar, yarim oy shaklidagi qadahlarga Buxoro mayi daryoday quyilardi. Buxoro mayi Xurosonda eng asl may hisoblanar, Sulton Husayn o'z saroyida faqat eng asl narsalar bo'lishini istardi.

Talaygina jang va yurishlardan so'ng u Hirotni kutilmaganda juda oson, bamisoli pishib yetilgan mevaday o'lga kiritdi. Sulton Ahmad va Sulton Mahmud qarshilik ko'rsatisha olmadi. Ikkala og'a-ini Murg'ob yoqasida uchrashishdi; Hirotdan kelayotgan Sulton Mahmud Sulton Ahmadga qal'abegi Husayn Boyqaro tarafiga o'tib, isyon ko'targanini aytdi.

Alisherning taqdiri darhol hal etildi. U Hirotgacha borishini aytib, Ahmad Hojibekdan ijozat so'radi, Hirotdan – Husayn Boyqarodan ham shu mazmunda iltimosnoma keldi. Alisherga shohona libos, bir qancha xizmatkor va otlar tortiq qilindi. Ahmad Hojibek Sulton Husayn bilan munosabatini buzmaslik uchun Alisherga imkon boricha iltifot ko'rsatdi. Xayrlashayotganda esa, chin ko'ngildan:

– Men o'z ijodimda eng yaxshi maslahatdoshimdan ajralyapmen, – deb iqror bo'ldi.

– Men do‘stimdan ajralmoqdamen, – dedi Darvish Muhammad tarxon.

– Men o‘g‘limdan, – dedi muloyimlik bilan Fazlulloh Abullay-siy va Alisherni uch marta bag‘riga bosdi.

Navoiyning barcha samarqandlik homiylari, nihoyat shoir ulug‘ martabaga erishadigan bo‘ldi, deb birdek quvonishardi.

Alisher bilan Husayn o‘n ikki yil ko‘rishmagandilar, biroq Alisher balog‘atga yetgan navkar qiyofasida Husaynning yoshlikdagi yuz ifodalarini, shuningdek uning iroda aks etib turgan o‘tkir ko‘zlarini darhol tanidi. Yoshlari va tutgan mavqelari ularga do‘stona «sansirab» gapirish imkonini bermasdi, ammo ular bu dastlabki uchrashuvda tanho qolishib, bir-birlariga o‘z tuyg‘ularini izhor etishdan tortinishmadi. Qudratli sulton va mashhur shoir o‘rtasidagi suhbatni eshitgan kimsa taajjublanmay iloji yo‘q edi. Bu suhbatda o‘tgan yillar davomida Husayn tun-u kun mashg‘ul bo‘lgan urushlar ham, davlatning kelgusidagi ishlari ham tilga olinmadi.

Do‘stlarning suhbatlari orasida she‘riy baytlar eshilib qolar, o‘tmish lavhalari jonlanar, ba‘zan esa, avvalgiday samimiy kulgi yangrardi. Alisher nogahon o‘zlari o‘qigan madrasadagi kekxa mullani esladi: uning malla rang soqolini doim qoraga bo‘yab yurishi, ming‘illab gapirishi, mullabachchalar bitta javobni bir kunda necha martalab qaytarib aytishlariga qaramay, uning farqiga bormaydigan zaif xotirasini eslab rosa kulishdi. Keyin Husayn o‘z she‘rlaridan o‘qib berdi; Navoiy ularni maqtadi, haddan ziyod nazokat bilan bitilganini ta‘kidladi.

Shunda Husayn o‘z she‘rlaridan o‘qib berishni Navoiydan iltimos qildi. Alisher Mashhad va Samarqandda yozgan g‘azallaridan bir nechasini o‘qib bergach, sulton hayajon bilan:

– Davlatim qudratini mustahkamlash yo‘lida qanday ishlar qilishim ma‘lum emas, ammo siz kabi shoir bu davlatda yashashining o‘zi uni abadiy shon-shuhratlarga burkagusidir, – dedi.

«Shon», «shuhrat». U faqat shungagina intiladi, – deb xayolidan o‘tkazdi Navoiy. – Uzoq yillar yurishlarda kechirilgan hayot, taxt, saltanat ishtiyoqi va nihoyat, g‘alabaga erishish uning shafqatsizligini badtar oshirishi, uni yanada toqatsiz va o‘zbiarmon qilib yuborgan bo‘lishi turgan gap. Bu xususiyatlar unda bolalikdan beri bor, muttasil ta‘sir ko‘rsatibgina ularni jilovlab turish mumkin. Bi-

roq kim, qanday qilib ko'rsatadi u ta'sirni? Oldinda sultonga xalqning baxt-saodatga erishmog'i uchun, demakki, uning ham shon-shuhratga erishmog'i uchun ne tadbirlar ko'rmoq lozimligini uqtirib turishdek og'ir vazifa turadi. Husaynga shon-shuhrat va'da qilish unga ta'sir etishning asosiy omili. Sultonning yon-verida rostgo'y, sof fikrli kishilar turmog'i naqadar muhim...»

– O'ylanib qoldingiz chog'i, do'stim, – dedi Husayn quvnoqlik bilan. – Davlat ishlarida ham ko'makdoshim bo'lursiz deb umid qilamen.

– Ma'qul, aytganingizcha bo'lsin! – dedi Navoiy; bir vaqtlar o'smirlik chog'lari Mashhadda xayrlasha turib ham Alisher unga xuddi shunday degan edi.

BAZM

Bazm avji qizigan payt edi. Qo'qqisdan Alisher qo'lini ko'tardi. Hamma unga tikildi.

– Ijzat bersalar, Sulton Husaynga bag'ishlangan qasidamni o'qib bersam.

Bu Alisherning Hirotga kelganidan beri ko'pchilik oldida dastlabki chiqishi edi, uni endi ko'pincha adabiy taxallusi bilan Navoiy deb ataydigan bo'lishgandi. Hamma nafasini ichiga yutib tingladi. «Hiloliya» qasidasi jasorat va kuch-qudratni madh etar, Husaynni dono va adolatli podsho bo'lishga chaqirardi. Navoiy uzoq o'qidi: botayotgan quyoshning so'nggi nurlari qasrning naqshin devorlariga tushib turgan paytda boshlab, yoqib kiritilgan shamlar yorug'ida tugatdi.

– Ofarin! Ofarin! – degan xitoblar yangradi atrofdan.

Navoiyning yaqinida o'tirgan Jomiy qasidaga qoyil qolganini shu zahotiyuq she'rida ifodaladi.

Navoiyning Hirotga qaytishi Jomiyning nihoyatda quvontirdi. Bundan uch yil burun qilgan suhbatlari kuni kechagidek uning yodida edi, do'stlik tuyg'ulari bu judolik yillarida so'nmadi, balki ildiz otdi va ravnaq topdi. Navoiy ustozini va do'stining uyiga yana tez-tez kelib turadigan bo'ldi. Ular birgalikda Nizomiy dostonlaridan birini o'qib, uning har satriga jo bo'lgan ma'no haqida uzoq gaplashib o'tirishni sevardilar.

– Nizomiyning ulug‘ asaridek bir nimarsa yaratmoqni maqsad qilib qo‘ymoq kerak, – dedi kunlardan bir kun Jomiy.

Bu so‘zlar Navoiy ancha vaqtdan beri ko‘ngliga tugib kelayotgan fikrga aks sadoday eshitildi. Shoir o‘z do‘stiga bu haqda kamtarlik bilan, ammo qat‘iy qilib aytdi. Jomiy unga diqqat bilan boqdi-da, ishonch bilan:

– Ulug‘ asarlar ijod etmog‘ingizga imonim komil, – dedi.

Jomiy agarda yangi mazmun, yangi ma‘no bilan sug‘orilsa she‘riyatning eski shakllaridan birortasi o‘lmaydi, deb uqtirar edi.

Navoiy bir kuni ustoziga Husaynning uni davlat ishlariga qo‘yish niyati borligini aytdi. Uni taajjubda qoldirib, Jomiy bu fikrni qutladi:

– Davlat ishlarida siz kabi olijanob zotlar qancha ko‘p bo‘lsa, yurtimiz shunchalik tez ravnaq topgusidir.

Jomiyning o‘z qasidasiga javobini tinglarkan, Navoiy ana shu so‘zlarni esladi.

«Hiloliya»ning baytlari bir o‘qilgandayoq ko‘plarning yodida qoldi va goh u, goh bu yerda takrorlana boshladi. Ba‘zilar o‘sha zahotiy oq she‘rda javob qaytarishardi.

– Hirotda avvalgi vaqtlardagidek qancha odam bo‘lsa, shuncha shoir bor ko‘rinadi, – dedi Husayn ishshayib.

– Navkar bo‘lganida yana ham durust bo‘lur edi! – dedi to‘ng‘illab ko‘sa Muzaffarбек, biroq uning ovozi xitoblar ko‘mib yubordi.

Muzaffarбек sulton o‘ziga yaqin olgan har bir kishini o‘z raqibi deb bilardi. Husaynning hokimiyati mustahkamlangan sari uning boshqalarga adovati oshib bordi. «Taxtga Husayn bilan birgalikda kurashib erishdik, sultonning o‘ng qo‘li men bo‘lishim kerak», derdi u. Husaynning kurashib qo‘lga kiritilgan hamma yerlarning uchdan birini unga va‘da qilishi bejiz emasdi, sulton o‘ziga kerakli kishilarni rag‘batlantira bilardi.

Past bo‘yli bir kishi davraga kirib, hamma tarafga ta‘zim qildi, so‘ng g‘ijjagini olib, sozladi-da, chala boshladi. Jomiy Alisher to‘monga egildi-da, hayratlanib dedi:

– Bu kishi Shoh Quli ismli ulug‘ mashshoq. O‘z san‘ati bilan kishiga chinakam tasalli beradi.

Navoiy nogahon o‘zi yaratgan kuyni tinglarkan, hayratdan lol qoldi. Bu kuyni u bir vaqtlar Jomiyning uyida chalgan edi. Mash-

shoq bu kuy bilan Navoiyini qutlamoqda edi, buni anglagan shoir unga to‘q qizil atir gul uzatdi.

G‘ijjak udga¹ almashindi, keyin naychi o‘z mahoratini namoyish qildi, bu musobaqada mashshoqlarning birini ikkinchisidan ustun qo‘yish juda mushkul edi.

To‘satdan qasrga yoshgina bir navkar kirdi-da, Muzaffarbekning qulog‘iga allanima deb shivirladi. «Bu navkarni qayerda ko‘rgan ekanmen?» – deb o‘yladi Navoiy. Xotiridan yalt etib, Murg‘ob yoqasi, Sulton Ahmad qo‘shinlariga Abusaidning halok bo‘lganligi haqidagi xabarni yetkazgan otliq o‘tdi. Endi yaqindan bu dovyurak navkar Navoiyga yana ham yoqdi.

Naychi kuyni chalib tugatgach, Muzaffar so‘z qotdi:

– Musabek polvonlarni olib keldi. Ulug‘ sulton ijozat etsalar, olib kirilsin.

Aftidan bazm Husaynni zeriktira boshlagan edi. Polvonlar xabarini eshitib, u jonlandi va darhol olib kirishni buyurdi. yengil cholvor va kalta kigiz chakmon kiyib, beliga uzun belbog‘ bog‘lagan ikkita polvon kirib keldi. Ulardan biri yapaloq yuzli, ko‘zlari qisq bo‘lib, mo‘g‘ul naslidan ekani ko‘rinib turardi. Ikkinchisining lablari zanjilarniki singari qalin, burni yapasqi, badani esa sariq edi.

Pahlavon Muhammad Alisher yoniga kelib, unga egildi-da, faxr bilan:

– Kaminaning shogirdlari, – dedi.

Qalin labli polvonning yuzi Alisherga kimnidir eslatar, boshida g‘ira-shira xotira kezardi-yu, ammo kim ekanligini aniq eslay olmas edi. Polvonlar uchi yuqoriga qayrilgan namat kavushda to‘vush chiqarmay odim otar edilar. Ular sultonga yer o‘pib ta‘zim qildilar. Keyin kurash boshqaruvchining ishorati bilan o‘rinlaridan sakrab turdilar, bir-birlari bilan qo‘l olib ko‘rishgach, chakmonlarini yechib tashladilar. Xushbo‘y moy surtilgan badanlari yaltirardi. Kurash boshlandi. Qoidaga ko‘ra, polvon o‘z raqibini azot ko‘tarib, qaytib turolmaydigan darajada yerga urishi kerak edi. Ko‘zi qisq polvon kuchsizroq ko‘rinardi, ammo dastlabki daqiqalardayoq uning nihoyatda abjirligi ayon bo‘lib qoldi. Hamma kurashni zo‘r diqqat bilan kuzatib turar, Sulton Husaynning qo‘llari musht bo‘lib

¹Ud – o‘n ikki torli, nohin bilan chalinadigan cholg‘u asbobi.

qisilgandi. U may to'la qadahni tushirib yuborgandi, oq yaxtagiga qizil tomchilar sachradi. Bir necha daqiqa kurash tushayotganlarning og'ir nafas olishlarigina eshilib turdi. Qalin labli polvon qisq ko'zli raqibini ikki marta dast ko'tardi-yu, ammo yerga urolmadi. Endi uning rosa madori qurigandi, shu payt qisq ko'zli ephillik bilan raqibining bahaybat gavdasini azot ko'tardi-da, yag'rini bilan yerga urdi. O'tirganlar g'ovur-g'uvur qilishib polvonni olqishladilar, biroq qalin labli polvon quturgandek shijoat bilan qisq ko'zlini ustidan uloqtirdi, so'ng irg'ib turib, uni dast ko'tarib, g'azab ichida bir chekkada turgan kursining o'tkir qirrasiga urdi. Qiy-chuv ko'tarildi. Tirqirab chiqqan qon gilamga oqdi. Qalin labli polvon bo'lsa, hali ham sodir bo'lgan hodisani anglab yetmay holsizlangan tanani g'azab bilan yerga bosardi.

– Tabib chaqiringlar, tabib! – degan tovushlar eshitildi har tarafdin.

Bir necha daqiqadan so'ng kattakon salla o'ragan ushoqqina kishi paydo bo'ldi. Hamma unga yo'l berib, orqaga tisarildi. Bu kishi Nizomiddin Abdulhay ismli mashhur tabib edi. Navoiy u bilan birga yarador yoniga keldi-da, polvonni boshqa xonaga olib chiqishni buyurdi.

– Tirik! Xayriyat! – degan ovozlar yangradi atrofdin.

Ikkita shayx bunday o'limni qanday o'limlar sirasiga qo'shmoq kerak, uni jang maydonida shahid ketganga hisoblasa bo'ladimi, jon bergan jannatga boradimi, do'zaxgami, deb bahslashga ketdi.

Bu orada tabib Navoiy va bir necha mulozimlar bilan birga jarohatlangan polvon yoniga bordi. Polvonning boshi qonga belangandi, jarohat shunday katta ediki, ichidan miyasi ko'rinib turardi. Polvon dong qotib uxlayotgandek qisq ko'zlarini qattiq yumib yotardi. Xizmatkorlar tabibning ishorasi bilan bir necha kigizni taxlab, polvonni o'shaning ustiga olib yotqizishdi.

Musabek kirib, tabib ustiga egildi:

– Muzaffarbek hazratlari pahlavonni bir iloj qilib davolashni so'rayaptilar.

– Pahlavonni davolash Ollohning qo'lida. Men bor bilimimni ishga solamen – bundan ortiq biror narsa qilolmaymen.

Tabib to'planishgan kishilarning chiqib ketishini so'radi va Navoiyga murojaat qilib:

– Sizning ilm-fanga muhabbatingiz zo‘rligini va tibbiyotdan xabaringiz borligini bilamen... Yonimda bo‘ling. Ehtimol yordamingiz tegib qolar, – dedi.

So‘ng fотиha o‘qib, ishga kirishdi. Navoiy uning epchil va nozik barmoqlari darz ketgan bosh suyagining mayda parchalarini terib olib, mo‘jazgina kumush egov bilan suyak chekkasidagi qirralarni tekislayotganiga hayajon bilan tikilib turdi. Tabib jarohatga dori qo‘ydi, ustidan yangi tol bargi yopib, mahkamlab bog‘lagach, polvon ko‘zini ochib, ingradi.

– Tirik qoladi! – dedi tabib.

– Xudoga shukur! – dedi xonaga sezdirmay kirib olgan allakim. – Agar uning o‘limiga sababchi bo‘lsam, bir umr huzur-halovatimni yo‘qotardim. Men halol kurashdim...

Alisher o‘girilib qarab, ikkinchi polvonni ko‘rdi. Uning chehrasida sarosima va shodlik aks etardi, Ko‘zlari ko‘zlariga tushgach, haddan ziyod taajjublangan polvon chuqur ta‘zim qilib dedi:

– Hazrat, sizni bundan ikki yil muqaddam Samarqand yaqinidagi Ko‘h arig‘i yoqasida tolibi ilmlar libosida ko‘rganmen desam xato qilmaymenmi? Bu jahonda hech kimning ko‘zi sizning ko‘zingizga o‘xshamaydi. Bu ko‘zlar kishining yuragida nelar bo‘layotganini ko‘rib turganday boqadi.

Navoiy Ulug‘bek rasadxonasining vayron etilgan binosi yaqinida kunbotar payti suhbatlashib o‘tirgani nuroniy cholni va Samarqanddagi tartiblardan g‘azabga to‘lgan Hindu ismli pahlavonni esladi. Unga bergan topshirig‘i yodiga tushdi. Hindudan o‘sha-o‘sha javob bo‘lmadi, chunki bechora Zamira haqida Pahlavon Muhammad ham hech narsa bilmasdi.

– Ha, o‘sha tolibi ilm men edim, – dedi Navoiy. – Sizni eslayapmanku, lekin siz...

– Taqsirkim, siz meni diyonatsiz odam ekan deb o‘ylamang, uzugigiz ochlikdan o‘lmay qolishimga va katta yo‘llarda qaroqchilik qilish niyatidan qaytishimda katta yordam berdi. Uzukning pulidan bir qismini siz tayinlagan oilaga olib borib berish uchun ko‘rsatgan qishlog‘ingizga bordim. Afsuski, qishloqdagi boshqa ko‘pgina uylardagi singari ularning uyidan ham hech kimni topmadim. U yerda quloq eshitmagan darajada qattiq qurg‘oqchilik bo‘libdi, ochlikdan odamlar qirila boshlabdi, shundan so‘ng ular boshpana izlab har to-

monga tirqirab ketishibdi. Men Hirotga borib, Pahlavon Muhammad janoblariga uchrashmoqchi va siz tayinlagan hamma gapni u kishiga birma-bir aytib bermoqchi edim, ammo shunday deb turganimda meni chunonam isitma chaldiki, shahar chetidagi machit xonaqosida qancha vaqt cho‘zilib yotganimni o‘zim ham bilmaymen. Pulni betoblik vaqtimda yonimdan darveshlar o‘g‘irlab ketishibdi, o‘zim esa Pahlavon Muhammad janoblari huzuriga etim ustuxonimga borib yopishgan holda qiltillab borishni ep ko‘rmadim: gapimga ishonmaslar deb o‘yladim... Shundan keyin boshimdan kechgan sarguzashtlarni gapiray bersam, ming bir kechaga yetadi. Ammo zuvalam pishiq ekan, yana kuch-quvvatga kirib, o‘z aslinga qaytdim. Kurashlarda qatnasha boshladim. Hirotliklar kurashni sevib tomosha qilishadi – ko‘rib turibsizki, mana sulton saroyigacha yetib keldim. Men qiyomat qarzimni sizga qaytaramen. Endi meni Pahlavon Muhammad janoblari ham biladilar.

«Sho‘rlik Zamira!» – deb qo‘ydi Navoiy.

– Gaplaringizga ishonamen, – dedi shoir vazminlik bilan. – Qarzingizni kechdim...

Tabib hamon jarohatlangan polvon yonida edi. Yarador isitmada yonar, suv so‘rardi.

– Hozircha bu yerdan chiqib turing, – dedi Navoiy Hinduga. – Yarador sizni ko‘rsa, betoqat bo‘ladi, bu uning sihatiga zarar yetkazishi mumkin. – Keyin tabibga murojaat qilib, tashvish bilan so‘radi: – xatar daf bo‘lgani rostmi?

– Ha, u tirik qoladi.

Sulton Husayn endi boshqa ermak bilan ovora edi. Jarohatlangan polvon yiqilib, safdan chiqqan zahotiyoyq shoh uni unutdi. Faqat bu polvon Muzaffarbekning sevimli quli bo‘lganidan, hatto, haramga ham bemalol kira beradigan o‘z tabibini chaqirib keltirishga ijozat etdi. Ammo o‘zi qaytib polvonga mutlaqo e‘tibor bermadi.

Navoiy esa, sovuq hovli orqali olib o‘tilganidan junjikib qaltirayotgan pahlavonning ustiga yopgani egnidagi chakmonini yechib berdi. Qasrga qaytib kirgach, Navoiy sultonga tabibning jarrohlikdagi mahoratini so‘zlab berdi. Husayn bo‘lsa:

– Be, bu nima bo‘pti! U mening sevimli otimni davolagan! – dedi.

Keyin sulton shar otib o'ynab, o'z mahoratini namoyish qilayotganlardan ko'z uzib, Navoiyga tabib ko'rsatgan mo'jizalar haqida hikoya qila boshladi.

Bazm davom etardi. Ko'plar saroydan chiqib aslzoda yigitlar «go'y va chavgon»¹ o'ynayotgan keng dalaga yo'l oldi.

Ot minib olgan o'yinchi yigitlar uzun chavgonlar bilan koptokni urib, uni raqiblaridan nari olib ketishga tirishardilar. Bu o'yin nihoyatda epcillikni talab etardi. Otliqlarni goh taqqa to'xtatib, bir yerda tutib turish, goh yumalab ketgan koptok ketidan chopib, qo'ldagi tayoqni ustalik bilan ishlata bilish kerak bo'lardi.

Ot ustida quyib qo'yganday o'tirgan va ayniqsa, shijoat ko'rsatib o'ynayotgan o'n bir yoshlar chamasidagi o'smir hammaning diqqatini o'ziga jalb qilardi.

– Baraka topkur shahanshohimiz Sulton Husaynning xuddi o'zlari-ya! – dedi Navoiy bilan yonma-yon turgan allakim, bola ular oldidan ot choptirib o'tganda.

– Ha, sulton hazratlarining to'ng'ich o'g'illari xuddi o'zlariga o'xshaydi, – deb tasdiqladi Alisher, shahzodaga zavqlanib boqib.

Bolaning qora to'rdan kelgan yuzi qizarib ketgandi.

U Alisherga Sulton Husaynning shu yoshdagi davrini eslatdi. O'sha ko'zlar, burun, yuz bichimi, o'sha kuchli, keskin harakat, faqat noz bilan cho'chchaygan yuqori lablarigina Bekanikiga o'xshagan.

Sulton Husayn Badiuzzamonning biror ishidan ranjigan chog'larida uning shu o'xshashligiga ishora qilib, jahl bilan:

– Onangga o'xshash shalpaygansan-da, – deb qo'yardi. Navoiy Beka bilan yaqindan tanishgach, Sulton Husaynning bu ayolga bo'lgan muhabbati uzoqqa bormasligini angladi. Injiq, tallabchan, ammo irodasi bo'sh Bekabegim sulton bilan murosa qilishni bilmasdi. Ba'zan u hatto boshqalar oldida ham Husaynni gap bilan uzib-uzib olar, o'zining bosh xotin ekanligini ta'kidlamoqchi bo'lardi. Qani undagi latofat va quvnoqlik! Bir vaqtlar u Husaynni tabassum bilan kutib olardi, endi bo'lsa ko'zidan yosh arimaydi.

¹Go'y va chavgon – qadimda uchi bukik uzun tayoq – chavgon bilan koptok urib o'ynaydigan o'yin. (Tarjimon).

YANA URUSH

Bayram shodiyonalari tindi. Bir necha oydirki, Hirot har qachongiday oddiy hayot kechirmoqda. Faqat qurilayotgan binolar soni sezilarli darajada o'sdi. Hamma ko'cha va yalangliklarda g'isht, yog'och, payrahalar to'da-to'da bo'lib yotar, poytesha va arra ko'targan binokorlar u yoq-bu yoqqa o'tib turishardi. Ular orasida turkmanlar va mo'g'ullar, xitoylar va Hindistondan kelganlar ko'zga tashlanib qolardi. Hirotida juda ko'p karvon yo'llari tutashardi. Ko'plar bu yerda bir umr qolib ketishardi.

– Teshalarning taqir-tuqurini yaxshi ko'ramen, – derdi Husayn, avji ish qizigan paytda shahar ko'chalaridan o'ta turib. – Men butun mamlakatda yangi binolar qurdiramen. To'g'onlar qurdirib, ariqlar qazdirib, Xurosondagi hamma daryolardan aholiga suv chiqartirib beramen.

Sulton Husayn bu rejalarni tuzgan yoki ko'ngliga solgan Navoiy ekanligini unutib, ularning ijodchisi o'zim deb hisoblardi. Alisher-ning muddaosi ham shu edi; kishi o'z istak-xohishi bilan tug'ilgan deb hisoblagan ishning amalga oshirilishiga jon-jahdi bilan kirishishini Alisher yaxshi bilardi.

Sulton tomonidan muhrdorlik lavozimiga tayinlangan Navoiy quvg'inlik va kambag'allikning mashaqqatli yillarida to'plagan hayot tajribasini endigi faoliyatida hamma sohaga tatbiq etishga tirishdi.

Navoiyga otasining barcha mulklari qaytarib berildi va talaygina yangi yerlar tortiq qilindi. Biroq Navoiy yuksak martabaga, mol-dunyoga erishgach, buni faqat mamlakat va xalq baxti saodati yo'liga bag'ishlashnigina o'yladi. Uzoq yillar judolikdan so'ng u nihoyat go'daklik chog'idan beri ko'rmagan inisi Darvish Ali bilan uchrashdi. Kattagina yigit bo'lib qolgan Darvish Ali og'asiga ulug'ehtirom bilan boqardi.

Tuyg'u-hislarini ifoda etishda hamisha og'ir-vazmin bo'lgan Navoiy inisining boshidan nima voqealar kechganini birma-bir surishtirib bildi, yuz tuzilishi, ovozi va gap-voshlariga diqqat bilan razm soldi. Inisining yuragida nima o'ylar borligini bilishga tirishdi. Bu suhbatdan so'ng u, inisi Darvish Alini o'z yonida olib qolib, kutubxonani unga topshirishga qaror qildi.

Uning bu qarorini eshitib, Darvish Ali jilmayib qo'ydi, Navoiy to'g'ri qilganini angladi.

Navoiy Haydar ismli tog'abachchasini ham o'z yoniga chaqirib oldi. Haydar bir vaqtlar Abusaidning' qo'lida halok bo'lgan Said akaning o'g'li edi.

Serg'ayrat Haydar va og'ir tabiatli Darvish Ali bir-birlarini to'ldirib turardilar. Ular bir-birlari bilan uncha yaqin emasdilar, ammo ikkalovi ham Alisherga qizg'in mehr qo'ygan bo'lib, unga o'z xizmatlarini manzur qilishda bir-birlari bilan musobaqalashi-shardi.

Saroyda ertalabki qabul vaqti edi. Sulton Husayn uyqudan ta'bi xira bo'lib turdi va darhol kecha kechqurun Astroboddan kelgan mudhish xabarni esladi. Shohruxning nabirasi Yodgor Muhammad o'zini taxtning qonuniy vorisi hisoblab, isyon ko'targan edi.

– Muhrdorni huzurimga chaqiring. Tez! – dedi sulton yuvinish uchun dastsho' ko'tarib kirgan mulozimga. – Kim u, kelganlar? – deb so'radi, qo'lida qog'oz, kirib kelgan vazirdan norozi ohangda.

– Sabzavor va Nishopur hokimlari. Soliqlar miqdorini belgilab olgani kelishibdi. U taraflarda g'alayon...

– Bo'пти, tag'in kim? – deb uning gapini bo'ldi Husayn ko'zlaridan o't chaqnaib.

– Bir qozi, uchta eshon...

– Ularning ishini kim ko'rgan? Nega darrov bizga ro'para qildinglar?

Husaynning g'azabi alanganib borardi.

– Mana, – dedi vazir, mulozimat bilan qog'ozlarni uzatarikan. – Hozir aytaman, ularning ishi anchadan beri ko'rilmogda.

– Muhrdor kerak menga hozir! – deb baqirdi Husayn qog'ozlar solingan juzdonni chetga surib.

Vazir churq etmay g'oyib bo'ldi va bir necha daqiqadan so'ng Navoiy bilan birga kirdi.

– Ikkimizni xoli qoldiringlar, hech kim kiritilmasin, – dedi Husayn. – Keyin to'ng'illab Navoiyga murojaat qildi: – kecha kechqurun sizni ko'rish quvonchidan mahrum bo'ldik.

Alisher kecha kechqurun allavaqtgacha Jomiy huzurida bo'lib, uning yangi dostonini tinglaganini yotig'i bilay tushuntirdi:

– Hirotda talaygina yosh shoirlar, mashshoqlar va rassomlar chiqyapti, ularga yo'l-yo'riq ko'rsatib turmoq kerak, – dedi Navo-

iy. – Tajriba ko‘rgan, ishonchli biror kimsa rahbarlik qilmasa, ular yo‘ldan ozmoqlari mumkin. Ko‘plari mayxo‘r. Bizga qolsa, mayxonalarning yarmini berkitishni taklif qilardik. Shunisi muhimki, ko‘p shoirlar o‘z ona tilimizda yoza boshladilar: Shu damgacha ona tilimiz xazinasini kishilardan yashirib yotardi. Vaholanki tilimiz boylik, nafasat va she‘riyatga maqbullikda forsidadan qolishmaydi. Mavlono Lutfiy kaminaning bolalikdagi she‘rlarini o‘z ona tilimizda bitilgani uchun ham olqishlagan edilar.

Sulton Husayn Navoiyning so‘zlariga e‘tibor bermayotganday edi. Uning peshonasida chuqur ajin paydo bo‘lgan, chimirilib bir-biriga tutashib ketgan qoshlari ostidan boqayotgan qisiq ko‘zlari yaltirardi. U havorang shohi ko‘ylagining yoqasini keng ochib yubordi. Sulton bo‘g‘ilib ketmoqda edi.

– Gaplaringiz ma‘qul. Ammo hali urush tugagani yo‘q. G‘animlar taxtimizga yana hamla qilmoqda. Ular mamlakat yuragi Hirotga intilmoqdalar.

Sulton Husayn par to‘shak ustidan turdi-da, keskin qilib dedi:

– Astrobod notinch. Yodgor Muhammad bosh ko‘taribdi.

– U beboshga bir farsax ham yer berish kerak emas, – dedi Navoiy. – O‘zaro urushlar yurtimizni juda vayron qilib yubordi. Mansabparast Xuroson hukmdorlari parchalab, talab, madorini quritgan mamlakatimizni birlashtirish uchun ozmuncha qon to‘kilgani yo‘q.

Navoiyning ko‘zlarida o‘t chaqnadi. Mamlakatda yangi g‘alayon ko‘tarilganligi haqidagi xabar uning qalbida g‘azab olovini yoqqandi.

– Mardonavor so‘zlaringizni eshitib g‘oyat xursandmiz, – dedi Husayn quvonib. – Siz – o‘ng qo‘limizsiz, Sizni hamma vazir va beklardan yuqori ko‘tarurmiz.

– Shohim baxtiyor yoshligimiz kunlarida kamina qilgan iltimosni unutdilar chog‘i?

Husayn qiziqsinib unga boqdi.

– Meni bosh kitobdoringiz etib tayinlashga va‘da bergandigiz, – dedi Navoiy.

Husayn qah-qah urib kuldi:

– Yodimda-yodimda. O‘shanda bog‘ qushlar chug‘ur-chug‘uriga to‘lgan edi. Hirot osmoni hozirgidyok ko‘m-ko‘k, ajoyibotlarga to‘la hayotimiz ham endigina boshlanayotgan edi. Bolalik or-

zulari... Qarshimizda yangi kurash turibdi. Nahotki bugun jangga chiqishdan bosh tortsangiz? Jangga chiqmoq uchun esa amaldor bo'lmoq kerak.

Alisher Husaynga diqqat bilan tikildi-da, o'z hayotida uchinchi marta:

– Ma'qul, aytganingizcha bo'lsin, – dedi.

PAYTNI QO'LDAN BERMAI, DARHOL OTLANMOQ KERAK

Qo'shinni yig'ilishga chorlab karnay va nog'oralarning ovozi yangradi. Astrobodni olishda bir necha bor janglarda qatnashgan eng chapdast va dovyurak navkarlar Yodgorga qarshi yo'lga chiqdilar. Eng kuchli to'daning tepasida Muzaffarbek turardi. Ko'sa bek o'z otiqlari bilan faxrlanardi. Otiqlar to'dasi qo'shinda markaziy o'rinni ishg'ol qilgan bo'lib, har ikki qanoti piyodalar bilan yaxshi himoya qilingan edi. Orqada uchqur qorabayr mingan sulton borar, undan keyinda sultonning oilasi va saroy ahllari kelardi. Husayning o'ng tarafida oq turkman ot mingan Alisher, chap tarafida esa, Beklarbegi borardi. Ularni chor-atrofdan Musabek boshliqchilar qo'riqlab kelardi. Eng orqada chodir, oziq-ovqat, zaxira qurol-aslahalarni ortilgan katta tuya karvoni kelmoqda. Karvon bilan birga talaygina mulozimlar, tabiblar, asir va cho'rilar borardi.

Odatdagidek Bekabegim ham eri bilan birga kelardi. Ammo safar hayotidan ancha chiqib qolgan Beka xunob bo'lib, tinmay ko'z yoshi qilar, qo'rquvlari va bema'ni yig'i-sig'isi bilan Husayning jig'iga tegardi.

Husayn Hirotni egallagach, Bekabegim endi sultonning ko'chmanchilik hayotiga chek qo'yildi, endi u urushni loaqal vaqtincha to'xtatib, kayf-u safo suradi deb o'ylagan edi. To'g'ri, Husayn ochilib-chochilib ketgan vaqtlarida necha-necha martalab o'zining kelgusida qayerlarga yurish qilmoqchi ekanini unga so'zlab berar, mashhur bobosi Temurni eslardi. Biroq hozir sodir bo'layotgan voqealar Husayning bu orzulariga sira yopishmas, u boshqa yerlarni bosib olish uchun emas, balki dushman hujumini daf etish uchun Hirotni tark etmoqda edi. Hali bu yurish nima bilan tugallanadi – noma'lum!

– Erim endi ulug‘ sulton bo‘lar deb o‘ylagandim, u esa hamon bir vaqtlar Marvdan quvilgan darbadar navkar! – dedi u kunlarning birida jahl bilan, qo‘shin qarorgohga qo‘ngan paytda.

Husayn bu ta‘nadan tutoqib ketdi va «shunday qilaversang, sen bilan ajrashib, o‘g‘limni olib qolamen» deb po‘pisa qildi. Butun umidini Badiuzzamonga tikkan Beka uchun bundan qo‘rqinchli narsa yo‘q edi. Husaynning o‘zidan sovib borayotganini payqagan Beka butun mehrini Badiuzzamonga berdi va uni Husaynga qarshi qayray boshladi, unga bobosi Mirzo Sanjar haqida hikoya qilib berdi, bir vaqtlar uning o‘z xohishi bilan tashlab ketilgan otasi Sanjar endi bolaning tasavvurida olijanob, dovyurak hokim sifatida gavdalandirildi. Ba‘zan Beka ustalik bilan gapni kelajakka burib, Badiuzzamonning miyasiga: «Mana, hademay o‘sib ulg‘ayasan, hokimiyat o‘z qo‘lingga o‘tadi», degan fikrni quyardi.

Ammo hali bunga ancha vaqt bor. Husaynning jig‘iga tegish esa xavfli, shu sababli ayyor Beka o‘z vaqtida esini yig‘ib oldi. Sultonning oyog‘iga yiqildi-da, men bu so‘zlarim bilan sizning g‘ayratingizni qo‘zg‘atib, tezroq. zafarga yo‘llamoqchi bo‘lgandim, deb eridan uzr so‘radi.

– Men xotin kishining kengashiga hech qachon muhtoj bo‘lgan emasmen, – dedi jerkib Husayn.

Shu-shu bo‘ldi-yu, ularning orasi kun sayin sovib bordi.

* * *

Qo‘shin Mashhadgacha hech qanday qarshilikka uchramay bordi. Mashhadga uzoq to‘xtashmadi. Ammo Alisher bir vaqtlar, o‘qib yurgan davrida unga qizg‘in mehr-shafqat ko‘rsatgan kekxa shoirni borib ko‘rishga ulgurdi.

– Martabangiz ulug‘ bo‘lib ketdi, azizim, – dedi shoir mehr bilan.

Shoir juda munkillab qolgan, ammo uning bog‘idagi atirgullar hamon hushbo‘y va ko‘rkam edi. Navoiy o‘ychanlik bilan gullardan birini uzib oldi-da, kekxa shoir bilan sayr qilarkan, uzoq vaqtgacha uni qo‘lida ko‘tarib yurdi. Urush haqida bir og‘iz ham so‘z aytilmadi. Ular bir vaqtlardagidek yana she‘riyat haqida, so‘zning ahamiyati va kuchi to‘g‘risida suhbatlashishdi. Davlat arboblari ham, olim-

lar ham u bilan suhbatlashgan chog'larida gapni beixtiyor she'riyat olamiga ko'chirishlarini Navoiy bir necha bor payqagan edi. Umri bo'yi o'z bog'ida yashab, ijod etgan, keksaygan chog'ida ham sevgini tarannum qilayotgan keksa shoirning u bilan faqat she'riyat haqida so'zlashuvi esa – tabiiy hodisa. Qani endi Navoiyni o'zi ham bir muddat borliqni unutib, she'riyatga berilsa, Alisher bir nafaslik hordiq uchun keksa shoirga minnatdorchilik izhor etdi.

Keyin otiga minib, changi to'zib yotgan ko'chadan o'smirlik chog'larida istiqomat qilgan faqir hujrasi tomon asta-sekin yo'l oldi. Bir vaqtlar ishq tushgan qiz turuvchi hovli yonidan o'tarkan, chuqur xo'rsindi. U qizni o'ylarkan har vaqtdagidek g'azal yozish ishtiyoqi jo'sh urdi.

*Ko'nglim ichra sensan-u ishqing, ne diy holim sengo,
Chun bu yanglig' mahrami rozi nihonim sen mening.*

Alisher bu misralarni ovoz chiqarib o'qidi. Shundan so'ng otning qadam tashlashiga monand bir ohangda g'azal satrlari quyilib kela boshladi va u yetuk ma'noli, pishiq bayt bilan tugallandi:

*O'ldi mehringdin Navoiy, bevafo debsen oni,
Ertagi nozik mizoji badgumonim sen mening.*

O'sha qizga ko'zi tushgandan beri Alisherning qalbi necha bor muhabbat otashi bilan yondi, biroq u hech qachon chuqur va ulkan sevgining baxt sururini to'la totmadi. U o'qtin-o'qtin otasining: «Taqdir sening peshonangga urush va sayohatlar bitgan...» degan so'zlarini eslardi. Darhaqiqat avval yo'qchilik ko'rdi, dunyoni va uning mo'jizalarini o'rgandi, mutolaa qildi, keyin quvg'inlikda darbadar kezdi, nihoyat uyiga qaytdi, endi bo'lsa urush, u o'zini chetga ololmaydi. Xalq baxt-saodati ko'p jihatdan hozir uning harakatiga bog'liq. Navoiy kishilar taqdiri uchun o'z zimmasida mas'uliyat his etardi. Oldda esa, jamiki boshqa ishlardan ustun bo'lib ulug'vor bir maqsad turardi. Alisherning qalbida hali misralarga quyilib tushmagan ulkan she'r daryosi jo'sh urar, guvillar, kuylardi. U shu vaqtgacha yozgan sho'x ehtirosli g'azallari, ahyon-ahyonda biror munosabat bilan bitgan tantanali qasidalari hali olis, yuksak cho'qqiga

tomon qo'yilgan dastlabki qadamlar, unga chiqib borishdagi dastlabki pillapoyalar ekanini bilardi. U jahonga shunday asarlar taqdim etmog'i kerakki, ular qanday yashash lozimligini, hayotning ma'nosi nimada ekanini anglashda kishilarga ko'maklashsin. Buni g'oyat ishonarli qilib ravon so'zlar bilan tarannum etmoq darkor. Bu ish ko'kdan yulduzni uzib olishdek mahol bo'lganida ham u alhatta bunga jazm etmog'i kerak, chunki shoir o'zida buyuk asarlar yaratishga kuch-quvvat his etmoqda. «Nizomiy, o buyuk Nizomiy! Navoiy she'riyat olamining ana shu sheri bilan bellashmog'i kerak. Hamonki ulug' shoir asarlariga javob qilmoqchi ekan, quyida o'ralashib qolmasdan, yuksaklikka intilmoq lozim...» «Xusrav va Shirin», «Layli va Majnun»... Bugun ularning taqdiri o'zgacha. Buyuk Ozarbayjon shoiri kuylagan oshiq-ma'shuqlarning ana shu o'zgacha taqdiri haqida hikoya qilmoq darkor. Shunday yozish kerakki, insonlar qalbiga borib yetsin, kuldirsin va yig'latsin, ularda dahshat va umid, muhabbat va nafrat tuyg'ularini uyg'otsin...

Ana shunday fikrlarga tolgan Alisher oti qadamini tobora jadal-lashtirib, shahar chekkasiga chiqib qolganini ham payqamadi. Kech kirib, salqin tusha boshlagandi. Alisher otga qamchi bosdi. Hade-may, u lashkargohga yetib keldi va otdan tushib, to'g'ri Sul-ton Husayn chodiriga yo'l oldi. Mashhadda o'tkazgan bir necha soat vaqt xotiralari shu lahzada ufqqa bosh qo'yayotgan quyosh bilan birga g'oyib bo'ldi.

* * *

Sultonning amri bilan qo'shin tezda yana yo'lga tushdi.

Ancha ilgari lab ketgan durboshlar Mashhaddan narida dushmaning kichik to'dasiga duch kelishdi. Dushmanlar Husayn qo'shinining yaqin kelib qolganini xayollariga ham keltirmay be-parvo borardilar. Husayn katta harbiy kengash chaqirdi. Durboshlar Yodgorning qo'shini qayerda ekanini xabar qilishdi, shunda Muzaf-farbek bunday dedi:

– Bizningcha, hujumga o'tmoq vaqti yetdi. Biroq, munajjim ne der ekan? Uning fikrini ham bilmoq darkor. Jang qat'iy bo'lg'usi, zero ki tole yulduzi kulib boqqan chog'da o'tlanmoq maqbuldir.

Sulton Husayn Muzaffarbekning soʻzlarini tashvish va toqatsizlik bilan tingladi. U urushlardan charchagan, tinch hayot, toj-taxt kayf-safosidan esa hali qonib lazzatlanmagan edi. Oldinda uni nimalar kutayotganikin? Munajjimni chaqirish buyurildi.

Alisher yigʻilganlarni diqqat bilan bir-bir koʻzdan kechirdi. Yurishlarda chiniquqan, yuzlarini shamol yalagan, zabardast, abjir beklarning jiddiy qiyofasida, koʻzida qatʼiyat va jasorat aks etardi.

– Podsho oliy hazratlari ijozat etsalar oʻz mulohazamizni ayt-sak, – dedi Navoiy.

Alisherning har bir soʻzi jiddiyat va ishonch bilan jaranglardi.

– Sustkashlik qilishdan naf boʻlmas. Munajjim osmon kitobini oʻqib, soʻng uni inson tiliga tarjima qilib, hujum boshlash uchun qulay fursatni belgilaguncha talay qimmatli vaqt oʻtib ketur. Vaholanki, dushman yaqinlab kelmoqda. Nahotki munajjim hali muddat yetgani yoʻq desa, qoʻl qovushtirib oʻtirurmiz?.. Oʻzimizni tigʻ ostiga tashlab berishning foydasi yoʻq.. Munajjimning javobi qanday boʻlishidan qatʼi nazar, biz bundan ortiq kutib turolmaymiz. Imonim komilki, har bir harb kishisi fikrimga qoʻshilur.

Har tomondan uning soʻzini maʼqullagan ovozlari eshitildi. Faqat Muzaffargina Alisherga adovat bilan boqdi. Sulton Husayn hujum fursatini belgilab, munajjim kelmasa ham boʻladi deb buyurgach esa, bek battar gʻazablendi.

Tun sukunatida otlarning kishnashi, qurol-aslahaning shaqirlashi va buyruq ovozlari eshitarildi.

Qoʻshin Chinoron qishlogʻi yaqinida dushman bilan toʻqnashdi. Tong gʻira-shirasida jang maydoni yaqqol koʻrinib turardi. Jangga Husaynning oʻzi boshchilik qildi. Baʼzan u Muzaffar yoki Alisher bilan maslahatlashardi. Koʻnglida Muzaffarga nisbatan shubha uygʻongan shoir ularni yolgʻiz qoldirmaslikka ahd qildi. Ammo hozir Muzaffar harbiy sanʼat qoidalariga binoan toʻgʻri harakat qilardi. Buning ustiga, Husaynning qoʻli baland edi. Navoiy haq boʻlib chiqdi: qoʻqqisidan qilingan hujum dushmani esankiratib qoʻydi. Sulton Husayn bayrogʻini zafar shamoli hilpiratdi.

Tanga-tanga sovut kiygan hushqomat bir otliq qayerda xavf tugʻilsa darhol oʻsha yerda hozir boʻlardir. Sheryurak Musabek jangdan lazzatlanardi. Buning ustiga olgʻa tashlagan har bir qadami uni oʻzi butun vujudi bilan intilayotgani Astrobodga yaqinlashtirmoqda

edi. Yodgorning tor-mor etilgan qo'shinlari chekinib, Husayn qarshisida Astrobodga yo'li ochildi.

Xuddi shu payt bir chopar yelib kelib: «Hirotda isyon!» degan dahshatli xabarni yetkazdi.

HIROTD A QO'ZG'OLON

Hirot anchadan beri notinch edn. Sulton Husaynning mamlakatda tinchlik o'rnataman deb bergan va'dasi amalga oshmadi. Ko'plar yangi urushning sababini bilmas, shuning uchun norozilik kuchayib borardi. Urush uchun esa pul kerak. Sulton Husayn pulni qanday topish kerakligi haqida bosh qotirib o'tirmasdi. Xazina amaldorlariga buyruq qilinsa kifoya, deb hisoblardi.

Husaynning xazinani boshqaruvchi amaldorlari Xo'ja Ubaydulloh, Xo'ja Qutbiddin va Xo'ja Nizomiddin, Baxtiyor sulton va uning kengashchisi Amir Alisherning poytaxtdan jo'nab ketishini kutib turgandilar. Yashirin kengashda ular aholiga yangi soliq solish haqida til biriktirishdi.

Urushlar busiz ham mamlakatning tinkasini quritgan edi. Ammo ochko'z amaldorlar hech kimni ayamadilar: miskar va degrezlar, temirchi va duradgorlar, nonvoy va qassoblar, dehqon va hunarmandlar – hamma o'zining oxirgi chaqasini ularning tubsiz hamyonlariga keltirib tashlashlari kerak edi. Amaldorlar Sulton Husayn nomidan ish ko'rmoqda edilar.

– Jin urgur Husayn boshimizga bitgan balo bo'ldi; bor-yo'g'imizni yeb bitiradi u, – deyishardi onalar, boshi qotgan bolalariga termulib.

Hirotda alg'ov-dalg'ov bo'lmagan kun yo'q edi. Arzimagan narsa g'ala-g'ovurga sabab bo'lardi.

Nima bo'ldi-yu, ko'chalarning birida devor qulab tushib, o'sha yerda o'ynab yurgan bir bolani bosib o'ldirdi va yana ikkitasini mayib qildi. Yurgan yo'lini qon qilib guvalalar ostidan bir mushuk o'rmalab chiqdi. Keksa bir hunarmand qonga belangan sallasini qayta o'rardi.

Fojia sodir bo'lgan joyga alamzada xaloyiq to'plandi. Martning izg'irin kunlari edi. Qonga belangan jonsiz go'dagini qo'liga ko'tarib olgan ona achchiq-achchiq faryod chekardi. Odamlar ora-

sida turgan bir darvesh asabi buzilib ketib, birdan qattiq qichqirib yubordi. U jazavasi tutib chir-chir aylanar, irg'ishlab qichqirardi. Tug'yonga kelgan xaloyiq ham baqira boshladi. Devorning bosib tushishi xalq qalbida to'lib-toshgan qahr-g'azabga yo'l ochganday bo'ldi.

– La'nati devonxona ham bir kunmas bir kun ana shunday qulab tushadi! – deb qichqirishardi qora soqolli allaqanday kishilar, bo'yoqqa belangan uzun, oriq qo'llarini silkitib. Bular bir hafta ichi ishlab topgan bor-yo'q pullarini xuddi shu bugun ertalab soliqqa be-rib yuborgan ko'nychilar edi.

– La'nati amaldorlar hammani xonavayron qildi!

– Qirilib ketkurlar.

Shovqin-suronni eshitib, soqchilar yetib kelishdi. Uzuq-yuluq hayqiriqlarni eshitiboq, bu yerda hokimiyatga qarshi gap bo'la-yotganini anglab, duch kelgan kishini tuta boshlashdi.

Olomon har tarafga tirqirab ketdi, ammo bir necha kishi soqchilar qo'lida qoldi. Bular orasida – asabi endi biroz joyiga tushgan haligi darvesh, shaharning bu qismiga daydib kelib qolgan, beliga zunnor¹ bog'lagan bir butparast va aftini burishtirib yasovulni mazax qilgan o'n to'rt yoshlar chamasidagi bir bola, Musabekning ukasi Salim bor edi. U ulg'ayib, bo'yiga tortgan va juda oriqlab ketgandi. Salim xuddi shu kuni qolgan-qutgan oxirgi qovunqoqini sotib un olgani qishloqdan Hirotga kelgan edi. Xo'jayinlari unga ishonar, hayot muhtojliklari va mashaqqatlarini birga tortishib, Salim ularga o'z o'g'illaridek bo'lib qolgandi. Birga kechirilgan mashaqqatli kunlardek kishilarni bir-biriga yaqinlashtiradigan narsa bormi dunyoda?

Ularning qo'liga o'n yoshlik chog'ida kelgani Salimning esida. Yoshi o'nga to'lgandan boshlab har bir kishidan jon solig'i olinardi. Bola oriq va ushoq bo'lganidan bir yilgacha uni to'qqizda deb yurishdi. Xo'jayinlarining busiz ham ahvoli tang edi: ular soliq yig'uvchi zolimlarni o'zlari boqishga majbur edilar; faqat soliq yig'uvchilar emas, yozuv-chizuv ishlarini bajaruvchi kotiblarni ham, suv taqsimlovchi to'ralarni ham, hattoki hosilning hisobini olib boruvchilarni ham xalq boqardi.

¹ Zunnor – musulmon dinidan boshqa dinga mansub millat kishilari belbog' o'rmiga beliga o'rab yuradigan chilvir.

Ushlanganlarni zindonga olib ketishdi.

Salim bolaligiga borib yig'ladi, ammo qiziqish qo'rquvdan ustun kelib, unda zindonni tomosha qilish ishtiyoqi uyg'ondi.

Uni zindonga olib kirganlarida qiziqishdan asar ham qolmadi. Gavdali, badbashara bir kishi kishi qayerga joylashtirishni ko'rsatardi. Tashqarida ayollar faryodi eshitilardi. Bola-chaqalarini sudrab va ortmoqlab, dod solib erlari ketidan zindon eshigigacha kelgan bu ayollar soliq to'lamaganlarning xotinlari edi. Xalqni yo'ldan ozdirishda shubhalanilgan kishilar qo'llari orqalariga mahkam bog'langan holda keltirilardi. Qoqilib munkigan yoki yiqilgan har bir kishini tayoq bilan savalab turg'izilardi. Kuni bilan hech nima yemagan Salim bu manzarani ko'rib, gandaraklab ketdi va oz bo'lmasa yiqilayozdi. Bordi-yu yiqilsam, meni ham shunday urib turg'izishadi degan fikr yalt etib miyasidan o'tdi-yu, u o'zini tutib qoldi.

* * *

Bu g'alayonning boshlanishi edi, xolos. Xalqning qahr-g'azabi alangalanib, borgan sari dahshatli tus ola bordi.

Bir necha kundan keyin xaloyiq kechki payt devor bosib tushgan yerdan sal narida bir o'tkinchi voiz atrofiga to'plandi. Voiz Payg'ambar (s.a.v.)ning Makkadan Madinaga qilgan safari va uning hukmdorlarga qilgan nasihatlarini to'g'risida uzundan-uzoq qissa aytdi. Keyin tevarak-atrofdagi sodir bo'layotgan voqealar, katta yo'llarda avj olgan bosqinchiliklarga to'xtab, bu beboshliklar halol mehnat qilib yashovchi kishilarning hayotini og'irlashtirib yuborganini ta'kidladi, u o'z va'zini Sa'diyning «Bo'ston»idan keltirilgan: «O'z mamlakatida o'g'ri va qarochilarni yayratib qo'ygan shoh, jangovar shoh emas, xotinchalish» degan mazmundagi bayti bilan tugatdi.

Xaloyiq orasidan kimdir qichqirdi:

– Voizning aytgani to'g'ri! Qani bizning qo'shinimiz? Kimga qarshi jang qilib yurganining tayini yo'q!

– Payg'ambar alayhissalom sultonlarga beva-bechoralarning, och-yalang'ochlarning g'amini yegin, deb tayinlaganlari bejiz emas, – deya gapni ilib ketdi voiz. – O'z shon-shavkatidan boshqani o'ylamaydigan kimsa ulug' martabaga loyiq emas.

Xaloyiq to'plangan joydan nariroqda olomonga qiziqsinib qarab turgan ikkita mullabachcha bir-biriga qarab oldi.

– Iye! Hirotga «G'alayonchilar kitobi»ni olib kelgan voiz shu kishi emasmi? O'zi ham rosa dovyurak ekan! Ammo ochiq maydonda bunday va'zxonlik qilish xatarli, – dedi biri ikkinchisining qulog'iga.

– Xaloyiq tarqagach, oldiga borib, tanho gaplashamiz. Xo'pmi? Bu ishlarning boisi nima, tushunolmay turibman, – derdi boshqasi; u yoshroq va uyatchanroq bo'lib, kiyimi poytaxt mullabachchalari-ning kiyimiga o'xshamas edi.

– Gapingizdan Hirotga yaqinda kelgan ko'rinasiz. Bu yerda anchadan beri ahvol shunday! Har kimning o'ziga yarasha aqli bor, har kim ham o'z aqlim bilan yashasam deydi, halol mehnat qilib topgan pulini soliq yig'uvchilar – to'g'rirog'i qaroqchilar tortib olaman desa, kimga ham yoqardi; ana shu sababdan odamlar bu ahvoldan qutulish yo'lini topish uchun aqlli kishilarning va'ziga quloq solmoqdalar.

– Bunaqada zindonga tushish ham hech gap emas-ku.

– Hamma bahamjihat bo'lib qo'liga tosh olib hamla qilsa, zindonni ham buzib tashlash mumkin...

Bu gaplarni eshitgan yosh mullabachcha darhol atrofga alangladi, chehrasida qo'rquv aks etdi. U yurishlarda ham shuhrat qozonolmay, tinch hayotda ham ishi rivoj topmay, bor budi-shudidan ajralgan bir bekning o'g'li bo'lib, butun umidini qo'li baland hukmdorlar oyog'iga bosh urib, ularga itoatkorlik bilan xizmat qilish orqali biror mansabga erishishga tikkan edi. Unga kimdir «G'alayonchilar kitobi»ni ko'rsatgan edi, shuning uchun u hammadan ham bu kitobni ko'rganimni birov bilib qolmasa edi, deb qo'rqardi.

– Hozir qo'rqqoqlik qiladigan vaqt emas, – dedi kattasi afsuslanib.

U o'rtog'i bilan aloqasini uzmoqchi emasdi, negaki, vaqt-bevaqt undan qarz ko'tarib turish mumkin edi. O'zi esa, ahyon-ahyonda biror munosabat bilan she'r yozsagina ozroq pul ishlardi, ammo bunga o'zining ko'pda xohishi yo'q edi; u shoirlik iste'dodini xasis kishidek ehtiyotlab saqlar, kelajakda shu orqali katta boylik orttirishni mo'ljallardi.

Bunga o'xshash gaplar tez-tez eshitaladigan bo'lib qoldi. Olomon orasida hunarmandlar va dehqonlar soni tobora orta bordi, ular ochiqdan-ochiq norozilik bildirib chiqardilar. Nihoyat qo'zg'olon ko'tarildi.

* * *

Shu kuni bozor g'alati manzara oldi: xalq ko'p, ammo hamma do'konlar berk. Odamlar to'da-to'da bo'lib to'planar edilar. Hammaning chehrasida iztirob, qo'llar go'yo ko'kdan adolat talab etayotgandek g'azab bilan ko'tariladi.

Kuchayib borayotgan g'ala-g'ovur orasida allakimlarning hayqirgani eshutilib qolardi. Bir do'nglik yerda sallasi chang bosib kulrang tusga kirgan, bo'z chophonini yelkasiga tashlab olgan kishi turardi. U haddan tashqari uzun, oriq qo'llarini silkib, olomonga murojaat qildi;

– Musulmonlar, quloq beringlar, men o'z ko'zim bilan ko'rganlarimni gapirib beraman. Uzoqdan kelyapman, cho'l-biyobonlarni kezdin, tog'-toshlardan o'tdim, juda ko'p shoh va hukmdorlarni ko'rdim, hamma yerda o'zboshimchalik hukmron. Ammo men Fors qo'ltig'i qirg'og'ida ko'rgan manzaramdan ayniqsa qattiq ta'sirlandim, G'ovvoslar dengiz qirg'og'iga sho'ng'ib, marvarid qidirishadi, o'zlarini o'limga tikib marvarid olib chiqishadi. Ko'plari qaytib chiqmay o'lib ham ketishadi. Shunchalik zahmat chekib topib chiqqan marvaridlariga savdogar bor-yo'g'i o'n besh darxamdan¹ to'lar ekan. Agar o'sha marvaridlarni g'ovvoslar o'zlari sotsa qanchadan qancha pul bo'ladi, ammo hamma foyda savdogarning cho'ntagiga kiradi, g'ovvoslar esa o'n-besh darxamni olib qolavradi. Axir bunday shayton to'ralarning o'zboshimchaligiga tokaygacha toqat qilaszlar? Axir qachongacha halol mehnat qilish haququqi uchun qo'lingizdagi oxirgi darxam pulni ham soliqqa to'lab kelasiz, Xudo bilsin olinayotgan bu soliqlar qayga ketyapti ekan?

Voizning nutqi tinglovchilarning qalbini o'rtab yubordi. Olomon chunon o'kirdiki shovqini bozor devorlaridan oshib, uzoq-uzoqlarga borib yetdi. Uylarda ayollar dahshatli voqea yuz berishini anglab, o'zlarini yerga otdilar.

¹ Darxam – mayda pul.

Go‘yo havoda uchqunlar o‘t tashib yurganday edi. Bu nutq hali u, hali bu maydonda va‘zxonlik qilayotgan darvishlarning mujmal so‘zlariga o‘xshamasdi. Kulrang sallali kishi so‘zida davom etdi:

– Haqiqat va adolat o‘rnataman degan sultonning o‘zi qani? U sizlarni qo‘y podasidek o‘z cho‘ponlariga topshirib ketdi; shu cho‘ponlar sizlarni yirtqich bo‘rilardan himoya qilishlari kerak edi. Lekin u tayinlab ketgan cho‘ponlarning o‘zi jigar-bag‘ringizni tilka-pora qiluvchi ochko‘z bo‘rilar bo‘lib chiqdi. Qani, qayerda u cho‘ponlar?! Mahkamada o‘tirib olib, sizlarning ter to‘kib topgan pullaringizni hamyonlariga urmoqdalar. Musulmonlar, qarab turmang, borib bu diyonatsiz pastkashlarni u yerdan quvib chiqaring.

Shundan keyin voiz do‘nglikdan tushdi-da, olomonni orqasidan ergashtirganicha dadil qadam tashlab, bozor orqali devonxonaga yo‘l oldi.

Hamma qo‘liga tushgan narsa bilan qurollandi: nayza, tayoq tosh, g‘isht – hammasi asqatadi. Odamlarning ko‘zida g‘azab o‘ti chaqnardi. Olomon to‘lqinday yopirilib borar, endi uni hech narsa to‘xtata olmasdi. Hatto soqchilar ham vaqti-soati yetmaguncha ikki orada qon to‘kmaslikka qaror qilib, chekindi.

Odamlar devonxonaga qarab borishardi. Xachir va otlarda uzoq-yaqindan; kelgan kishilar ham yo‘l-yo‘lakay olomonga qo‘shilishib bordi. Ularning ko‘plari shaharda yuz berayotgan voqealardan xabar topib, qo‘zg‘olonda ishtirok etishga oldindan ahd qilib kelishgandi.

Xaloyiq devonxona oldida g‘uj bo‘lib, beklarni chaqira boshladi:

– Hoy, itlar, chiq bu yoqqa! Na Xudodan qo‘rqasan, na xalqdan uyalasan, badbaxtlar!

Devonxona darchasidan bir necha quti o‘chgan bashara ko‘rindi-yu, shu zahoti binoning ichkarisiga kirib g‘oyib bo‘ldi. Ular ichida hammadan ko‘ra Xo‘ja Ubaydulloh darchaga yaqinroq keldi. Xo‘ja chap ko‘zining ko‘rligi bilinmasin uchun kattakon sallasining pechini ko‘ziga tushirib olgandi.

– Chiq bu yoqqa, bir ko‘zli shayton, u ko‘zingni ham o‘yib olamiz!

Devonxonaning eshiklari taqa-taq berkitib qo‘yilgandi, biroq bir necha yuz chog‘li olomon siquviga nima ham bardosh bera olardi deysiz? Bir qism olomon darvozani ochish bilan ovora ekan, qolganlar darchalarni toshbo‘ronga ola ketdi.

Nihoyat darvozalar ochilib olomon ichkariga yopirilib kirdi. Hovliga birinchi bo'lib kirganlar baland bo'yli bir kishining bukchayib, yuzini kimxob to'ning yengi bilan to'sib olgan holda ko'zni shamg'alat qilib, olomon orasiga aralashib ketmoqchi bo'layotganini payqab qolishdi. Uning jussasi tanish ko'rindi: o'ziga bino qo'ygan Xo'ja Ubaydullohning Hirot ko'chalaridan otda kekayib o'tganini kim ko'rmabdi, deysiz!

Olomon orasidan allakim:

– Ur makkorni, tilka-tilka qil! Ko'zim sutilib oqsin agar shu Xo'ja Ubaydulloh bo'lmasa! – deb qichqirdi-da, yugurib borib, chap qo'li bilan xo'janing betini ochdi, g'isht ushlagan o'ng qo'li bilan esa, qulochkashlab uning basharasiga soldi.

Sulton Husayn hali jang hovuridan tushmagan edi. U Hirotidan kelgan choparni egnida sovuti, qo'lida qilichi bilan qarshi oldi. Qo'zg'olon haqidagi xabarni eshitarkan ko'ksida g'azab otashi yondi. Xabarni yozgan vazir davlat xazinasi binosiga bostirib kirgan xalqqa qarshi sultonning g'azabini alangalashga tirishgandi. U qo'zg'olon ko'targan xalq Ollohning qahriga duchor bo'lsin, deb iltijo qilgandi, biroq xalqning gunohi ko'pirtirib yozilgan ushbu xabardan ham amaldorlar o'zboshimchalikni haddan oshirib yuborganliklari va xalqning g'azabiga ma'lum asos borligini payqasa bo'lardi.

Hozir Sulton Husayn Hirotga qaytolmas, urushning qanday tugallanishi qo'shinga o'zi sarkardalik qilishiga bog'liq edi.

– Bu masalani biryoqlik qilmoq uchun Hirotga faqat Amir Ali-shernigina yubormoqlik mumkin. Ayriliq naqadar og'ir bo'lmasin, o'zga ilojimiz yo'q, – dedi Husayn.

Alisher Hirotidan kelgan xabarni bir necha topqir diqqat bilan o'qib chiqdi. O'qigan sari ko'zi o'ngida qo'zg'olon sabablari tobora yaqqolroq namoyon bo'ldi.

– Odami ersang demagil odami, onikim yo'q xalq g'amidin g'ami. – Husaynga bir necha bor aytgan bu so'zlarini bu safar Navoiy g'azab bilan takrorladi.

Navoiy qalbining chuqur bir yerida amaldorlarning tobora ochko'z va tamagir bo'lib borayotganiga Husaynning o'zi sababchi deb hisoblar, ammo buni aytib bo'lmasdi. Sultonga xalqparvarlikda namuna ko'rsatish orqaligina ta'sir etish mumkin edi.

– Bir necha badnafs, chirkin maxluqlar ochiqdan ochiq xalqni talamoqdalar. Bunda ular sizning nomingizdan harakat qilib, sizga qarshi xalqning g‘azabini qo‘zg‘atmoqdalar. Ular – sizning dushmanlaringiz.

G‘azabdan tutoqib ketgan Husaynning o‘tkir tishlari ko‘rindi, u hozir aybdor qo‘liga tushsa naq g‘ajib tashlaguday edi. Amaldorlari xalqni talaydimi-yo‘qmi bu unga mutlaqo baribir, – unga pul kerak, pulni qayerdan oladilar, bu bilan uning ishi yo‘q. Ammo qo‘zg‘olon-chi? Qo‘zg‘olon ko‘tarilishida aybdor bo‘lganlarning hammasi darhol jazolansin! Kim bo‘lishidan qat‘i nazar! Husayn bu ishni Alishergagina ishonib topshirish mumkinligini tushunar, chunki xalq o‘rtasida shoirning e‘tibori naqadar balandligini bilardi. «Yuksak aql va katta qalb egasi, – deb o‘ylardi u Alisher haqida. – Bu ikki hikmatning bir kishida mujassam bo‘lishi kamdan kam uchraydi. Alisher bu mushkul ahvoldan qutulish yo‘lini topadi».

– Durust, lozim topgan barcha tadbirlaringizni yozing. Muhr chekurmiz.

Alisherning Hirotda jo‘nashini eshitgan Muzaffarning dimog‘i chog‘ edi. Navoiy esa, Husaynga hech kimning maslahatiga kirmay, o‘z bilgicha harakat qilishni tayinladi.

– Astrobodni birinchi marta zabt etayotganimiz yo‘q. – dedi Husayn, – bu dargohda jang qilgan yillarimiz xotirda. Yo‘ldagi har bir tosh bizga tanish, shaharning o‘zida esa, talaygina ishonchli kishilarimiz bor, ular qo‘shinimizga ko‘maklashadi. Hozir eng muhimi – Hirotni tinchitish. Ildamroq jo‘nay bering. Ishonchli kishilar kuzatib borishadi.

Tong yorishmoqda. Imom bomdod namozini o‘qimoqda. Jang maydonida butun qo‘shinning namoz o‘qish manzarasi tantanali va allanechuk dahshatli.

Namoz tugadi. Minglarcha navkar o‘rnidan turar ekan, xuddi shamol guvillab o‘tganday bo‘ldi. Ertalabki g‘ovur-g‘uvur boshlandi. Ba‘zilar quollarini tozalar, yoy o‘qiga pat taqishar, ba‘zilar otlarga yem solishardi.

Chodirlardan birida yarador navkar yotardi. Uning boldirlaridan hali-hozirgina yoy o‘qi chiqarib olindi. Og‘riqning zo‘ridan u ingrab, to‘lg‘anardi; o‘qning qirralli temir uchi boldir go‘shtiga kirib ketgandi. Tabib o‘qning go‘sht orasidan chiqib turgan yeriga mo-

hirlik bilan mis naycha soldi-da, yaraga botirdi, so'ng o'q bilan qo'shib, ohista sug'urib ola boshladi. Navkar badtar ingradi, ammo o'q chiqqa boshladi. Naycha o'qning qirrasini o'z ichiga olib, silliq sirti bilan uni tanadan ajratgan edi. Tabib ko'p mashaqqatlar chekib, nihoyat o'qni chiqarib oldi. Xizmatchilardan biri yarani epchillik bilan bog'ladi, navkar o'rnidan turishga urindi.

– Hoy shoshmang, hazir bo'ling... – deb qichqirdi tabib.

Shu payt chodirga kiraverishda:

– Musabek qayerda? – degan ovoz eshitildi.

Yarador o'rnidan irg'ib turdi-da, tabibning hay-hayiga ham qu-loq solmay, oqsoqlanganicha eshikka otildi.

– Musabekni kim chaqiryapti? – deb qichqirdi yarador. – Bu yerdamen. Eh, la'nati o'q. Kelib-kelib oyoqqa tekkanini ayting! Zarari yo'q, endi tuzalib ketadi. Kim yo'qlatgan ekan?

– Muzaffarbek hazratlari Amir Alisher janoblarini Hirotga kuza-tib borish uchun bir to'da soqchi tayinladilar. Shu soqchilarga bosh bo'lishni sizga topshirdilar.

– Bunga tegmanglar, yarador! – deb dod soldi tabib, gavdasi bilan Musabekni to'sib.

– O'z holimga qo'ying, men soppa-sog'men! – dedi Musabek. – Ot mina olamen, xo'sh, yigit kishiga tag'in nima kerak?

Musabek Navoiy bilan suhbatlashishni orzu qilar, shoirga qattiq ixlos qo'ygandi. Uning o'zi ham yashirincha she'rlar yozib yurar, vaqti bilan ularni Amir Alisherga ko'rsatishni o'ylardi.

Muzaffarbek esa, Musabekni o'z odamim, deb hisoblab, unga raqibini kuzatib borish vazifasini topshirmoqda edi.

Muzaffarbekning ko'ziga Navoiy tobora yomon ko'rinib borardi. U Alisherning hech qanday mansab-lavozimga ixlosi yo'qligini tushunar, shunga sari shoir, Muzaffarbek nazarida badtar xavfliroq bo'lib tuyulardi. Sulton Alisherga qattiq ishonar va uning ta'sirida Muzaffardan yuz o'girishi mumkin edi. Mansabparast bek Navoiydan qutulish yo'lini izlardi, lekin uni shunday yo'qotish kerakki, o'zi shubhadan chetda qolsin. Navoiyning urushda halok bo'lishi ehtimoldan uzoq, chunki u jangda bevosita ishtirok etmaydi. Qo'z-g'olon avj olgan Hirot esa boshqa gap. Sulton Husaynning muhr-dorni poytaxtga jo'natish haqidagi qarorini eshitgan Muzaffar shuning uchun xursand edi.

– Yo‘lda hech qanday xavf-xatarga uchramassizlar, – dedi u safar oldidan Musabekka. – Sulton qo‘shini o‘tgan hamma yerda osoyishtalik barqaror, hamma bizga xayrixoh, ammo Hirot... Tushundingmi gapimni. Amirning boshiga tasodifan biror g‘isht kelib tegib, shoirni hayotidan, bizni esa nuridiyamizdan mahrum etishi mumkin, – dedi Muzaffarbek ma‘nodor qilib. – Biz ishonchli soqchilar tanlayapmiz, ammo bordi-yu, o‘shanday baxtsizlik yuz berguday bo‘lsa, hech kim aybdor bo‘lmaydi.

Musabek Muzaffarning niyatini tushundi, ammo bek qattiq yanglishgan edi, butun qo‘shinda Navoiyga Musabekdan ko‘ra so‘diqroq kishini topish mahol edi.

Husaynning oldidan ketarkan, Navoiy hayajonlanardi. U o‘zi yo‘qligida Husaynning biror nojo‘ya ish qilib qo‘yishidan cho‘chir, ammo hozir Hirotga borishi undan ham muhimroq ekanini bilardi. «E-e, bahodirning zarbi ham shiddatli bo‘ladi, bir hamla bilan ag‘daradi qo‘yadi, – deb xayolidan kechirdi u Husayn haqida o‘ylarkan: – Harbda unga o‘rgatgulik narsa yo‘q, sizens ham o‘n ikki yil kurashgan, maqsadiga erishgan. Ammo Hirot-chi... Xalqning sultonga ishonchi qolmasa, barcha harakatlari uch pul. Hali Sulton aql-idrok bilan ish tutar ekan, xalq farovonligi uchun lozim bo‘lgan jamiki tadbirlarni ko‘rmoq kerak...»

Navoiy Musabekka tikilib qarar ekan, uning bundan yarim yil muqaddam Murg‘ob yoqasida turgan Sulton Ahmad qo‘shiniga Abusaid o‘ldi degan xabarni yetkazgan o‘sha navkar ekanini tanidi. «Dovyurak navkar, rostgo‘y yigit», – deb dilidan o‘tkazdi Navoiy, uning tik boquvchi qora ko‘zlariga ko‘zi tusharkan, Alisher bu navkar bilan bir necha bor suhbatlashib, har safar ham bama‘ni javoblar oldi. Musabek ayniqsa harb ishlarini yaxshi bilardi.

– Yodgor Astrboddan quvilganidan so‘ng qo‘shinimizning orqa tarafiga qarab yo‘l solsa-chi? – deb so‘radi suhbatlardan birida Navoiy.

– It hech qachon yo‘lbars va sher bosgan izdan yurmaydi, – deb qiziqqonlik bilan javob qildi Musabek. Keyin o‘ychanlik bilan qo‘shib qo‘ydi: – Agarda o‘zimiz ichimizdan bironta o‘shanaqa it chiqib qolmasa.

«Aqlli va sofdil yigit, – deb xayolidan o‘tkazdi yana Alisher. – Qani endi uni bir umr yonimda olib qolsam».

Bir kun kechqurun Navoiy Hirot yo'lida Musabekning qadimgi bir qo'shiqni aytib borayotganini eshitib qoldi:

*Sodiq tulporim ayyor!
Qamchi ko'tarsang bir bor
O'tga kirishga tayyor.
Tulporimning tengi yo'q.
Xavf-xatardan ko'nglim to'q.*

Bu qo'shiqni Hoshim bobo ko'p aytguvchi edi. Navoiy yigitni cho'chitib yubormaslik uchun, uzoq vaqt jimgina tingladi. Yigit qo'shiqni aytib bo'lgach:

– Bu qo'shiqni kimdan o'rgangansiz? – deb so'radi.

Musabek og'ir xo'rsindi:

– Bu qo'shiqni menga yetti iqlimda tengi topilmaydigan bir qiz aytib bergan. Men u qizga bo'lgan muhabbatimni urushga almashdim. Shaharlarni urushib qo'lga kiritilganidek, muhabbatga ham kurashib erishmoq kerak deb o'yladim. Yillar o'tib boryapti, men esam, hamon unga yetisholmaymen. Mana, hozir ham Astrobod sari yurar ekanmiz, sevgilimni topa olarmikanmen, u meni kutayotganmikan. O'zi eson-omon bormikan, degan tashvishli o'ylar yuragimni o'rtamoqda edi. Men uni Abusaid qo'shinida xizmat qilayotgan chog'imda Astrobodda uchratgandim. O'shanda u o'n besh yoshda edi, oradan sakkiz yil o'tdi. Ammo mening sovutim va otimdan bo'lak hech nimam yo'q edi. Men navkarmen, kasbim – urush. Sulton Husaynning kuch-qudratiga ishonganimdan Abusaid qo'shinidan ketdim. O'shandan beri darbadarmen, jang qilib, visol damini orziqib kutamen. Balki baxtim kulib boqadigan kun ham kelar. Uning o'zi menga: «yigitning sarasi jangda bilinadi» deb aytgan.

– Baxtingiz kulib boqgusi, – deb javob qildi Navoiy. – Shu orziqib kutishning o'zi bir baxt emasmi? – Bu so'zlar Musabekning ko'ngliga yoqib tushdi. Hordiq chiqarib bo'lgach, yana yo'lga otlanarkanlar, Musabek ularni o'zicha takrorladi. Ertasi kuni erta bilan Hirotga kirib borishlari kerak edi.

Navoiy esa, bu suhbat haqida, dovyurak navkarning astrobodlik qizga bo'lgan muhabbati to'g'risida uzoq o'ylab bordi, keyin uning fikrlari Nizomiyning «Layli va Majnun» dostonida tarannum etil-

gan va o'z xayolini anchadan beri band etgan ulug' sevgi haqidagi dostonga ko'chdi. Ammo Navoiy faqat sevginigina kuylab qo'ya qolmoqchi emasdi. U, kishilardagi his-tuyg'ularni qadrlamoq kerak, odamlar qalb sadosiga quloq solmoqlari lozim, kishidagi hissiyotni o'ldirish – uning o'zini o'ldirish bilan barobar, degan fikrlarni ilgari surmoqchi edi. U o'z qahramonlarini sevar, ularning jonli qi-yofasini yaqqol ko'rib turardi. Ular haqida o'ylarkan, o'sha zahoti she'r misralari quyilib kelardi. Eh-he, hali bunday katta asar yozish uchun yana qancha yo'lni bosib o'tish kerak! Navoiy faqat «Layli va Majnun» dostonini yozish bilangina cheklanmay, Nizomiyning besh dostoniga besh doston bilan javob bermoqchi edi. Ammo qachon? Musabek bilan sevgi haqida qilingan suhbat qalbining chuqur yeridagi mana shu o'y va orzularni qo'zg'atib yuborgandi.

Poytaxtga muhim topshiriq bilan borayotgan yirik davlat arbobining o'ylari shu paytda sevgi haqidagi fikr va g'azallar bilan to'la deb kimning xayoliga kelardi deysiz!

Poytaxtga yaqinlashgan sari Hirotdan kelayotgan yo'lovchilar, otliq va karvonlar tez-tez uchray boshladi. Navoiy yuk ortilgan bir necha tuya oldida pastakkina ot minib borayotgan ulug'sifat keksa bir kishiga murojaat qildi:

– Otaxon, Hirotda nima gaplar bor?

– O, taqsir, – dedi otliq ehtirom bilan qo'lini ko'ksiga qo'yib, – poytaxtda hech kimning tinchi qolmadi, Men uzoq yurtdan mol olib kelayotgan edim, shahardagi g'ala-g'ovurni eshitib, orqamga qayta qoldim. Halol savdogar hozir bu yerda tirikchilik qilolmaydigan ko'rinadi. Hirot hunarmandlari g'azabga kelib, amaldorlarning dodini berishyapti. Mana, gunohdan nariroq bo'lay deb qaytib kel-yapmen. Mening molim hech qayerda kasod bo'lmaydi.

SULTONNING FARMONI

Butun Hirotga, Amir Alisher sultondan farmon olib kelibdilar, degan xabar tarqaldi. Do'konlar berk, ko'chalar suv quygan-dek jimjit. Odamlar uy-uylariga yashirinib olishgan. Olomon xazinaga bostirib kiringach, shahar ma'muriyati keskin chora ko'rib, qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostirishga kirishdi. Qurolli soqchilar qo'zg'olon qatnashchilarini va qo'zg'olonga xayrixohlikda

gumon qilingan kishilarning hammasini zindonga tashladilar. Hokimiyat tepasida turganlar qat'iy ishonch bilan, endi qo'zg'olon takrorlanmaydi, deb aytolmasdilar, chunki har bir xonadonda norozilar topilardi.

Juma kuni ertalab jarchilar juma namozidan keyin jomeda sultonning muhrdori va o'ng qo'l vaziri Amir Alisher va'z aytadilar deb xabarladilar. Ertalabdanoq odamlar ko'chalarda to'da-to'da bo'lib oqa boshladi. Shahar bayram tusini oldi. Ammo keskin xitoblar, g'azabnok boqishlar hali xalqning g'alayon kayfiyati tamom bosilmaganidan, arzimagan bir noo'rin harakat yoki nojo'ya aytilgan bir og'iz so'z yana qonli to'qnashuvlar keltirib chiqarishi mumkinligidan dalolat berardi.

Hirotda qashshoqlarga hech qachon bunchalik to'lgan emasdi: juldur kiyimlarga o'ralgan, oyoq yalang, boshyalang, soch-soqoli o'sib ketgan qashshoqlar, oriq qo'llarini havoga cho'zib, ovozlari boricha duo o'qirdilar. Ishga o'rgangan qo'llarini ko'ksiga qovushtirgan ustalar olomon ichida ulug'sifat vazohatlari va durustroq liboslari bilan ajralib turardilar.

Hirotda shahar atrofida dehqonlar ham kelishgandi. Ular tuya, eshak va otlarda ko'chaning o'rtasidan asta-asta borishardi. Olomon orasida Yodgor tarafdorlari – xoinlar ham bor edi. Ular ataylab xalq o'rtasida nizo urug'ini sochishardi. Ana shunday xilma-xil, ola-shovur olomon odamga to'lib-toshib ketgan jomega yo'l olardi.

Qaddi-qomati kelishgan, o'rta bo'yi, egnida odmi chopon, kalta qora soqoli yuziga hoshiya bo'lib tushgan kishi minbarga chiqishi bilan xalq tinchlandi. Bu Navoiy edi. U to'plangan kishilarga, ularning adovat aks etib turgan tashvishli, intizor chehralariga diqqat bilan boqdi va ushbu daqiqalarda ko'p narsa hal etilmog'i kerakligini yaqqol fahmladi. Xalqning qalbida sultonga ishonch uyg'otmog'i kerak, hozir faqat shugina xalq baxti-saodati yo'lida qilinadigan boshqa ishlarga yo'l ochib beradi. U sukut etdi, yig'ilganlarga razm soldi-da, keyin bir maromda vazmin so'z boshladi:

– Men Hirotda Sulton Husayn Boyqaro hazrati oliylarining amri bilan to'ppa-to'g'ri jang maydonidan keldim. Ulug' sulton o'z fuqarolarini baxtiyor va badavlat qilmoqchilar; adolat yo'li bilan mamlakatni gullatib-yashnatmoqchilar; yordamga muhtoj bo'lgan har bir kimsaga ko'maklashmoqchilar.

Jomening gumbazi ostida Navoiyning soʻzlari tantanali jaranglardi. Bu soʻzlar uning sulton nomidan xalqqa qarata aytgan oʻz fikrlari, orzusi edi. Navoiy bir lahza jim qoldi, xaloyiqni koʻzdan kechirdi-da, yana soʻzida davom etdi:

– Poytaxt osoyishtaligini kim buzdi, xoʻsh? Bu gʻalayonlarning chiqishiga kim aybdor? Oʻz mansabiga nomunosib boʻlgan davlat arboblari. Sulton hokimiyati shunday bir binoki, uning muhtasham gumbazi ustunlarga tayanib turadi. Bordi-yu bu ustunlar chirigan boʻlsa, holiga voy.

Navoiy biroq qizishib, ovozidagi avvalgi xotirjamlik oʻrnini ehtiros egalladi:

– Hirotga gʻamxoʻrlik qilish vazifasi topshirilgan kishilar talovchilar boʻlib chiqdilar. Xalq farovonligi yoʻlida xizmat qilish oʻrniga ular oʻz hamyonlarini toʻldirish payiga tushib ketdilar. Davlat ishlarida adolatparvarlik bor, zolimlik bor: yerni toʻngʻiz kovlagani boshqa-yu, dehqonning chopgani boshqa. Dehqon yerni chopib ekin qiladi. Toʻngʻiz esa, ana shu ekilgan ekinni poymol etadi. Hirot amaldorlari xalqqa notoʻgʻri soliq solib, zoʻr jinoyat qilganlar. Ular bamisoli chigirtkaday yoʻllarida duch kelgan narsani yeb bitirishdan toymaydilar. Buning uchun ular qattiq jazolanurlar. Xalq ularning nomini bilib olsin. Ular Xoʻja Ubaydulloh, Xoʻja Qutbiddin, Xoʻja Nizomiddin Baxtiyorlardir.

Kishilar chehrasi quvonchdan porladi.

– Sultonning maqrabi bizga xushxabar olib kelibdi!

– Amir Alisherning umrlari uzoq boʻlsin!

Har tarafdin quvonchli xitoblar yangradi. Alisher qoʻlini koʻtardi, oraga chuqur jimlik choʻkkach, Sulton Husaynning farmonini oʻqib berdi:

– «Poytaxtimiz Hirot shahrining jamiki ahli-moʻminlarigʻa yetib maʼlum boʻlgʻaykim, biz, ulugʻ Sulton Abdulgʻoziy Husayn Boyqaro soʻzimiz bu durur...» – deb boshlanardi farmon.

Soʻng unda hamma notoʻgʻri soliqlarni bekor qilish, aybdorlarni jazolash, qoʻzgʻolon ishtirokchilarini ozod etish vaʼda qilingandi. Farmonning oxirgi soʻzlarini shodiyona olqish sadolari bosib ketdi. Navoiy oʻqib boʻlgach, qogʻozni baland koʻtardi-da, atrofga nazar tashladi. Uning diqqatini boshiga koʻk salla oʻragan, oppoq soqolli, novcha, oriq bir chol jalb etdi:

– Haq hammavaqt – yerda ham, ko‘kda ham joyini topadi! Mirza yigit, kekxa bo‘lsam ham qarshingizda bosh egib ta‘zim qilamen!

Shu oddiy hunarmand cholning ta‘zimi unga sultonning ta‘zimidan ham ziyoda bo‘ldi, ko‘nglini tog‘day ko‘tardi.

Hirotda osoyishtalik o‘rnatildi. Xalq quvonchli kayfiyatda Hirotda ko‘chalari bo‘ylab uy-uylariga tarqala boshladi. O‘zini ayniqsa baxtiyor his etgan kishilar orasida Musabek ham bor edi; u o‘ziga shunchalar e‘tibor bilan qaragan Amir Alisher uchun lozim bo‘lsa jonini ham ayamaslikka ont ichdi. Buning ustiga, Musabek shu kuni ukasi bilan uchrashdi. Salim o‘sha kuni uni zindonga tashlaganlaricha ham bo‘lmay, nazoratchining ko‘zini shamg‘alat qilib qochib qolgan ekan. U jomeda yig‘in bo‘lishini eshitib, shu tarafga yuguribdi va Musabekni bir ko‘rishdayoq tanib olibdi. Aka-uka endi ajralmaslikka ahd qildilar. Musabek Amir Alisherdan ukasini birga olib ketishga ijozat so‘radi.

– Ziyrak va chaqqon bola, durboshlik ishlarida asqatadi.

«BOG‘I ZOG‘ON»GA TUNDA BOSIB BORGAN MA‘QUL

Xalq sultondan mamnun edi, ammo ko‘pgina amaldorlar qalbini g‘azab nishtari jarohatladi. Mansabdan tushirilgan amaldorlarning urug‘-aymog‘i ko‘p bo‘lib, ular orasida talaygina beklar bor edi. Beklar ko‘magidan ajrab qolish xavfli edi, chunki mamlakatning harbiy qudrati shular qo‘lida edi.

Yodgor Mirzoni tor-mor etib, tezda Hirotda qaytgan Sulton Husaynni xalq shodiyona bilan qarshi oldi. Ammo alamzada amaldorlar yashirincha Yodgor bilan aloqa bog‘lar, o‘zlarining unga sodiqliklari va uni qo‘llab-quvvatlashga rozi ekanliklarini izhor etib maktublar yo‘llar edilar.

Hirotdan karvon bilan borayotgan savdogarlar qiyofasida talaygina yollanma navkarlar jo‘natildi. Yodgorga ko‘mak tariqasida yuborilgan bu navkarlar uni yaxshi qo‘riqlanuvchi katta yo‘llardan emas, pastqam so‘qmoqlardan Hirotda boshlab kelishlari kerak edi.

Qo‘qqisdan shahar dushman qurshovi ichida qoldi. Yodgorning qo‘shinlari poytaxtga yaqinlashib keldi. Bu xabar Husaynning qulog‘iga yetganda, shahardan chiqiladigan birgina yo‘l ochiq qolgan. Sulton Navoiyni o‘z huzuriga chaqirtirdi.

Yoz payti. Asta-asta kech kirib kelayotir. Saroy bog'idagi darraxtlar qimir etmaydi. Husayn Alisherni soya-salqin xiyobonga boshlab, hayajon bilan gapira ketdi.

– Hozirgina bizni voqif etishdi: Yodgorning qo'shinlari uch tomondan Hirotni o'rab kelayotganmish. Beklarimiz orasida xoinlar bor ekan. Ular yo'ldagi soqchilarni olib tashlab, Yodgorni ustimizga boshlab kelishibdi. Biz hozir faqat janubi g'arbiy darvozadan chiqib ketmog'imiz mumkin. Sustkashlik qilsak, ehtimol, bu yo'ldan ham mahrum bo'lurmiz. Ammo men qo'rqayotganim yo'q. Qilichimning tig'i yaraqlab, butun jahonni yoritgan. Hirotning o'zida jang qilishim mumkin. Qamalga ham bardosh bera olarmiz, deyman. Ammo shunday qilishga arziydimi? Hamma gap shunda. Ana shu masala xususida siz bilan kengashsak degan edim. – Navoiy darhol javob qildi:

– O'zim ham beklaringiz xoinlik qilmasalar deb gumonsirab yurardim. Ammo xalqning mehr-muhabbati bir to'da qabih sotqinlarning nafratidan ming chandon afzaldir. Hozir qay yo'sinda harakat qilmoq kerak deysizmi?.. Menimcha qamalda qolgandan ko'ra, qamal qilgan durustroq. Hoziroq Hirotdan chiqib jo'naymiz, bizning shoshilinch harakatimiz dushmanda «ular kuchsiz ekan» degan taassurot qoldiradi. Biz esa, kuchlarni to'plab, qulay fursatni tanlaymiz-da, unga uzil-kesil zarba beramiz.

– Avlodimiz sha'niga isnod keltirayotgan Yodgorning boshini tezroq yanchib tashlasam deyman. Qaroringiz ma'qul. Beklarni kengashga chaqiring, ammo ularning hech biri ne boisdan chaqirilayotganini bilmasin.

Beklar kengashga yig'ilganlarida ko'k yuzida dastlabki yulduzlar miltillay boshlagan edi. Husayn ularni boshdan oyoq yarog'aslaha taqib qilichiga suyangan holda qabul qildi. Husaynning libosini ko'rib, hamma bir-biriga qarab oldi. Husayn yig'ilganlarni diqqat bilan nazardan o'tkazdi-da, uchta yirik lashkarboshisi yo'qligini darhol payqadi.

– A-ha! – qichqirdi u. – Itlar dumlarini qisib, yangi xo'jayin huzuriga qochib qolibdilar-da!

Keyin Husayn beklarga ularni ne xususda chaqirtirganini aytdi-da, so'zini shunday deb tugatdi:

– Sizlarga aytadigan gapimiz shu: kimki bizga sadoqat bilan haq-halol xizmat qilar ekan, jamiki o'ljamiz va erishgan shon-

shavkatimizni insof bilan baham ko'rishimizga imoni komil bo'lsin. Kimda kim bizga inonmas ekan, hoziroq dargohimizdan chiqib ket-sin. Mayli, javob, biz hech kimdan qo'rqmaymiz!

Shunda Husaynning otasini ham yaxshi biladigan, bir mahallar ularning uylarida qurilgan bazmlarda ko'p ishtirok etgan keksa bir bek oldinga chiqdi-da, dedi:

– Sadoqat bilan xizmat qilmoqqa qasamyod qilamiz. So'zimiz-ning ustidan chiqmasak, kalomullo ursin. Ishonmasangiz, mana qi-lich. – Bek necha-necha dushmanning boshini tanidan judo qilgan og'ir qilichini yechib, sultonga tutdi. – O'ldiring bizni.

Yig'ilganlar orasida Muzaffarbek ham bor edi. U dard-dunyosi qorong'i, ma'yus turardi. Vujudini bir-biriga zid tuyg'ular chulg'agan. Navoiyga bo'lgan xusumati ortgan. O'zboshimcha bek-larni jazolab, qo'zg'olonni bartaraf qilgan Navoiy el orasida tanildi. Endi uni xalq «oliyhimmat», «yetuk inson», «fazilatlar makoni», «aql chirog'i», «ko'ngillar malhami» va «hayot bo'stoni» deb atay-di. Nihoyat, kamtar Alisherning bu ardoqlarga befarq qarashi Mu-zaffarbekni badtar g'azablantirardi. Alisher kibrlanib, kekkaysa u quvongan bo'lardi. Ikkinchi tomondan, Muzaffarbek Husayndan aj-ralmoqchi emasdi. Shuncha yillar birga bo'lishdi, birga jang qilishdi. Muzaffar Husaynga halol xizmat qildi, sulton ham o'z va'dasining ustidan chiqdi: barlos begi Hirotda yaqinidan bir necha bo'lak ser-hosil yerlar oldi, qasrlar qurdirib, bog'-rog'lar barpo eta boshladi. Yodgor bilan boshlangan urush ishning beliga tepdi. Muzaffarbek bu isyonchidan nafratlanar, uning uzil-kesil g'alaba qilishiga ishon-masdi; Husayndan ajralishni istamaganligining boislardan biri ham ana shu edi.

Muzaffar dadil turib qasamyod etdi.

Bir soatdan keyin Husayn qo'shinlari tun pardasi ichida Hirotni tashlab chiqqa boshlashdi.

– Yodgorni bilamen. Bu mug'ombir tantiq shahzoda Hirotda uzoq turolmaydi, – derdi Husayn oldinda borayotgan otliqlarning do'pir-do'piriga quloq solarkan. Sulton pishqirib borayotgan otning jilovini tortib, Navoiy tomonga egildi-da, so'zida davom etdi: – U mayx o'rlik va talonchilikni kasb qilib olgan ojiz va ochko'z shaxs.

– Bunday odam davlat tepasida turmasligi lozim, – dedi Navoiy ishonch bilan.

on Husayn o'z qo'shini bilan Maymana mavzeyida chodir
Durboshlar tez-tez Hirot tomonlarga borib qaytishardi. Ora-
dan ko'p o'tmay, Yodgor Mirzo o'zini sulton deb e'lon qilganligi
ma'lum bo'ldi; uning taxtga chiqishi zo'r dabdaba bilan bayram qi-
lindi. Bundan xabardor bo'lgan Husayn tutoqib ketdi, ammo Navoiy:

– Jangga otlanishga yana biroz sabr qilmoq lozim. Yodgorning
hukmronligi nima oqibatlariga olib kelishini el-yurt o'z ko'zi bilan
ko'rsin, – deb uni bosdi.

Yodgor Mirzoning o'zini sulton deb e'lon qilganini eshitgan
Muzaffarбек tamomila boshqacha yo'l tutdi: u hamma yerda, Hi-
rotni zudlik bilan qamal qilish kerak, «ishni paysalga sola ber-
sak mag'rurlanib ketgan dushman bizni qo'rqqoqa yo'yadi» deb
ta'kidladi. Qalbining chuqur yerida esa, o'zi Yodgorning hokimiyati
chindan ham qat'iy qaror topsa, uning tarafiga o'tib keta qolsammi-
kan, deb ikkilana boshladi.

Kunlarning birida Musabek ayg'oqchilikka borib keldi.

Tong chog'i edi. Musabek shiddat bilan sultonning xobgohiga
yaqinlashdi-da, eshik oldida turgan eshik og'aga tezlik bilan sul-
tonni ko'rishi zarur ekanini aytdi. Egri qilich va uzun xanjar taqib
olgan bahaybat gavdali eshik og'a:

– Kirgizmaymen, – deb ostonada turib oldi.

– Qaytib ketgandan ko'ra janozangni o'qib qo'ya qolaman, –
dedi Musabek g'azablanib. – Bir lahza kechiksak butun ish rasvo
bo'lishi mumkin.

– Ilojim yo'q, – deb takrorladi eshik og'a. – Ertalab jahongir-
ning oldilariga eng avval Muzaffarбек kiradilar.

Bu gapni eshitgan hamon Musabekning ko'zlariga qon quyil-
di: u anchadan beri, Muzaffarбек xoin emasmikan, deb gumonsirab
yurardi. Agar shu payt Navoiy kelib qolmaganda, kim biladi deysiz,
eshik og'a bilan bo'layotgan bu suhbatning oqibati nima bo'lardi.

Osmonning yarmini tong yog'dusi qopladi, muazzin minoraga
chiqdi. Tezroq kirish kerak, nafas o'tmay Muzaffarбек kelib qolishi
mumkin. Musabek yugurib Navoiyning oldiga bordi-da, shosha-pi-
sha unga allanimalar deb pichirladi.

– Albatta, – dedi Navoiy, – bu xabarni ulug' sultonga o'z
og'zingiz bilan aytganingiz durust, buni hali sizdan bo'lak hech

kim bilmasligini ham qo‘shib qo‘ying, angladingizmi? Huzurlariga sizni men kirgizib yuborganimni ayting; muhim bir ish bilan kelayotgan edim boxabar qilsangiz, sizdan keyinoq qabul qilsalar, – deb ta’kidladi Navoiy.

Musabek Navoiyning ishorasi bilan shovqinsiz ochilgan eshikdan lip etib kirib ketdi. Uning ketidan eshik yopilgan zahoti, qarshidagi ikkinchi eshikdan Muzaffarbek kirib keldi. Navoiy unga peshvoz turdi, odatdagicha izzat-ikrom bilan bir-birlariga ta’zim qilganlaridan so‘ng, Alisher uni boqqa taklif qildi.

– Bugun ulug‘ sultonning uyqulari biroz behuzur bo‘libdi. Shunga ko‘ra, tabib bugun u kishining oromlarini buzmaslikni tayinlagan ekan.

Muzaffarbek bir o‘qrayib qo‘ydi-da, ta’zim qilib, churq etmay chiqib ketdi.

Navoiy qizarib borayotgan osmonga boqdi; ertalabki musaffo havoda uning yuzini ham qizillik qopladi. Misralar o‘zidan-o‘zi quyilib kela boshladi:

*Vah ki chamandan yana esdi shamol o'zgacha,
Har dam o'lur atridin ko'ngluma hol o'zgacha.*

Qani endi qo‘liga qalam olsa-yu, so‘z gavharlarini qog‘oz betiga tiza boshlasa. Ammo uni kechiktirib bo‘lmaydigan davlat ishlari kutmoqda. Navoiy chuqur tin oldi, allanima esiga tushib jilmayganicha sultonning xobgohiga kirdi.

Qattiq hayajonlangan Husayn gilam ustida katta-katta qadamlar tashlab, u yoqdan-bu yoqqa yurardi. Navoiyning salomini eshitar-eshitmas, qizg‘in gapira ketdi:

– Yodgor Mirzoning navkarlari Hirotda beboshlik qilayotgan emish. Lekin gap bunda emas. Yodgor Muhammad kayf-safoga berilmoqda. Buning uchun unga pul kerak, pulni esa, uning odamlari to‘g‘ri kelgan kishidan tortib olmoqdalar. Kimda-kim qarshilik qilsa o‘ldiradilar. Dovyurak ayg‘oqchimiz Musabek qassob libosini kiyib. Hirotda bo‘libdi, uylarga, mayxonalarga, machitlarga kiribdi; zindon oldini aylanibdi, hatto saroy oshxonasiga ham kirib chiqibdi. Yodgorning hokimiyati omonat emish. Zudlik bilan safarga otlanmoq kerak. Vaqt yetdi. Muzaffarni chaqiring!

– To‘g‘ri aytasiz, ulug‘ sulton, Olohning o‘zi sizga ishonib topshirgan fuqarolaringizni zulm-istibdod panjasidan ozod qilish vaqti yetdi, – deb vazmin gap boshladi Navoiy. – Aytganlaringizning hammasi gapning duridir, ammo bu andishani menga ham ayt-maganingizda yana ham durustroq bo‘lurdi.

Husayn uzuk taqqan qoramag‘iz qo‘li bilan yonoqlari va soqoli-ni asabiy siladi va Navoiyga shubhali nazar tashladi.

– Bunchalik ehtiyotkorlikning boisi nedir? – deb keskin so‘radi u.

– G‘oyat hushyor bo‘lmoq zarur. Hamma masala shundaki, dushmanga qo‘qqisdan hujum qilish kerak, toki u g‘aflatda qolib kuch to‘plashga ulgurmasin. Sizga o‘rgatgulik yeri yo‘q-ku, sulton...

– To‘g‘ri-ku, ammo Muzaffarbek... – Navoiyning ma‘nodor bo-qishini ko‘rib, Husayn jim qoldi.

Xuddi ana shunda Sulton Husaynning ko‘nglida Muzaffarbekka nisbatan birinchi marta shubha tug‘ildi.

Bu suhbatdan keyin Muzaffarbekka shoshilinch suratda qo‘shinni yig‘ish to‘g‘risida farmon berildi. Ishni Husaynning o‘zi kuzatib turdi. Otlanish sababini bilish maqsadida Muzaffarbek tomonidan qayta-qayta berilgan so‘roqlar javobsiz qoldirildi. Husayn biror nar-sani aytishni istamasa, uni unatish amrimahol edi.

Yaxshigina dam olib olgan navkarlar safar daragini eshitib qu- vonar edilar.

– Oyoqlarning chigalini yozib, qonni yurishtiraylik.

– O‘q-yoylarimizni zang bosib ketdi...

– Mening otim adirni ko‘rmay, chopishni ham unutayozdi...

Navkarlar sovutlarini yarqiratib tozalashar, naqsh solib bezatil-gan egarlarini tartibga solishardi. Musabekning to‘dasidagi navkar-larning oti ayniqsa serhasham edi. Musabek o‘z navkarlariga doimo g‘amxo‘rlik qilar, ularga kerakli narsani qayerdan bo‘lmasin topib kelar, ulardan ham jasorat va sadoqat talab etar, har ishda o‘zi na-muna ko‘rsatardi. Qo‘shin to‘plangach, Musabek saflarni ko‘zdan kechirdi. Qo‘shindan uning ko‘ngli to‘q, chunki har bir yuzlik to‘dada birorta fitna bo‘lsa, sezdi deguncha darhol xabar beruvchi ishonchli kishilar bor.

Lashkar shovqinsiz, jadal borardi. Qo‘shinning harakatini osh- kor etib qo‘ymasin uchun nog‘ora chalish taqiqlandi. Husayn yo‘l

bo'yi bir og'iz ham so'z aytmadi. Faqat Bekabegimdan kishi kelib, jadal harakatdan bekaning ko'ngillari behuzur bo'layotganmish, degan xabarni yetkazganda:

– Qayerda ko'ngillari behuzur bo'lgan bo'lsa, o'sha yerda qola qolsinlar. Xotinlarning oh-vohidan qutulsak, bizning ham yurishimiz yengillashadi, – dedi, xolos.

Ammo qaysar Beka bunday javobni eshitgach, Husaynning ra'yiga zid o'laroq yo'lda davom etdi: u har qadamda o'z hayotidan Xudoga nolib borardi.

Shu kuni Langarbukan qishlog'iga yetib borishdi. Bundan bu yoqqa yurishning maqsadini yashirish mumkin emasdi. Sulton vazir va beklarni kengashga chaqirdi-da, o'zining Hirotni zabt etish niyatini ma'lum qildi. Bu xabarni hamma qizg'in ma'qulladi. Hirotga kechasi bostirib kirilsamikan yoki kunduzimi degan masalani muhokama qila boshladilar. Birinchi bo'lib Muzaffarbek so'z oldi.

– Avvalo «Bog'i zog'on»da Mirzo Yodgor bilan uning yaqinlarini qo'lga olmoq darkor. Qoq peshinda, odamlar issiqdan qochib, o'zini bog'lardagi hovuz bo'yiga uradi, hamma uylar bo'm-bo'sh bo'ladi, xuddi shu paytda shaharga bostirib kirib, qasrni egallash va hammasini asir olish kerak.

Muzaffarbekning taklifini ba'zilar ma'qulladi. Biroq shu payt Navoiy so'z olib:

– Bu taklif noto'g'ri; shunday tajribali sarkardadan shu gapni eshitib, g'oyat taajjublanamen, – dedi.

Muzaffarbek tutoqib, qora soqolining uchini tutamladi. Bek va amaldorlar bir-birlariga egilib, shivirlasha boshladilar.

– Bu so'zlarning ma'nosini bilsak derdim! – deb hayqirdi Muzaffarbek qizishib.

– Aqlli odam gapning ma'nosini chaqib oladi, – deb javob qildi Navoiy, so'ng oldida turgan qog'oz solingan nafis qutichani uzugi bilan chertib so'zida davom etdi: – «Bog'i zog'on»ni tunda, hamma uxlab yotgan paytda bosgan durust. Kunduzi bizni ko'chada har bir kishi payqab Yodgorga xabar qilishi mumkin. U esa darhol lashkar to'playdi. Natijada ikki o'rtada ortiqcha qon to'kiladi. So'nggi daqiqada hamma ishni barbod qiladigan bo'lsak, bunchalik ehtiyotkorlikning hojati yo'q edi. Yo'q, kechgacha buni sir saqlash kerak; uni oshkor qilgan kimsa o'limga mahkum etilgusi. Keyin esa «Bog'i

zog'on»ga qo'qqisidan bostirib kiramiz. Ehtimoldan uzoq bo'lsa-da, ishning boshqa tomonini ham o'ylab ko'rish kerak: bordi-yu dushman ustun kelib, bizga zarba berdi. deylik, u holda tun qorong'isida yashirilib ketib, navkarlarimiz va o'zimizning hayotimizni saqlab qolishimiz oson bo'ladi.

Hamma gur etib bu taklifni ma'qulladi. Husayn ham unga qo'shildi va vazifalarni kishilarga bo'lib chiqishni buyurdi. Muzaffarbekning yonida tuturuqsiz shoir va makkor amaldor Ali Soniy o'tirardi. Alisher bir necha bor uning g'azallarini qattiq tanqid qilgandi. Navoiy gapirayotgan vaqtda Soniy Muzaffarbekka bir nima deb pichirladi. Beklar bo'ladigan hujumdagi o'z o'rinlarini belgilab olishgach, u ovoziga yasama muloyimlik berib, istehzo bilan:

– Ertaga qilichlar qinidan sug'urilganda Amir Alisherning mahoratlarini bir ko'rar ekanmiz-da, – dedi.

Alisherning odatda jangda ishtirok etmasligiga shama qilib aytilgan bu achchiq hazilning ma'nosini hamma tushundi.

Navoiy indamay qo'ya qoldi, ammo o'zicha «Soniy jazolan-gusi» deb qat'iy ahd qilib qo'ydi. Alisher mayda-chuyda insoniy tuyg'ular hayajonga solgan paytlarda, o'zini vazmin tutib, hamisha aql-idrokka tayanardi. Biroq bu o'rinda Soniy uni kamsitish bilan umumning ishiga putur yetkazmoqchi edi.

NAVOIYNING QILICHI

Langarbukondagi kengashdan so'ng qo'shından sakkiz yuzta otliq navkar saralab olindi. Ular Hirotni ishg'ol qilmoqlari lozim edi. Otlar misli ko'rilmagan sur'at bilan yo'l bosar, navkarlar tutgan nayzalar qalin daraxtzorni eslatardi. Husaynning bir yonida Muzaffarbek, ikkinchi yonida Navoiy ot qo'yib borishardi. Muzaffarbekning butun vujudini hujum ishtiyoqi egallagan, yana o'z qarshisida faqat bir maqsadni – Hirotni zabt etish maqsadinigina ko'rardi. «Sulton Husayn bir ko'rib qo'ysin kim chinakam navkar ekanini, – deb o'ylab borardi u. – Bizga darvishlar emas, navkarlar kerak».

Kech kirishi bilan otliqlar yurishlarini ancha sekinlatdilar. Pastbaland adirlik, keyin esa baland-baland tog'lar boshlandi. Endi tez-tez bittadan bo'lib, ketma-ket yurishga to'g'ri kelardi.

Husayn shu atrofda, tog'dagi bir g'orda Bobo Ali degan keksha shayx yashashidan xabardor edi, hammaga shu yerda to'xtashni buyurdi, o'zi esa hech kimga hech narsa demay, otining boshini shayxning g'ori tomonga burdi. Sultonning qayerga yo'l olayotganini Navoiy darhol fahmladi: ular yoshligidan beri dunyodan «etak silki» odamlardan uzoqda yashovchi dili pok va aqli ravshan donishmand Bobo Ali to'g'risida necha daf'a suhbatlashgan edilar.

G'or tepasida ulkan qoya osilib turardi.

Husayn otdan tushib endigina qorong'i g'orga engashib kiray degan edi, g'or og'zida shayxning o'zi ko'rinib qoldi. Chillakdai oriq sakson yasharlik cholning qomati hali tik edi. Qishin-yozin u qo'pol matodan tikilgan chapon va kigiz qalpoq kiyib yurardi. Keksalikdan barmoqlari qing'irlashgan yalang oyoqlarining tomirlari bo'rtib chiqqan. Egri-bugri, qiltiriq qo'llari uzun hassa tutgandi. Ich-ichiga tushib ketgan qoramtir ko'zlarida fikriy tuyg'unlik aks etardi. Bir vaqtlar shayxning talaygina qo'ylari va Murg'ob daryosi vohasida serhosil yerlari bor edi. U hamma mol-mulkini tarkana qilib, yoshligidan ana shu vahshiy tosh maskanida ibodat bilan mashg'ul bo'ldi:

– Assalomu alaykum, – deb ta'zim qildi Husayn, cholning oriq qo'llarini o'parkan.

– Kel, podsho, o'zim ham kelarsan deb o'ylagandim. Yangi-yangi urushlar yurtning madorini quritdi. Qachon bunga chek qo'yiladi? – deb so'radi chol qovog'ini solib,

– Xudo shohid, mening urush qilish niyatim yo'q. Ammo Temur avlodi nomiga isnod keltirayotgan ba'zi itlar yurtni xonavayron qilayotir. Yodgor bir guruh xoinlarga tayanib poytaxtni bosib oldi; endi yuvindixo'r malaylari bilan birgalikda boyligimizni talon-toroj qilib, elga zulm o'tkazmoqda. Fotiha bering, ota, dushmani yo'q qilib, yurtni tinchitay.

Bobo Ali duo o'qib, Husaynga fotiha berdi.

Vaqtichog' va minnatdor bo'lgan sulton cholning qo'lini ko'ziga surtdi, so'ng sakrab otiga mindi-da, g'alabaga to'la ishonch bilan qo'shin sari ot choptirib ketdi.

Yarim kechaga borib, Hirotning yonginasidagi Juzduq chashma mavzeyida yana to'xtashdi.

– Ishonchli kishilarni ayg'oqchilikka yuborilsa, durust bo'lardi. «Til» tutib keltirmoq lozim, – deb taklif qildi Navoiy.

Xatarli ishlarni bajarishga hammavaqt tayyor turgan Musabek talabgor bo‘lib chiqdi. U bilan birga yana ikkita yigit jo‘nadi. Ular juda tez qaytishdi va o‘zlari bilan o‘yog‘ida zo‘rg‘a turgan bir kishini tutib keltirishdi. Asir:

– Hirot uyquda, – dedi-da, yerga cho‘zilganча uxlab qoldi.

– Mana Yodgor tayanganlarning holi, – dedi jirkanib Sulton Husayn.

Hirotga to‘rt tarafdin baravar bostirib kirishga qaror qilindi. Otliqlar to‘dalarga bo‘lindi.

Shaharga tun pardasi ostida shovqin-suronsiz kirishdi. Darvozalarni qo‘riqlab turgan soqchilar qichqirishga ulgurmasdan, gironbonlaridan tutib, og‘zi yumildi. Hirotning sertuproq ko‘chalarida ot tuyoqlari mayin dupurlardi. Tinch aholi dong qotib uxlardi, elaselas eshitilgan g‘ovur-g‘uvurdan uyg‘onib ketgan bitta-yarimta esa: «E, Hiroti azimda ne-ne ishlar bo‘lmaydi deysiz! Yaxshisi hech narsa eshitmagan bo‘lib yota berish kerak», deb yana uyquga ko‘z yumardi.

Tun qo‘ynida g‘unchalar gul ochib, atrofga yoqimli is taratmoqda. Shamol bog‘larni tark etgan, xiyobonlar chetida saf tortgan daraxtlar soqchilarday qimir etmay turadi. Yulduzlar tun qorong‘iligi-ni yana quyuqroq qilib ko‘rsatadi.

Yodgor o‘z yaqin kishilari bilan xursandchilik qila-qila charchagan. Mast-alastlarning «Bog‘i zog‘on»dagi saroydan eshitilayotgan uzuq-yuluq tovushlari va musiqa sadosi allaqachon tingan. Saratonning bu zim-ziyo tunida Yodgor xotirjam. Uning o‘rnida Hirotni boshqarayotgan, farmonbardor, qattiqqo‘l ammasi Poyanda Sultonbegim yaqinda bir folbinni chaqirtirib, rom ochirgandi: shoh oydin kechadan qo‘rqsin, zim-ziyo tunda hech qanday xavf-xatar bo‘lmaydi, – debdi folbin.

Husaynning navkarlari «Bog‘i zog‘on»ga tovush chiqarmay yaqinlab kelishdi. U yerdagi ko‘shkda talaygina amaldorlar dong qotib uxlab yotardi. Deyarli hammasini hech qanday shov-shuvsiz tutib bog‘landi. Saroyning ayollar turadigan qismida qiy-chuv ko‘tarildi; ovoz chiqarishmasa tirik qolajaklari va‘da qililib, ular ham tinchitildi.

Endi baland tepalikdagi tevaragi mustahkam devor bilan qurshalgan sulton qasrigina qolgandi.

– Qasrga dabdurstdan bostirib borish xatarli, – deb to‘ng‘illadi Muzaffarbek ijirg‘anib. – Hozir bunga hech kimning yuragi dov bermaydi. Tong otishini kutish kerak. Har bir tosh orqasida dushman pusib yotgan bo‘lishi mumkin. Hirot endi o‘zimizniki, xotirjam kutishimiz mumkin.

– Hirot bizniki, ammo hali Yodgorni qo‘lga olmagan ekanmiz, xavf-xatar har daqiqa sayin ortib borur, – dedi Navoiy qat‘iy qilib.

Sulton Husayn qasrga kim birinchi bo‘lib chiqishini beklarning o‘ziga havola qilib, jim kutib turardi.

– Navkarlarimiz dovyurak, – dedi baland ovoz bilan Muzaffarbek. – Hech kim ularni qo‘rqoqlikda ayblay olmaydi. Biroq hozir yuqoriga chiqishga kimning yuragi dov berardi?

Navkarlar indamay turardilar. Shunda Navoiy Sulton Husaynga murojaat qildi,

– Bizga ijozat bersangiz.

– Bir o‘zingiz chiqasizmi? – tashvishlanib so‘radi sulton.

– Boshqalar qo‘shilmasa, bir o‘zim chiqa beramen, – dedi Navoiy.

U otdan tushib, tizginni yonida turgan navkarga tutqizdi, qilichini qindan sug‘urdi-da, unga hassadek tayanib, asta-sekin yuqoriga ko‘tarila boshladi.

– U kishining qilich o‘ynatishlarini ana endi ko‘ramiz, – istehzo bilan pichirladi Soniy Muzafarga.

– Ovozingizni o‘chiring! – dedi bek zarda bilan. Navoiy o‘zining mardonavor taklifi bilan sulton va barcha navkarlar oldida zo‘r e‘tibor qozonganini Muzaffar anglagan edi. Shu zahotiyuq Navoiyning ortidan navkarlardan Qulali, Hojjiali va Musabek tepaga ko‘tarila boshladilar.

Ular chiqib borganlarida qasr qorong‘ilik va uyqu og‘ushida edi. Katta xonalardan o‘tib borisharkan, oyoqlari gilam, bolish va dumalab yotgan ko‘zalarga ilashardi. Faqat bir uygina yorug‘.

Hatto, yonib bo‘lay deb qolgan ikkita shamning xira nuri-da ham xona naqadar ajoyib gilamlar bilan bezalgani sezilib turar edi. Gilam ustida atlas ko‘rpaga yarim-yorti o‘ralib bir suluv juvon yotardi. Keng qilib solingan o‘rin poygagiga kattakon qoplon terisi to‘shalgan.

Qoplon terisi ustida allakim muk tushib uxlamoqda. U go‘yo allakimga uzatayotganday qo‘lida yarim oy shaklidagi qadah ush-

lab yotardi. Qadah biroz qiyshayib undan havorang gilamga qirmizi may to'kilgandi. To'rdagi o'rinda chiroyli bir yigit uzala tushib yotar, uning egnidagi to'q qizil to'n Buxoro shohisidan bo'lib, unga oltin bezaklar tikilgandi, chakkasiga sirg'alib tushgan sallasidagi katta jig'a va qo'lidagi uzuklarida gavhar toshlar jilva qilardi. Nozik, lo'ppi yuzlari qizargan. Uzun kipriklari yonoqlariga soya tashlagandi. Uning oyog'ida kattakon baroq mushuk g'ujanak bo'lib xur-xur uxlardi. Navoiy bu yigit Yodgor ekanini shu ondayoq angladi.

– Jim, – deb shivirladi u o'zi bilan birga kelayotganlarga. – Ularni uyg'onmasidan qo'lga olib qurolsizlantirish zarur.

Kimning qo'liga tushganini ko'rib, Yodgorni qaltiroq bosdi. Yuzi bujmaydi. Butun chiroyi bir zumda yo'qoldi. Navoiy u bilan so'zlashib o'tirmadi. Miyasidan: «Hirotg mana shu ablah hokimlik qilmoqchi edi!» – degan fikr o'tdi, undan jirkandi.

– Mag'lub bo'lganining ishorasi qilib qilichi bilan sadog'ini bo'yniga osib qo'ying, – deb buyurdi u navkarlarga.

Yodgor tixirlik qilib, qarshilik ko'rsatishga urindi, Temur avlodidanmen, deb o'dag'ayladi.

– Yurti alg'ov-dalg'ov qilgan kishini har qancha xo'rlesa ham oz, – Navoiyning unga bergan javobi shu bo'ldi, xolos.

Yodgorni sultonning oti oyog'i ostiga keltirib tashlashdi. Husayn o'zining isyonchi qarindoshiga, uning qo'rquvdan ola-kula bo'lgan ko'zlari va chang-tuproqqa belangan shohona libosiga tikildi.

Tong otib kelardi. Hirotning oppoq uylari, to'garak maydonlari, ko'kka bo'y cho'zgan minoralari ko'zga chalinib qoldi. Navoiy chuqur so'lish oldi. Mana, u tag'in o'zining jonajon Hirotida, bu shahar uchun u jonini fido qilishga tayyor. Ana u yerdagi hovlida uning bolalik yillari o'tgan... Nariroqdagi Xiyobonda ustoz va do'sti Jomiy yashaydi... Qani endi bu shahar yana ham ko'rkam, ulug'vor etilsa...

– Endi Sulton Husayn zafar bilan qaytdilar deb elga ma'lum qilinsin, – deb buyurdi Husayn. – Mana bu itning esa, – dedi u Yodgorga xo'mrayib boqarkan, – boshini tanidan judo qilinsin.

Jalldning temir qo'llarida xanjar yaltiradi. Yodgorning boshi qonli iz qoldirib, yumalab ketdi.

– Yodgorning boshi xaloyiqqa ko'rsatilsin, – deb buyurdi Husayn. – Har bir isyonchining taqdiri shunday bo'lishini bilib qo'ysinlar.

Saratonning qorong'i kechalarida Yodgor xotirjam bo'laversin degan folbin o'sha kuniyoq Poyanda Sultonbegimning buyrug'i bilan pinhona qatl etildi.

BOSH VAZIR

Tashqarida fevral quyoshi iliq nur sochadi. Navoiyning xobgohidagi darcha sharqqa qaragan. Alisher bir nafaslik qattiq uyqudan uyg'ondi. Kecha uning bosh vazir etib tayinlanishi munosabati bilan uyida berilgan ziyofat yarim kechagacha cho'zilgandi.

Bu voqeadan biroz ilgari Navoiy bilan Husayn o'rtasida suhbat bo'lib o'tdi.

– Hazratlariga va el-yurtga buningsiz ham xizmat qilmoqqa tayyormiz, – dedi Alisher.

– Har qanday xizmat davlat dargohida turib qilinmog'i kerak, – deb e'tiroz bildirdi Husayn.

– Ammo shoir ham yovuzliklarga qarshi kurashadi. Qolaversa barlos begi Muzaffardek tayanchingiz bor, axir u ham Temur urug'idan-ku.

Husaynning qovog'i solindi, qisiq qora ko'zlarida o't chaqnadi. Barmoqlari kahrabo tasbihni asabiy o'gira boshladi.

– Uning da'volaridan o'lib bo'ldim. Jilovini biroz tortibroq qo'yish kerak bo'ladi. Buning uchun sizdan ko'ra maqbulroq kimsa yo'q.

Suhbat shu bilan tugadi. Alisher ortiq tixirlik qilsa Husaynning g'azabini qo'zg'atishi turgan gap edi. Buning ustiga, oliy mansab xalqqa g'amxo'rlik qilishda ko'proq imkoniyatlar berardi.

Bir necha kundan keyin Alisherning vazir etib tayinlanganligi haqidagi farmon e'lon qilindi. Shu kuni Navoiyning hovlisidan odam arimadi, hamma uylar va bog' Navoiyni qutlash uchun kelgan kishilarga liq to'lgan edi. Mehmonlarning aksari do'stlar edi, biroq chehrasiga soxta tabassum qo'ndirib, ko'ksida hasad va g'azab tuyg'ularini yashirgan g'animlar ham yo'q emasdi. Navoiyning vazir etib tayinlanishini ayniqsa Muzaffarbek og'ir oldi; u, endi sulton ilgarigiday qo'lga kiritgan yerlarining uchdan birini menga bermay qo'yadi deb cho'chir, bu yerlarni Alisher xalqqa olib berish uchun tirishajagiga aqli yetardi, tez orada uni go'rga tiqqan jigar kasali

ehtimol shu kuni boshlangan bo'lsa. Harqalay, barlos begi Navoiyni qutlash uchun uning uyiga keldigina emas, raqibiga sultonning tuh-falarini taqdim etayotganlarida ham hozir bo'ldi.

Husayn Alisherga vazirlar kiyadigan ko'kish zarbof to'n va qor-dek oppoq salla berib yuborgan edi.

Navoiy izzat-ikrom bilan vazirlik libosini kiydi, sultonning far-monini tantanali vaziyatda o'pib, ko'ziga surtdi-da, naycha qilib o'rab, sallasiga qistirdi, Odat bo'yicha u farmonni uch kungacha sallasidan olmasligi kerak edi.

Betobligini bahona qilib, Muzaffar tezda uyiga jo'nadi. Qolgan rasmiy mehmonlar ham asta-asta tarqalishdi. Navoiy do'stlari dav-rasida qoldi. Izzat qilib, Mavlono Jomiy ham shaxsan o'zi shoirni oliy rutba bilan tabriklagani keldi.

Tantanali marosim munosabati bilan hammalari g'azal bitishda-gi o'z mahoratlarini namoyish qilib, yarim kechagacha o'tirishdi.

– Endi she'rni qo'ysak-da, biroz musiqa tinglab lazzatlansak, – dedi nihoyat Navoiy.

Ziyofat musiqa tinglash bilan yakunlandi.

* * *

Navoiy devonga bormoqchi bo'lib chiqqan edi, unga yangi ot keltirib tutdilar. Eski oti bayram poygalarida qatnashaverib oqsoq-lanib qolgandi. Endi Navoiyning barcha mulklarini boshqarayotgan Musabek o'zining sevimli xo'jasi uchun uzoq vaqt ot tanladi. Qad-di-basti kelishgan va sirdan sog'lom ko'ringan bir otni tanlagan edi, kunga qarab yursa ko'zi qamashib qolar ekan, yana birini top-gan edi – chopib ketayotgan yerida taqqa to'xtatilsa, qaytib chopol-mas ekan, uchinchisining bo'yi pastroq ko'rindi. Nihoyat Musabek Navoiy o'zi yaxshi ko'radigan to'riq otni tanladi.

Amir Alisher devonga kelganda deyarli hamma yig'ilib bo'l-gandi.

U sultonning o'ng qo'li ekanligini ta'kidlamaslik uchun jo'rttaga boshqalardan keyinroq kelgan edi. Har vaqtdagidek, u o'zini kam-tar va xushmuomala tutdi. Yig'ilganlarning ko'pchiligi uni samimiy ehtirom bilan qarshi olishdi.

Sulton Husaynni uzoq kutishga to'g'ri keldi. U ertalabdan beri kaptarlarning parvozinu tomosha qilardi. U endigina zerika boshla-

gan ham edi, osmonda kalxat paydo bo'ldi; kattakon qop-qora yirtqich bir gala oppoq kaptarga chovut soldi. Ammo, kaptarlar undan ayyorlik qilib juda ham balandga ko'tarilib ketdi, endi ular yerdan pashshaday bo'lib ko'rindilar. Kalxat ham ular ketidan balandga ko'tarilmoqchi bo'lib bir necha bor urinib ko'rdi, uddasidan chiqolmagach, qanotlarini jahl bilan qattiq-qattiq silkitib uchib ketdi.

Husayn bu qiziq manzaradan ko'z uzolmay turardi, kaptarlar o'z oshyonlariga omon-eson kelib qo'ngandan so'nggina u saroyga kirdi. Hamon o'zi hozirgina tomosha qilgan manzara taassuroti bilan to'liq bo'lgan sulton vazirning atrofida davra olib turgan a'yonlarga quvonch bilan ko'z yugurtirib chiqdi.

«Bamisoli atrofini kalxatlar qurshab turgan kabutar, – deb xayolidan o'tkazdi sulton, so'ng shu ondayoq o'z xatosini to'g'riladi: – Yo'q, qanaqasiga u kabutar bo'lsin? Alisher – burgut».

Navoiy ham hammani diqqat bilan ko'zdan o'tkazardi. O'tirganlar bundan buyon u bilan birgalikda mamlakatni boshqaradigan kishilar.

Mana, masalan, xo'ja Salimni oling, kamsuqum, o'tirishlarda qo'shiq aytish va kuchuk¹ ichishni yaxshi ko'radigan kishi. Uning yonida Majidbek o'tiribdi. Anavi bir vaqtlar Abulqosim Boburning otboqari bo'lgan, mashhur Umarbek, serg'ayrat va irodali, ammo baxil va ochko'z kishi; xushomad bilan uni hammavaqt og'dirib olish mumkin.

Mana bu kishi Navoiy dildan suygan Sayid Hasan Ardasher; xuddi Navoiy vazir etib tayinlangan kuni u ham beklikka ko'tarilgan. Navoiy hamon uni o'g'illik mehri bilan izzat qilar, eng yaqin kishilaridan deb bilardi. Sayid Hasan Ardasher g'azallar bitar, hamma narsadan ham ilm-fan va adabiyotni sevar edi. U yoshlik chog'larida juda ko'p ichgan va o'yin-kulgiga berilgan esa-da, hozir faqat she'riyat mayidan lazzatlanar, Jomiy va Navoiylar bilan do'st ekanligidan vaqti xush edi.

Mana Muzaffarbek. «Uning yuragida nimalar bor?» – deb o'yarlardi Navoiy, vazirning qovog'i soliq chehrasiga, ajin bosgan tuksiz yonoqlariga nazar tashlarkan. – Yodgor bilan urush vaqtida men uning Husaynga sodiqlik xususidagi ikkilanishlariga ko'pda e'tibor bermadim. Qani ko'raylikchi, bu yog'i nima bo'larkin...»

¹ Kuchuk – musallasning bir turi.

Xalq baxt-saodati uchun kurashish fikri uning kuchiga kuch qo'shardi. Hozir, Husayn hali u bilan bir fikrda ekan, el-yurt farovonligi yo'lida o'ylab qo'ygan barcha ezgu niyatlarini tezroq ro'yobga chiqarib olmog'i kerak. Sulton beqaror. Kim biladi deysiz, ertaga shohning miyasiga nima fikrlar kelib, kimlar uning yaqin kishisi bo'lib qoladi. Davlatni idora qilish juda murakkab ish. Xalq farovonligi va yurt obodonchiligi yo'lida ba'zan o'z baxting, huzur-halovatingdan kechishga to'g'ri keladi. Husaynning olijanoblighi, xalqparvarligi uzoqqa borarmikin?..

Darvoqe, unda shunday xususiyatlar bormi o'zi?

– Arkoni davlatimiz bugun qanday masalalarni muhokama qilurlar? – deb so'radi Husayn tantanali ohangda.

Muzaffarbek salobat bilan ma'ruza boshladi. Yangi madrasa binolarining loyihalari ko'rildi. Bu ishlar Navoiyning maslahati bilan qilinayotgan edi, shuning uchun Muzaffarbekning ma'ruzasida uning bundan norozi ekani sezilib turardi. Bek ochiqdan ochiq bir nima demadi, ammo me'morni qoralashga tirishdi. U gapirib bo'lgach, Navoiy so'z oldi:

– Men bu me'morni bilamen. Hirotning shuhratini taratishda anchagina mehnati singgan kishi. U bizga yana ko'p xizmat qilgusi. Binolarning loyihasi to'g'ri, qurilishni tezda boshlab yuborish zarur.

Hamma Navoiyning fikriga qo'shildi. Keyin ikkita janjalli masala ko'tarilib, yangi belgilangan mansablarga kishilar tayinlashga o'tildi. Sulton Husayn Mashhadga yangi hokim tayinlash haqida farmon chiqardi.

Farmonga hamma vazirlar muhr bosishi kerak edi.

Mansabi bo'yicha yangi vazir – Amir Alisher birinchi bo'lib muhr bosishi lozim edi. Hayajonli daqiqalar cho'kdi. Alisherlar oilasi Temur avlodiga xizmat qilib kelgan yuqori tabaqali amaldorlar urug'idan bo'lsa ham, ularning nasl-nasabi bu yerdagi ko'pchilik beklarnikidan pastroq edi. Har birining miyasidan yalt etib: «Endi u hammamizdan yuqori. Sultonning farmonlariga birinchi bo'lib muhr bosadi», – degan fikr kechdi.

Alisher vazirlarning dilidagi bu fikrni yaqqol sezib turardi. Muzaffarbek ma'yus iljayib farmonni unga uzatdi. Navoiy kulimsirab qo'ydi-da, yorliqning eng pastiga muhr bosdi. Bu bilan u har qanday mansabparastlikdan jirkangani va hokimiyatning shakliy

ko'rinishidan nafratlanishini namoyish qilgandi, Navoiydan ham-mavaqt favqulodda ajoyib ishlar kutgan Husayn hammaga tantana bilan boqdi. Farmon qo'ldan qo'lga o'tib, nihoyat Sayid Hasan Ardasherga yetib bordi.

– Bundan buyon har kim hammadan quyiga muhr bosishni o'ziga sharaf deb bilgusi, – dedi Sayid Hasan Ardasher, so'ng kullimsirab Navoiyning muhri yoniga o'z muhrini bosdi.

KUTILMAGAN UCHRASHUV

Otlarning tuyoqlari ostidan chang-to'zon ko'tarilmoqda, ammo ertalabki havo salqin va musaffo. Otiqlar Hirotning shovqinli ko'chalaridan chiqqanlariga ancha bo'ldi. Shahar chekkasidagi yashnagan bog'-rog'lar ham orqada qoldi.

Ular damba-dam to'xtashib, tevarak-atrofnii, yo'llarni, ariqlar ustiga qurilgan ko'priklarni ko'zdan kechirishdi.

Navoiy Hirot atrofini aylanmoqda. Uning «Serhosil dalalar va bog'-rog'larga aylantirilmagan bir qarich ham sho'rxok yer qolmasligi kerak», – deb aytganidan beri oradan bir necha yil o'tgandi.

Uni yo'l solish, ariq qazish va ko'prik qurish ishlariga mirishkor kishilar kuzatib borishardi.

Soqoliga oq oralay boshlagan bir kishi doim bosh vazir bilan birga oldinda otini yo'rttirib bordi, Ular qizg'in suhbatlashib borardilar.

– Alisher hazratlari, – dedi usta, – bu yoqqa qarang. Mana bu Baumloh dashti va Kozargoh mozori tevaragidagi adirlar tashlandiq bo'lib, bo'm-bo'sh yotgan vaqtlar hali xotirimda. Endi suv chiqarilgach, bu yerlarga ham odamlar ko'chib kelib, dehqonchilik qilmoqdalar. Kaminaning fikricha, dashtning ichkarisiga yana anchagina kirib borish mumkin.

– Bu yerlarga Abusaid davrida suv keltiribmidinglar?

Marhum sultonning hozirgi hukmdor bilan, shuningdek uning bosh vaziri bilan dushman munosabatda bo'lganini bilgan usta nima deb javob berarini bilmay jim qoldi. Ammo u Navoiy bilan yaqindan tanishgach, uning kim qilgan bo'lishidan qat'i nazar, puxta qilingan ishning qadriga yetishini anglagandi. Bir zum indamay turgach, usta:

– Ha, Muxtor tog‘i etaklariga suv bundan o‘n yilcha muqaddam keltirilgan edi, – dedi-da, o‘ng tomondagi uzoq-uzoqlarga to‘lqinlanib ketgan adirlarni ko‘rsatdi. – Osonlikcha bo‘lmadi. Ammo shaharning sharqiy qismiga, suv chiqarish oldida bu nima bo‘pti! – deb qo‘shib qo‘ydi usta. – Tog‘ va qoyalar orasida ishlashga to‘g‘ri keldi. Tog‘larni teshib o‘tdik, osma ko‘priklar soldik, Katta-katta xarsanglarni maydalashga to‘g‘ri keldi.

– Aminmenki, oralaringizda o‘z Farhodlaringiz ham bo‘lgandir? – jilmayib so‘radi Navoiy.

Usta o‘qimishli kishi bo‘lib, o‘zi ham bo‘sh vaqtlarida she‘r mashq qilib yurar edi. U Alisherning savoliga mamnuniyat bilan javob qildi:

– Nimasini aytasiz, ajoyib pahlavonlar bor edi! Ammo ko‘plar zo‘riqib halok bo‘ldi. Nima ham derdik, ular halol ishlab, xalq oldida o‘z burchlarini ado etdilar, tong-la mahsharda aziz-avliyolar qatoridan joy olishlari shubhasiz.

Navoiy suhbatdoshiga ma‘noli boqdi:

– Shunday deng? Menimcha, mashaqqat chekib mehnat qila-yotgan kishilarga durustroq qaralganida, ular ham yorug‘ olamda rohat qilib yashay berardilar. Bu taraflardagi yerlarga jon kirgizmoq uchun hali ko‘p ishlar qilgumizdir, ammo ishlovchilarni ovqatdan qisib qo‘ymaslik kerak. Mening omborlarim sizning ixtiyoringizda bo‘lsin.

Bosh vazir bo‘lib tayinlangach Navoiy yurtni tez-tez aylanib turdi. Hokimiyat uni mast etmadi, balki u xalq oldidagi o‘z mas‘uliyatini yana ham kuchliroq his etdi.

Hirotda hunarmandlar qo‘zg‘oloni ko‘tarilib, xalqqa zulm o‘tkazgan aybdor amaldorlar haqli suratda jazoga tortilgach, yurtda xiyla osoyishtalik qaror topdi. Shunga qaramay, sahroda qum barxanlari bir yerdan ikkinchi yerga ko‘chib turgani singari mamlakatning goh u, goh bu yerida g‘alayonlar ko‘tarilib turdi. Kasalliklar, ochlik, haddan tashqari og‘ir mehnat ko‘plab kishilarning yostig‘ini quritardi. Ba‘zan qattiq qurg‘oqchilik bo‘lib, butun-butun qishloqlar yangi yerlarga ko‘chib ketardi. Hoshim boboning oilasi ham shu qurg‘oqchilik vajidan darbadar bo‘lib ketgandirda. Uning nabirasi Zamira-chi? Bulbuldek ovozi bor qiz-a? Navoiy yurakda allaqanday sevinch va alam bilan qizni eslarkan, go‘yo bolalik chog‘larining quvonchlarini, qaytib kelmas yoshlik yillarini eslaganday bo‘ldi.

Vaqt peshinga yaqinlab qolgandi. Kun chidab bo'lmaydigan darajada isib ketdi. Uzoqda bir qishloq ko'rindi.

– Amir hazratlari, biroz dam olsalarmikin, – deb so'radi usta ehtirom bilan.

– Ha. Shu yerda dam olib, aholidan hol-ahvol so'rab o'tamiz.

Ammo qishloqqa yaqinlashgach, ular bu yerda dam ololmasliklarini angladilar. Hamma hovlilardan dod-faryod eshitilar, ko'chalarda odamlar zir yugurib yurishardi. Xalq bezovta. Allaqanday otlqlar qamchi o'ynatib odamlarni haydashadi. Bolalar yig'lashar, itlar hurar, bu ovozlarning hammasi birga qo'shilib, quloqni batangga keltiruvchi suron ko'tarilardi.

Navoiy hamrohlari bilan to'xtadi. Usta Alisherga o'girildi-da, ogohlantirganday qilib:

– Amir hazratlari, bu yerga kirib o'tirmasak ham bo'ladi, – dedi. – Qishloqni chetlab o'ta qolamiz. Aftidan, qishloq oqsoqoli tartib o'rnatayotgan ko'rinadi. Hademay o'roqqa tushiladi, odamlar o'rim-yig'imgacha soliq to'lashga unamayotgan bo'lsa kerak.

Navoiy suhbatdoshiga vazmin va jiddiy boqdi:

– To'lashga qurbilari kelmaydigandirda. Bu yerlar yaqindagina ochildi-ku. Albatta kiramiz, surishtirib bilib, odamlarga yordam qilamiz.

Navoiy o'z so'zlarini ta'kidlagandek hammadan oldinda ot chopirib ketdi. Alisher qishloqning chekkasiga kelib qolganda nogahon ko'zi bir ayolga tushdi; ayol bolasini qo'ldan yetaklab boshqalar ichidan otilib chiqdi-da, yo'l yoqalab to'g'ri unga tomon yugurdi.

Navoiy odamlarni bostirib yubormaslik uchun otining jilovini tortdi. Ayol esa, chopganicha kelib ulardan bir necha qadam narida yerga yiqildi.

– Himmatli janob, – dedi u oh chekib, – yo otingizga bostirib o'ting, yo bir beva xotin bilan uning yolg'iz o'g'liga rahm qiling!

Ayol o'rnidan turib tiz cho'kdi-da, yolborib qo'llarini cho'zdi. Shunda Navoiy ayolning o'ng qo'lidagi ko'rsatkich barmog'ining bir bo'g'ini yo'qligini ko'rib qoldi.

Xotiridan yalt etib bir xayol o'tdi.

– Turing, singlim, so'zlang, boshingizga ne kulfat tushdi?

G'am-tashvishdan ezilgan ayol zo'rba-zo'r o'rnidan turdi. Uning yuzini ko'ziga qadar ro'mol berkitib turar, ammo jiqqa yosh to'la

bu qora shahlo ko‘zlar Zamiraning ko‘zlari edi. Navoiy endi bunga shubha qilmasdi. Uning iltifot bilan boqishidan ruhi ko‘tarilgan ayol so‘zlay boshladi.

– Muhtojlikdan butun qishloqning ahvoli tang, o‘tgan yilgi ho-sildan bir kaft ham donimiz qolgan emas, yangi hosilni kutib zo‘rg‘a kunimizni o‘tkazyapmiz, endi bo‘lsa yasovullar yig‘im-terimgacha soliqni to‘laysanlar deb tiqilinch qilayotir. Hech nimamiz yo‘q so-liqqa to‘laydigan, hech nimamiz! Buning ustiga ariq qazish uchun hamma erkaklarni haydab ketishmoqchi. Mana shu bolani ham yuborasan deb buyurishadi. Axir hali bu ona suti og‘zidan ketma-gan yosh bola-ku, o‘nga ham to‘lgani yo‘q. Xudo haqi, bularga bir nima deng...

Ayol jon-jahdi bilan bolani bag‘riga bosarkan, yana ho‘ngrab yig‘ladi, bola esa, serhasham ot afzalini qiziqib tomosha qilardi.

Bu orada vazirning barcha mulozimlari yetib kelishdi.

Navoiy ulardan biriga yasovullarni to‘xtatib, xalqni tinchitishni topshirdi-da, otdan tushib, tizginni navkarga tutqazdi:

– Shu yerda dam olamiz. Bizni uyingizga boshlab boringchi, singlim.

Bu orada ahvolni bilib, xaloyiqni tinchitish uchun ketgan mulo-zim qaytib keldi:

– Amir hazratlari, bir og‘iz aytishim bilan yasovullar suv sepil-gan olovday to‘xtadi qoldi. Ana boshlig‘ining o‘zi ham kelyapti!

Qilich jarohatlaridan betini chandiqliq bosib ketgan o‘rta yoshlar-dagi bir kishi ikki bukilib ta‘zim qilib, Navoiyga qarab kelardi.

– Assalomu alaykum. Bu yerlar sulton hazrati oliylariga qaray-di, mana bu ishyoqmaslar esa, xazinaga tushadigan pulni to‘lashdan bosh tortyaptilar.

Navoiy uning yuziga diqqat bilan razm soldi. Aftidan, o‘tmishda navkar bo‘lgan ko‘rinadi, yoshi qaytgach, bir qadar tinch, ammo serdaromad ishga ko‘chgan. Qilich chopishga odatlanib qolgan bu kishi, endi o‘zining butun harbiy ehtirosini tinch aholi boshiga ko‘chirgan, bechora xalq uning qorasini ko‘riboq zir titrardi.

– Siyosiy farmonlarni bilmog‘ingiz lozim: yig‘im-terimgacha soliq olinsin degan qonun yo‘q. Ilgari bo‘lgan esa ham, hozirda be-chor qilingan.

– Beodoblik bo‘lmasin-u, ammo bu kishilar o‘tgan safar Muzaffarbekning buyrug‘i bilan sochilgan soliqni to‘la bergan emaslar. Biz o‘sha qarzlarni yig‘yapmiz.

Yana Muzaffar! Aslo ko‘zi to‘ymaydi!

– Gaplarimni qulog‘ingizga oling. Bu qishloq yaqinda bunyod etilgan, dehqonlarning olayotgan hosili hali oz, yig‘im-terimgacha bir kaft ham don olinmasin, xirmondan keyin esa, eski qarzlarni talab qilinmasin, aks holda ularning o‘ziga hech narsa qolmaydi. Qarzlarni men to‘laymen.

Amaldor ikki bukilib ta‘zim qilganicha orqasi bilan yurib uzoqlashdi.

Navoiy o‘z kishilari bilan qishloqqa kirib bordi. Aholi uni minnatdorchilik bildirib, olqishlar bilan qarshi oldi. Har kim Navoiyni o‘z hovlisiga chorlardi.

Navoiy hayrat to‘la ko‘zlarini undan uzmay kelayotgan haligi ayol bilan uning o‘g‘li ketidan ularning pastakkina kulbasiga kirdi. Supurib-sidirilgan mo‘jazgina hovlida mulozimlar gulxan yoqib, qo‘y go‘shti pishirdilar.

Ovqatlanib, biroz dam olgach, Navoiy ayolni huzuriga chaqirtirdi. Ayol uyga kirdi-da, ibo bilan boshini quyi solib, ostonada to‘xtadi.

– Keling, singlim – dedi Navoiy. – Chamamda, men sizni bir vaqtlar yaxshi bilardim.

Ayolning ko‘zlarida uzoq xotiralar bir shu‘lalandi-yu, shu zahotiyoq yana so‘ndi.

– Siz bir mahallar Hirotdan Samarqandga bosh olib ketgan Hoshim boboning nevarasi emasmisiz.

Ayol qichqirib yubordi va namoz o‘qiyotganday qo‘llarini qovushtirib, Navoiyga yaqinlashdi:

– Janob, janob Alisher... Yig‘layverib ko‘zlarim xiralashib qolibdi shekilli, tanimay qolibmen. Oradan shuncha yillar o‘tib ketdi? So‘rashga ham tilim bormaydi, bobomlar hayotmilar?..

– Hoshim bobo avliyo odam edilar. Bu dunyodan ko‘z yuma turib, sizni alqadilar va sizdan mingdan ming rozi ekanliklarini aytib qo‘yishimni so‘radilar. Vaqti-soati yetib, rahmatlikning vasiyatini bajo qilayotganimdan baxtiyormen. Biz sizni ko‘p qidirdik, bu

yerlarga kelib qolgan ekansiz. So‘zlang, singlim, boshingizdan nelar kechdi?

Zamiraning hikoyasi uning o‘ziga o‘xshagan boshqa minglarcha ayollarning qismati singari qayg‘uli va oddiy edi. Folbin kampirning changalidan qutulib chiqqach, u o‘z ko‘lankasidan ham cho‘chib, tunda Hirot ko‘chalarida rosa chopibdi. Nihoyat tinka-madori qurib halloslagancha yetib kelsa, uyda hech kimsa yo‘q!

Nazarida har tomondan allaqanday badbashara odamlar uni ta‘qib etayotganday bo‘laveribdi, qiz bu yerda bir daqiqa ham hayallamay, uydan birorta buyumini ham olmay, to‘ppa-to‘g‘ri tug‘ilib o‘sgan qishlog‘iga qochishga ahd qilibdi. Shahardan eson-omon chiqib, ta‘qibdan xotiri jam bo‘lgach, u ochiqib juda holdan ketganini sezibdi, madori qurib, sudralib qolibdi. Oyoqlari shilininib qonga belanibdi, egnidagi chiroyli ko‘ylagi yirtilib tilka-pora bo‘libdi. Yo‘ldagi bir necha qishloqda rahmdil kishilar non-choy beribdilar, kechasilari uylarida yotib qolishga ruxsat etibdilar.

Nihoyat tug‘ilib-o‘sgan kulbasiga yetganda u bir og‘iz so‘z aytishga ham madori qolmay, yerga yiqilibdi va bir necha kungacha shu alpozda yotibdi.

Yostiqdand boshini ko‘tarishi bilanoq onasi uni allaqachon unashib qo‘yganlarini, kuyov qalinni keltirib berganligini aytib, to‘yni tezroq o‘tkazib yubora qolish lozim, debdi. To‘y sovuqqina o‘tibdi. Zamiraning qalbida allanima manguga uzilganday bo‘libdi. Bu orada o‘lat boshlanib, hammalari qishloqdan bosh olib ketishibdi. Yaqinginda suv keltirilgan mana shu qishloqqa kelib tushguncha uzoq vaqt ko‘chib yuribdilar. Eri xushfe‘l odam ekan. Tez orada farzand ko‘rishibdi, hozir u mana shu bolaning gadosi bo‘lib yashayotgan emish. Eri bilan uzoq turmush qilmabdi. Eri ikkita akasi bilan Abusaidning qo‘shiniga olingan ekan, uning oxirgi yurishida halok bo‘libdi. Yana bir akasi oyoqsiz bo‘lib qaytibdi, dalada ishlay olmasmish, kulolchilik qilarmish, daladagi hamma ish Zamira bilan kampir onasining zimmasida ekan, boyaqish kampir mehnatning og‘irligidan yotib qolibdi, hozir o‘lim to‘shagida yotganmish. Shularning ustiga peshonasidagi bitta-yu bitta o‘g‘lini ham tortib olib, ariq qazishga yuborishmoqchi emish. Zamira xunob bo‘lib, axir u ish, yosh bola u yoqda tursin, man-man degan yuzlab katta kishilarni ham gorga tiqyapti-ku, dedi.

Uzundan uzoq qissa, yurakni ezuvchi xotiralar va o'g'lining tashvishi bilan hayajonlangan Zamira ko'z yoshlarini tiyolmasdi.

– O'zingizni bosing, singlim. Hoshim boboning nabirasi bundan buyon muhtojlik ko'rmaydi, allaqaytib yangitdan uchrashib qolibmiz-u, men sizni tashlab qo'yarmidim. O'g'lingiz biroz o'sib ulg'aygach, o'zim olib tarbiya qilamen, birorta durustroq hunar o'rganadi. Istasa usta bo'lar, yoki olim, shoir yoki mashshoq bo'lib chiqar. Qanday qo'shiq aytishlaringiz yodingizdami?...

Zamiraning horg'in, ma'yus ko'zlarida bir lahza allaqanday bolalarga xos quvlik aks etdi. So'ng u jimgina bosh chayqadi.

– Shunday xushovoz edingizki, siz qo'shiq aytganda bog'dagi qushlar ham mahliyo bo'lib qolardi.

Ammo Zamira, aftidan, bir, mahallar bolalik chog'larida o'zi bilan aka-singil tutingan bu e'tiborli, janob nimalar deyayotgani hozir hatto anglab ololmasdi. Bu mehribon janobning do'stona so'zlaridan o'zida yo'q sevinar, uning yordam ko'rsatib, o'zini va jondan aziz o'g'lini o'limdan saqlab qolajagini o'ylarkan, qalbi minnatdorchilik tuyg'ulari bilan to'lib-toshardi.

Navoiy chuqur o'yg'a toldi. Zamira uning fikrini bo'lib yubor-maslik uchun sekingina chiqib ketdi. Shoir esa, qalbini tashvishga solib turgan narsalar haqida: yurt obodonchiligi, xalq hayotini farovon va ma'mur qilish to'g'risida o'ylardi. Sulton Husayn unga katta imkoniyatlar berdi, ammo sultonning o'zi ulus ehtiyojlari bilan tobora kamroq shug'ullanmoqda, xalq hayotidan uzoqlashmoqda. Axir xalq g'amini yemagan odam – odam etnas-ku. Navoiy endi sultonning ezgu niyatlariga ishonmay qo'rganligini o'z vijdoni oldida e'tirof etishga ham qo'rqardi; Husaynning kayf-safodan, saroydagi bema'ni ermaklar, xotinlari o'rtasidagi makr-fitnalardan qo'li bo'shamasdi; u hatto o'z o'g'illarining tarbiyasidan ham xabar olmasdi. Vaholanki, kishidagi olijanob xislatlarni go'daklikdan tarbiyalab bormoq lozim.

Navoiyning fikrlari bugungi kun voqealari va Zamiraning qayg'uli qissasi bilan ulashib ketdi. Shafqatsiz taqdir yoshlik orzularini ana shunday zavol etadi.

Navoiyning ko'nglida birdan yozish ishtiyoqi tug'ildi, miyasiga ohangdor misralar quyilib keldi: «Shox ko'nglida saqlanurm-u, qashshoq-gado qissasi?»

SEVIMLI SHOGIRD

Navoiyning Hirotidagi bog'i ko'p jihatdan samarqandlik do'sti va ustoz Abullaysining bog'ini eslatardi. Tiniq suvli hovuz ham, chamanday yashnagan gulzor ham, bog'ning ichkarisiga qarab ketgan yolg'izoyoq yo'llar ham – hammasi o'sha bog'ni yodga solardi. Qashshoqlik yillari o'tib, endi badavlat hayot kechira boshlagan Alisher bir vaqtlar ko'ngliga tugib qo'ygan niyat, orzularini ro'yobga chiqarmoqda edi. Navoiy bir mahallar uni mehribonlik bilan quchog'iga olib, bilim bergan ustoz Abullaysiga muhabbat va sadoqatini abadiy saqlab qoldi. U agar zarur bo'lsa, ustoz uchun har qanday xizmatga tayyor edi. Hamisha biror kimsaning g'amini yeb yuradigan Abullaysi ham Navoiyga tez-tez murojaat qilib turardi. Ko'pincha uning iltimoslari: «Samarqanddan Hirot orqali Mak-kaga ketayotgan falonchiga iltifot ko'rsatsangiz», deyishdan iborat bo'lardi. Abullaysining xatini olishi bilanoq Navoiy mulozimlariga mehmonlar uchun joy hozirlashni buyurardi. Alishernikida mehmon bo'lgan har bir kishi uning bog'iga kirar ekan, albatta hayratlanib: «Bu yerdagi hamma narsa xuddi ustozning bog'ini eslatadi!» derdi.

– Ha, u kishi qalbmida ezgu xotira qoldirmishlar. Ustozning bog'larida men inson va uning yashash qoidalari haqida ko'p narsa o'rgandim. Xo'ja Abullaysidan men maqsad yo'lida sobitqadam bo'lish haqidagi buyuk haqiqatni o'rgandim:

*O'larmen to yetarmen maqsadimga, yonmoq imkon yo'q,
Badan za'fi bila yo'l shiddatidin garchi tolgaymen.*

Bu satrlarni Navoiy muhtojlik paytlarida bitgandi. Bu baytni shoir dam-badam o'zicha takrorlar va boshqalarga ham o'qib berardi; bu misralar mehnatga da'vat qilar, kishida ijodga ishtiyoq uyg'otardi. O'zining iste'dodi bilan unga dunyo-dunyo quvonchlar baxsh etgan, ammo yaramas xulqi bilan tashvishga solgan kishi bilan do'stligi xuddi shu baytdan boshlangan edi.

Navoiy xalq o'rtasidagi gaplardan xabardor bo'lish, shahar aholisi qanday yashayotganini ko'rish maqsadida boshqalarga sezdir-may tanho o'zi Hirot ko'chalarida sayr qilishni sevardi. Yangi binolar qurish tobora keng quloch yozdi. Yangi imorat solinmayotgan

birorta yalanglik yo‘q edi. Bu yerda bironta badavlat o‘z imorati yoniga yana yangi bino soldirayotgan bo‘lsa, yana bir yerda yangi machit qurilayotgan bo‘lardi. Ayniqsa, maktab, madrasa, shifoxona, karvonsaroylar qurilishi ko‘p bo‘lib, Navoiy shaharda bunday muassasalarni ko‘plab barpo etishga jazm qilgandi.

Oppoq soqolli chollar, mo‘ylovi endi sabza urayotgan yigitchalar, suyagi mehnatda qotgan barvasta kishilar g‘isht solingan qop yoki uzun-uzun taxtalar ko‘tarib, tong sahardan shom namozigacha ishlashardi. Ikki g‘ildirakli qo‘qonaravalar g‘ijirlab, qurilish bo‘layotgan yerga yog‘och, bo‘yoq, tosh va shag‘al tashib turishardi...

Ba‘zan Hirot ko‘chalarida fil ham ko‘rinib qolardi. Ulkan jivivor xartumini ma‘yus osiltirib, ammo qullikda ham o‘z izzatini saqlab, katta-katta marmar toshlarni tashirdi. Badtar chang-to‘zon ko‘tarib otliqlar yelib o‘tar, kechgacha ko‘chalardan odam arimasdi.

Kunlarning birida Navoiy o‘tib ketayotgan yerida to‘xtab, suvoqchilarning ishini uzoq kuzatdi: ular gangir-g‘ungur gaplashib, g‘ayrat bilan ishlashardi. Gaplari orasida o‘tkir hazillar, qochiriq va askiyalar, aniq bir kishiga qaratilmagan so‘kishlar eshitilib qolardi. Ba‘zan esa, birdan gap orasiga bir-ikki satr she‘r qistirib ketilardi. Navoiy o‘z g‘azallaridan keltirilgan parchalarni ham eshitdi, ammo g‘azal juda o‘zgartirib yuborilgandi. Navoiy kulimsirab, bir mahallar Husaynning boshidan kechgan bir voqeani esladi. Sulton taxtga o‘tirgan dastlabki oylarida xalq uning haqida nimalar deyayotganini bilish uchun darvish kiyimini kiyib, shahar aylanishni yaxshi ko‘rardi. Kunlardan bir kun u xuddi ana shunday bir qurilish yonidan o‘ta turib, bir suvoqchi uning g‘azalini nihoyatda buzib o‘qiyotganini eshitib qoladi. Sulton odati bo‘yicha qizishib ketib, ulardan biri yangigina suvoq qilgan devorni tosh bilan tirnay boshlaydi. «Hey, nima qilyapsan, bachchag‘ar? Yangi suvalgan devorni nega rasvo qilyapsan?» deb qichqirishadi suvoqchilar. «Sizlar-chi, sizlar mening g‘azalimni nega buzib aytyapsizlar?» – deb javob qiladi Husayn va g‘azalning aslini o‘qib beradi.

Bitay deb qolgan bu binodan sal narida yana bir qurilish uchun poydevor hozirlashmoqda edi. Zarang bo‘lib ketgan yerga urilgan ketmon ko‘kka sachrar, ishlayotganlar baqirib-chaqirib, bir-birlariga dalda berishardi. Ularning oftobda qoraygan, chang bosgan yuz va

bo'yinlaridan ter quyardi. Sallasini palapartish o'rab olgan bir yigit (aftidan ustaboshi bo'lsa kerak) shu o'rtada aylanib yurardi, uning aql barq urib turgan chehrasi, jovdirab turgan o'tkir ko'zlari Navoiyning e'tiborini o'ziga jalb etdi. Yigit ishlayotganlarni nazar-pisand qilmas, ularga tez-tez buyruqlar berib qo'yardi. Navoiy uning:

– Chuqurroq kovlanglar, chuqurroq! Minoraning balandligi qancha bo'lsa, poydevorining chuqurligi ham shuncha bo'ladi. Shuni yodinglardan chiqarmanglar! – deganini eshitib qoldi.

Keyin yigit qanday ishlansa yaxshi bo'lishini mufassal tushuntira boshladi. U oddiy kishilarga tushunarli va aniq qilib gapirar, so'zining orasiga jonli Hirotda shevasida o'tkir hazillar qistirib o'tardi. Ko'cha-ko'yda va mayxonalarda hech kimdan hech narsani sir tutmaydigan kishilargina tap tortmay ana shunday hazillar qilardilar. Uning hazil-mutoyiba gaplari, o'rinli qochiriqlari ishlayotganlarni kuldirib, chehralardagi horg'inlikni yozar, odamlar yanada g'ayrat bilan ishlay boshlashardi. Mana, u allakimning savodiga qofiyadosh qilib javob qildi, natijada o'tkir bir bayt to'qilib, ko'pchilikning tahsiniga sazovor bo'ldi. Bayt, ishlayotganlar orasida og'izdan-og'izga o'ta boshladi. Hozirjavoblik bilan keltirilgan qofiya hammani kuldirdi. Shunda Navoiy kutilmaganda bayt to'qib yuborgan yigitga murojaat qilib:

– Buni qarangki, Hirotda yo'l-yo'lakay, har bir ish ustida baytlar yaratila berarkan, – dedi.

Yigit shartta Navoiy tarafga o'girildi-da, o'tkir qora ko'zlarini unga qadadi: lablari chetida paydo bo'lgan ikki chiziq uning tabasumiga istehzoli tus berib turardi.

– To'g'ri aytdingiz, Amir Alisher. Qarshimizda sizningdek mash'al porlab turgach, bu yerning fazosida she'riyat uchqunlari chaq nab turishi tabiiydir.

Shu payt orqasidagi do'nglikdan xarsang orqalab o'tib borayotgan bir tosh taroshning tirsagi uning sallasiga tegib ketdi.

– Hey, ko'zingga qarasang-chi! Harom qo'llaringni boshimga tegizyapsan!

– Behuda qizishyapsiz, – deb oraga tushdi Navoiy, – axir binoni shu qo'llar quryapti-ku.

– Agar bosh bo'lmaganda bu bino bunyodga kelarmidi? – deb hozirjavoblik bilan gap qaytardi yigit.

Navoiy kulib yubordi.

– To‘g‘ri, biri-ikkinchisini to‘ldiradi. Arastu¹ aytganidek bu dunyodagi jamiki narsalar ana shunday bir-biri bilan bog‘liq... – dedi u keyin o‘z so‘zini bo‘lib: – Harqalay, bu insofdan emas, siz meni tanisangiz-u, men sizni tanimasam. Ismi sharifingiz va kasbin-gizni bilmoq istardim, – dedi.

Navoiyning gap ohangida shunchalik moyillik, chehrasida shun-day iltifot bor ediki, hatto yigitning nashtardek nigohi ham mulo-yimlashdi.

– Jonim bilan, amir hazratlari. Ismi sharifimiz Kamoliddin ibn Muhammad al Hiraviy. Kasbimiz me‘morlik, otamiz ham me‘morlar.

– Durust, demak me‘morlik – ota kasbi ekan-da. Ammo sizdek azamat yigitga ming hunar ham oz, – deb hazillashdi Navoiy.

– Kaminaning shoirlikdan ham xabarlari bor. Taxallusimiz Bi-noiy. Qisqa qilib, Binoiy deya atay bering, amir hazratlari.

Bu orada quyosh ufqqa bosh qo‘ydi. Minoradan so‘fining na-mozshomga chaqirib azon aytgani eshitildi. Ishlar tugadi. Kechki salqin tusha boshladi.

– Uyda ovqat tayyor, – dedi Navoiy. – Birga bo‘lsangiz.

Binoiy mamnunlik bilan rozi bo‘ldi.

Ular kechki salqinda yayrab, asta-sekin uyga qarab yurishdi. Bi-noiy bugun har qachongidan ham xushchaqchaq va muloyim edi. U turmushining og‘irligi, ko‘nglini butunlay shoirlik havasi band etganligi sababli ota kasbiga ixlosi qolmaganligi to‘g‘risida gapir-di. Savdoyilarga o‘xshab, yurgan yo‘lida g‘azallar to‘qib yurishini aytdi. U gapirayotgan gapi orasiga ham o‘qtin-o‘qtin she‘r qo‘shib yuborardi; Navoiy yosh shoirning iste‘dod va mahoratiga qoyil qol-di. Shu bilan birga, turli fanlardan gap ochilganda Binoiy o‘zining fan sohasidan ham tuzukkina xabardor ekanini namoyish qildi. Madrasadagi o‘qishingni tashla deb qistayotgan xasis, johil otasidan shikoyat qildi. Binoiy ahyon-ahyonda, qurilishdagi ishdan charchab qaytibgina yoshligidan beri fikri-zikrini band etgan kitobga qarash imkonini topar, kechasilari ko‘z nurini to‘kib, mutolaa qilar ekan. Ana shunda Navoiy o‘z g‘azalidan bayt keltirdi:

*O‘larmen to yetarmen maqsading‘a, yonmoq imkon yo‘q,
Badan za‘fi bila yo‘l shiddatidin garchi tolg‘aymen.*

¹Arastu – qadim yunon faylasufi Aristotel.

Bu baytni eshitgan Binoiydagi holatni aniq tasvir etish mahol. U qay daraja hayratlanib quvongan bo'lsa, shu daraja norizo bo'lib g'ijindi ham.

– O, bu so'zlar men uchun bir umr dasturulamal bo'lg'usi! Bayt garchi turkida bitilgan esa-da, bag'oyat go'zal...

Binoiy odobsizlik qilib qo'rganini anglab, tilini tishlab qoldi. Biroq vaqt o'tgan, keyinchalik ularning murosasiz adovatiga sabab bo'lgan so'zlar aytib yuborilgan edi. Ammo, ular o'rtasidagi do'stlik endi boshlanmoqda edi, bu do'stlik talay vaqtga qadar ravnaq topib bordi, Navoiy bu iste'dodli yigitga astoydil homiylik qildi.

* * *

Binoiy Amir Alisherning uyiga bot-bot kelib turadigan bo'ldi. Navoiy bu hirotlik yigitning iste'dodi va zakovatiga shunchalar ixlos qo'ydiki, uning odobsiz xulqidan ham ko'z yumdi. Binoiy tabiatan zahar edi, buning ustiga uning hayot yo'li son-sanoqsiz qiyinchiliklar bilan to'lgandi.

Mag'rur va qaysar Binoiy birovlarning unga homiylik qilishini yoqtirmas, buni o'ziga or deb bilardi. Har kim va har narsaga shubha bilan qarovchi Binoiy ko'pincha aqlbovar qilmaydigan o'rinlardan makr-hiyla urug'ini axtarardi. Binoiy avvallari o'zini achchiq hazil va zahar gaplar bilan himoya qilib yurgan bo'lsa, bu xilda gaplashish bora-bora unga odat bo'lib qoldi. Ammo u dastlabki paytlarda Navoiyga nisbatan o'zida qizg'in mayl his etdi. U hayotida birinchi marta o'zida ana shunday samimiy tuyg'u his etmoqda edi, Amir Alisherning olijanob qalbi, uning samimiy mehribonchiligi shunday kishini ham iydiroldi. Ularni bir-birlariga she'riyatga bo'lgan qizg'in muhabbat yaqin qildi. Bog'da o'tirishib uzoq-uzoq gaplashishlari Navoiyga uning Abullaysi bilan Samarqandda qilgan suhbatlarini eslatardi. Binoiyning she'r san'atidagi muvaffaqiyatlari ustozni hayratga solar, har bir o'tgan kun shogirdning biror yangi asari bilan nishonlanardi. Navoiy Binoiyning musiqaga ixlosi yo'qligidangina ranjirdi. «Musiqani sira tushunmaymen», derdi Binoiy. Musiqa haqida gap ochilganida u oq-sariq, chuvak yuzini kulgili qilib jiyirardi. Navoiy cholg'u asboblari maroqli qilib tasvirlash bilan uni qiziqtirishga urinib ko'rди, tor sadolari haqida jannat bog'laridagi

hurlarning qo‘shiq aytishini tasvirlayotgandek, shoirona zavq bilan hikoya qildi. O‘zi turli sozlarda qiyin-qiyin kuylarni mahorat bilan chalib ko‘rsatdi; unga o‘zi yaratgan kuylarni namoyish etdi. Musiqaning go‘zalligi va mohiyatini tushuntirishdan tolmasi.

Kunlarning birida Binoiy murabbiysi va do‘stining bu xususdagi uzoq mulohazalarini tinglagach, yalqovlik bilan kulimsirab:

– Farosatli kishi bir og‘iz aytganda uqib oladi, johilga ming marta takrorlaganingizda ham nafi bo‘lmas, – dedi.

Shunda Navoiy birinchi bor tutoqib ketdi.

– Musiqani idrok etmagan shoir nim shoirdir.

Shu kundan e‘tiboran u Binoiyga musiqa haqida hech bir gapirmadi, oradan ko‘p o‘tmay Sulton Husayn bilan Marvga jo‘nab, u yerda uzoq turib qoldi. Shuhratparast Husayn goho Marvga kelib o‘zining hukmdor ekanini namoyish qilib qo‘yishni sevardi. Sulton Bekabegimni ham albatta o‘zi bilan olib ketar, yoshlik xotiralari bilan lazzatlanarkan unga ko‘hna machit gumbaziga yashirib qo‘yilgan tilsim haqidagi afsonani yana boshqatdan ayttirardi.

Marvga borishdan Navoiyning ham o‘z maqsadlari bor edi. Karvonlar yo‘liga joylashgan bu shahar bir vaqtlar o‘zining sersuv ariqlari, yerlarining hosildorligi bilan dong taratgandi. Keyinchalik shahar bir necha marta vayrongarchilikka uchrab, endilikda uning tevarak-atrofidagi yerlar suvsizlikdan qaqrab yotardi. Navoiy yangi ariqlar qazdirish va buzilib ketgan eski ariqlarni tiklashni mo‘ljallab qo‘ygandi.

Jo‘nash oldidan Navoiy Binoiyga uning uyiga ko‘chib kelib, kutubxonasidan bimalol foydalanishni taklif qildi. Ular do‘stona xayrlashdilar.

Navoiy Hirotda erta bahorda qaytdi. Bog‘iga tong yorishganda yetib keldi. Gul va o‘tlarda hali ertalabki shabnam yaltirardi. Bog‘ ichkarisidan nay sadosi eshitalardi. Notanish kuy chalinar, biroq u kishining tong chog‘idagi kayfiyatiga nihoyatda mos tushar edi. Kuy sho‘xchan emasdi, ammo unda mashaqqatli ishni muvaffaqiyatli tugatgan kishining oromi va o‘y-xayollari tarannum etilardi. Navoiy kuy eshitalayotgan tomonga ildam yurdi. «Bunchalik barvaqt turib, nay chalayotgan kim bo‘lsa ekan? – deb o‘yladi u qiziqsinib. – Nahotki musiqani xush ko‘rmaydigan Binoiy biror kimsaning bu yerda soz chalishiga yo‘l qo‘ysa?»

U ovoz kelayotgan tomonga borarkan, kuy to'satdan o'zgardi. Bitta-bitta odimlab borayotgan ot birdan yo'rtib ketganday tezladi. Terakzorda chalinayotgan musiqa tobora yaqqol eshitalardi. Navoiy so'qmoqdan o'sha tarafga burildi-yu, ko'z o'ngida kutilmagan manzara namoyon bo'ldi: barikaram chopon kiygan Binony kattakon daraxtga suyanib, ko'm-ko'k maysa ustida o'tirar va ko'zlarini qisib, zavq bilan nay chalardi.

Navoiy ko'pdan beri Binoiyning qiziq-qiziq ishlariga o'rganib qolgandi, ammo bu manzara uni ham quvontirdi, ham hayratga soldi. Alisher qo'llarini cho'zib unga intildi, qizg'in ko'risharkanlar, Binoiyning ko'zlari ham har mahaldagidan ravshanroq chaqnadi. Alisherning yosh do'sti bir necha oy davomida nay va torli cholg'ularni chalishnigina o'rganib qolmay, hatto o'zi ham kuy yaratish bilan shug'ullana boshlabdi.

– Bu men uchun hayotimda eng a'lo tuhfadir! – dedi Navoiy.

Shu kuni ularning do'stona suhbatiga birorta ham achchiq so'z aralashmadi.

* * *

Navoiy Binoiyning iste'dodini mehr bilan parvarish qildi, har bir ishda do'stona ko'magini ayamadi. Uni saroy kishilari qatoriga olib kirdi; garchi Binoiy o'zini yuqori lavozimdagi kishilardan nafatlanadigan qilib ko'rsatishga tirishsa ham, saroy doirasiga kirishni ko'pdan orzu qilardi. Undan boshqa odam bo'lganda Alisherdek ustози va do'stidan bir umr minnatdor bo'lardi. Ammo u bunday qilmadi.

Keyingi vaqtlarda uning ko'nglida yana shubha va g'ayirlik tuyg'ulari uyg'ondi. Tabiatan hasadchi Binoiy Navoiyning o'zidan ustun turishini, undagi samimiyat, boshqalarga beg'arazlik kabi fazilatlarini ko'rolmadi. U har ishda Alisherga g'ayirlik qilardi. «Men ham Navoiydek mashhur va badavlat bo'lishim mumkin edi; iste'dodda undan kam joyim yo'q», – derdi u hammaning Alisherni izzat qilishini ko'rib. Binoiy turkiy tilida nafis g'azallar bitib bo'lmaydi deb hisoblardi. Navoiy esa, faqat turkiy tilidagina emas, fors tilida ham go'zal she'rlar yoza olar, natijada Binoiyning «Na-

voiy forsiyda she'r bitolmagani uchun «avom» tilida yozadi» – de-yishiga asos qolmasdi. Bu esa Binoiyni baddar g'azablantirar edi.

Ular orasida tez-tez bahs chiqadigan bo'lib qoldi. Avvallari bu – arzimagan narsalar xususida bo'ladigan kichik-kichik kelishmov-chiliklar edi. Ammo bora-bora Binoiy o'z ustozini haqida dag'al gaplar aytishdan ham toymaydigan bo'lib qoldi. Gap turkiy tilida yozilgan she'rlar haqida borganda haddan ziyod qo'rslik qila bosh-ladi. Bir kuni esa jahl ustida: «Sultonimiz o'zlari ham avom tilida yozadilar» deb ta'na qildi.

Shunday bo'lsa ham Navoiy qaysar do'stining dag'alligini as-kiyaga yo'yib kechirardi. «Binoiyning tili zaharlikka-zahar, xo'sh nima qipti? – derdi Alisher o'zicha o'ylarkan. – Uning bu odatini tashlashi mahol, negaki bunda mashaqqatli o'tgan hayotining ta'siri bor...» Ba'zan Navoiy uning achchiq- achchiq qochiriqlaridan hatto zavqlanar, o'zi ham aytishishdan qochmasdi.

Kunlardan bir kun Binoiy unga yalqovlanib qolganday tuyuldi. Alisher izzat-nafsiga tegib, uni g'ayratga solmoqchi bo'ldi.

– Sher yozishga yuksak qobiliyatingiz bo'la turib, – dedi u, – shunchalik oz she'r bitganingiz va fursatni ma'nosiz o'tkazayot-ganingiz kishini taajjubga soladi.

– Yo'g'-e, nima deyapsiz, amir hazratlari! – deb javob qildi Bi-noiy qizishib. – Aftidan, xotiringiz zaiflashib qolgan ko'rinadi. Kuni kecha kechqurun ikki axchoq¹li sham yonib, bitguncha yigirmata g'azal yozib tashladim.

Navoiy biroz jim qoldi, keyin hammavaqt ² hazillashmoqchi bo'lganida qilganiday, ko'zlarini qisib:

– Siz kecha bitgan o'shanday g'azallarning yuztasi bir axchoq-da, – dedi.

Bir kuni kechqurun Navoiyning bog'ida talaygina shoir va olim-lar yig'ilishdi. Yig'in juda jonli o'tdi: shiiylar va sunniylar² o'rtasida qizib ketgan kurash xususida ko'p gap va bahslar bo'ldi. Alisherning ko'pchilik mehmonlari din ahllari o'rtasida bo'layotgan bu bahs-ga kinoya bilan qarardilar. Jomiyning yaqinda eng yaqin do'stlari davrasida: «Jonimga tegdi bu janjal, eshitsam ko'nglim ozadi», deb aytgan so'zlari quvonch bilan tilga olinib, og'izdan og'izga ko'chdi.

¹ Axchoq – chaqa pul: bu yerda shamning kichkinaligiga shama qyilgan.

² Shiiylar va sunniylar – musulmon dinidagi ikki oqim vakillari.

Shu soʻzlarni boshqa birov aytguday boʻlsa, hayoti tahlika ostida qolardi, ammo Jomiyning obroʻsi shu qadar baland, doʻst va himoyachilari shu qadar koʻp ediki, hatto eng ashaddiy dushman ham unga biror yomonlik qilishga jurʼat etolmasdi.

Jomiy haqida gap ochiladigan boʻlsa, sira tugamasdi; har kim ustozning oʻz ogʻzidan eshitgan biror gapni aytib berishga oshiqardi. Yangilik ketidan quvib, savdogalar turli mamlakatlardan nimaiki olib keladigan boʻlsa, surishtirmay-netmay kiya beradigan hirotlik bir olifta haqida aytilgan latifa hammani rosa kuldirdi. Keyingi vaqtlarda Hirot bozorlarida Farangistondan¹ keltirilgan koʻzoynaklar paydo boʻlgandi. Savdogarlar bu koʻzoynakni koʻrlar taqsa koʻzi ochiladi, koʻzi ochiqlar taqsa koʻzi ravshanroq koʻradigan boʻladi deb maqta-shardi. Ular, olimlarni oʻchib ketayozgan qoʻlyozmalarni oʻqiy olasiz, deb ishontirishar, rassomlarga koʻz oʻngingizda boʻyoqlar yana ham ravshan va rango rang tovlanadi deyishar, amaldorlarga qoʻl ostingizda ishlaganlardan hech qaysi biri soxta hujjatlarni roʻpara qilishga jurʼat etolmaydigan boʻladi, deb uqtirishardi. Qoʻyingchi, hamma koʻzoynak sotib ola boshladi. Qanday koʻzoynakni qanaqa koʻzga taqish kerakligini hech kim bilmasdi, natijada shu vaqtgacha koʻzi soppa-sogʻ boʻlgan kishilar koʻzoynakni taqqach, kitobda yozilgan narsalar chaplashib koʻrinayotganidan shikoyat qila boshladilar.

– Koʻzi ochiq koʻrlar! – dedi Jomiy oliftagarchilik uchun burnining ustiga koʻzoynak qoʻndirib olgan ikki yigitchani koʻrib. – Ikki koʻzi sogʻ boʻla turib, kerakli narsani nokeragidan ajrata bilmagan bu kaltafahmlarga oynak taqish bilan aql kirarmidi deysiz!

Alisherning oshpazi butun Hirotga dongʻi ketgan pazanda edi. Uning uyida oldiga qoʻyilgan taomni yemagan kishi boʻlmasdi, hatto shayxlar ham mahorat bilan qovurilib, sopol toboqlarga suzilgan va ogʻizga solsa, erib ketadigan barra jayron goʻshtlarini koʻrganda nafslarini tiyolmasdilar.

Shu kecha lazzatli taomdan soʻng isteʼdod egalarining musobaqasi boshlandi. Butun Xurosonga mashhur boʻlgan shoir va mashshoqlar bilan bir qatorda hali hech kim tanimagan yoshlar ham oʻz mahoratlarini namoyish qildilar. Baʼzida Navoiyning bir ogʻiz maq-

¹ Farangiston – oʻsha davrda Gʻarb mamlakatlarini Yaqin va Oʻrta Sharqda shunday atashardi.

tab qo'yishi bilan biror iste'dodli yoshning nomi ertasiga butun Hirotga ma'lum bo'lib ketardi. Muvaffaqiyatli chiqqan har bir bayt yig'ilganlarning qizg'in olqishiga sazovor bo'lardi.

Navoiyning ko'zlarida quvonch porladi. O'tirish juda do'stona davom etardi. Nogahon Binoiy aynadi-qo'ydi. Nima ham bo'libdi-yu, xizmatkor uning oldidagi qadahga may quyishni unutibdi. Bu mutlaqo tasodifiy bo'lgan edi, xizmatkor shu ondayoq o'z xatosini tuzatdi – may keltirib quyildi, ammo tirmoq ostidan kir qidiruvchi Binoiy bundan «meni endi mensimaydigan bo'lib qolishibdi» degan xayolga boribdi. Xizmatkorning bu arzimas xatosini hech kim payqagani ham yo'q, ammo Binoiy Navoiyning mehmonlariga zaharini socha boshladi. Uning bundan tutgan asosiy maqsadi uy egasini noqulay ahvolga solib qo'yish edi. Bir keksa bekni xafa qilib, bir mahallar jangda muvaffaqiyatsizlikka uchraganini yuziga soldi; bir yosh shoirmi sizdan hech balo chiqmaydi deb mulzam qildi; o'rtamiyona o'ynaysiz deb mashhur bir satranj ustasining izzat-nafsigaga tegdi. Navoiyning o'ziga esa, uning turkiy tilida yozgan bir g'azalini forschaga qilgan o'z tarjimasida o'qib berdi-da, zaharxandalik bilan:

– Mana endi nafis fikrlaringizga haqiqiy jon kirdi, ular munosib libos kiydilar, – dedi.

Navoiy izzat-nafsigaga qattiq tekkan bu pichingga qulay fursat kelganda javob qilinar, deb indamay qo'ya qoldi.

Kecha oxirida barcha mehmonlarga qimmatbaho sovg'a-salomlar, chiroyli shohi to'nlar, kimxob choponlar ulashildi, ba'zilarga. Asl matodan qilingan salla, ba'zilarga qimmatbaho toshlar qadalgan oltin kamar hadya qilindi. Binoiyga esa, «Guliston»ning mohir xattot tomonidan ko'chirilgan «Tavoze haqida» degan bobi taqdim etildi. Binoiy buning ma'nosini anglab, badtar achchiqlandi.

Mehmonlar tarqalisha boshlaganda, Navoiy do'stini qolishga taklif qildi. U, butun sabri-toqatini bir yerga to'plab, vazminlik bilan Binoiyga takabburlik va manmanlikka biroz chek qo'yish lozimligini uqdirdi. Navoiy g'amxo'rlik qilganday nasihatimiz gapirar, bu esa, keyingi vaqtlarda birovning o'ziga g'amxo'rlik qilishini jonidan yomon ko'radigan bo'lib qolgan Binoiyning toqatini toq qilardi.

Suhbat vaqtida bir mushuk xurillab keldi-da, Binoiyning tizzasiga suykaldi, u beparvogina mushukning orqasini silay boshladi. Navoiy bir lahza jim qolgan edi, Binoiy salmoqlab ohista dedi:

– Naqadar baxtiyor mushuk: amir hazratlarining mehr-shafqatlaridan bahramand-u, ammo pand-nasihatlarini tinglashga majbur emas...

Navoiy bu pichingga ham indamadi, biroq oralaridagi jarlikning tobora kengaya borayotganini angladi. Keyinchalik Navoiy oraloriga dastlab nima sababdan sovuqchilik tushganini xotirlamoqchi bo‘lganida, avvalo Binoiyning har qancha iste’dodi va aql-zakovati bo‘lishiga qaramay, ichi qora, pastkash kishi ekanligini yaqqol namoyish etgan shu o‘tirish va shu suhbatni eslardi.

Shunga qaramay Binoiyning to‘satdan Hirotdan jo‘nab ketishi uning uchun og‘ir zarba bo‘ldi. Binoiyning bu safari qasdma-qasdlikka qilinayotgan ishga o‘xshardi. U chindan ham qasdma-qasdigaga, ataylab shunday qilgan edi. U odamlarning ko‘nglida Binoiyni ta‘qib qilishayotgan ekan, degan taassurot tug‘dirmoqchi edi. Jo‘nab ketarkan, u hamma yerda «qudratli amir» (Alisherni u shunday deb atardi) bilan chiqisholmadim, deb ovoza tarqatdi. U fan va san‘atga homiylik qiluvchi turkman sultoni Yaqubbek qoshiga jo‘nadi: bunday atoqli shoirning o‘z saroyiga kelishi Yaqubbekni quvontirdi.

«Bu odam manmanlikka berilib ketgan – hamma kasofat shunda», – deb o‘ylardi chuqur qayg‘uga botgan Navoiy. Qaysar do‘stini u hamon sevar, uning hazil-mutoyibalari, askiyalari va she‘rlarini qo‘msardi. Hammadan ham, u Binoiydek farosatli kishining kek va hasad asiri bo‘lib, uning beg‘araz va samimiv tuyg‘ularini ang‘lamaganidan qayg‘urardi.

*Mehr ko‘p ko‘rguzdim, ammo mehriboni topmadim,
Jon base qildim fido, oromi joni topmadim.*

Alisher o‘z qalbidagi fikr-o‘ylarini u bilan o‘rtoqlashmaganmidi? U bir og‘iz gapdanoq fikrimni anglaydigan farosatli kishini topdim deb o‘ylagandi: Do‘stining bevafoqlik qilishi ko‘nglini chil-chil qilib, qalbni qanchalar jarohatlashini aytmaganmidi unga? Do‘stga muhabbat Ixtiyoriddin qal‘asi kabi mustahkam bo‘lmog‘i kerak degan edi-ku. Binoiy naqadar hayajonlanib tinglagandi bu so‘zlarni! Shunda Navoiy uning ko‘zlarida yosh ko‘rgandi... Mana, endi o‘sha Binoiyning o‘zi qo‘pol bir tarzda bu do‘stlikka xiyonat qildi, turkman shohining saroy shoiri bo‘laman deb ona yurtini tashlab ketdi. Kishi uchun o‘z tug‘ilib o‘sgan shaharidan uzoq muddat judo bo‘lish nima ekanini Navoiy yaxshi bilardi.

NAVOIYNING BIR KUNI

«Cho'l biyobondagi jamiki bo'sh yotgan yerlarga jon kirgizildi: Murg'obdan Marvga qadar o'ttiz farsaxcha qarovsiz dashtga va Seraxs yaqinidagi yigirma besh farsaxcha yerga ariqlar o'tkazildi. Dehqonlar ko'chib kelib, bu mavzelar endi bir butun vohaga aylandi», – Navoiy yurtni aylanib chiqayotgan bosh noibi yo'llagan xabardagi ushbu sartlarni zo'r mamnuniyat bilan o'qidi. «Bularning hammasini borib o'z ko'zim bilan ko'rishim kerak», – deb o'yladi u. Birdan Marvdagi machitning bir kunlik yo'ldan ko'rinib turadigan havorang gumbazini ko'z oldiga keltirdi. «Suv! Qashshoqligimizning boisi ham, boyligimizning manbayi ham ana shu!» deb xayolidan o'tkazdi u. Keyin burchakda o'tirgan kotibni yoniga chaqirdi:

– Esdan chiqmasin, yozib qo'ying. Chashmayi Gulistondan Mashhadga o'tkaziladagan ariqni qazish ishlari qanday borayotganini zudlik bilan tekshirib ko'rilsin. Yer o'lchanganda tepasida o'zim turgandim.

Navoiy chang-to'zon ko'tarilib yotgan Mashhadni gullab-yashnagan ko'rkam shahar qiyofasida tasavvur etdi. Darhaqiqat, bu o'tgan yillar mobaynida davlat uchun ko'p ishlar qilindi; endi butkul she'riyat bilan shug'ullanish payti kelmaganakan? Kun bo'yi ish bilan band bo'lib, zo'rg'a bir necha bayt yoza olasan, xolos. Ba'zan hatto bosh qashishga ham qo'l tegmaydi.

Bugun kelgan hamma xat-xabarlarini o'qib bo'lib, har qaysisiga yarasha topshiriqlar bergach, Navoiy boqqa chiqdi-da, soya-salqin bir shiyponchaga kirdi. Bu shiyponchaga Navoiyning uydagi hamma ishlarini ishonib topshirgan eng yaqin kishisi Shayx Baxlulgina kira olardi, Shayx Baxlul so'qqabosh bo'lib, she'riyatni sevar, ahyon-ahyonda o'zi ham g'azal bitar, Navoiyga ixlosi baland edi. Shu bilan birga u ro'zg'or ishlarini puxta boshqarar, o'z homiysi va do'sti Alisherning osoyishtaligini ta'minlash va bo'lar-bo'lmasga keluvchi kishilardan xalos etishga uquvli edi.

Kech kirib, Navoiy yozishga o'tirgan paytlarda faqat Shayx Baxlulgina uning huzuriga ijozatsiz kira olardi.

Navoiy shiyponga kirib o'tirganicha ham yo'q ediki, shoshib Shayx Baxlul kirdi:

– Taqsir, Muhammad Shams kelyapti. Momaguldirakdek ovozi ni eshitasizmi? Bog'da sizni axtarib yuribdi. Men qayerdaligingizni

aytganim yo‘q edi, ammo ba‘zida o‘ylamay-netmay gapirib yuboradigan janob Haydar...

Navoiy tezgina o‘tirdi:

– Anavi sayoq Shamsmi? Hamma o‘z kasbi-kori bilan mashg‘ul paytda unga ne darkor ekan?

– Zarur, ish bilan keldim deb ayyuhannos solyapti. Yonida bir bola ham bor.

Shams janjalkashligi bilan tanilgan kishi edi. U na tartib, na odobni bilar, ko‘ngliga kelgan ishni qila berardi. Askiyabozligi va gapga chechanligi uchun Navoiy uni sevardi ham. Kechqurunlari u bilan suhbat qurishsa, kishining ko‘ngli yozilardi. Shunday barvaqt kelishining boisi ne bo‘ldi? Ana, o‘n yoshlar chamasidagi nihoyatda chiroyli bir bolani yetaklab o‘zi ham kelyapti.

– Assalom alaykum, amir hazratlari, iloyo iqbolingiz baland, martabangiz ulug‘ bo‘lsin! – deb ta‘zim qildi u Navoiyga, so‘ngra: – Ta‘zim qil, Porso, – deb bolani turtib qo‘ydi-da, Shayx Baxlulga o‘girilib istehzo bilan dedi: – Ha, muhtaram Shayx, hali ham yiliga bittadan g‘azal yozib yuribsizmi? Siz aldamchisiz, shoirlik da‘vo qilasiz-u, o‘zingiz... Tovuq bo‘lsa-yu, yiliga bittadan tuxum qilsa, xo‘p qiziq-da! Ha-ha-ha-ha!

Shayx Baxlul tutoqib, Shamsni jerkib tashlamoqchi bo‘lgan edi, Navoiy qo‘yavering degandek ishora qilib, uni to‘xtatdi:

– Do‘stim Shams, ana shu gapingizga xotirimga kelgan bir she‘r bilan javob bermoqchimen. Tinglang-a:

Sharqda derlar: bir piyola yasash-chun

Qirq yil ishlab, berilar pardoz.

Bog‘dodda-chi, kuniga yuzin

Pishirarlar, qaysi biri soz?

– Shayx Baxlulning g‘azallarini tinglagan kishi rohat qiladi, demak hazilingiz noo‘rin bo‘lganligi uchun o‘tkirliги qolmaydi. Darvoqe sizni bunday bevaqt kelmoqqa majbur etgan maqsad nedur? Bu chiroyli yigitcha kim bo‘ladilar?

Aftidan, Shams Navoiyning o‘gitidan zarracha ham ranjimagan edi. U bolani yelkasidan ushlab, Navoiyga yaqin olib keldi:

– Bu o‘z o‘g‘lim – Porso; men payg‘ambarimizning qabrlarini ziyorat qilgani ketayotgan edim, o‘tinib so‘raymen, shu bola vaqtincha sizning qo‘lingizda qolsa.

Navoiy jilmaydi:

– Ziyoratga ketyapman deysizmi? Siz-a?! Boladan ko‘nglingiz to‘q bo‘lsin. Har qalay bu yerda bo‘lsa biror foydali narsa o‘rganar. Shayx Baxlul, bolani olib boringda, unga uydan joy ajratib bearing. Shams, hamonki dam olish vaqtimda kelibsiz, o‘tiring satranj o‘ynaymiz.

– Mana bu taklifingiz durust bo‘ldi! – dedi Shams quvonib va boshidan sallasini olib qo‘ydi.

Bunday beadabgarchilikni ko‘rgan Shayx Baxlul oz bo‘lmasa baqirib yuboray dedi, ammo Navoiy xotirjamlik bilan kulimsirab yana uni bosdi.

Satranj o‘yini ayni qizigan payt edi. Shams zo‘r berib ter bosgan tepakal boshini artardi. Shu vaqt halloslagancha xizmatkor bola yugurib keldi.

– Shayx Baxlul oyog‘ingni qo‘lingga olib yugur dedilar. Shayx Abdulloh kelibdilar, qabul qiladilarmi-yo‘qmi, amir hazratlaridan so‘ra, dedilar.

Navoiy o‘rnidan turdi:

– Men Shayx Abdulloh xoh kechasi, xoh kunduzi – qay vaqtda kelsalar surushtirmay kiritinglar deb tayinlagan edim. Siz esa, – dedi u Shamsga murojaat qilib, – sallangizni boshingizga kiyib oling, izzatli mehmonga aslo qattiq tega ko‘rmang.

Shams itoatkorlik bilan sallasini boshiga qo‘ndirdi-da:

– Agar o‘nqovi kelib qolmasa, ehtimol aytganingizday o‘tirarmen, – deb to‘ng‘illab qo‘ydi.

Navoiy bir vaqtlar Mashhaddan Hirotga birgalashib kelgan keksa do‘stiga o‘zi peshvoz chiqdi. Shams ham o‘rnidan turib, yangi mehmonning kelishini kutdi.

– Quyoshdan yerlar bahra olganidek sizni ko‘rsam ko‘nglim tog‘day ko‘tariladi, – dedi Navoiy. – Kulbamizga kamdan kam qadam ranjida qilasiz. Ammo iltifot qilib yubormish kitoblaringiz kamnaga hammavaqt sizni eslatib turadi. Kecha yuborganingiz hind masallari tuni bilan ovunchog‘im bo‘ldi: birinchi sahifasini o‘qiy boshladim-u, tonggacha undan bosh ko‘tarolmadim. Hammasini o‘qib chiqdim.

– Buni qarang-a! – dedi Shayx Abdulloh. – Ustod Jomiy ham shunday qilibdilar. O‘shal kitobni berib yuborgan kunim ertasiga bir o‘tirishda o‘qib tushirganlarini so‘zlab edilar.

Navoiy mamnuniyat bilan jilmaydi. Jomiy bilan o'zi o'rtasida birorta mushtaraklik bo'lsa, u hammavaqt quvonardi.

Shayx Abdulloh ancha qartayib qolgan bo'lib, soqoli oppoq oqargan, qo'llari qaltirardi. Navoiy uni to'rga, yumshoq to'shakka o'tqazdi. Mehmonning oldiga dasturxon yozib, taomlar tortildi. Shayxning odatini bidgan Navoiy chilim solib kelishni buyurdi.

– Har vaqt aytardim, Alisher balandparvozlar deb... Shiypon juda ko'rkam bo'libdi! Menimcha, jannat ham bundan a'lo bo'lmasa kerak, a, labbay? – Shayx Abdulloh nazokat bilan Shamsqa qaradi, Shams esa, hech bir tap tortmay:

– Darhaqiqat, juda ko'rkam bo'lgan, ammo bu xirgoh ba'zan xargohga aylanadi, – deb javob berdi.

Navoiyning ko'zlari g'azabdan chaqnadi. Ammo o'tkir askiyachilar va latifachilarning kitoblarini ko'p o'qigan, o'z aql-zakovati bilan tanilgan Shayx Abdulloh kulimsiradi-da:

– Kaminalari bu xirgohga ba'zan kelib turishlarini ta'kidlamoqchi bo'ladilar chog'i? – dedi.

Bu javobdan uchovlari ham qah-qah urib kulishdi, so'ng do'stona suhbat boshlandi. Nogahon Shams o'ziga xos shijoat bilan o'rnidan sapchib turdi:

– Bizniki uzr, amir hazratlari, siz ham afv etasiz, muhtaram zot, oz bo'lmasa mutlaqo unutayozibman, payg'ambarimizning qabrlarini ziyorat qilmoq niyatida edim, ertaga shu mahalda yo'lda bo'lamen, bugun esa, uydagilarga ul-bul g'amlab bermog'im kerak. Bitta o'g'limni joylashtirdim, ammo bu baraka topgurlar menda bit-tagina emas.

Yengiltabiat Shams shosha-pisha ketdi.

Shayx Abdulloh uning orqasidan qarab qolarkan, muloyimlik bilan:

– Gohi odam – unday, gohi odam – bunday; shunisi ham durust, bo'lmasa bu olamda yashash kishini zeriktirib yuborardi, – dedi. Keyin biroz jim turgach, kulimsirab: – Men ham keksayib, qo'llarim qaltiraydigan bo'lib qoldim, – deb qo'shib qo'ydi muloyimlik bilan. – Shunday bo'lsa ham mavlono Jomiy o'z qo'lyozmalarini men ko'chirib yozganimni afzal ko'radilar. Yaqinda bir chalasavod ko'tib ustodning asarlarini ko'chirmoqqa jazm etibdi; xatosining hisobi yo'q!.. Jomiy hazratlari qusurlarni to'g'rilab chiqqach, qog'oz beti-

ga qarab bo'lmadi. Ustod qo'lyozmaga qarab turib: «Kotib men bitgan so'zlarning ma'nosini qay holga solgan bo'lsa, men ham uning mahsulini shu ko'yg'a soldim» deb hazil qildilar.

Navoiy yozilib kuldi:

– Bugun sizni kitobxonamga olib kirib, bir ajoyibotni ko'rsatamen. Farangistondan Hirotga vaqtini ko'rsatadigan bir quti keltirgan edilar. Bosh kitobdorim Muhammad Naqqosh o'zi ham shunday quti yasashga jazm qildi, ulug' kashfiyot.

Shiyponga shahar mahkamasinnng bir amaldori kirib keldi:

– Vazir hazratlari, bir lahza osoyishingizni buzmoqqa ijozat etsangiz.

– So'zlang, – dedi Navoiy unga do'stona boqib.

– Shamsiyadagi shifoxona qurilishi to'xtatib qo'yildi. Ishlab turgan hamma ustalarni qo'yarda-qo'ymay vazirimiz Soniyga yangi chorbog' solmoq uchun shahar tashqarisiga olib ketishdi.

Alisher Soniyning vazirlik lavozimiga qabih yo'llar bilan erishganini bilar, bu ayyor vazirni ko'pdan beri ko'z ostiga olib qo'ygandi. Soniy ishni Husaynga asl turkman bedovlari tortiq qilishdan boshladi. Uning bu otlarni qanday qo'lga kiritgani haqida har xil mish-mish gaplar yurar, hatto Soniy bu otlarni qo'lga tushgan bir to'da qaroqchini qochirib yuborgani evaziga olgan degan gaplar ham bor edi. Ammo sovg'adan xursand bo'lgan Sulton Husayn, bu gaplar – og'ziga kuchi yetmagan, tili uzun hasadchilardan chiqqan deb qo'ya qoldi.

Soniy asosan savdo ahli bilan bog'liq bo'lgan ishlarni olib bordi. Sulton Husayn saroyida dengizning narigi yog'idagi mamlakatlardan keltirilgan ajoyib-g'aroyib buyumlar paydo bo'ldi. Soniyning o'zi esa, nihoyatda boyib ketdi.

Soniyning shifoxona qurilishida ishlayotgan ustalarni olib ketib, shahar tashqarisiga yangi hovli-joy soldirayotganini eshitgan Navoiyning qovog'i solindi.

– Kim buyurdi shuni? – deb so'radi u quruqqina qilib.

Navoiy vazmin gapirar, biroq uning ovozida g'azab sezilib turardi.

– Vazir Soniy hazratlari. – Amaldor qo'rqa-pisa atrofga alangladi-da, pichirlab: – Me'morni «shifoxona binosining loyihasi noto'g'ri, loyihaga bu ishdan xabari yo'q kishi o'zgartish kiritgan», deb aytishga majbur etdilar, – deb qo'shib qo'ydi.

Loyihaga o'zgartirishni Navoiy kiritgan edi.

– Me'mor kim? – deb so'radi Alisher hamon avvalgidek xotirjamlik bilan.

– Muhammad al Hiraviy. – Bu Binoiyning otasi edi.

– U ham shunday deb aytdimi?

– Aytdi, amir hazratlari.

– Me'mor ishdan chetlatilsin. Ustalar joylariga qaytarilib, shifoxona tez muddatda qurib bitirilsin, Qurilishni o'zim kuzatib borurmen. Yuzlab bemorlar qayerda davolanishni bilmay sargardon bo'lib yursin-da, diyonatini yo'qotgan bir amaldor o'ziga, muhtasham chorbog' soldirsin! Eh, Soniy, Soniy, shoshmay tur, endi javobgarlikdan qochib qutula olmaysan, – dedi Navoiy o'zi bilan o'zi gaplashayotganday. Keyin qizg'inlik bilan Shayx Abdullohga murojaat qildi: – Hirotdagi hamma uylar yangidan solinadi. Injil daryosining yoqasida esa, yangi mahalla barpo etamiz. Bugun qurilishlarni borib ko'rmoqchi edim, birga bo'lsangiz. Hozir esa, kitobxonaga o'tamiz.

Navoiy ketaturib mulozimlariga bugun tushlikka Sulton Husayn tashrif buyurishini eslatdi. Bu uchrashuvga u katta umid bog'lagan edi.

Kitobxonada ularni Xo'ja Muhammad Naqqosh kutib oldi. Xo'ja ularni katta bir quti yoniga boshlab keldi. Quti ichida yog'ochdan ishlangan odam turar, uning qo'liga tayoq tutqazib, oldiga do'mbira qo'yilgan edi. Shayx Abdulloh quti va undagi odamning nihoyatda nafis ishlanganini ko'rib hayron qoldi.

– Shoshmay turing, – dedi xo'ja, – hozir u vaqtni ko'rsatadi.

Xuddi shu payt haligi yog'och odam harakatga kelib, do'mbirani ura boshladi. Navoiy hayajon bilan sanab turdi.

– O'ho', kech bo'lib qolibdi-ku! – dedi u va shayxni orqasidan ergashtirib jo'nadi.

* * *

Ular Hirotning tuproqlari bilqillab yotgan ko'chalaridan o'tib borisharkan, ko'p yillar muqaddam bu shaharga ikkovlashib kirib kelishganini eslashdi. O'shanda yirtiq-yamoq chapon kiygan bu kamtargina yigit bir vaqtlar kelib Xuroson sultonining o'ng qo'l vaziri va atoqli shoir bo'ladi deb kim o'ylabdi deysiz!

Ular yangi binolar qurilayotgan Injil yoqasidan borishardi. Teshalarning taqir-tuquri, quruvchilarning baqirib-chaqirishganlari, hatto havoni qoplagan to'zon ham Navoiyga lazzat bag'ishlardi. Endi uni quruvchilar «murabbiy» va «hayot bo'stoni» deb atardilar.

– Kelishdan maqsadimiz faqat bu yerni ko'rib qaytish emas, – dedi Navoiy, Shayx Abdullohning yangi binolarni hayrat bilan tomosha qilayotganini ko'rib. – Qosim al Anvariyning qabriga ham boramiz; u yerda shoirlar uchun alohida bir uy qurilmoqda.

Navoiy yosh bolalik chog'larida eng oldin ana shu shoirning she'rlarini yod olganligini bot-bot xotirlab turardi.

Ular katta ko'chadan yon tomonga burilishdi-da, biroz yurib, baland-baland sarv daraxtlari ko'lanka tashlagan maydonchaga yetib kelishdi. Bunda Hirotning dong'ini olamga yoygan oppoq toshlar uyulib yotardi. Ishlayotganlar orasida baland bo'yli baquvvat bir toshtarosh boshqalardan ajralib turardi; u katta-katta xarsanglarni epchillik bilan, osongina tashirdi. Navoiy kelishgan gavdali, yuzi biroz yapaloq, ko'zlari qiyiq bu yigitga Shayx Abdullohning diqqatini jalb qildi:

– Men bu yerga ba'zan ataylab ana shu yigitning ishlashini tomosha qilgani kelamen. O'z qahramonini kuzatgan rassomdek razm solamen. Farhodni men ana shunday tasavvur etamen. Aziz do'stim, Nizomiy panjasiga panja urmoq fikri o'ylarimni tobora ko'proq band etmoqda; uning «Panj ganj»iga besh doston bilan javob qilsam deyman. Qani endi fursat bo'lsa! Hozir butun xayolim Farhod birla Shirinda.

– «Xusrav va Shirin» demakchi bo'lsangiz kerak? – taajjublanib uning gapini bo'ldi Shayx Abdulloh.

– Yo'q, Nizomiy va Xusrav Dehlaviylar Eron shohi Xusravni kuyladilar. Ularning dostonlarida Farhodga oz o'rin berilgan. Menimcha esa, chin qahramon xuddi ana shu. Farhod shijoatli, olijanob, mehnatsevar yigit. U Shirinning baxt-saodati yo'lida ariqlar qaziydi, qasrlar bunyod etadi. Shirin uni sevadi. Xusrav esa, uni zo'rlik yo'li bilan olmoqchi, yurtini zabt etib, ozod xalqini qul qilmoqchi bo'ladi. Farhod Xusravga qarshi kurashadi, tengsiz jangda halok bo'ladi, ammo ruhan u tantana qiladi. Bu dostonimda men dastavval xalqni kuylaymen, Maqsadim shunday. Boshqalar bosib o'tgan yo'ldan yurmoq istagim yo'q.

Navoiy davlatni oqilona boshqarib, uni mardlarcha himoya qila oladigan, fan va san'atni sevuvchi, sofdil, vafodor ayollarni tasvirlamoqni maqsad etganini aytmadi. U ko'pdan beri ana shunday ayol siymosini ko'z oldida tasavvur etar, ayollarning shunday bo'lishiga ishonardi ham; biroq hayotda bunday yetuk ayolni uchratmaganidan qayg'urardi. Ehtimol, uning ishq-muhabbat va oila qurish baxtiga muyassar bo'lolmaganligining boislardan biri shudir...

Shayx Abdulloh ham o'zicha allaqanday o'ylarga berilgandi, ular Qosim al Anvari qabridan shu ko'yi jimgina uzoqlashishdi. Navoiy o'zi mehr qo'ygan toshlaroshga so'nggi bor nazar tashlab, uning horg'inlik bilan oftobda qoraygan yuzidagi terni artayotganini ko'rdi.

* * *

Sulton Husayn choshgohda yetib keldi. Mulozimlar katta-katta ko'zalarda may olib kirishdi (sultonga hech kimning mayi yoqmas, u hammavaqt o'zi bilan may olib yurardi). Husayn Navoiyning bog'ida bo'ladigan bunday tushki o'tirishlarni yaxshi ko'rardi. U shoir bilan birga bo'lsa, hech qachon zerikmas, qolaversa, Alisher-ning oshpazi Husaynga ayniqsa manzur edi. Ular uchrashmagan kun bo'lmas, ba'zi kunlari bir necha bor ko'rishardilar. Ammo aksari uchrashuvlar ish sharoitida bo'lar yoki qabul marosimlari va dab-dabali bazmlar vaqtiga to'g'ri kelar, bunday uchrashuv ularga bir-birlari bilan yozilib gaplashish imkonini bermas edi. Husayn Navoiyning yoshlikdagi do'sti sifatida uning hovlisiga ahyon-ahyonda kelardi. Garchi Navoiy avvalgicha hamma ishlarda sultonning yaqin maslahatchisi bo'lsa-da, keyingi vaqtlarda Husayn kamroq keladigan bo'lib qoldi. Navoiy uning ish soatlarini belgilar, farmonlarini xalqqa eshittirilishidan avval o'qib chiqardi. Shunga qaramay, Husayn yangi do'stlar orttirdi. Bu yangi do'stlar sultonga xushomad qilib, uning iltifotidan o'z shaxsiy manfaatlari yo'lida foydalani-shar, el-ulusga g'amxo'rlik qilishmas, aksincha, uning zarariga ish ko'rardilar.

Navoiy bu haqda Husayn bilan suhbatlashmoq uchun anchadan buyon qulay fursat kutardi. U, turli xil yo'llar bilan sultonga ta'sir etishga harakat qilib ko'rdi. Husaynning hazil-mutoyibaga ishqiboz-

ligini bilganidan bu o'tkir qurolni ham ishga soldi. Gap urinib keldanda laganbardorlardan kulib:

– Axir ulug' sulton kuppa-kunduz kuni: «Hozir yarim kecha, hammayoq qorong'i» desalar, laganbardorlar: «Ha, to'g'ri aytadilar» deb tasdiqlashning ustiga, «osmon to'la yulduz» deb qo'shib qo'yishdan ham toymaydi-da, – dedi.

Husayn bu hazildan qah-qah otib kuldi va keyinchalik uni botbot eslab yurdi.

Sultonning yangi do'stlari orasida Navoiyni ayniqsa tashvishga solgan kishi – parvonachi Majdiddin edi; Alisher uni o'zining eng jiddiy raqibi va saroydagi ashaddiy dushmani deb hisoblardi. Yovuz, ochko'z va mansabparast Majdiddin bu yuksak lavozimga Alisher bilan bir yilda erishgan edi. (Sulton o'zining shaxsiy far-moyishlarini shu kishi orqali berardi). Husaynga Alisherning ta'siri hali ancha kuchli edi, ammo amirning o'zidan ko'ra ustunligi Majdiddinga sira tinchlik bermas, u har bir narsadan shoirning obro'sini tushirib, e'tiborini pasaytirishga vaj qidirardi. Bu odam boshqa bir kishining amalda o'zi bilan teng bo'lishiga chiday olmasdi. Majdiddin bitta barmog'ingizni uzatsangiz, butun qo'lingizni uzib olishdan ham qaytmaydigan kishilar toifasidan edi. Mansabga ham ana shunday yopishib olib, nihoyat maqsadiga erishdi. U xalqni benihoya ezish hisobiga pul topish yo'lini bilardi. Husayn uchun esa pul bo'lsa bo'ldi edi – uni bu pul qanday yo'l bilan topilganligi qiziqtirmasdi. Majdiddinni fahm-farosatsiz kishilardan deb bo'lmas, ammo u o'z aqlini tirnoq ostidan kir qidirish, odamlarga xusumat qilish yo'liga ishlatardi. Nihoyatda qo'rs va tajang kishi edi. Uyda ham sira chiroyi ochilmasdi. Xotini va bola-chaqalari uning oldida zir titrashardi.

«Majdiddin Husaynning ojiz tomonlarini biladi – deb o'ylardi Navoiy, – pul topishga omil... – Bu odam haqida sulton bilan gaplashishga hali vaqt erta».

Taom lazzatli va mo'l-ko'l bo'ldi. Husayn hammavaqt ham ko'p ovqat yer, Navoiyning uyida esa hamma ovqat ham shirin tuyulardi. Uy egasining o'zi esa barcha ovqatlardan oz-oz totinib o'tirar, ammo Husayn keltirgan sharobdan bajonidil ichmoqda edi. Qoshni xonadan chang ovozi kelar, sozandaning mohir qo'llaridagi ingichka cho'plar tarang tortilgan torlar uzra mahorat bilan harakat qilib, yoqimli kuy taratardi.

– Sulton hazratlari, Binoiyning kuyi sizga ma'qulmi?
– Obbo siz-ey, o'shandan aloha mashshoq chiqardingizmi! – dedi Husayn kulib.

– Garchi g'azallari ham ancha durust esa-da, kamina hamma-vaqt uning mayl va layoqati musiqada deb hisoblardi. Afsuski u beboshlik qilib do'stlardan yuz o'zirdi.

– Men hammavaqt uning beodobligiga taajjub qilardim. Siz uni iltifot va e'tiboringizdan bahramand etardingiz, uning sha'ningizga nomunosib hazillar qilganidan ham xabarim bor. Hirotga qaytgani- ni eshitgan chiqarsiz? Hamon tilini tiymay, avvalgicha beodobgar- chilik qilib yurganmish. Kuni shu bugun menga xabar yetkazdilar: eshagiga allaqanday to'qim qildirib: «To'qimi Alisher» deb nom berganmish.

Bu so'zlardan ko'ngliga qanchalik ozor yetgan bo'lmasin, Na-voiy sir boy bermadi, qaytaga kulimsirab:

– Binoiy mag'rur va qaysar, – dedi. – Boshqalar o'zidan ustun bo'lmog'idan cho'chiydi; sovutilmagan otday shataloq otishi ham shundan. Ammo jamiki ilmlar bobida tengsiz bo'lgan u kishi katta e'tiborga sazovordir. U kaminadan homiylik qilgani uchun o'ch ol- moqda.

Bu gaplarni aytar ekan, ichida o'zicha: «Xayriyat, Binoiy yana Hirotga qaytibdi» deb takrorlar, ko'nglida sevinch va alam kurashi borardi. U gapni boshqa tomonga burdi:

– Hazrati oliylari bilan Soniy xususida so'zlashmoqchi edik. – Alisherning ko'zlarini qorong'i bosdi, ovozi dag'allashdi. – U Shamsiyadagi qurilish ishlarini to'xtattirib qo'yibdi. Shuncha oydan beri qilinayotgan ishni bir kunda barbod qilay dedi. Amaldor libo- sidagi bu yulg'ich juda haddidan oshmoqda. Bevafo itdek Soniy- ning buyrug'iga quloq osib, ustalarni uning chorbog'iga yuborgan me'morni ishdan chetlatdik. Aminmizkim, sultonimiz bu beboshni biroz tiyib qo'yurlar.

Sulton Husayn g'azabdan tutoqib ketdi:

– Bunday o'zboshimchaliklarga chek qo'ymoq kerak! – Bir vaqtlar Samarqandda qad ko'targan binolar Temurning dong'ini ta- ratganidek, Hirotidagi qurilishlar ham Sulton Husaynning shuhratini kelgusi asrlarga yetkurmog'i kerak. Ko'pdan beri Soniyning usti- dan har xil shikoyatlar eshitib kelamiz, bunday beboshlikka chek

qo'yilgusi. Xudoga shukur, Muzaffar barlos o'lib, davlatimizga chovut solgan bir sullohdan qutuldik desak, endi bu pastkash uning izidan bormoqchimi?! Yo'q, Haq taologa qasamyodkim, u jazzasini tortajak...

Muzaffarbekning nomi tilga olinishi bilan Navoiy yalt etib Husaynga qaradi. Shoir xotirida hasad va shuhratparastlikdan ichetini yeb yuruvchi ko'sa bek qiyofasi gavdalandi. Navoiy yuqori ko'tarilgan sari, keksayib qolgan Muzaffarbekning tobora qovog'i osilib, rangi sarg'ayardi. U Alisherning xalq manfaati va yurt obodonchiligi yo'lidagi ishlariga ko'p to'sqinlik qildi, Uning g'amgin qiyofasi va xunuk karomatlari Husaynni hayratga solardi, Muzaffarning o'limini eshitib, sulton ham, Navoiy ham yelkalarini bosib turgan tog' qulaganday yengil tortgan edilar.

Xizmatkorlar qo'yning ob-tobida pishirilgan yog'liq biqinini keltirishdi. «Shu lazzatli go'shtdan bir bo'lagini mavlono Jomiyga yuborilsa juda soz bo'lardi-da», – degan fikr o'tdi Alisherning xayolidan.

– Xo'ja Dexdor! – deb chaqirdi Navoiy. – Mana shu qo'yning biqin go'shtidan bir bo'lagini mavlono Jomiyga olib borsangiz. Qalam-qog'oz bering..

Navoiy obi gulgunga qo'lini chayib, sochiqqa obdan artdi-da, jadallik bilan forsiyda bir necha bayt bitdi. Keyin varaqni jimgina Husaynga uzatdi, u o'qib chiqdi-da, ma'qullab bosh irg'idi. G'azal qo'y go'shti bilan birga Jomiyga jo'natildi.

– Mavlono Jomiy naqadar olijanob kimsa! – dedi Husayn. – Biz u kishining har bir g'azallarini Ko'hiqofdin uchib keluvchi qushlarni kutganday orziqib kutamiz. U kishi osoyishta hayotimizda ham bizga ko'makdoshlar.

– Darhaqiqat shoir ham harb maydonidagi bir navkar misolidir. Faqat u, qo'liga nayza emas, qalam tutgan, xolos.

– Alisher, keyingi vaqtlarda forsiyda bot-bot yozadigan bo'lib goldingiz, chog'i?

– Men g'animlarim fikriga zid o'laroq, forsiyni yetuk bilishimni, lekin she'riyatdan el-ulus bahramand bo'lsin uchun o'z ona tilimda yozayotganligimni isbot etmoqchiman. Mavlono Jomiyga atab, faqat forsiyda yozilgan g'azallarimdan bir devon yaratmoqchimen, toki barcha g'animlar va hasadchilar tillarini tishlab qolsinlar. Vaq-

ti kelib, bu ikki til haqida kitob yozurmenkim, unda she'riyatning yuksak namunalarini yaratish bobida turkiy tilining forsiydin qolish-masligini har taraflama isbot eturmën. Oh, qani endi davlat tashvishlaridan xalos bo'lsam-u, faqat she'riyat bilan shug'ullansam!..

Husayn o'zini Alisherning keyingi so'zlarini eshitmaganga soldi. Ammo Navoiy yuragidagi bor gaplarni: o'zining ijodga ko'proq vaqt berish haqidagi istagini ham, sultonning xatti-harakatidagi o'ziga ma'qul bo'lmagan ayrim jihatlarni ham hammasini xuddi mana shu bugun, nihoyat ular baqamti suhbatlashish imkoniga ega bo'lgan chog'larida aytmoqlikka ahd qilgandi. Buni bilintirmaydigan qilib, shunday aytish kerakki, jasorat itoatkorlikka yo'yilsin. Nogahon Alisherning miyasini bir fikr chaqmoqday yoritdi. U javondan olingan qo'lyozmani ohista varaqlay boshladi.

– Kamina anchadan buyon hazratlariga «Hayrat ul-abror» atalmish dostonimdan ushbu yangi boblarni o'qib berish niyatida edim. Hozir eshitmoqqa ta'blari bo'lurmu?

Kayfi chog' o'tirgan Husayn jon-dildan ishtiyoq bildirdi. Navoiy bosh irg'itdi-da, she'r ohangiga quloq berganday o'qiy boshladi:

*Qasrni, bazm anda muhayyo bo'lib,
Ziynati firdavsi muallo bo'lib,
Pardalari rishtasi el jonidin,
La'li-yu shingarfi ulus qonidin;
Shamsasi el moli bila zarnigor,
El dur-u la'li bila guvhor nigor;*

Shoir satrlar mazmuniga kirib borarkan, o'qigan sari ovozi bandlashar, ehtirosi buloqday mavj urardi. U o'z she'ri bilan amr qilar, dahshat solardi, Ovozidagi bu ohanglarga befarq qolish mumkin emasdi. Sulton Husayn o'ziga shama qilinayotganini, shoir o'z satrlari bilan uni ogohlantirayotganini ang'ladi, biroq buni hatto o'z vijdoni oldida bo'lsin, iqror qilmoqqa bo'yni yor bermadi.

– Turkiyda ajib satrlar bitibsiz. Sizni bola chog'ingizdayoq «zullisonayn» deb ataganlari bejiz emasdi. Lekin bu dahshatdag'dag'alar nechun? Qalb iztirobiga malham bo'luvchi go'zallar, ishq-muhabbat va may haqida yozmoqlik afzal emasmi?..

Navoiy donolik barq urgan ko'zlari bilan Husaynga tikilib boqdi, so'ng qadahga may to'ldirib ta'zim bilan unga tutdi.

– Sulton Husayn hazratlari, o‘zingiz-chi? Ko‘p vaqtlardan beri g‘azallaringizni o‘qish baxtiga muyassar bo‘lolmadik.

Husayn maydan ho‘pladi, ko‘zlaridan o‘t porladi.

– Men ishq dardida yongan damlarimda yozamen. Eng yaxshi g‘azallarim Beka sultonbegimga bag‘ishlangan. Endi bo‘lsa... – Sulton Husayn qovog‘ini solib, jim qoldi, – endi uni ko‘rgani ko‘zim yo‘q! Ko‘pdan beri sizga aytmoqchi bo‘dib yurgandim... Men bu xotin bilan ajrashmoqqa uzil-kesil qaror berdim.

Navoiy:

– Ammo... – deb gap boshlagan edi, Husayn uning gapini bo‘lib, qizishgan holda tez-tez gapira ketdi:

– U hokimiyatimning payiga tushgan. Qachon qarasangiz ulug‘ Sanjarning qizimen, deb pisanda qiladi. Ulug‘ emish! Ulug‘ degan nomi qolgan xolos. Axir Abusaid uni qo‘zichoqday g‘ajib tashladi-ku. Endi Beka o‘z o‘g‘limni o‘zimga qarshi qayrayapti, Badiuzzamon menga dag‘al gap qilishdan toymaydi. Yo‘q-yo‘q, bunga also yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi! Uydagi xotiningki yaramas bo‘lgach, bu dunyoning do‘zaxi shu. Uning javobini beramen, boshqa gap yo‘q. Xohlagan yeriga qasr qurdirib beramen; ketiga odam qo‘yamen, shunday qilib, boshimni muttasil ming‘ir-ming‘irlar va da‘volardan xalos etamen. Beka yengiltak, irodasi bo‘sh ayol, baribir saroyga munosib malika bo‘lolmaydi. Xotinlarim ichida eng ma‘quli Xadichabegim. – Sulton Husaynning ko‘zlari porladi. – Xadichabegim shohona go‘zal, erkaklardek aqlli, – ana u sultonbegim bo‘lsa arziydi.

Navoiy bu qo‘ydi-chiqdiga qarshi edi. U ota bilan uning o‘g‘illari o‘rtasiga asta-sekin sovuqlik tushishini oldindan sezar, oilaning buzilishi davlat miqyosidagi katta mojarolarga sabab bo‘lishi mumkinligini o‘ylardi. Garchi hozir Husaynni ra‘yidan qaytarishga urinish befoyda ekanini anglasa-da, u o‘zining bu dalillarini bir necha topqir aytdi.

Xadichabegim Navoiyga shafqatsiz va makkor ayoldek tuyulardi. U saroyga kelgandan beri fitna-ig‘volar kuchaydi. Ammo ishq-muhabbat aql-hushini olgan Sulton Husaynga bu haqda bir nima deyish mahol edi.

Husayn va Navoiy osoyishta suhbatlashib, yana uzoq o‘tirishdi. Xo‘ja Dexdor Jomiy huzuridan qaytdi. U hayajonlangan va shod

edi; chamasi Navoiydan sovg'a-salom va maktub olib borgani uchun kekxa shoir uni biron narsa bilan xursand qilgan edi.

– Mana, taqdir, mavlono Jomiyning javob va tuhfalari.

Xo'ja Dexdor Alisherga barqut taqiya, mayin bir sochiq va maktub uzatdi. Navoiy ovoz chiqarib o'qidi:

– «Yuborilmish taqiya va ushbu mato ulug' mansab tojini boshidan olgan va dunyo ishlaridan qo'l yuvgan kishiga atalur».

«Boplabdilar! – deb xayolidan kechirdi Navoiy. – Ustoz ayni mo'ljalga uribdilar. Endi gap boshlash oson...» Navoiy Jomiyning xatini yana bir marta o'qib berdi.

– Buning ma'nosi ne bo'ldi, Amir Alisher? – deb so'radi Husayn o'zini xotirjam ko'rsatishga tirishib.

Navoiy o'ziga tikilib turgan sultonga tik boqdi-da, dedi:

– Hali siz hazrat oliylariga aytgan gaplarini kamina ba'zan us-tozga ham aytguvchi edi: butun vaqtimni ijodga bersam deymen, buning uchun esa, vazirlik lavozimidan ketmoqqa payt yetdi.

Navoiy va Jomiy o'rtasidagi hamkorlikni o'ylarkan, Husayn g'ijinyb qo'ydi. Butun elga shuhrati ketgan taqvodor kekxa shoirga til tekizib bo'lmasdi, biroq u davlat ishlariga aralashib, biroz haddidan oshyapti-da! Bir vaqtlar allaqaysi bir yurish oldidan Jomiyning Navoiyga: «Imkoni boricha bu yurishga qarshilik ko'rsating, sira iloji bo'lmasa, maktub bilan menga xabar qiling» deb tayinlaganini eshitib Husaynning tepa sochi tikka bo'lgandi. Albatta, Navoiy bu so'zlarning Husaynga ma'lum bo'lganidan mutlaqo bexabar. Alisher uyidagi talaygina mulozimlar orasida qaysi biri chaqimchi ekani bilmadi.

– Siz xalq va Hirotning shon-shuhrati uchun zarur kishisiz, Amir Alisher. Avvalo shu haqda o'ylab ko'rmog'ingiz lozim, – dedi Husayn ma'noli qilib.

– Xalq uchun shoirlar ham darkor, – dedi Navoiy so'zida qattiq turib.

Ammo Husayn, pand-nasihatlar juda ko'p bo'lib ketdi, degan ma'noda ranjigansimon yuzini ters o'girdi. Qo'lidagi qadahni bir ko'tarib bo'shatdi-da:

– Xattot Sul-ton Ali qayerda? – deb so'radi. Navoiy Sul-ton Alini yo'qlatib, kitobxonaga odam yubordi. Bir necha daqiqadan so'ng qaddi-basti kelishgan, suqsurday bir yigit shogirdlarini ergashtirib

kirib keldi. Ular orasida Zamiraning o'g'li Mas'ud ham bo'lib, Navoiy o'z tarbiyasiga olgan bu bola husnixatga nihoyatda qobiliyatli chiqqan edi.

Zamira endi yana bir mahallar o'z yoshligi kechgan bog'da yashardi. Ammo bu mag'rur ayol biror kimsaning hisobiga yashashni istamas, hatto tutingan akasi Alisherning ham yordamini rad etardi: u do'ppi tikishda katta mahorat kasb etgan bo'lib, shu bilan tirikchilik o'tkazardi.

Sulton Ali tiz cho'kib, yang'igina yozib tugallangan qo'lyozmani tavoze bilan sultonga tutdi.

– Har vaqtdagidek durust, – dedi Husayn uning ko'ng'lini ko'tarib. – Endi shahar chekkasidagi qasrimiz «Bog'i jahon aro»ning devorlariga naqshlar bita boshlashingizni istardik. Qasrni Azzor Hirotiyning o'zlari «xattotlar shohi» deb atagan kishi o'z qo'li bilan bezamasa, kim bezaydi?

– Kamina «Bog'i jahon aro»ga tong shamoli bilan borurmen.

– Naq shoirlardek so'zlaydursiz, – deb kulimsiradi Husayn.

– Bu kishi shoirlar! – dedi Navoiy. – Hirotning eng yaxshi xattoti yetuk g'azallar ham bita olishi yaqin kunlarda elga ma'lum bo'lgusi.

– Navoiy qoshida bo'lsa darichadan mo'ralab turgan anavi sarv ham shoir bo'lib ketishi turgan gap, – dedi Husayn xushchaqchaqlik bilan.

Sultonning kayfi chog'lig'ini ko'rgan Navoiy, uning bugun o'zidan eshitgan ta'nalarni butunlay unutganini ang'radi.

Sulton Aliga javob berilgach, Husayn ham o'rnidan turdi. Suhbat tugagan edi. Eshik oldiga zarbof chodirli baland taxtiravon keltirildi. Sulton Husayn saroyga jo'nadi.

* * *

Kechqurun g'ira-shirada Musabek keldi. Otasining hamma hovlijoy va yer-mulklari qaytarib berilgach, Alisher Musabekni barcha yerlariga bosh noib etib tayinlagan edi. Jasur navkar dehqonlarning ehtiyojini yaxshi bilar, xo'jalikni ham ko'ngildagidek boshqarardi, yerning hosili ortib, dehqonlar o'ziga to'q bo'la bordi. «Don ekkamlar hammani boqadi. Bu zahmatkash dehqonga ko'maklashmoq –

xayrli ish», – derdi Musabek, Navoiy o‘z boyligi ortib borayotganligi haqida tez-tez ma’lumotlar olib turardi.

Bu safar Musabek zudlik bilan hal qilinishi lozim bo‘lgan xabarlar keltirgan edi.

– Amir hazratlari! Sabzavor hokimi qal’aga ko‘proq don g‘amlamoqni o‘ylagan ekanlar. Aftidan, qo‘shinga zarur bo‘lganda shoshib qolmaslik uchun bo‘lsa kerak. Butun Sabzavorda ortiqcha bir qop ham don yo‘q, ammo u yerda bizning katta omborimiz bor, g‘amlab qo‘yilgan don-dunning asosiy qismi ham o‘sha yerda, Bu haqda hokimga xabar yetkazibdilar. Hokim donni qarzga so‘rab, menga murojaat etdilar. Men: «Alisher hazratlariga ma’lum qilmog‘im kerak, u kishidan bejizat bir narsa deymaymen», – deb aytdim.

Navoiy Musabekning changga belangan, horg‘in chehrasiga boqdi-da, mehribonlik bilan so‘radi:

– Xo‘sh, o‘zingiz bo‘lsangiz ne qilardingiz? – Musabek bir lahza jim qoldi, so‘ng qat’iy qilib.

– Hamonki navkarlarga ekan, ayamasdim, – dedi, so‘ng yana darhol: – Qarzga-da, albatta, – deb qo‘shib qo‘ydi.

Navoiy kulib yubordi:

– Qog‘oz bilan qalam keltiring.

«Xudo haqi, agarda har bir dona bug‘doy o‘rnida marvarid bo‘lganda ham ayamasdim» – deb yozdi u.

– Mana. Ovqatlanib, hordiq chiqaring-da, xatni olib Sabzavorga jo‘nang. Otingiz charchab qolmadimi? Sizning: «Sodiq tulporim ayyor...» deb qo‘shiq aytishingiz bejiz emas. Yangi she‘rlardan bormi, Musabek?

– Bor.

– Durust. Qoldirib keta qoling, Endigi kelganingizda gaplashamiz. Bugun kechqurun mavlono Jomiy huzurlarida bo‘lmoqni va‘da qilgandim. Sabzavordagilarga ayting, don-dun lozim bo‘lsa yana topib berurmiz.

Oradan necha yillar o‘tib ketdi, ammo Jomiy huzuridagi suhbatlarga avvalgidek odam ko‘p yig‘ilardi.

Bu kecha odam ayniqsa ko‘p yig‘ilgan edi. Hamma uzoq safardan qaytgan Binoiyning ko‘rgan-kechirganlarini eshitishga mush-toq. Ko‘plar uning ohangdor she‘rlarini sog‘inib qolgandi. Navoiy

bu suhbatga allaqanday bir kayfiyat bilan keldi. Uning olijanob qalbi barcha gunohlarni kechib yuborishga tayyor bo'lsa ham, miyasi-ga quyilib kelgan fikrlar tinchlik bermasdi:

*Kimga qildim bir vafokim, yuz jafosin ko'rmadim,
Ko'rguzib yuz mehr, ming dard-u balosin ko'rmadim.*

Navoiy hamma vaqt ham qalb tug'yonlarini sabr-toqat bilan borsar, qaysar do'stiga aql kuchi bilan ta'sir etmoqqa tirishardi. Uning ko'nglida hali ham yarashish umidi bor edi. Shuning uchun ham u Binoiy bilan Jomiy huzurida uchrashishga jazm qildi.

Hirotda qaytib kelgan dastlabki kunlarida Binoiy, Navoiy huzuriga borsammikin, yo'qmi, deb ikkilanib yurdi. Endi borishga ahd qilgan ham ediki, amirning buyrug'i bilan otasining ishdan chetlatilganligini eshitib qoldi. Bu uni tutoqtirib yubordi. Shundan keyin Binoiy to'g'ri Jomiy qoshiga yo'l oldi, bu bilan u Navoiydan butunlay ixlosi qolganligini ta'kidlamoqchi edi.

Binoiyning betidan zahar tomardi. U qo'l va yuz harakatlari bilan ikki gapning birida o'tkir hazillar qilib so'zlar, hammaning diqqatini o'ziga jalb etgandi. U uzoq safardan qaytgach, do'stlar davrasiga birinchi marta kirayotgani uchun aziz mehmon sifatida Jomiy bilan yonma-yon o'tirardi.

Alisherni hamma o'rnidan turib, quvonchli olqishlar bilan qarshi oldi, ammo Binoiyning g'araz-advovat to'la nigohi unga nishtardek botdi.

Navoiy Binoiyning chehrasidagi norozilik ifodasini yo'qotish niyatida dastlabki salom-alikdan so'ng muloyimlik bilan to'g'ridan to'g'ri unga murojaat qildi:

– Turkman sultoni Yaqubbekning qanday fazilatlari bor ekan, so'zlab bersangiz, mavlono Binoiy.

Binoiy ko'zlarini qisib, nima deyishini o'ylab oldi. Keyin basharasi badtar to'ng qiyofaga kirdi.

– Lo'ndasini aytsam, Yaqubbekning eng katta fazilatlari shunda ekan, u kishi sira turkiyda g'azal bitmas ekanlar.

Navoiyning ko'zlariga sovuqlik cho'kdi, qiyofasi ayri-cha ulug'vorlik kasb etdi.

– Binoiyning og'zi ilon zahriga to'la. Bu uning iste'dodini ham zavol etadi, o'zining ham boshiga yetadi.

– Do‘q-po‘pialardan qo‘rqmaymen! – deb qichqirdi Binoiy.

Biroq uning tovushi har tomondan yangragan norozilik xitoblari ichida ko‘milib ketdi:

– Binoiyning beodobgarchiligiga Xudoning qahri keladi!

– Uning nafasi og‘u bilan to‘la...

Binoiy yakkalanib qolganini ko‘rdi. Hatto uning o‘tkir hazillari-ga ishqiboz bo‘lganlar ham undan yuz o‘girgandilar.

Jomiy salobat bilan, jiddiy qilib, unga allanima dedi. Bir necha daqiqadan so‘ng Binoiy shoirning uyini tark etdi.

Mehmonlar esa, yana uzoq o‘tirishdi, musiqa va g‘azallar ting-lashdi. Navoiy bu kech forsiyda yozgan g‘azallarini o‘qidi, uni yana o‘qib bering deb qayta-qayta qistashdi. Alisherning kayfi chog‘ edi, u murakkab muammolar aytdi, topganlar ham xuddi shunday mu-ammo bilan javob qildilar. Aftidan u hech narsa bo‘lmaganday xo-tirjam edi.

Uyga allamahalda qaytdi. Alisher ko‘pincha tunlarini boloxo-nada o‘tkazishni sevar, bu yerdan shaharning uzoq-uzoqlarigacha cho‘zilib ketgan baland-baland terak, sarv va chinor daraxtlari, ular orasida esa oqarib, uylar ko‘rinardi. Tong shamoli esa boshladi. Navoiy chuqur so‘lish olib, vujudidan horg‘inlikni quvdi. Xayoli-dan hali yana qanchadan qancha ishlar qilinmog‘i kerak, degan fikr kechdi. Axir u asosiy ishni endi boshlagan edi-da.

*Chun vafo gul bargi bog‘ida ochilmadi,
Bejihattur, kimki istar bu gulistondin vafo.
Kimsa ko‘nglim kimsadin istab vafo olurmusan,
Kim, menga xud yetmadi ul ko‘nglim olg‘ondin vafo.*

U tez-tez qog‘oz betiga she‘r satrlarini yozdi, bu uning bugun qilgan eng so‘nggi ishi edi.

SAROYDAGI QABUL MAROSIMIDA SODIR BO‘LGAN VOQEA

Xonaqohda peshin namozini o‘qib bo‘lgach, Sulton Husayn va-zirlari, amirlari va aslzoda a‘yonlari bilan saroyga yo‘l oldi. Shu kuni turkman sultoni Yaqubbekdan elchi kutilmoqda edi; bu ikki

davlat o'rtasida ko'pdan buyon tinch munosabatlar qaror topgandi. Saroyning taxt qo'yilgan keng xonasida hamma Husaynni kutar, elchi shu yerda kutib olinishi kerak edi. Hamma bir-biri bilan suhbatlashar, hol-ahvol so'rashardi. Ko'plarning tilida shakar-u, dilida zahar; izzat-ikrom, mulozimat pardasi ostida g'azab va nafrat yashiringan. Bu munofiqlikni kuzatarkan, Alisher achchiq jilmaydi, Uning o'zini oling, qanchadan qancha dushmanlari bor. Oy sayin ularning soni ortib bormoqda. Uning Sulton Husayn bilan yaqinligiga dushmanlar aslo toqat qilolmasdilar. Alisher bor ekan, ular soliq-larni oshirib, o'z kissalarini to'ldira olmasdilar. Husaynning o'ziga pul kerak bo'lib qolgan choqlarida esa, Amir Alisher bir necha topqir o'z yonidan berib yuborgandi.

Alisher amaldorlarga razm solarkan, chehralaridan ularning fikr-larini o'qirdi. Mana, uni nihoyatda yomon ko'rgan Majdiddin. U yaqinda vazirlik lavozimidan mahrum etilib, parvonachi sifatidagina saroyda qoldirildi. Majdiddin saroy xazinasini talon-toroj qilayotgani ma'lum bo'lib qolgach, pastlatilgan edi. Bo'ynidagi aybi shunday og'ir bo'lsa ham sulton unga ancha ko'ngilchanlik qildi. Vazir olt-mish ming dinor jarima to'lashga hukm qilindi va devon ishlariga aralashishi man etildi; ammo Sulton Husayn har xil buyumlar, may va ot topib kelishdagi ustomonligini qadrlab, uni saroy parvonachisi vazifasida qoldirdi. Alamzada Majdiddin o'zini fosh etgan kishilarga nisbatan g'azab-advovatini yuragiga yashirdi. U o'zining fosh etilishida bosh gunohkor deb Navoiyni hisoblardi.

Mana, xushomadgo'y, sermulozamat, pismiq Nizomulmulk; u sirdan xushfe'l, xushmuomala ko'rinsa-da, ichi qahr-u g'azabga to'la, tulkiday ayyor. Bir vaqtlar u Hirotga yaqin bir yerda qozi edi. Alisher birinchi marta Mashhaddan Hirotga safar qilgan vaqtda xuddi shu kishi bilan bahslashib, uni mulzam qilgan edi. Oradan ko'p yillar o'tgan bo'lishiga qaramay, u kiyimga zeb berish odatini qo'ymas, uning to'nlari hashamdorligi bilan dong taratgan, sal-la o'rashi esa, oliftalar uchun ibrat edi. Lekin bu sohada ham Alisherning ustunligi bor edi. Alisherni jon-dildan sevgan, astoydil ixlos qo'yan hirotliklar uning qanday kiyinishini kuzatib borardilar. Bir kuni tishi og'rib, ko'chada yuzini ko'k ro'molcha bilan bog'lab olgan ekan, ertasiga hamma oliftalar ko'chaga shunday qilib chiqishibdi, Majdiddinning aksi o'laroq, Nizomulmulk oilaparvar, bola-

jon kishi edi. U hammadan ko‘proq o‘g‘illaridan tashvishlanar, ularni durustroq yerga joylashtirishga harakat qilardi.

Nizomulmulk sultonning maqrabi va mashhur shoir Navoiy bir vaqtlar o‘zini mulzam qilgan kamtarin yigit ekanini tanigan esa-da, sir boy bermadi. Nizomulmulk Majdiddinni yomon ko‘rar, ammo Navoiyga ham ters edi.

«Ularning hammasi shunday, – deb xayolidan o‘tkazdi Navoiy. – Sof dil kishi bilan qo‘l olib ko‘rishar ekan, ayni vaqtda bu qo‘lni kesib olishni orzu qiladilar».

Alisher Afzaliddin ismli vazirning quvlik-shumlik bilmagan, yoqimtoy chehrasigagina mamnuniyat bilan boqdi. «Diyonatli, durust odam, – derdi doim uning haqida Navoiy, – Hirotida bunday kishilar ko‘proq bo‘lsa, talaygina yovuzliklarning oldini olish mumkin bo‘lardi». Zamonasining ilmi, madaniyatli kishisi bo‘lgan bu vazir Alisherning yaxshi suhbatdoshlaridan edi. Navoiy ko‘p vaqtini u bilan birga o‘tkazar, davlat ishlarini boshqarish xususida kengashardi.

Sultondan hamon darak yo‘q. Navoiy yana tanish kishilarni ko‘zdan kechira boshladi. Boshiga kattakon shohi salla o‘rab olgan Soniyni ko‘rib, ko‘zlarida g‘azab o‘ti yondi. O‘g‘ri va muttaham Soniyni u nihoyatda yomon ko‘rar, insonlik qiyofasini yo‘qotgan, uyat-andishani unutgan bu amaldorning boshiga jamiki balolar yogilishini istardi.

Shu payt naqshin eshik ochilib, Sulton Husayn o‘z mulozimlari bilan kirib keldi. Hamma yer o‘pib ta‘zim sildi. Elchining karvoni yaqinlashib qolganidan xabar berib, tashiqarida karnay ovozlari yangradi. Bir necha daqiqadan so‘ng qullar burnilari yerga tekku-day bo‘lib, turkman sultonining sovg‘a-salomlari solingan katta-katta to‘qqiz sandiqni ko‘tarib kirishdi. Husayn ochko‘zlikdan ko‘zlari yongan vazirlarga razm soldi. Yaqinida turgan bir navkarni chaqirdida, unga allanima deb buyurdi. Bu payt barcha saroy a‘yonlari elchi kirishi bilan uni qutlash uchun eshikning ikki tomonida qator bo‘lib saf tortishgandi. Oraga jimlik cho‘kdi, xuddi shu vaqt haligi navkar Soniyning oldiga bordi-da bir urib, uning boshidagi sallasini tushirib yubordi. Salla chuvalashib, Soyniyning bo‘yniga osilib qoldi. Soniyning rangi quv o‘chib ketdi. Uning ko‘pchilik oldida sharmanda qilinishi sultonning g‘azabiga duchor bo‘lganini anglatardi. Soniyni hamma yomon ko‘rishiga qaramay, kutilmagan bu voqeadan

hamma bir seskanib oldi. Har kim «nogahon men ham ana shunday jazoga duchor bo'lishim mumkin» degan fikrni xayolidan kechirdi. Faqat Navoiyгина jirkangansimon kulimsirab, Husaynga murojaat etdi:

– Boshini salladan yengillatdingiz. Bo'ynini ham boshidan yengillatsangiz sira ortiqcha bo'lmagay.

Husayn qah-qahlab kuldi-da:

– Vaqti-soati bilan, – deb qo'ydi. Shu lahzada xonaga qizil zarbof to'n kiyib, boshiga katta salla o'ragan elchi kirdi.

Soniyni olib chiqib ketishdi. Elchini qutlash marosimida Alisher taqir boshidan sallasi urib tushirilgan Soniyning ayanchli basharasi-ni bir necha bor esladi: «Xayriyat, Husayn ochko'z amaldor haqida bo'lib o'tgan yaqindagi suhbatni unutmabdi». Keyingi vaqtlarda sulton gunohkorlarning hammasini ham jazolay bermasdi.

HAZRAT ALINING QABRI

...Ha, Sulton har bir yumushda Navoiyning maslahatiga quloq sola bermasdi. Ular orasiga tobora «sovuq»lik tushib bordi.

Sultonning ko'ngli avvalda u qadar sezilmay, asta-asta sovib bordi. Goh xushomadgo'y saroy a'yonlaridan biri Husaynga Navoiyning saroydagi ortiqcha zeb-ziynatni qoralab aytgan so'zlarini yetkazar, goh unga Navoiy qayoqdagi tayini yo'q ishlarga ko'plab pul sarflayapti deb aytishardi.

Butun yurtda qizg'in ish borardi. Navoiy savdogarlar va say-yohlar uchun hamma yo'llarda rabot va karvonsaroylar qurdirish, ko'proq madrasa, maktab va shifoxonalar barpo etish; ariqlar qazdirib, qaqrab yotgan yerlarga suv chiqarish; o'tmishning qimmatbaho yodgorliklarini vayrongarchilikdan asrab qolish; olim va shoirlarni qo'llab-quvvatlashga intilardi. Bularning hammasi muttasil nazorat qilib turishni, sabot-matonat bilan mehnat qilib, katta mablag'lar sarflashni talab etardi.

Sulton Husaynga ko'plab pul kerak edi. Uning oilasi juda katta bo'lib, hamma o'g'illari o'zi singari isrofgarchilik va zeb-ziynatga berilgan edilar. Mablag' topib kelinganidan ko'ra tezroq muddatda sarflanardi. Husaynning noroziligi kun sayin ortib bordi. Uning nazarida Navoiy davlatning barcha mablag'ini o'z ishlariga sarfla-

yotganday tuyulardi. Hirotidagi qurilishlar – boshqa gap. Bunga Husaynning o‘zi ham hech narsani ayamasdi. Ammo qandaydir chekka bir qishloqqa ariq qazib, suv keltirish yoki allaqaysi bir katta yo‘lga ortiqcha rabot qurdirishning nima ho‘jati bor? Majdiddin qulay fursat topdi deguncha uning qulog‘iga shunday deb quyar, Majdiddinning raqibi Nizomulmulk ham shu gapni aytardi. Bir-biriga ashaddiy dushman bo‘lgan ikki vazirning bir xil mulohazani aytishi Husaynga ayniqsa ishonarli tuyuldi. Saroy parvonachisi Majdiddin Sulton Husayn bilan tez-tez yolg‘iz suhbatlashish imkoniga ega bo‘lib, bu suhbatlardan u o‘zining avvalgi nufuz-e‘tiborini tiklash uchun foydalanardi. U Husaynning zaif tomonlarini yaxshi bilar va uning ko‘nglini topishga usta edi. Hokimiyatga bo‘lgan ishtiyoqi, kayf-u safoga berilish yil sayin Husaynni xalq farovonligini oshirish, mamlakatda adolat o‘rnatish kabi avvalgi ezgu niyatlaridan chetga tortmoqda edi. U borgan sari ko‘p ichar, yuzlari salqib, xiylagina qarib qolgandi. Xonaqohda peshin namozi o‘qib bo‘lindi deguncha, u bazm boshlardi. Har kuni saroyda yangi-yangi ko‘ngilochar ishlar o‘tkazilardi: goh uloq yoki poyga tashkil qilinib, unda Hirotning eng sara bedovlari qatnashar, yoydan otish bo‘yicha musobaqa qilinardi, goh kurash bo‘lardi.

Husaynning atrofiga talaygina ayyor va g‘arazgo‘y kishilar to‘planib olgandi. Navoiy ham endi o‘zining avvallarigidek sultonning ko‘ngliga yaqin emasligini sezardi. Oqibat shunday bo‘lishini Alisher oldindan bilar, biroq o‘zi qilayotgan ishlarning davlat manfaati uchun naqadar muhim ekanini sulton anglar, deb ko‘z tutardi. «Sulton maktab va madrasalar qurish ishining saroydagi amal payida uyushtirilgan mayda-chuyda fitnalardan muhimroq ekanini tushunar» deb o‘ylardi Navoiy. Ammo Husayn endi buni tushunmas, tushunishga harakat ham qilmasdi. Alisherning: «yaxshilik istasang – yaxshilar bilan birga bo‘l!» deb muttasil uqtirishlari endi unga malol kelib, g‘ashiga tega boshlagan edi.

Husaynning Navoiyni vazirlik lavozimidan bo‘shatish haqidagi gaplarni eshitgusi ham kelmaydigan vaqtlar o‘tib ketgandi. Endi Alisher o‘z maqsadiga osonlikcha erishdi.

Husayn Navoiyning iltimosini qondirishga rozilik berarkan, vujudini qarama-qarshi hislar chulg‘adi. Alisherning ko‘magidan mahrum bo‘lishni o‘ylarkan, birdan uni dahshat bosdi. Shuning uchun

ham u, amirni davlat ishlaridan ozod etsa-da, o'zining ba'zi vatqlarda zarur bo'lib qoladigan muhim ishlarni bajaruvchi shaxsiy maslahatchisi sifatida qolishga ko'ndirdi. Shunday qilib, Navoiy mansabini zimmasidan soqit qilgan bo'lsa ham, davlat ishlaridan tamomila bo'sholmadi. Xalqni ochko'z, yovuz amaldorlar qo'liga butunlay topshirib qo'ymaslik uchun Alisher bunga rozilik berdi.

Xalqni talash hollari behisob edi. Hazrat Ali qabri voqeasini Hirot aholisi uzoq vaqtgacha esdan chiqarmadi.

Hirotda bayram. Sul-ton Husayn yaqinda Balx safaridan qaytgandi. U yerda Hazrat Alining yaqinda tiklangan qabri tantanali vaziyatda ziyoratgohga aylantirildi. Afsonalarga ko'ra, bu qabr Chingizxon istilosi vaqtida buzilib ketgandi. Uning ikki asrdan so'ng yana tiklanishi Husaynga allaqanday qutlug' ishdoy tuyuldi. Sul-ton Hirotga qaytgach, bu quvonchli voqea munosabati bilan qo'shin va xalqqa sovg'a-salomlar ulashdi.

Mo'jizalarga ishongan xalq to'da-to'da bo'lib, yangi qabrni ziyorat qilgani bora boshladi. Qabr yonida o'z bozori, hammomlari va karvonsaroylari bor katta bir qishloq bunyodga keldi. Amaldorlarga boyishning yangi manbayi topilgandi: ular do'kondorlar va soddadil ziyoratchilarga katta-katta soliqlar sola boshladilar.

Navoiy bunday ziyoratgohlarning ochilish sirini yaxshi bilardi. Biron-bir yulg'ich, boylik orttirish payida, falon yerda falon avliyo-ning qabrini topdim, deb xabar qilardi. Garchi bu yerlarga bir umrda aziz-avliyolarning qadami tegmagani hammaga ma'lum bo'lsa-da, foyda orttirishga umidvor bo'lgan ba'zi kishilar bu xudirmaga bajoni dil ishonishardi. Hazrat Alining qabri ham ana shunday ochildi. Sovg'a-salomlar ulashish va amaldorlarga haq to'lash uchun juda ko'p mablag' sarflandi.

Oradan bir yil o'tar-o'tmas, Hirotning xuddi o'zida hech kim tanimagan bir aravakash, o'sha Hazrat Alining' yana bir qabrini topdim deb jar soldi.

– Avliyolarning nomini bozordagi yong'oq-pistaday sotmoqda-lar. Axir Hazrat Alining qabri necha yerda bo'lishi mumkin? – dedi Navoiy g'azablanib, yangi qabrning ochilishiga bag'ishlangan tan-tanalarni eshitib.

Oradan ko'p o'tmay Navoiy aravakashga shohona tortiqlar beril-ganini eshitdi. Aytishlariga ko'ra, qabrni tiklashga Majdiddin ham-

madan ko'p pul sarflabdi, o'zi uchun foydali bo'lgan ishga unda hammavaqt pul tayyor turardi.

Ammo tez orada ko'pchilik bu voqealarni aql taroziga solib ko'rib, haqiqatni anglab oldi. Ustomon aravakash Hirotdan qochishga majbur bo'ldi. Bundan keyin ham Hirotning tevarak-atrofiga Hazrat Alining yangi qabri topilganligi haqida yana necha bor ovozalari tarqaldi. Shundagina Sulton Husayn bu xabarlarining qip-qizil yolg'onligiga ishonch hosil qildi; va bunday ovozalarni tarqatishda aybdor bo'lganlarni qattiq jazolashni buyurdi. Bir necha kishi maydonga olib chiqib shahar aholisi oldida kaltaklandi.

Bir yil muqaddam Hazrat Ali qabrining ochilish tantanasiga odamlar qanday to'da-to'da bo'lib borgan bo'lsa, u marosimga ham ana shunday kelishdi.

Jinoyatchilar jazolangan kunning ertasiga Navoiy Husaynning huzuriga hammadan ilgari keldi. U Husayn bilan suhbatlashib, unga yuz bergan voqealardan kerakli saboq chiqarib olishni uqdirmoqchi edi.

Husayn Navoiyni ochiq chehra bilan qarshi oldi.

– Ulug' sultonning sihatlari yaxshimi? – do'stona so'radi Alisher.

– Inshoollo, payg'ambar nomini haqorat qilgan tovlamachilar gunohiga yarasha jazzasini tortganidan xursandmiz.

Alisher o'zini tutolmay jilmaydi-da:

– Qabr haqida birinchi marta gap chiqqandayoq shunday qilmoq lozim edi. Bu qablarga xarjlangan barcha mablag' bir to'da muttamlarning tubsiz hamyonlariga oqdi, – dedi.

Husayn qovog'ini soldi:

– Bu hali isbot talab etadi.

– Sulton hazratlari istasalar, bu nayrangbozlikning sirini ham ilgargilari singari, ipidan ignasigacha ochib bermog'imiz mumkin.

– Amir Alisher qachondan beri o'zgalarning ishini men qildim deb ko'rsatadigan bo'lib qoldilar? – so'radi Husayn. – Mana Majdiddinning axboroti, bunda Hirotda sodir bo'lgan bo'tun voqealar mufassal bayon etilgan.

Navoiy axborotga ko'z yugurtirib, hayratidan lol soldi. Qog'ozda uning aytmoqchi bo'lgan gaplari qariyb so'zma-so'z yozilgan edi. Aftidan Majdiddin uning bu ishlar xususida Afzaliddin bilan qil-

gan suhbatini yashirincha eshitib olgan va bundan buyon qalloblikni yashirish mumkin emasligini anglab, o'zi Husaynga barcha sirni oshkor qilgandi. Kelib-kelib ana shu qabih, ayyor shaxs haqiqatparvar bo'lib chiqqanini qarang! Navoiy: «Majdiddin mening gaplarimni eshitib olibdi» deyishni o'z sha'niga nomunosib deb bildi. U faqat Husaynga tikildi-da, – Demak, bu haqda ikkimizning ham fikrimiz bir ekan, – deb qo'ya qoldi.

Qabulxonaga ohista yurib, tilyog'lama, muloyim Nizomulmulk, uning ortidan dadil qadamlar tashlab, Majdiddin kirib keldi. Navoiy o'zining ortiq bu yerda qolishi Husaynga malol kelayotganini payqadi va odob yuzasidan yana bir necha daqiqa turib, so'ng chiqib ketdi.

«Men hammavaqt zulm-istibdod qilichini o'z qo'lim bilan sindirishga tirishdim, ammo hozir meni qurshagan g'animlar benihoya ko'p, sulton ham endi aql-idrok ovozigiga quloq osmay qo'ydi...»

Uning manglayida chuqur ajin paydo bo'ldi va to uyga bora-borguncha yozilmadi.

IJOD

Darchaga tutilgan havorang shohi parda hilpillaydi. Sham tili lip-lip qilib yuqoriga intiladi. Alisher gilam ustiga qo'yilgan choqqina kursi yonida o'tirib, tez-tez yozardi: qog'ozga tegar-tegmay ravon yugurayotgan sabog'ich qalam sahifa betiga bejirim qilib so'z gavharlarini termoqda. O'qtin-o'qtin u bir lahza to'xtar, yozganlariga ko'z yugurtib chiqib, yana yoza ketardi. Sham yonib, kursining ustiga erib tushmoqda. Navoiy sahifaga nuqta chekib, qalamini bir chetga qo'ydi-da, o'yga botib, chuqur so'lish oldi. Uning yoqimtoy chehrasida ulug'vorlik barq uradi, kuzak payti yam-yashil daraxtlarning uchlarida sarg'ish yaproqlar paydo bo'lgani kabi qora soqoliga oq oralab qolgandi.

Bir necha sahifani varaqlagach, Navoiy ovozini chiqarib o'qidi:

*Atosi zamonida har na'v ish
Ki, ondin xaloyiqqa ozor emish,
Tamomin ulus boshidin childi daf',
Yetishsun deb ondin xaloyiqqa naf'.*

*Yana shohlar hodis etkan rusum
Ki, bedod emish el aro bu umum.
Alar tarxini buzdi bunyoddin,
Xaloyiqni qutqordi bedoddin.*

«Umrim bo‘yi shundayin sultonni orzu qildim, – deb xayolidan kechirdi Navoiy. – Ana shunday shohni tarbiyalab yetishtiraman, bolalikdagi do‘stim, jasur sarkarda, iste‘dodli shoir Sulton Husayn Xurosonda davlatni mustahkamlab, adolat va istiqbol bayrog‘ini baland ko‘tarur, deb katta gapirib yuborgan ekanmen. Afsus! »

Navoiy keyingi sahifani ochdi-da o‘qishda davom etdi:

*Adolat tariqini fosh ayladi,
Siyosat anga durbosh ayladi.
Ikki yil alardan ko‘tardi xiroj,
Amal ahliga qildi mashg‘ulliq.
Yomonlarga yetkurdi ma‘zulliq.
Vale yaxshiga tayviyat ayladi,
Yana yaxshilar tarbiyat ayladi.
Bu yanglig‘, chu oz vayt tuzdi rusum,
G‘ani bo‘ldilar adlidin Ahli Rum.*

Navoiy yana bir necha sahifa varaqlab edi, hech bir yozuvi yo‘q oppoq sahifa ochildi. «Shunday qilib, asarimni yozib tugatdim!» – Bir lahza qalbi quvonch hislari bilan to‘lib toshdi; U o‘rnidan turib darcha oldiga bordi-da, pardani ochdi. Yuksak osmon yulduzga to‘la. Uch yillik mehnati, ellik ming misrani tashkil etgan «Xamsa»si tugallandi. Qirq yillik umrida orttirgan butun tajribasini mana shu besh dostonida namoyish qildi. Sevimli qahramonlarga bir umrlik haykallar yaratdi. Nizomiy, Xusrav Dehlaviylar uning ustozlari bo‘ldilar.

Mana, g‘ira-shira tun qorong‘isida ko‘z o‘ngidan baxti qaro oshiq-ma‘shuqlar Layli va Majnun o‘tib bormoqda. Qulog‘iga xar-sanglar gumburi eshitaladi; bu – go‘zal Shirin ishqida tog‘ bag‘rida ariq qaziyotgan bahodir Farhodning na‘rasi. Qaqrab yotgan yerlar-ga suv chiqib, xalq shodiyona qilmoqda. «Farhod chinakam xalq qahramoni, ijodkor, – deb o‘yladi Navoiy. – Har bir haqiqiy inson shunday bo‘lmog‘i kerak».

Hamma dostonlarini o‘z ona tilida yozganidan naqadar baxtiyor!
Bu haqda u «Farhod va Shirin» dostonining xotimasida g‘urur bilan baralla aytdi:

*Agar bir qavm, gar yuz, yo‘qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi xud meningdur.
Olibmen taxti farmoning‘a oson,
Chirik chekmay Xitodin to Xuroson...
Ko‘ngil bermish so‘zimga turk jon ham,
Ne yolg‘uz turk, balkim turgeman ham.
Ne mulk ichraki bir farmon yubordim,
Aning zabtig‘a bir devon yubordim.
Bu devon tutti ul kishvarni andoq
Ki, devon tuzmagay daftarni andoq.*

Horg‘inlik va quvonchdan Navoiyning biroz boshi aylanib, alladan yoqimli kuy eshitilayotganday tuyuldi. «E, buni o‘zim bastalayotgan ekanmen, – deb kulimsiradi Navoiy. – Shoh Bahrom o‘z Diloromini qo‘msab, uning xijronida o‘rtanayotgan chog‘da, ehtimol, saroyda shunday kuy yangrab turgandir». Shoir jasorat va adolat, do‘stlik va sadoqat haqidagi ajoyib ertaklarga to‘la «Sab‘ayi sayyora» dostonini sevardi. Biroq Navoiy nima haqida hikoya qilmasin: «Odami ersang demagil odami, onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami» degan fikr asarining asosiy mag‘zini tashkil etardi.

U o‘zining birinchi dostoni «Hayrat ul-abror»da sultonga qarata:

*Eki kaviy ayladi davlat qo‘ling,
Zulm sari tushti va lekin yo‘ling,*

deb aytishdan tap tortmadi.

Sulton Husayn bu g‘azabkor satrlarg o‘ziga qaratilganligidan ko‘z yumishi mumkin, biroq u Navoiyni yaxshi biladi, bu so‘zlarning ma‘nosiga tushunmay iloji yo‘q.

«Xamsa»ning so‘nggi dostoni «Saddi Iskandariy»da Navoiy o‘z tasavvuridagi yetuk xoqon siymosini yaratdi: Iskandar Zulqarnayn olijanob, jasur va qudratli shoh; shuning uchun ham u yengilmas;

*Sipohi qachon shahga tolib kelur,
Adusig‘a shak yo‘qki, g‘olib kelur...*

*Yana ulki chun adl zohir durur,
Bari qavm ila xiyl shokir durur.
Sipohisi gar tig' urar bedod,
Ra'iyat duo birla aylar madad.*

– Har bir odamni ko'z qorachig'iday asramoq lozim – shunda butun xalqni saqlay olasan, – derdi Navoiy.

Husayn Navoiyning dostonlarini o'qidi, ularni maqtadi, biroq ular haqida jiddiy mulohaza qilganini hech qachon aytmadi. Navoiy Iskandar Zulqarnaynning jasur, olijanob siymosi Husaynga davlat hukmdori qanday bo'lishi kerakligini ko'rsatar, deb umid qilgandi. Balki u hali ham bo'lsa aql-u hushini yig'ib olar va aql-idrok sado-siga quloq osar – axir unga har vaqt shoirning so'zlari juda kuchli ta'sir qilardi-ku.

«Eh, Husayn! Menga qilgan nohaqliklaringni kechirishim mumkin edi, ammo ulusga ko'rsatayotgan adolatsizliklaringni kechirib bo'lmaydi. Iste'dodingni ayt! Ba'zan may ichib turib, sevgi haqida g'azallar aytib qolasan. Ijod senga ermak, xolos...» Navoiy Husaynga bir necha bor ana shunday fikran murojaat etdi. Ammo bu haqda ochiq-oydin so'zlash befoyda edi. Bu yillar mobaynida dag'allashib, bag'ritosh bo'lib ketgan Husayn endi e'tirozlarga toqat qilolmasdi. Unga yot-begona klshilar haddan ziyod xushomadgo'ylik qilishar, sulton boshqalar ta'siriga osonlikcha berilardi. Hokimiyat dag'dag'asi bilan bo'lib, u o'g'illarini o'ziga sodiq, mehribon qilib tarbiyalay olmadi. Husayn bilan ajrashgan Beka to'ngich o'gli Badiuzzamonni unga qarshi qayrab tarbiyalamoqda edi. Suyukli xotini Xadichabegim esa, qolgan hamma farzandlarini oiasiga qarshi kayfiyatda o'stirdi.

Navoiyni atrofdan o'rgimchak to'ri kabi fitna-ig'volar tobora o'rab bordi. To'g'ri, eski raqiblar yo'q qilingan: Muzaffar allaqachon o'lib kelgan, Soniy zindonga tashlangandi. Soniy bir marta Navoiydan shafqat tilab she'r ham yozib chiqardi:

*Yetmaydi qulog'ingga na arz-u va na dodim,
Soniyning xotirimi qalbingda o'ldi mudom.*

Ha, o'lgan. Insonlik qiyofasini yo'qotgan kishilarga shafqatsiz bo'la bilmoq kerak. Soniyning ishini tekshirish natijasida uning xazinani o'marib katta mol-dunyo orttirgani aniqlandi. Davlat man-

sabida ishlarkan, u faqat o'z manfaatinigina ko'zladi. Kiyimlarini Badaxshon yoqutlari bezar, uylarida son-sanoqsiz buxoro gilamlari osig'liq turar, otxonasida arab tulporlari kishnar edi. Biroq eng muhimi bular ham emasdi: ma'lum bo'lishicha, u Xurosonning dushmanlari tarafiga o'tish maqsadida ular bilan muzokaralar olib borgan ekan. Soniyning ishi bo'yicha olti yil tergov bordi. Natijada uning barcha jinoyatlari miridan sirigacha oshkor bo'ldi. Endi hammasi ravshan, Soniy dorga osilajak.

Navoiy boshqa dushmanlarini ham esladi.

Majdiddin hali ham devondan chetlashtirilganicha yuribdi. Ammo u – saroy parvonachisi; sultonning qo'yniga qanday qilib so'l solishni biladi.

*Quyoshdek shoh adolat pasha qilsa,
Jahon mulkini bir damda yorutgay.
Agar zulm etsa oqshom zulmatidek,
Ham ul dam tiyralik olamni tutqay*

Navoiy achchiq haqiqat va dono fikrlarga to'la boshqa badiolari sirasidan bo'lgan bu qit'ani o'sha yillarda yozgan edi. Endi shoir ularni do'sti Jomiygagina o'qib berardi. Hech kim Alisher bilan uningchalik hamfikir emasdi. Har mahal va har xususda ularning fikrlari bir yerdan chiqardi. Alisherga ko'pdan singib ketgan odatni Jomiy juda o'rinli ifodaladi: «O'z peshana terini to'kib topgan narsasigina kishi uchun haloldir». Mana, hozir Navoiy o'z dostoni «Hayrat ul-abror»ni varaqlab, Jomiyga berilgan javobini o'qidi: «Mehnat qilib topilgan bir dirham, in'om qilingan xazinadan afzaldir».

Keksa shoir, Alisherning dastlabki va eng asosiy tinglovchisi, uni yangi-yangi asarlar yaratishga ilhomlantiruvchi murabbiy edi. Mana, hozir ham Navoiy ustoz qoshiga borish va unga «Saddi Iskandariy»ning yozib tugatilgan xotima qismini o'qib berish ishtiyoqida tong otishini orziqib kutmoqda.

Uxlagisi kelmaydi. Biroq bedor o'tkazilgan tun bekor ketmadi, u ijodga bag'ishlandi. Shu kecha ulkan mehnatiga yakun yasadi. O'ziga benihoya talabchan bo'lgan Navoiy uchun shunday mehnat ham oz tuyuldi. «Hali qilinadigan ishlar behisob...» – deb xayolidan o'tkazdi. Bu fikr tong oqarish oldida xayolidan kechgan so'nggi fikr bo'ldi. Boshi o'zidan o'zi bolishga eg'ildi. Alisher uyquga ketgandi.

TO‘RTINCHI QISM

KEKSALIKNING O‘GIT-NASIHATLARI

*Degonimni ulusqa marg‘ub et!
Yozg‘onimni ko‘ngilga mahbub et!
Tilga lafzini noguzir ayla!
Jonga nazmimni dilpazir ayla!
Xalqqa zabi torak ayla oni!
O‘qug‘onga muborak ayla oni!*

Navoiy. «Sab‘ayi sayyor»

SURAT

Bog‘dagi chiydan ishlangan shiyponda Navoiy bilan qop-qora, tuyg‘un ko‘zli yigit shaxmat o‘ynab o‘tirishardi. Bu – shoir Hiloliy edi. U quyoshda qoraygan nozik qo‘li bilan taxta ustidagi shaxmat donasini surdi-da, xonish qilib bayt o‘qidi.

Xuddi o‘sha lahzada, go‘yo uning ovozigaga aks sado bo‘lganday bog‘dan musiqa sadosi yangradi. Navoiy quloq soldi:

– Ana, mashshoqlarimiz ham kelishdi! Azizim Hiloliy, satranjda bir yo‘lni yurishingiz «Shoh va gado» dostoningizni yozishdan ham og‘ir bo‘ldi-da, chog‘i. Bu holda sizni ertagacha ham yutib bo‘lmaydi.

– Ustoz, hadeb o‘zingiz yuta berasizmi, bizga ham loaqal bir safar gal bering-da, bosh qotirib, uzoq o‘ylashimning boisi shu.

– Lekin bugun emas! Ish-yumushlardan bo‘shab musiqa tinglash va mashshoqlarning yangi kuylari bilan tanishmoqqa bag‘ishlanadigan bunday kunni satranj taxtasi ustida o‘tkazolmaymen. Sizga ham bot-bot musiqa tinglab turishni maslahat beramen. Shoir uchun musiqa tinglamoq ham ijod demakdir. Satranjda menga yutqazayotganingizdan qayg‘urmasangiz ham bo‘ladi: bu o‘yinni kamina ilk yoshlikdan ixtiyor etgandim; bolalik chog‘imdayoq, uyimizda yetuk ustozlardan saboq olganmen.

Hiloliy tezda taxta ustidagi donalarni aralashtirib yubordi:

– Taslim bo‘ldim! Hamonki qoshingizda ekanmen, tinglaymizmi, satranj surishamizmi kaminaga baribir! Huzuringizda o‘tkazilgan bir kun uzoq vaqtgacha yo‘limga nur sochib turadi. Bugun ko‘rsatmalaringiz bo‘yicha dostonga kiritgan o‘zgartishlarimni tinglarsiz deb umid qilamen?

– Albatta, lekin kechqurun, shoirlar yig‘ilishgach tinglaymiz. Bugun, – deb davom etdi Navoiy, – kamina qiziq bir tuhfa oldi. Erta bilan qoshimga bir notanish kishi kelib, o‘zini bir rassomning xizmatkori deb tanitdi; rassom o‘z nomini sir tutishni iltimos qilibdi. Xizmatkor kaminaga bir rasm birla maktub berib, javobini ham kutmay, ketib qoldi. Rasmni ochib, o‘z aksimni ko‘rdim. Maktubda rassom, takomilning yuksak cho‘qqilariga erishmaguncha o‘z nomimni oshkor qilmoqchi emasmen, ushbu rasmda, o‘z nazarimcha, ozmi-ko‘pmi yutuqqa erishganday bo‘ldim, deb yozibdi. Shuning birla, u yana, kaminani ko‘p marta ko‘rganligini, xulq-u odatim, suygan ranglarimni bilishi va rasmimni xotirdan chizganligini aytadi. So‘ngra u kaminaning iltifotidan bahramand kishilardan ekanini yozgan, go‘yo shu iltifot tufayli rassom bo‘lib yetisha olgan emish. Rasmga «Faqir Ali» deb imzo chekilgan. Bu iste‘dodli rassomning nomini bilib olmay, xizmatkorni jo‘natib yuborganimga ertalabdan beri achinamen. Yanglishmasam, rasm ancha durust chiqqan. Tez-tez ko‘z tashlab turish niyatida kamina uni yotog‘imga qo‘ydim. Ehtimol, uslubini sinchiklab o‘rgansam, bu kimning qo‘li ekanligini aniqlarmen. Behzod ham suratimni tugatish oldida ekani kaminaga ma’lum. Shuningchun rasmni tezroq unga ko‘rsatmoqchimen. Yuring.

Navoiy va Hiloliy musiqa sadolari ostida bog‘dagi xiyobondan asta-asta borishardi.

Xonaki surpdan yaxtak kiygan bir necha kishi baland o‘sgan sarv ostida to‘planib turishardi. Ular biror daraxtni boshqa yerga bezarar ko‘chirib o‘tqazish uchun uning ildizini qanday kovlab olish kerakligi haqida qattiq-qattiq gapirib, bahslashardilar. Xatti-harakatining abjirligi, salobatli ovozi va navkarlarning chakmonini eslatuvchi libosi bilan boshqalardan ajralib turgan Musabek daraxt ko‘chirayotganlarga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatib turardi. Yaqinlashib kelayotgan Navoiyni ko‘rib hamma ta‘zim qildi, Musabek esa, shoir istiqboliga yurib:

– Buyrug‘ingizga binoan Unsiya xonaqosining bog‘iga ko‘chirib o‘tqazish uchun kamina bir necha daraxtni tanladi, – dedi.

Buni eshitgan Hiloliy shodlanib:

– Hazrat Navoiyning bog‘larini bezagan daraxtni xonaqomiz bog‘ida ko‘rish ko‘zlarga quvonchdir! Bu sarvni kaminaning dari-chasi ro‘parasiga o‘tqazilsa, o‘zimni behad baxtiyor hisoblardim! – dedi.

– Shunday bo‘lsin, – deb tayinladi Navoiy Musabekka. – Tolib ilmlar xonaqohga joylanib olishdimi? Ko‘pdan beri u yerda bo‘lolmadim.

– Inshoollo, joylanib oldik, – dedi Hiloliy. – Soyai davlatlarida xonaqohga ko‘chib kelganimdan beri ishlarim ancha unumli bo‘lmoqda. Shoir, olim va rassomlar uchun bu xonaqohning qurilishi – ulug‘ ish... U yerda ijod etmoqqa barcha sharoit muhayyo, jahonning eng nodir kitoblari ixtiyorimizda. Siz, yolg‘iz siz tufayli erishdik bularning bariga, ustod.

– Demak, Hirotda tunarsiz? – deb Musabekka murojaat qildi Navoiy.

– Shunday, amir hazratlari, kamina bugun qaytmoqqa ulgurolmasa kerak.

– Durust. Ammo ertaga ish hujjatlari solingan jildni menga barvaqt yetkazing.

– Bugun Hirotdan kelaturib eshitib qoldim, – deb gap qotdi Hiloliy, ular yana nari yurishgach, – ulug‘ sultonimiz Xorazmni jonlantirish maqsadida Xurosondan u o‘lkaga uch ming xo‘jalikni ko‘chirish niyatida emishlar.

– Nahotki, yana-ya? Bunday bo‘lishi mumkin emas, – dedi qovog‘i solingan Navoiy vazminlik bilan.

Ammo yuragining chuqur yerida oldinda yana qizg‘in kurash turganligini angladi. U, Xuroson aholisini ko‘chirishga sira hojat yo‘qligini aytib, sultonni bu yo‘ldan necha bor qaytargandi.

Daraxt ostiga makon qurgan bir guruh mashshoqlarni ko‘rgach, haligi xabardan dili ranjigan Navoiyning yana chiroyi ochildi.

– Marhabo mavlono Qulmuhammad, marhabo aziz Shayxiy! Bugun orombaxsh kuylaringizdan dillar yayrar ekan-da!

Qulmuhammad o‘zi yaratgan kuylar bilan shuhrat topgandi. Ammo barcha sozlarni chalishda, ayniqsa nay chalishda Shayxiy-

ning oldiga tushadigan kimsa yo‘q edi. Mashhur mashshoqlarni ularning shogirdlari qurshab olishgandi: har birining qo‘lida g‘ijjak yoki nay. Navoiyga ko‘zi tushishi bilan Shayxiy shoirni qutlab nay chala boshladi. Kuy goh bahor, kunlaridagi qushlar navosini eslatar, goh uyquga ketayotgan xasta bolasi tepasida kuylayotgan onaning allasi singari o‘ychan va mungli yangrardi; ammo keyinroq borib, quvonch sadolari tantana qildi, bir me‘yorda hazin oqayotgan kuyga sho‘x ohanglar kelib quyildi. Shayxiy kuyni rosa avjiga olib chiqib, shartta to‘xtatdi-da, Navoiyga ta‘zim qildi.

– Bag‘oyat go‘zal, tengi yo‘q maqom! – dedi ko‘zlari yoshlangan Navoiy va mashshoqni bag‘riga bosdi.

Qulmuhammad ham g‘ijjagini sozladi.

– Ijzat bersalar, shu kuyni g‘ijjakda chalib boqsam.

Hamma jim qoldi. Qulmuhammad og‘ir kuyni asosan to‘g‘ri tarannum etdi-yu, biroq pardadan pardaga o‘tishda uyg‘unlik bo‘lmadi, natijada kuy jonsiz bo‘lib chiqdi. Mashshoqning burishib ketgan betidan ham, tinglovchilarning chehralaridan ham ijrodan qoniqmaganliklari sezilib turardi. Shunda Shayxiy Qulmuhammadning qo‘lidan g‘ijjakni olib, o‘sha kuyni chala boshladi. Shu ondayoq hammaning chehrasiga tabassum yoyildi. G‘ijjak Shayxiyning qo‘lida haligi naydek sayrardi.

Yengilgan Qulmuhammad, Shayxiyning mahoratini birinchi bo‘lib olqishladi.

– Mavlono Shayxiydan o‘tkazish mumkin emas, – dedi u. – U kishining soz chalganlarini eshitar ekansan, yangi-yangi kuylar ijod etging keladi, negaki, bu kuylar mavlono Shayxiyning sozida kamolotga yetishini bilasan.

Vaqt kunbotarga yaqinlashib ufqqa yonboshlagan quyoshning qiyalama nurlari daraxtlarning uchini yorita boshladi.

– Mavlono Behzod qayerda ekanlar? – so‘radi Navoiy. – Bugun kun bo‘yi bog‘da bo‘lgan edilar.

Xuddi shu payt, Navoiyning savoliga javob bo‘lganday, xiyobonda bashang kiyingan rassom ko‘rindi. U egniga oltin ilgaklar taqilgan to‘q zangori chakmon kiyib, beliga serbar havorang belbog‘ boylagan, ustidan esa havorang zarbof to‘n kiyib olgandi. Chap qo‘lining ko‘rsatkich barmog‘ida Navoiy sovg‘a qilgan kattakon yoqut ko‘zli uzuk porlardi.

Bir vaqtlar Behzod ushoqqina, kambag'al yetimcha bo'lib, Sulton Husaynning kitobdori Mirak naqqosh uni o'z himoyasiga olib tarbiyalagandi, endi Behzodning nomi tilga olinishi bilan hammaning ko'zida quvonch porlar, u chizgan rasmlarni ko'rgan kishi beixtiyor: «Qo'ling dard ko'rmagur, jonsiz narsalarga ham jon kirgizib yuboribdi-da!» – derdi.

Behzod o'z shogirdini ergashtirib kelardi. Xattotlik san'atini egallab, endi naqqoshlikka havas qo'ygan Mas'ud tez orada Behzodning sevimli shogirdlaridan biriga aylangandi.

Bular orasida yengiltabiat Shams Muhammadning o'g'li Porso ham bo'lib, u mehmondo'st va mehribon Navoiyning tarbiyasida butunlay qolgan edi.

Behzod qo'lida o'rog'liq bir surat ko'tarib kelardi. U Navoiyni ko'rib, quvonch bilan jilmaydi-da, qadamini tezlatdi.

– Xuddi o'zingizni yo'qlab turgandim, azizim, – dedi mehribonlik bilan Navoiy. – Kamina sizga bir narsa ko'rsatmoqchi, aminmenki, u sizni ham quvontirur. Kuni bilan ko'rinmadingiz, qayerga yashirib olgandingiz?

– Soya-salqin bir daraxt ostida edim. Orombaxsh bog'da o'tirib, janoblariga tezroq ko'rsatmoqni niyat etganim bir suratni tugallash bilan band bo'ldim.

Navoiy Behzodni bir yoniga, Hiloliyni bir yoniga oldi, hamma-lari uyga qarab yurdilar. Darchalari keng, yop-yorug' uyga kirish-gach, Navoiy devorga osig'liq rasmni oldi-da, darcha yoniga keldi.

– Boqing, do'stim! Qanday baho berursiz? Bilolmaysizmi, kimning qo'li ekan?

Bu Navoiyning surati edi. Tuyg'un ko'zlar oppoq salla ostidan o'ychan boqadi. Salla orasidan yashil kulohning uchi ko'rinib turibdi. Oldi biroz ochiq malla rang to'n ostidan zangori chakmon ko'zga tashlanadi. Qay garafdand qaramang, Navoiyning ko'zlari sizga qarab turganday tuyuladi.

Behzod jim qolib, suratga uzoq tikildi. Uning chehrasida oldinma-keyin turli xil tuyg'u-hislar aks etdi.

Keyin u o'zi qo'lida ko'tarib kelgan suratni nay qilib mahkam o'radi-da, Navoiyga ehtirom bilan ta'zim qildi:

– Bugun kamina suratingizni tugatdim deb o'ylagandi. Ammo mana bu tasvirni ko'rgach, uni hatto o'zingizga ham ko'rsatmaslikka qaror berdim.

– Ana xolos! Men sizni hech qachon birovlarining san’atiga bunchalik rashk qilursiz deb o’ylagan emasdim! – dedi Navoiy taajjub bilan, muloyimgina kulib.

– Yo‘q, yo‘q, – deb e’tiroz bildirdi Behzod. – Bu rashk emas, balki yetuk san’at oldida tan berishdir. Endi men o‘z asarimni bundan ham durustroq chizishim mumkinligini angladim, shunday qilamen. Faqir Ali hali ham o‘z nomini sir tutmoq lozim deb hisoblar ekan, uning boyligiga yetadigan boyluk yo‘qdir.

Behzod hayajon bilan tashqariga otildi, Navoiy esa, o‘ziga o‘zi gapirganday, past ovoz bilan dedi:

– Kamtarlik – olg‘a tomon intilayotgan insoniyat kemasi-ning yelkanidir. San’atkorning chinakam ulug‘ligi va kuch-qudrati shundaki, u o‘zi yaratib bo‘lgan asaridan mardona voz kechib, undan ko‘ra mukammalrog‘ini ijod etishga intiladi. Behzod – ulug‘ san’atkordir.

YUZ MING KEBEK DINORI

Sham yeg‘an oy tog‘ boshiga ko‘tarilib, vodiya yog‘du sochdi, keng dasht, ilon izi bo‘lib cho‘zilgan yo‘l va yolg‘iz ketib borayotgan otliqni yoritdi. Yo‘rtib borayotgan ot qamchi bosilgach, yelib ketdi. Oradan ko‘p o‘tmay atrofi baland devor bilan o‘ralgan bog‘ ko‘rindi. Otliq darvoza yonida to‘xtab, egardan tushdi-da, eshikni qattiq-qattiq qoqa boshladi. Tanish ovozni eshitib, darvozani darhol ochishdi.

– Musabekmisiz, buncha kech? Bugun qaytmaymen demabmidingiz? – so‘radi darvozabon, uyquli ko‘zlarini uqalarkan.

– Zarur yumush bor! – dedi quruqqina qilib Musabek. – Amir hazratlari uyqudamilar?

– Bilmadim. Hali yaqinda uylarida chiroq ko‘ringandi. Meomonlar alla-pallagacha o‘tirishdi...

Musabek bedovni otxonaga olib kirib bog‘ladi-da, to‘g‘ri uyga qarab yurdi. Navoiy shahar tashqarisidagi bog‘ida yashagan choqda Musabek uning oldiga xoh kechasi bo‘lsin, xoh kunduzi – istagan vaqtida kira olardi, Amirning osoyishini jon-jahdi bilan qo‘riqlaydigan Shayx Baxlulga shunday deb buyurilgandi. Musabek ba‘zan Hirotdan shoshilinch xabarlar keltirardi. Bu safar u ayniqsa

shoshilinch ish bilan kelgan bo‘lib, xiyla tashvishli ko‘rinardi. Shoir hali uyg‘oq edi. U bir g‘azalning to‘rt misrasi ustida ancha bosh qotirib, qo‘lidagi qalamni hozirgina dovotga qo‘ygandi. G‘azal misralari hali xotirida jaranglayotganidan Navoiy o‘z noibiga xomush nazar tashladi.

– Amir hazratlari! Sizni bevaqt bezovta qilishim bejiz emas. Sulton Husayn hazrat oliylari Marvdan amir Valibek hazratlariga farmon yo‘llab, Hirot shahri va uning tevaragida yashovchi aholidan tezlik bilan yuz ming kebek dinori to‘plab yuborishni buyuribdilar. Amir Valibek hazratlari bu mablag‘ning yarmini ba‘zi boy zamindorlardan yig‘ibdilar. Endi qolgan qismini Hirot aholisidan jon boshiga soliq solib yig‘moqchilar. Shahar va qishloqda, ayniqsa yo‘qsillar orasida norozilik ko‘paymoqda. Xayriyatkim, amir hazratlari kengashchingiz xo‘ja Mir Ser Baraxnani chaqirib, bu xususda sizning fikringizni bilmoq istabdilar. Ular sizning bunda ekanligingizdan bexabar ekanlar. Xo‘ja Mir Ser Baraxna hazratlari bu xabarni tezroq sizga yetkazib, fikringizni bilmoq uchun meni yubordilar.

«Bu ne hol? – g‘azab bilan o‘yladi Navoiy. – Husayn Marvga shikor qilib, ko‘ngil yozgani ketgandi. Har safar shikorga yuz mingdan sarflana bersa, davlat hademay xonavayron bo‘ladi-ku».

– Shoqolga yon boshmoq – tovuq zotini qurutmoqdir! – dedi Navoiy va shoshib to‘nini yelkasiga tashladi.

– Amir hazratlari, otni egarlashsinmi?

– Yo‘q. Men o‘yimdan qaytdim. Mir Ser Baraxna hazratlariga borib ayting, hech qanday sababsiz fuqarodan buncha oltin undirib olishni muzaffar shohimiz sha‘niga yarashmagan ish deb bilamen. Hamonki pul yubormoq zarur ekan, kaminaning o‘z mablag‘idan ola qolsinlar.

– Ellik ming kebek dinorini-ya? – dedi kayfi uchib Musabek.

– Xalq osoyishi yo‘lida yuz ming so‘rasalar ham ayamasdim.

* * *

Quyosh o‘ttiz marta chiqib, o‘ttiz marta botdi, ammo Sulton Husayn hamon Hirotga qaytgani yo‘q. Marv tevaragidagi muvaffaqiyatli ov shaharga qaytilgach, bazmga ulanib ketardi. Bazmlar Mirzo Sanjarning sobiq saroyida tashkil etilar, Sulton Husayn bir vaqtlar

o'zi quvib chiqarilgan bu saroyda endi to'la huquqli hukmdor ekanidan ayniqsa lazzatlanardi. Qaynatasining suyaklari allaqachon chirib ketgan bo'lsa ham Husaynning qalbida hamon unga nisbatan g'azab o'ti yonib turardi.

So'nggi vaqtlarda Sulton Husayn ora-sira kichik yurishlar qilib qo'yar, ammo tez-tez katta-katta bazmlar uyushtirib turardi. Bu bazmlar isyonkor amakivachchalarining popugini pasaytirib qo'yish uchun qilinar, bazmlarda esa, ular bilan sulh tuzilardi. Ammo bu yurishlar ham, bazmlar ham katta-katta mablag' talab qilardi. Ichki nizolar el-yurt boshiga qiyinchilik yog'dirar, tinch mehnat bilan mashg'ul bo'lgan dehqonlar o'z og'a-inilariga qarshi borishga majbur bo'lardilar.

Alisher yurishlarda ko'pincha avvalgidek sulton bilan birga bo'lar, biroq ma'nosiz qon to'kishdan boshqa narsani ko'rmasdi.

Navoiyning bu yurishlarga rag'bati yo'qligini Husayn ko'pdan beri sezar, shoirning yaqinligi unga tobora malol kelib borardi. Vijdonining muttasil tergov ostida bo'lishi uning joniga tekkandi. Xalqning Navoiyga bo'lgan muhabbati Husaynning g'ashini keltirardi. Undagi bu tuyg'u shoirning dushmanlari ta'siri bilan badtar kuchayib bordi.

Marvdagi ov va bazmlar bu safar ayniqsa katta bo'ldi. Majdiddin sultonning isrofgarchiligiga keng yo'l qo'yib berdi, albatta, o'ziga ham ozmuncha o'marib qolgani yo'q: minglar sarflangan yerda yuzlarning g'oyib bo'lishi sezilmaydi, yuzlardan esa, minglar yig'iladi.

Aholiga yangi soliq solish fikri Majdiddindan chiqqan fikr edi, ammo o'zi devon ishlaridan chetlatilgan bo'lganidan, u pora va xushomadgo'yiligini ishga solib, boshqalar orqali ish ko'rdi. Majdiddin devon ishlaridan chetlatilganiga tobora badtar kuyinardi. «Davlat ishlarini men, yolg'iz mengina boshqarishim kerak, – deb o'ylardi u. – Eh, qani endi yurtning jilovi mening qo'limda bo'lsa, ularga to'la huquqli hukmdorning kuch-qudratini ko'rsatib qo'yardim... Saroy parvonachisining qo'lidan nima kelardi?! U Xudo bergan kuni sultonni ko'radi, uning ojizliklari va illatlarini, ravish-raftori va injiqliklarini biladi-yu, biroq saroy doirasidagi ishlargagina aralasha oladi».

Majdiddin Sulton Husaynning Navoiyga bo'lgan ishonchini butkul yo'qotibgina o'zining avvalgi mavqeyini tiklashi mumkinligi-

ni yaxshi bilar, shuning uchun ham miyasiga biri biridan dahshatli har xil o'ylar kelardi. Qani endi Navoiy o'lsa-yu, u qutula qolsa. Ammo xalq shu qadar ixlos qo'ygan shoirning joniga qasd qilish qanchalik xatarli ekanini Majdiddin tushunardi. Shu sababdan uning butun fikr-yodi Navoiyni bir amal qilib saroydan uzoqlashtirish bo'lib qoldi. Oxiri Majdiddin buning yo'lini topganday bo'ldi. Endilika Sulton Husaynning erta-yu kech o'ylagani zeb-u ziynat va kayf-u safo edi. Buning uchun ko'plab pul kerak. Pul esa yetishmaydi. Yurt obodonchiligi, xalq farovonligi, fan va san'at ahllariga haddan ziyod mablag' sarflanmoqda. Bularning barchasiga Navoiy boshchilik qiladi. Sultonning xasisligini badtar qo'zg'atib, shoirmi uning g'azabiga duchor etmoq kerak.

Hirotdan yig'ilgan pulni olnb, xazina amaldorlari kelishganida bazm rosa avjida edi. Kelganlar orasida Mir Ser Baraxna ham bo'lib, u yangi soliقدan Navoiyning norozi bo'lganini yotig'i bilan, ammo qat'iy qilib Sulton Husaynga yetkazmog'i kerak edi.

Saroyga birov kelguday bo'lsa odatda eng avval parvona-chi Majdiddinga ma'lum qilinardi. Hirotdan amaldorlar kelganini eshitgan Majdiddin bazmdagilarni diqqat bilan ko'zdan kechirdi. Sulton Husayn shirakayf. U Nizomulmulkning nafosatni jondan sevuvchi akasiga o'girilib, qiroat bilan g'azal o'qimoqda. Nizomulmulk esa, muloyim ko'zlarini xushomad bilan sultonga tikib, o'zini g'azaldan lazzatlanayotganday qilib ko'rsatishga tirishardi. Yonveridagilarning hammasi ayqirib-hayqirib vaqtixushlik qilishar, qadahlarga sharbat paydar-pay quyilib turardi.

Majdiddin es-hushini yo'qotmaslnk uchun hech qachon mast bo'lguncha ichmas edi. Ko'pchigan xamirday semiz, sersoqol Nizomulmulkka qararkan, achchiq tabassumdan uning cho'qqisoqol chuvakkina yuzi burishib ketdi. Majdiddin kelgan amaldorlardan o'zini qiziqtirgan narsalarning tafsilotini bilib olgach, Sulton Husaynga murojaat etib, tavoze bilan dedi:

– Shahanshoh, Haq taologa ming qatla shukur! Tayinlangan pulni olib, Hirotdan amaldorlar kelishdi.

Hamma chehralarga bir lahzada jon kirdi. Sulton Husayn esa, mamnunlik bilan Nizomulmulkka o'girildi-da:

– Amaldorlarni qabul eting, – dedi.

Bu orada xizmatkorlar saroy yerto'lalariga oltin va kumush tangalar to'ldirilgan qoplarni tashirdilar, bazmxonaga esa, bir xitoy

savdogaridan katta pul evaziga sotib olingan raqqosalar kirib, qushdek yengil ucha boshladilar.

Tongga yaqin bazm tugab, Sulton Husayn o'z xobgohiga yo'l olganda Majdiddin uning ortidan ergashdi. U basharasiga tashvishli tus berib, sulton o'zini «gurs» etib tashlag'an to'shak poygagiga cho'qqaydi.

– Bir nima gapingiz bormi? – deb so'radi Husayn, fikri-xayoli hozirgina tugagan bazm taassurotlari bilan band ekan.

– Ulug' sultonim, kamina o'ziga naqadar og'ir bo'lsa ham Amir Alisher hazratlarining iltimoslariga binoan u kishining so'zlarini hazrati oliylariga zudlik bilan yetkazmog'i kerak: u kishi fuqaroga sababsiz buncha katta soliq solishni hazrat oliylarining sha'niga yarashmagan ish deb hisoblabdilar.

«Yarashmagan ish» va «sababsiz» so'zlarini Majdiddin alohida ta'kidlab aytdi.

Sultonning mast-alast ko'zlarida g'azab chaqnadi. U biror kimsa ra'yini qaytaradigan bo'lsa, toqat qilolmasdi. Keyingi paytlar uning xayolidan bir necha bor: «Alisherning muddaosi nima? Men uni ulug' shoir va olijanob kimsa sifatida izzat qilamen, biroq men abadiyan uning maslahati bilan ish tuta olmaymen-ku axir!» – degan fikr o'tgan edi.

– Amir hazratlari, – deb gapida davom etdi Majdiddin, – davlatning kuch-qudrati uning hashamati bilan belgilanishini hisobga olmaydilar chog'i. Amirning o'zlari lozim deb hisoblagan ishlarga katta-katta mablag' sarflaydilar, bu ko'zlariga ko'rinmaydi. Sulton hazrati oliylariga oltin zarur bo'lib qolganda esa, andishasizlikka boradilar.

Sulton bo'ldi deganday qo'l silkidi.

– Amir Alisher – mislsiz odam, u kishinni butun el sevadi, – dedi munofqlikka o'tib Majdiddin. – Ammo, menimcha, u kishi bu so'zlarini xizmatkor orqali aytirmasdan o'zlari Marvga kelishlari va do'stona suhbatda sultonga o'z og'izlari bilan aytishlari lozim edi. Buning ustiga, u kishi xalqdan soliq yig'ishni to'xtattirib, pulning yarmini o'z yonlaridan beribdilar. Bu – sultonni nojo'ya yo'ldan qaytarganimni hamma ko'rsin, el-yurt meni yana maqtab ko'klarga ko'tarsin, degan maqsadda qilingan ish.

Majdiddinning bu mulohazasi Husaynning izzat-nafsigaga qattiq botdi. Ayyor parvonachining niyati ham shu edi.

Sulton o'zini biroz bosish uchun kahrabo tasbehini tez-tez o'gira boshladi.

– Nima maslahat berasiz? – deb so'radi u nihoyat. Majdiddin-ning yovuz ko'zlarida quvonch porladi, chunki sulton u bilan birinchi marta bunday ochiq-oydin gaplashmoqda edi.

– Amir hazratlarining xolisona xizmatlari tufayli Hirot obodonchiligi haddan ziyod ravnaq topdi, – dedi Majdiddin munofiqlik bilan. – Boshqa viloyatlarda ham obodonchilikni yo'lga qo'yishga g'amxo'rlik qilsalar, chakki bo'lmasdi. Masalan, Astrobodda...

Ko'zlarini qisib o'tirgan Husayn Majdiddinning so'zlarini parishonxotirlik bilan tinglayotgandek tuyulardi. U parvonachiga: «Bor, keta ber» deb ishora qildi. Majdiddin xobgohdan oyoq uchida yurib chiqdi-da og'ir gilam to'siqni zich qilib yopdi.

SULTONNING G'AZABI

Hirotga qaytgach, Sulton Husaynga yana biroz pul kerak bo'lib qoldi. Oltin qayerdan bo'lmasin tezlik bilan topib keltirilishi lozim edi, sultonning xazinasida esa sariq chaqa ham qolmagandi.

Husayn ertalab devonda vazirlar bilan har xil ishlarni ko'rdi: so'ng gap orasida aytganday, beparvolik bilan ularga aqcha topib keltirishni buyurdi. Nizomulmulk va Afzaliddin xavotirlanib, birbirlariga qarab olishdi-da, jim qolishdi. Lozim bo'lgan aqcha u qadar ko'p bo'lmasa-da, uni topish qator qiyinchiliklar tug'dirardi: yangi soliq aholining noroziligini qo'zg'amog'i mumkin edi. Taxt poygagida turgan Majdiddingina ma'nodor iljayib qo'ydi.

– Biror maslahatingiz bormi? – dedi Husayn unga sovuqqina qilib.

– Xuddi shunday, shohim! – dedi parvonachi. – Lekin ovloq bo'lsa aytamen.

«Bu tulki yana nimalar qilmoqchi?» – deb xayollaridan o'tkazishdi vazirlar g'ijinib, ammo sulton ularga javob berdi. U, parvonachi nima maslahat berarkin, deb tezroq bilishga oshiqardi. Majdiddinning aqcha masalalarida ustomonligini bilgan sulton «gapir» deb ishora qildi.

– Shohim! – deb gap boshladi parvonachi qulliq qilib. – Kamina qulingiz hazrat oliylari aytganlaridan ziyodroq oltin muhayyo qilmoqqa qodir...

Majdiddin eshik va devorlarni sinchiklab koʻzdan oʻtkazdi, Sul-ton Husayn qulogʻini tutib, ustomon parvonachining gaplarini diq-qat bilan tingladi.

Kechqurun Husayn Navoiyni oʻz huzuriga chaqirtirdi. Ikkovlari-ning ham qovoqlari soliq, ikkovlari ham dilgir edilar.

– Marvdan qaytgach, janobingiz bilan bafurja suhbatlashmoqqa muyassar boʻlolmadim, – deb gap boshladi Husayn, – vaholanki, ikki oʻrtada bahamjihat hal qiladigan yangi ishlar bor edi.

– Kamina shahanshohimiz xizmatlariga hamisha tayyordir, – deb quruqqina taʼzim qidli Navoiy. U oʻzi bilan Husayn orasiga so-vuqlik tushganini yaqqol his etmoqda edi.

– Kamina xazinaning ahvolidan xiyla tashvishda, Bu borada bot-bot monelikka duch kelmoqdamizkim, endilikda bu ishlarni tad-bir bilan izga solib turguday biror kimsani topolmay qoldik... Mav-lono Majdiddinni yana ish boshiga tayin etsak, amir hazratlari ne deydilar?

– Shahanshoh kaminaning bu xusudagi fikrini biladilar.

– Bilmadim, amir hazratlari ne sababdin bunchalik tixirlik qila-dilar? Mavlono Majdiddin davrida yurt ravnaq topgan edi.

– Avvalo uning oʻz ishlari ravnaq topgan, el-ulusning esa, ogʻir soliqlardan qaddi dol boʻlgan edi.

Navoiy chuqur tashvish bilan yuragida yigʻilgan dard-hasratlarini toʻka ketdi:

– Majdiddin odam emas, bamisoli bir boyqush. Makr-hiyla, in-sofsizlik unga odat boʻlib qolgan. U toshni ham oltinga aylantirsam, deydi. El boshiga balo yogʻdirib, bundan oʻzi foyda orttiradi. Oʻz yerlarida halol mehnat qilib ter toʻkayotgan dehqonlarni Xuroson-dan Xorazmga koʻchirib, sarson-sargardon qilish fikri oʻshandan chiqmadimi? Ayyor Majdiddin koʻplar pora berib, koʻchmay qo-lishga harakat qilishini biladi; u, shu yoʻl bilan ulus hisobiga ham-yonini boyitib olish payida. Shohim sizdan oʻtinib soʻraymen, bu ishni also ixtiyor etmang. Ulusni koʻchirish Xurosonni xarob etadi, Xorazmga ham hech qanday nafi boʻlmaydi. Ochkoʻz Majdiddin ish boshiga tayin etilsa el-yurti zulm iskanjasiga olishi muqarrar.

Biroq, Sul-ton Husayn endi har qancha dalil-eʼtiroz boʻlsin, qu-loq solmas, bu tuganmas pand-nasihatlarning joniga tekkandi. Amir Alisherning fikrini u shunchaki odati boʻyicha soʻragandi.

Bundan tashqari, bu – tayyorlanayotgan jazo oldidan Navoiyning etini o'ldirish uchun qilingan suhbat edi. Qalbining chuqur bir yerida Husayn Alisherning fikrlariga qo'shilishar, ammo amirga unga pand-nasihath qilish huquqini berayotgan samimiy va sof olijanoblighi baddar g'azablantirardi. Suhbat uzoq cho'zilmadi. Ular nomigagina biroz yangi she'rlar haqida gaplashishdi, so'ng Husayn Navoiyga ijozat berdi.

Ertasiga Majdiddnn «sultonning maqrabi» degan yangi unvon olganlighi ma'lum bo'ldi: endi u hujjatlarga sulton nomidan muhr bosardi; hatto vazir va amirlardan keluvchi axborot va shikoyatlar ham uning ijozatisiz qabul etilmasdi.

Amir Alisherga hech bir bo'yin toblamay Astrobod hokimlighini qabul qilish taklif etildi.

ASTROBODGA!

*Sodiq tulporim ayyor,
Qamchi ko'rsatsang bir bor
O'tga kirishga tayyor.*

Yo'lovchi otining boshini qo'yib yuborib, ovozing boricha ashula aytib borar, shaharga yaqinlashgan sari toqatsizlanib otini qistardi. U bir vaqtlar jondan aziz sevgan yori yashagan Astrobodga yaqinlab kelmoqda edi. Kim biladi deysiz, yana qaytib seviklisini ko'rish peshanasiga yozilganmi, yo'qmi? Navoiy bilan birga yo'lga chiqqan Musabek shaharga xabar berib, yangi hokimni munosib kutib olishga hozirlik ko'rish uchun karvondan ancha ilgari ketdi. Navoiy begona yurtida ham o'zini mehribon qo'llar quchog'ida his etsin uchun, u Alisher qo'nadigan yangi uyni shinam qilib bezatmoqchi edi.

Alisher Astrobodga jo'nar ekan, eng ishonchli, sodiq kishilarini birga olib ketdi. Ular orasida jiyani Haydar ham bor edi. Navoiy jondan aziz ko'rgan Haydar uning hurmatiga bosh egmaganlarni o'zining dushmani deb bilardi. Uning haddan ziyod mulozimati Alisherning tinkasini quritar, ammo u Haydarning she'rdagi iste'dodini qadrlardi.

Navoiy safarga taxtiravonda chiqishni istamadi. Qirq olti yoshli, zuvalasi pishiq Alisher vodiy va daryolarni, cho'l-biyobonlarni otda bosib o'tdi.

Musabekning chopar sifatida jo'nab, shaharga oldindan xabar berishi bejiz emasdi: yangi hokim kim ekanligini eshitib, Astrobod aholisining quvonchi ko'kka yetdi. Ko'cha-ko'yda odamlar xushxabar bilan bir-birlarini qutlardilar.

– Ana endi bizning shahrimizga ham adolat kulib boqadi, – deyishardi ular.

Bu xabarni olim va shoirlar, madrasa va maktablarning talabalarini ayniqsa sevinib qarshi oldilar.

Navoiyni kutib olishga hamma bayramdagidek yasanib chiqdi. Astrobodga kelingan dastlabki kunlarda to'da-to'da mehmonlarni qabul qilishga, ularning tahsinlarini tinglashga va o'z navbatida ularga maslahatlar berib, nasihatlar qilishga to'g'ri keldi. Har kim uning ko'nglini xushnud qilishga tirishardi, sovg'a-salomlar keltirishar, uning sha'niga qasidalar bitishardi. Hokimning hovlisida bo'layotgan shodiyona hech tugamaydiganday edi. Ammo bundagilar ichida bir kishining qalbini qayg'u-hasrat o'rtar, bu ana shu tantanalarning sababchisi va bosh ishtirokchisi Amir Alisherning o'zi edi. U odob yuzasidangina tabassum qilib, o'zini xotirjam tutar, qalbida esa, tug'yon jo'sh urardi. Uyqusiz tunlarda u dard-u hasratini izhor etib, g'azallar bitar, biroq bu ham g'uborini yozmasdi.

*Yuz mehnat-u ham ko'nglima yetkurdi firoq,
Jonimg'a balo-yu dard o'qin urdi firoq,
Jismimni fano o'tig'a kuydirdi firoq,
Chun kuydi, kulini ko'kka sovurdi.*

U Hirotni qo'msar, ammo ilojsiz edi. Buning ustiga, butun Xurosonda bo'lganidek, Astrobod va uning tevarak-atrofida ham uning ko'magiga muhtoj kishilar bor edi. Birinchi kunlardayoq o'zidan oldin o'tgan hokimlarning ishini ko'zdan kechirarkan, Alisher dahshatga keldi. Butun Xurosonda xalqi Astrobod xalqichalik talangan o'lka bo'lmasa kerak. El-yurt och-yalang'och. Amaldorlar mulozim bilan ta'zim qilib, aholidan tushgan hadsiz-hisobsiz shikoyatlarni ma'lum qilarkanlar, Navoiy bu yerda hukm surgan adolatsizlik, xalq farovonligiga g'amxo'rlik qilish topshirilgan kishilarning ochko'zligi va shafqatsizligi haqida alam bilan o'yladi. U o'zining quvg'inlikda, sevimli do'stlaridan va talaygina mehnati singgan

shahardan uzoqda ham foyda keltirishi mumkinligini angladi. Shu emasmi hayotning asl ma'nosi? Bu fikr xayolidan o'tarkan, u ancha yengil tortdi.

Navoiy ish qog'ozlarini birma-bir ko'zdan o'tkazar ekan, mana shular haqida o'ylardi. Bu sotqin yovuz kishilarga sira shafqat qilmaslik kerak, qattiqo'l bo'lmoq darkor. U qozilarga murojaat qilib dedi:

– Kishilar orasidagi nizoni ajrim qilish chog'ida adolat yuzasidan ish tuting. Bir soat adolat bilan ish tutmoq Ollo taologa oltmish yil toat-ibodat qilmoqdin afzaldir.

«Kishilar qalbiga quvonch baxsh etmoq – bizning asosiy maqsadimizdir», dedi u o'ziga o'zi.

Yangi maktab-madrasalar, shifoxonalar qurila boshlandi. O'tkinchi savdogarlar qulay karvonsaroylarda qo'nish imkoniga ega bo'ldilar. Odamlar ko'cha-ko'yda bir-birlari bilan uchrashib, holahvol so'rashar ekan, avvalo: «Qalay, bugun amir hazratlarining kayflari chog'mi?» deb so'rar edilar. Ammo Navoiyning qalbi hamon ilgarigiday na quvonch bilardi, na osoyish.

ASTROBODDAGI UCHRASHUVLAR

Ertalab dengiz tarafdin shiddat bilan sovuq shamol esdi. Navoiy qavima shohi to'n ustidan qora mo'yna yoqali chakmon kiyib oldi. Kiyimlar ertalabki tumandan biroz namiqqan edi.

Navoiy bugun kechasi ishga berilib ketib, ikki soat chamasi uxladi, xolos. Shoir avvallari o'ziga mutlaqo tugallanganday tuyulgan g'azallarini uzoq o'tirib qayta ishladi, keyin kecha Astrobodda qanday voqealar yuz bergani va yaqin kunlarda shahar obodonchiligini yaxshilash uchun yana qanday ishlar qilinmog'i lozimligini yozdi. U faqat ishga berilibgina qayg'u-g'amlarini unutar, ana shu ish bilangina o'zi qurboni bo'lgan buyuk adolatsizlik haqidagi, qora kuchlarning g'olib kelganligi haqidagi qayg'uli fikrlarni quvardi. U o'zining bu yerda, Astrobodda xalq hayotini yaxshilashga uringani bilan, Hirotda va yovuz Majdiddinning uzun qo'li yetgan boshqa ko'p joylarda, turmush avvalgidan badtarroq og'irlashganini bilardi. Navoiyning uni qo'msagan kishilardan ko'plab maktub olib turishi bejiz emasdi. Unga shoirlar

va olimlar, saroy a'yonlari va savdogarlar, shayxlar va darvishlar, amirlar va zamindorlar – hamma yozardi.

Mana hozir ham, sovuqdan junjikib, katta qabulxonaga chiqqan edi, Hirotdan bir dasta maktub olib kelgan choparni ko'rdi. Navoiy maktublarni tezgina ko'zdan kechirarkan, do'sti Pahlavon Muhammadning maktubini alohida diqqat bilan o'qib chiqdi. «Siz ketib, Hirot huvillab qoldi. Qalbimiz tayanchidan ajradi. Ollohdan erta-yu kech visolingizga yetkazmoqni tilab yotibmiz...» Bu so'zlar ko'pchilikning kayfiyatini ifoda etardi. Navoiy maktub ustida chiqur o'ylanib qoldi. U ham quvonar, ham yuragi ezilardi. Ammo shu daqiqada qabulxonaga kirib kelganlardan birortasi bo'lsin amirning qalbini o'rtayotgan tuyg'ularni payqamadi, chunki u hamma vaqtdagidek vazmin va xotirjam edi. Qabul boshlandi. Har qanday tasodif va mushkulotlarga hozir turmoq lozim edi.

Bu asnoda shamol qora bulutlarni quvib, tevarak-atrof charog'on quyosh nuri bilan qoplandi. Hamma beixtiyor jilmaydi, Navoiy esa shohi to'ni ustidan kiyib olgan mo'yna yoqali chakmonini yechdi. Biroq hali Alisher Astrobod yaqinida talangan bir savdogarning arzini tinglarkan, yana ko'k yuzini bulut qoplab, yomg'ir quya ketdi.

Alisher karvoni shu yerda talangani uchun mol-mulkini to'lab berishni talab qilgan bu savdogarning tasodifdan foydalanib, ko'proq narsa undirib olish niyatida mollarini yo'qolganidan ko'ra ko'proq qilib ko'rsatayotganini tushunib turardi. Ikkinchi tomondan esa, Navoiy Astroboddagi savdoni jonlantirish maqsadida chetdan shaharga mol keltiruvchi kishilarni ko'paytirmoqchi edi. Yo'llardagi qorovullarni kuchaytirmoq, soqchilarning o'zini ham tekshirmoq lozim edi: ehtimol soqchilardan birortasi qaroqchilar bilan til biriktirgandir. Bu ish ancha vaqtni oldi. Uni hal qilib bo'lgach, Alisher biror ko'ngil g'uborini yozadigan masalani tanlamoqchi bo'ldi; u hokim saroyi qarshisida madrasa tiklayotgan Astrobodning bosh me'morini huzuriga chorlatdi.

– Usta Abdurahmon, qurnlish ishlari qanday bormoqda, tolibi ilmlar mashg'ulotni jilla qursa qish kirishi bilan boshlay olurmi?

– Amir hazratlari darichadan qarab, ishlar qanday jahd-u jadal bilan borayotganini o'zlari bir ko'rsalar.

Navoiy darhol to'shak ustidan turib, me'mor bilan birgalikda daricha tagiga bordi. Atrofni ayollar betiga tutadigan chimmatdek

qora parda bilan qoplab, tashqarida jala quymoqda. Hech narsa qo'rolmaganidan uning yuragi siqilib, peshonasi burishdi.

– Bu shaharning havosi shoir qalbiddek injiq.

– Shahrimizning bir kunida yilning to'rt faslini ko'rish mumkin, – deb javob qildi me'mor Abdurahmon,

Orqasiga o'girilib, o'z o'rniga ketayotgan Navoiy me'morning bu so'zlarini eshitgach, to'xtab, og'ir xo'rsindi, biroq shu lahzada uning ko'zlari yana yoshlik zavqi bilan chahnadi. Alisher imkoni bor qadar ehtirom bilan javob qilishga tirishib:

– So'zlaringiz ayni haqiqat! Zotan bu shaharning bir kuni bir yil bilan teng, – dedi.

Choshtgohga borib quyosh yana bulutlarni yorib chiqdi. Alisher-ning uyi oldidagi keng hovli otliqlarga to'ldi. Yuz-ko'zlarini chang bosgan, horg'in; chamasi, uzoqdan kelayotgan bo'lsalar kerak. Alisherga bular turkman sultoni Yaqubbekdan sovg'a-salom va maktub olib kelgan kishilar ekanini ma'lum qildilar.

– Bugun maktub oladigan kun ekan, – dedi Navoiy kulimsirab, – mehmonlar yaxshilab to'ydirilsin.

Xonaga sandiq va gilamlar olib kira boshladilar.

– Haydar, kelganlarning boshlig'ini bu yerga boshlab kiring-da, sultonning maktubini o'qing, – dedi Navoiy jiyaniga.

Navoiy Yaqubbekning uni esga olib, yo'qlaganidan ajablanmadi. Turkman sultoni fan va san'at ahllariga homiylik qilar, uning saroyida talaygina iste'dodli shoirlar to'plangan edi. Binoiyning Hirotni tark etib, xuddi ana shu Yaqubbek qoshiga jo'nagani ham bejiz emasdi. Yaqubbek Navoiyga yozgan maktublarida uning iste'dodiga qoyil qolganini bir necha topqir izhor qilgandi. Navoiy bir qiziq voqeani esladi. Sultonning Jomiyga ixlosi balandligini bilgan Alisher kunlarning birida unga ustodning devonini hadya qilmoqchi bo'ladi. Kitobdor yanglishyb, choparga javondan Jomiyning devoni o'rniga boshqa shoirning muqovasi o'shanga o'xshagan kitobini olib beradi. Chopar kitobni yuklarning ostiga solib yuboradi-da, yo'l bo'yi biror marta ham olib qaramaydi. Turkman sultonining saroyiga yetib borgach, Yaqubbek, odob yuzasidan undan: «Yo'lda zerikmay keldingizmi?» deb so'raydi.

– Yo'q, aslo, – deydi chopar tavoze bilan kitobni sultonga uzatarkan, – amir hazratlari ulug' sultonga hadya etib yubormish ushbu

devondagi mavlono Jomiyning o'lmas g'azallarini o'qib, yo'l bo'yi lazzatlanib keldim.

Sulton Yaqubbek chopardan rosa kulgan ekan. Navoiy esa, o'shanda kitobdorning yanglishgani va o'z choparinnng yolg'on gapirganini eshitib, qattiq g'azablangan edi. Biroq hozir buni eslarkan, Alisherning lablariga tabassum yoyildi.

Yaqubbekning bu safargi sovg'a-salomlari nuqul noyob, qimmatbaho mollardan iborat edi. Maktub esa sultonning mutafakkir shoir va dono shahar hokimiga bo'lgan baland ixlosi va chuqur muhabbatini ifoda etardi. Bu oddiy maktubgina emas, siyosiy hujjat ham edi. Ammo maktubning zamiridagi ma'no Navoiyga ma'qul tushmadi: unda hozir Amir Alisherning turkman sultoni saroyiga o'tishi ayni muddao bo'lardi degan ma'noga ochiq-oydin ishora qilindi. «Mana endi qo'shni sultonlar meni o'z huzuriga chorlamogda, – deb xayolidan kechirdi Navoiy alam bilan. – Hamonki poytaxtdan uzoqlashtirilgan ekan, o'z sultoniga xiyonat qiladi, deb o'ylasalar kerak».

Kech kirib, Navoiy otda sayr qiladigan payt bo'lgandi. Aksari vaqt Musabek amirni kuzatib borardi, ammo bugun Navoiy yolg'iz chiqishni ixtiyor qildi. U tanho qolib, o'y-fikrlarga berilishni sevardi. Alisher har qadamda yo'lovchilar ta'zim qilayotgan katta ko'chadan borib, egri-bugri tor ko'chaga qayrildi. Mo'risidan tutun burqsib chiqayotgan pastak-pastak uylar yonidan o'tib bordi. O'choqlarga o't qalangan, odamlar kechki ovqatga hozirlik ko'rishardi. Hademay u shahar tashqarisiga chiqib bordi. Yangigina yog'ib o'tgan yomg'ir yo'lni pilch-pilch loy qilib yuborgan. Jiyron ot ildam yo'rtib ketdi.

Navoiy quyosh botayotgan g'arb tomonga qarab borar, u tarafdin shamol olib kelayotgan dengiz isi tobora yaqqolroq sezilardi. Ora-sira ko'rinib qoladigan yo'lovchilar orasida bir necha baliqchi uchradi; ularning boshlaridagi baliq to'la savatlari qadam tashlashlariga monand tebranib borardi. Navoiyning xayolidan bu yerdagi xalqning tirikchiligi suvsiz yerdagilarga qaraganda xiyla osonroq, degan fikr kechdi. Keyin u, istalgan narsani xarid qilish mumkin bo'lgan gavjum bozorlar qanday bo'lishi lozimligini tasavvur etdi. Uning fikrlari har xil mollar ortilgan karvonlar o'tadigan katta yo'llarga ko'chdi. U muttasil urushlar va ochko'z amaldorlar mamlakat va xalqni xonavayron etmaganda, mehnat qilib, peshona terini to'kkan dehqonlar yerdan olgan hosilning durustroq qismidan o'z ti-

rikchiliklari uchun foydalana olganlarida, og'ir soliqlar bekor qilinganida Xuroson naqadar boy davlat bo'lishini o'yladi. «Bu boshliqlar bamisoli to'ng'izlardek yer titadilar, bu titilgan yer hosil to'kish u yoqda tursin, makruh bo'ladi, dehqon har bir tup donni peshona teri va yurak qoni bilan o'stiradi, pirovardida esa, uning mehnat mahsulini boshliqlar tortib oladilar...» Navoiy keyingi vaqtlarda o'z miyasini tobora ko'proq band etayotgan fikrlar haqida o'ylay-o'ylay bir vayrona qabr yoniga yetib bordi. Quyosh tobora pastlab borar, nuragan pastak devorlar qing'ir-qiyshiq ko'lanka tashlab turardi. Yerda boshiga guvala qo'yib, juldur kiyimga o'ralgan bir chol cho'zilib yotibdi. Yalang oyoqlari loyga belangan; kir sallasining pechi ko'ziga tushib turibdi. Qimmatbaho kiyimlar kiygan otliqni ko'rishi bilan u o'rnidan irg'ib turdi-da, xayr-sadaqa so'rab tilana boshladi.

– Kimsiz? – so'radi Navoiy.

– Taqsir, – dedi fig'on chekib chol, – avvallari odam edim, endi nomim qoldi, xolos. Olloning karami bilan hali bu dunyoda sudralib yuribmen, yig'lay berib ko'zlarimdan ajradim, yurak-bag'rim iztirobda qovrildi. Bir g'aribi bechoramen. Har kuni kechasi hazrat Jabroil kelib omonatlarini oladilar deb o'lim kutib yotamen, erta bilan esa yangi kunni achchiq-achchiq yig'lab qarshi olamen.

Alisher o'z umrida juda ko'p qashshoqlarni ko'rgan bo'lishiga qaramay, har safar ularning ayanchli qiyofasidan yuragi qattiq ezilardi.

– O'zingiz kimsiz? – yana so'radi u.

– Dehqon edim, halol mehnat qilardim, farzandlarim bor edi. Ular biri-biridan jasur, biri-biridan abjir yigitlar bo'lib yetishdi. To'ng'ich o'g'lim temirchi edi. Bolg'asi sandonga gurs-gurs urilib turganda uy ichimiz sevinchga to'lar, o'zimiz ham to'q yashardik.

Chol iztirob bilan to'lg'anib jim qoldi. Uning yoshli ko'zlarida qo'rquv aks etar, qiyofasi bangilarning basharasiga o'xshab ketardi.

– Qo'rqmay so'zlay bering, – deb unga dalda berdi Navoiy.

– Nima bo'ldi-yu, o'g'lim bilan soliq yig'uvchi o'rtasida gap qochdi. O'g'lim haqsizlik va istibdodga qarshilik ko'rsatdi. Ertasiga soqchilar kelib o'g'limning qo'l-oyog'iga o'z bolg'asi bilan kishan urishdi-da, allaqayoqqa haydab ketishdi...

Cholning ko'zlaridan tinmay yosh quyilardi. U ho'ngrab, so'zida davom etdi:

– Kichik o‘g‘lim zamindorning otlarini minishga o‘rgatardi, Juda azamat bola edi. Na kunduzi tinim bilardi, na kechasi. Bir kuni asov ot olib qochib, bolaginam boshi yorilib o‘ldi.

Chol go‘yo allakimlarni la‘natlayotganday tobora qattiq gapirardi:

– Gulrang degan go‘zal qizim bor edi, u ko‘zimning oq-u qarosi, ovunchog‘im, uyimning bekasi edi. Ko‘chmanchi chorvachilar olib qochib ketishdi.

Navoiyning yurak-bag‘ri ezilib ketdi, biroq cholni endi to‘x-tatib bo‘lmasdi.

– Kampirim bu musibatlarga bardosh bera olmadi. Ollohga omonatini topshirdi, men so‘qqabosh bo‘lib qoldim. Sahrodagi tosh ham menchalik g‘arib emasdir. Dehqonchilik qilishga madorim yetmay, yerimni tashlab meshkoblik qildim. Mening meshkobchiligim qayoqqa borardi, deysiz. Qo‘llarim qaltirab, quygan suvim to‘kilib ketadi... Ko‘nglimga tasalli berish uchun Makkaga jo‘namoqchi bo‘ldim, yo‘lda peshonamdagi bitta-yu bitta eshagimni ham o‘g‘irlab ketishdi. Mana endi toqatim-toq bo‘lib, Xudodan o‘lim tilab yotibman.

Bir odamning boshiga shunchalik musibat tushishiga aql bovar qilmasdi. Ehtimol xotini hayotlik vaqtida bu kishi uni so‘kib-koyigandir, go‘zal Gulrangni necha-necha martalab xafa qilgandir, ehtimol Gulrang hozir ota tasavvur etayotganday go‘zal ham bo‘lmagandir, ammo chol aytgan gaplar hammasi bir bo‘lib, shunday qayg‘uli manzara yaratgan ediki, bunga amaldorlarning o‘zboshimchaligi, ilmsizlik, barcha mehnat samaralarini o‘z damiga tortuvchi adolatsiz soliqlar sababchi edi. Bitta shu cholning o‘zi hayot qarshisiga birdaniga shuncha ayb qo‘ydiki, bu muammolar chigili butun bir yurtning qozilari uchun yetib ortardi.

– Menga qarang, ota, – dedi Navoiy biroz jim qolgach, – Ollohning o‘zi omonatini qistamayotgan ekan, o‘lishga oshiqmaig. Ertaga ertalab shaharga, to‘g‘ri hokimning uyiga boring. Amir Alisher yubordi deb ayting. O‘limga yaqin bo‘lmoqqa juda orzumand bo‘lsangiz, biror qabristonga qorovul qilib qo‘yishadi. Tepangizda boshpanangiz bo‘ladi, ovqatingiz tayin. Biroz shunday yashab ko‘ring, yana hayotga muhabbat qo‘yib qolasiz...

Navoiy shunday dedi-yu, otini niqtab g‘arbga tomon ohista yo‘lga tushdi. Dengiz tarafdan esayotgan shamol kuchayib borardi.

Sovuqdan Navoiyning eti junjikdi. U dengizning siri asrori haqida o'ylardi. Dengiz uning butun xayolini band etdi. Uning «Sab'ayi sayyora» dostoniga kirgan dengiz qarboqchisi haqidagi sevimli ertagini naqadar shavq-zavq bilan yozganligi bejiz emasdi. Bu ertakda u dengizning o'ziga xos go'zalligini, dengizda sayohat qilgan odam duch kelishi mumkin bo'lgan barcha xavf-xatarlarni namoyon etib ko'rsatishga harakat qilgandi. U o'zini buning uddasidan chiqqan-day his etardi. Endi goh moviy tus olib, goh qoramtir rangga kirib, goh oppoq ko'piklanib mavj urayotgan dengiz to'lqinlarini tez-tez kelib ko'rarkan, u buni ayniqsa yaqqol his etdi. To'g'ri, dengizni tomosha qilarkan, ko'pincha uning yuragi siqilardi. «Agar o'z xohishing bilan yashasang, qabrdek tor hujrada ham baxtiyor bo'lishing mumkin, – deb o'ylardi u ko'pincha. – Ammo g'urbatda yashashga majbur etsalar, bepoyon kenglik ham ko'zingga zindon bo'lib ko'rinadi».

Kech kirib, tevarak-atrofnı g'ira-shira qorong'ilik chulg'ay boshladi. Yo'l-yo'lakay hali unda-hali bunda atrofi nurab tushgan devorlar bilan o'ralgan xarob kulbalar uchrardi. Ana shunday kulbalarining biridan qandaydir baqirgan ovozlar eshitildi. Navoiy yaqinroq borib, mast-alast kishilarning baqirishayotganini angladi. «Astrobodning dong'i ketgan pastqam mahallalari-ku! Ha, bularnı obod qilmoq uchun hali ko'p zaxmat chekish kerak», – o'yladi u dard bilan. Navoiy otnı niqtadi va yana biroz nari borgach, shaharga burildi.

Bu kech Amir Alisher hech kimni qabul qilmadi. Bugungi sayr va qashshoq chol bilan bo'lgan uchrashuvdan ta'sirlangan Navoiy qalbini hayajonga solayotgan narsalar haqida o'ylab olish uchun kitobxonaga o'tdi. U anchadan beri Sulton Husaynga judolik oylari mobaynida yuragida yig'ilgan dard-u hasratlarini va bu yerda ko'rganlarining hammasini yozmoqchi bo'lib yurardi. Kim biladi, balki hali ham kech emasdir, sulton aql-u hushini yig'ib, yurt farovonligi va davlatning kuch-qudrati yo'lida nimalar qilish lozimligini anglab olar.

Endigina xat yozishga tutingan Alisher qo'lidagi qalamini qaytib qo'yishga majbur bo'ldi: Hirotdan bir to'da otliq kelib qoldi, ular ketidan butun bir karvon kelardi. Astrobodga Xo'ja Afzaliddin kelmoqda ekan.

Hurmatli vazir istiqboliga Alisherning o'zi chiqdi. Navoiy vazirning chehrasidan allaqanday tasodif yuz berganini angladi.

– Hirotda dahshatli ishlar sodir bo'lmoqda, – dedi Afzaliddin salom-alikdan keyinoq, qo'rqa-pisa atrofga alanglab. – Bu dargohda o'g'il o'z otasini o'ldirsa, kamina hech bir ajablanmagay. Butun Xurosonda kek-advovat ajdari o'rqlamoqda. Men Makkaga yo'l tutdim.

Alisher mehmonlarga eng lazzatli taomlardan tortishni buyurdi. Ammo sharbat va yog'liq qo'y go'shtini yaxshi ko'rgan Afzaliddin bu safar ovqatga qayrilib ham boqmad. Uning bir vaqtlardagi lo'ppi yuzlari salqib qolgan, hammavaqt diqqat bilan tarab yuradigan soqoli paxmayib ketgan, ko'zlari xomush boqardi. Vaqt allamahal bo'lib qolganiga qaramay, u uyquga yotishni istamadi. Shundan so'ng Navoiy Hirotda sodir bo'layotgan voqealar haqida batafsil so'rab olishga jazm qildi.

– Kaminaning Sulton Husaynga va umuman Temir avlodiga naqadar sodiq ekanini o'zingiz bilasiz, Amir Alisher. Ezgulik dushmani bo'lgan ana u qashqir hokimiyatni o'z qo'liga olgandan so'ng mening sadoqat bilan qilgan o'n besh yillik xizmatim so'ngan gulxan tutunidek bo'lib qoldi. Tuhmat qilib, nomimni yomonga chiqardi. Kim bilsin, vaqti g'animatda Makkani ziyorat qilmoq uchun ijizat olmaganimda ozodlikda uzoq yashay olarmidim, yo'qmi.

Gap kim haqida borayotganini so'rab o'tirishning hojati yo'q edi.

– Shunday qilib, avvalgidek Majdiddinning qo'li baland deng? – ehtiyotkorlik bilan so'radi Navoiy.

– Aytgani-aytgan, degani-degan! U sultonning maqrabi. Barcha vazirlarga dag'al muomala qiladi. Atrofiga bir to'da yuvindixo'rlarni to'plab olgan. Uyida bazmlarning keti uzilmaydi. Ziyofatlarida ko'z ko'rib, quloq eshitmagan taomlar tortiladi. Bunday taomlarni uning uyida tez-tez mehmon bo'lib turadigan farangistonlik savdogarlar keltirishadi. U o'zi uchun ko'ngli istagan jamiki narsani muhayyo qilgan, xalqni esa, xayoliga ham keltirmaydi. Xurosonda undan jabr tortmagan birorta kishi qolmadi...

«Oh, Xuroson, Xuroson, bu zulm-istibdodga tokaygacha toqat qilasan?!» – deb fig'on chekdi Navoiy. So'ng borgan sari kuchayib vujudini sirqiratayotgan alamni bosish uchun so'radi:

– Nizomulmulk-chi?

– Unisi hamon o'sha-o'sha xushomadgo'y va ayyor. Ishqilib, o'g'illarimga qo'l tegizishmasa bo'lgani, deydi, Nizomulmulk qudratli vazirga har tomonlama yon bosib o'g'illarini katta-katta mansablarga o'rnatdi. Barbod bo'lishiga bir bahya qolgan edi, yo'q, qad-dini yana pastroq bukishga qaror qildi. Majdiddin, bunday odamlar qo'l ostimda bo'lsa, chakki bo'lmas deb o'yladi. To'g'ridan to'g'ri Nizomulmulkning oldiga: «Meni qo'llaydigan bo'lsang, – yana, bo-yyi ber, yo'qsa o'zingdan o'pkala, – deb shart qo'yibdi degan gap-lar bor. Garchand bir-birlarini yomon ko'rsalar-da, hozir ular juda inoq, chunki Majdiddin – umuman yovuz maxluq, Nizomulmulk esa – unga qaram.

– Sulton Husayn-chi? – deb so'radi Navoiy shivirlaganday past ovoz bilan.

– Sulton g'aflatda. Har holda ko'p narsani ko'rib, bilib turadi. – Afzaliddin atrofga qarab oldi. – U sizni eslamaydi deb o'ylaysizmi? Yo'q, zo'r ehtirom bilan tilga oladi va har safar boshqalar oldida o'zini oqlayotgandek, Astrobodga hokim bo'lish faxrli vazifa deb ta'kidlab qo'yadi.

– Majdiddin shunisiga xursand, deng! – achchiq kuldi Navoiy. – Uning muddaosi, ishqilib men bu yerda ko'proq qolsam, – dedi Na-voiy so'ng biroz o'ylab turib, qo'shib qo'ydi. – Hajga jo'nayvering, do'stim, ildamroq jo'nang. Kamina ham bajonidil hamroh bo'lgan bo'lardi, ammo o'ziga ishonib topshirilgan kishilarni tashlab ket-moqqa haqqi yo'q. Falak gardishining menga qilgan bevafoligi o'z boshimdan yitsin, xalq uning jabrini tortmasligi lozim.

Navoiy mehmoni bilan xo'shlashganda vaqt yarim kechadan oq-qandi, biroq ko'ziga uyqu kelmadi. Uning miyasiga Sulton Husayn-ga aytmoqchi bo'lgan otashin so'zlar quyilib kelardi, shuning uchun u ishni paysalga solmay, shu ondayoq maktub yozishga o'tirdi.

MAKTUB

– O'qi! – deb buyurdi sulton qovog'ini solib kotibga. Kotib Na-voiyning maktubini shavqsiz bir ohangda o'qiy boshladi. Ertalabki qabul endigina boshlangandi. Kecha kechasi Sulton Husayn alla-mahalda yotdi. Balxdan xunuk xabar kelgandi. Mamlakatda yana

g'alayonlar boshlanmoqda, ammo endi uni bostirishga sultonda na xohish bor, na kuch-qudrat. Zeb-u ziynat va aysh-ishratga moyil ko'ngil boshqa hech narsani istamasdi: «O'z Hirotimni shonshuhratga burkamadimmi? Nima istaydilar yana mendan?!»

Alisher uni el-ulus xizmatiga da'vat etardi. Sulton har kuni ma'lum soatlarda xalqning shikoyat va iltimoslarini o'z qulog'i bilan tinglasa va tegishli choralar ko'rsagina mamlakatda tartib-intizom o'rnatilgusi, deb yozgandi u. Har bir ishni ayricha muhokama qilmoq, har bir kishiga alohiada diqqat bermoq zarur. Mayxona, qimorxonalarni yopmoq, ko'proq madrasa-maktablar ochmoq lozim; sulton to bozordagi narx-navoni tekshirmoqqa qadar barcha ishga o'zi bosh qo'shmog'i darkor. Ayniqsa, soliq yig'uvchilarning ishini, ularning xatti-harakatlarini jiddiy kuzatib bormoq, mahkamalarda poraxo'rlikka barham berilmog'i lozim.

Alisher o'z fikrlarini she'rdan ifodalab, hech kimning nomini atamasa-da, pardali qilib, sultonni qurshagan vazirlarning o'z manfaatini ko'zlovchi pastkash kishilar ekanligini fosh etgandi. Uning g'azabkor satrlari ushbularga qaratilgandi.

*...Bosira sham'in o'churgudek karih,
Aql hayosin ketarurdek safih...
Qatl bo'lib odat-u xo'yin aning,
Marg ragi har sari mo'yi aning.
Dunligidin it bila yakson bo'lib,
Bal it aning qoshida inson bo'lib,
Charx oni sohibi shoh aylabon,
Gobi anga xiyla sipoh aylabon
O't kabi har nechaki sarkash bo'lib,
Xil'at anga xullayi zarkash bo'lib.
Garchi yilondek zarari om anga,
Ganji Faridun uza orom anga.
Qatl ishiga garchi qilichdek samar,
Aylab ani shoh murassa' qamar.*

Alisherning ehtirosli so'zlari, oqilona dalillari Sulton Husaynni bir lahza hayajonga soldi; sulton mamlakatda o'z sha'ni-shavkati va Xuroson saltanatining tayanchi bo'lib turgan diyonatli va olihimmat

kishi borligini tushunardi. Ammo endi xalqning Navoiyga bo'lgan muhabbati uning hasadini keltirar, shuning uchun u Amir Alisher-ning dushmanlari to'qigan bo'hton va uydirmalariga bajonidil quloq solar edi.

U maktubga ehtirom bilan, ammo sovuqqina qilib javob yozdi; javobning zamirida «haliveri Hirotga qaytishni xayolingizga ham keltirmang» degan ma'no yotardi.

IJOZATSIZ QAYTISH

Bir yil o'tdi. Navoiyga ba'zan butun umri g'urbatda o'tib ketadiganday tuyulardi.

*Xazoni bog' aro ul oy tan chehramni ko'rg'an chog',
Dedikim, bir suruch shox uzra qolmish bir sarig' sarig'.*

Yangi binolar qad ko'tarayotgan ko'chalar manzarasi, qash-shoqlarning tobora kamayib borayotgani, Musabekning yangi ariqlar qazilayotgani haqidagi xabarlarigina unga tasalli berardi. «Elga bu yerda ham foyda keltirish mumkin, – deb qayta-qayta takrorladi u o'ziga o'zi. – Biroq Hirot boshqa olam... Qani endi loaqal yana bir marta uning havosidan qonib nafas olsam, Xiyobonda kezsam, Jomiy hazratlari bilan suhbatlashsam!...»

Nihoyat sabr-toqati tugab, u ijozatsiz Hirotga yo'l oldi.

Erta tong payti. Sultonning qabulxonasiga qovog'ini solib, shijoat bilan Majdiddin kirib keldi-da, toqatsizlik bilan u burchakdan-bu burchakka yurib, Sulton Husaynning uyg'onishini kuta boshladi. Bugun Majdiddinning taqdiri yangitdan hal bo'lmog'i kerak: u Navoiyning o'zboshimchalik bilan qaytib kelganligi haqida xabar keltirgandi, ammo Husaynning bunga qanday qarashini bilmasdi. Ko'pda qattiq ketmay sultonni ishontirmog'i, jigar-bag'ri o'tda yonayotgan bir paytda o'zini vazmin tuta bilmog'i lozim edi.

Ko'p o'tmay Majdiddin sultonning xobgohiga kirdi. Birozdan so'ng, u ichkaridan muloyim qoplon yurish qilib qaytib chiqdi, lablarida tabassum, chunki Navoiyga ertagayoq yana Astrobodga jo'nash taklif qilinadigan bo'ldi. Husayn Astrobod aholisi o'zining dono hokimisiz yashay olmaydi, degan dalilni dastak qilib olgandi.

Bu ko'ngilsiz safarda Navoiyning ko'ngliga tasalli bergan birdan-bir narsa uning Jomiy bilan uchrashuvi bo'ldi. Ular shoshi-linch uchrashganlariga qaramay, juda samimiy suhbatlashdilar.

– Tokaygacha har tarafga shamoldek yelib yuramen, – dedi Navoiy. – Turib-turib: «Meni bu iztiroblardan xalos et!» deb yuborgudek bo'lamen. Yuragimni faqat sizga ochamen, xolos.

– Umid bog'i hamisha mevalarga to'lib, baxtingiz yor bo'lg'ay! Bir vaqtlar Samarqandda ham tahsil ko'rsa bo'ladi deb edingiz, endi esa o'z-o'zingizga «Astrobodda ham ijod etsa bo'ladi!» deb aytmog'ingiz lozim.

– E voh! U vaqtda Hirotdan Abusaidning xohishi bilan jo'nagandim, meni Sulton Husaynning do'sti deb ayblashgandi, endi bo'lsa...

– Ulug' ishingizni aslo tashlamang! Siz yaratgan «Xamsa» san'at olamida chinakam mo'jiza bo'ldi. Shu bilan qanoatlanib qolmang. O'z ona tilingizda bitgan g'azallarizingizni bir necha devonga to'plagansiz; shularni bir-biridan ajrating va har qaysisini o'ziga munosib nom bilan bezang.

– Istaklaringizni jonim bilan bajo keltirgumdir. Kamina o'zi ham shuni o'ylab yurgandi. Birinchi devonimni «G'aroyib us-sig'ar» deb atasam, o'spirinlik davrida bitilgan g'azallar tizilmish ikkinchi devonni «Navodir ush-shabob», uchinchisini «Badoyi ul-vasat» va bundan buyon bitilgan g'azallar kiritilgusi to'rtinchi devonni «Favoid ul-kibor» deb atasam, ustod nima deydilar?

– Bag'oyat go'zal, – deb javob qildi Jomiy. – Xo'shlasha turib, ular bir-birlariga sovg'a taqdim qildilar. Navoiy kekxa do'stiga Xorazmiyning «Muhabbatnoma»si bilan sandal daraxti po'stlog'ining shirasidan tayyorlangan qimmatbaho dori hadya etdi.

– Arab tabiblarining so'ziga ko'ra bu dori kishini baquvvat qiladi. Kaminaning tabibi bu dorini tayyorlash xususida Astrobodda dong taratgan.

Jomiy Navoiyga Behzod rang-barang nafis naqshlar bilan bezatgan o'z devonini tuhfa qildi. Husayn-chi?

U ortiqcha ta'nalar eshitmay, osonlikcha qutulganiga sevinib, Alisherga bosh-oyoq sarmo kiygizdi va unga o'zining oshpazini birga olib ketishni taklif qildi.

– Laziz taomga, ishtiyoqingiz zo'r-ku, – dedi u nazokat bilan jilmayib.

Navoiy bunday iltifotga taajjublandi, biroq taklifni bajonidil qabul qildi. Oshpazni qo'shib yuborish fikri Majdiddindan chiqqan ekanini u xayoliga ham keltirmadi. .

– Hirotdan bunday tez qaytishi ko'ngliga og'ir botmasin uchun unga do'stona iltifot ko'rsatmog'ingiz lozim, – degandi Majdiddin, Sulton Husaynga.

Navoiy qalbida og'ir dard bilan jo'nadi.

Jo'nash fursati yetganda oti ancha vaqtgacha joyidan jilmadi.

– Bu olaqaroq ot, kunga qarab yurolmaydi, – dedi otboqar.

Kunbotar payt bo'lib, quyosh g'arbdan, Navoiy ketayotgan tarafdin tushib turardi.

SULTONNING OSHPAZI

Tepada katta-katta uzum boshlari osilib turibdi. Shunday qo'lingizni uzatsangiz, xohlaganingizni uzib olasiz. Kahrabodek sap-sariq yirik-yirik g'ujumlar quyosh yolqinida tovlanadi. Jazirama issiq yer betini tors-tors yorib yuborgan. Tinkasi qurigan Haydar qaqrab ketgan yerga o'tirdi. Shira olgan uzum endi chanqov bosmasdi, shuning uchun Haydar ishkomning yonginasidan oqayotgan ariqdagi suvga zo'r tashnalik bilan yuzini pishdi.

«Bu la'nati shaharda tokaygacha sandiraqlab yuramen! – dedi u xun bo'lib o'ziga o'zi. Hirotdan shovqin-suronli hayoti, shoir va mashshoqlari, bazm va ovlari bilan uni o'z bag'riga chorlardi. Haydar poytaxtning oldi oliftalaridan edi. U ayollarga o'xshab turli xil bezaklar va g'alati-g'alati kiyimlarni sevardi. Bazm va qabul vaqtlarida u goho pishiq ipdan tikilgan mo'g'ulcha qalpoq kiyar, goho eg-niga xitoyi shohisidan to'n kiyib, belbog'iga chaqmoqtosh solig'liq xaltacha, atir quticha va boshqa bezaklar osib olardi.

Haydar dengizdan qo'rqardi, astrobodliklar esa uning nazarida, ulfat bo'ladigan kishilar emasdi. Ammo sevimli do'sti va tog'asi Alisherning tahqirlanishi uni ayniqsa g'azablantirardi: «Rumdan to Chin-mochin'gacha dong taratgan shoirni, tinmay g'ayrat qilib Xurosonni obod qilgan vazirni Hirotdan badarg'a qilsalar-a!»

Haydar Alisherning uyini qulay qilib jihozlash uchun nima iloj bo'lsa – hammasini qildi. U mulozimlarga o'zi bosh bo'lib qilina-

¹ Rimdan to Xitoygacha deyilmoqchi, (Tarj.)

digan yumushlarni taqsimlab berar, otlarga qarab turardi. Hirotdan Navoiy bilan birga kelgan yangi oshpaz unga hech bir yoqmadi. Rangi-raftori xunuk, ko'zlari bejo bu indamas kishining o'ziga sira aloqasi yo'q ishlarga aralashishi, gap poylashi, hamma yerga bosh suqib yurishini Haydar bir necha bor payqadi. Shundan so'ng u oshpaz ketidan poylashga ahd qildi.

Bir kuni Haydar o'z shubhalarini Navoiyga aytgan edi, u:

– So'zlaringiz nohaq, butun fikr-u zikringizni intiqom ishtiyoqi og'ulagan, – dedi.

– Siz haddan ziyod ko'ngilchan va olijanobsiz, – deb e'tiroz bildirdi Haydar, qiziqqonlik bilan.

Hozir u bog'da yaslanib yotarkan, g'azab to'la qalbini allaqanday mujmal tashvish g'ulg'ulaga solardi. U bir o'tni tishi bilan uzdi-da, jahl bilan yana tupurib tashladi. Ola-bula bir baroq mushuk astasekin uning' oldiga keldi-da, pinjiga tiqilib, qo'liga suykala boshladi. Haydar beparvolik bilan mushukning orqasini silarkan, birdan ishkorning naryog'ida g'o'ng'ir-g'o'ng'ir gaplashgan ovozni eshitib qoldi: ikki kishi gaplashmoqda, – biri erkak, biri ayol.

– Men sizni darhol tanidim, Musabek aka... – Erkak kishi uning gapini bo'ldi;

– Umrin bo'yi visolingga intildim, Dursulton.

– Shu-shu bo'lib, butun umrim mana shu bog'da o'tdi...

– Yuzingni bir ko'rsat, jonim, diydoringga to'yay. Esingdami hu o'sha oydin kecha?... Hamon o'shandagiday go'zal ekaningga ishonchim komil.

– Yo'q, yo'q! Mening umrim xazon bo'ldi!

– Ammo muhabbat hech qachon xazon bo'lmaydi. Esingdami, bir mahallar: men uzoq yurtlardan izlab kelgan lochin merganga tegaman deganding... Men o'sha lochin merganman, nihoyat visolingga yetishdim.

– U vaqtda qiz bola edim. Sizni bir yilgacha kutdim, meni rosa qiynashdi, och qo'yishdi, sochlarimni yulishdi, obdan savalashdi, ammo ahdimdan qaytarisha olmadi. Bir yil o'tgach, noiloj taqdirga tan berdim. Xudoga shukur, uzoq azob tortmadim, meni bir cholga uzatishgandi, ko'p o'tmay u o'ldi, o'shandan beri mana shu bog'da ishlab yuribman...

Shamol ovozni bosib ketdi. Haydar jilmaydi – u Navoiyning mulklarini boshqaruvchi hurmatli gumashta dovyurak navkar Musa-

bek muhabbat dardida yongan odamdir deb sira o'ylamagandi. Haydar o'rnidan ohista turib, uyga qarab yurdi. Hali u xattotdan ishni qabul qilib olishi kerak: Jomiyning maslahati bilan Amir Alisher devon to'playotgan bo'lib, xattot har kuni kamida ellik bayt g'azal ko'chirar edi. Navoiyning g'azallarini ayniqsa sevgan Haydar o'z uyining devoriga quyidagi baytni yozib qo'ygandi:

*O'n sakkiz ming olam oshib-u agar boshingdadur,
Ne ajab chun sarvi nozim o'n sakkiz yoshingdadur?*

Navoiy buni ko'rib kuldi:

– Bu g'azalni bitganimda men navqiron yigit edim. Ha, yoshlikning jozibali savdolari endi sening boshingdan kechmoqdami?

Tushlik payti yaqinlashib qolgandi. Hammavaqt tushlik tantanali vaziyatda o'tardi. Xilma-xil ishlar bilan band bo'lgan Navoiy choshgohga borib butun ishlarini tugatar va tushlik ovqatdan so'ng dam olardi. Tushki ovqat paytida mehmonlar ko'p bo'lardi. Ular sharbat ichib o'tirib g'azallar o'qishar, yangiliklardan gapirib berishardi, Navoiy shunday paytlarda nariroqdan musiqa eshitilib turishini yaxshi ko'rardi.

Shu kuni Navoiy uyiga odatdagidan kech qaytdi: u juda charchagan va dilgir edi. Tahorat olarkan, uying bir burchagida allanarsa yerga tushib ketdi-da, jarang etib sindi. U yaqin kelib, pushti gulli qimmatbaho chinni kosa chil-chil bo'lib singanini ko'rdi va yuragi jiz etdi. Ola-bula baroq mushuk o'zini eshikka otdi.

– Eh, Haydar tushmagur-a! Hamma yoqni mushuk bostirib yubordi!

Shu payt Navoiyning huzuriga kirgan Musabek chinni siniqlarini terib oldi, keyin jimgina shoir qarshisiga kelib to'xtadi. Uning qiyofasidan nimadir aytmoqchi ekani sezilib turardi. Navoiy o'z gumashtasining xulqi atvorini yaxshi bilardi. Hoshim bobo o'lgandan beri Navoiy yaqin kishilaridan hech kimga Musabekchalik mehr qo'ymagandi. Alisher sofdilligi, dovyurakligi uchun uni juda sevar, sadoqatini qadrlardi.

– Chamasi kaminaga bir nima aytmoqchilar? – dedi Navoiy Musabekka muloyimlik bilan.

– Kamina o'z baxti kulib boqqanini dastlab hazratlariga bayon etmoqchi –Dursultonimni topdim, unga uylanmoqchimen. Yillar qizil gul yonidan oqqan suvdek uning ko'rkiga ko'rk qo'shibdi.

– Ko‘rdingizmi, inim, baxtga loyiq kishi albatta unga muyassar bo‘lganidek, bir kunmas-bir kun sizning ham baxtingiz kulib boqadi demaganmidim.

Shu kuni tushlik ovqatda uy ichidagilardan bo‘lak hech kim bo‘lmadi. Navoiy xitoyi chinni kosa singanini aytib Haydarni koyigan bo‘ldi, ammo uning xijolat bo‘lganini ko‘rib, o‘zi kulib yubordi.

Bakovul dasturxonga turli xil mevalar keltirib qo‘ydi, qadahlar-ga sharbat quyildi, so‘ng kattakon laganda xovuri ko‘tarilib turgan palov keltirildi. Navoiy bilan Haydar hali oshga qo‘l uzatmagan ham edilarki, go‘yo to‘satdan bo‘ron esganday, gilam to‘siqni shaxt bilan ochib, Musabek yugurib kirdi va odob-ehtirotni ham unutib, o‘zini Navoiy tomonga otdi:

– Xudo haqqi, ovqatga qo‘l urmang, taqsir! – Navoiy qo‘lini endi laganga uzatishga chog‘lagan yerida yana tortib oldi-da, diqqat bilan Musabekka tikildi, Haydar sapchib o‘rnidan turdi.

– So‘zlang! – dedi Navoiy qisqagina qilib.

– Bu shunday dahshatli gapki, qattiq so‘zlamog‘ ham bo‘lmaydi. Ijzat bersangiz, qulog‘ingizga aytsam.

Navoiy qo‘l ishorasi bilan ijzat bergach. Musabek engashib, uning qulog‘iga shivirladi. Navoiyning ko‘zlari xiralashdi. U Haydarga, xurillab uning oyog‘iga suykalayotgan mushukka boqdi. So‘ng qo‘lini asta uzatib bir chimdim osh oldi-da, mushukka tashladi. Mushuk irg‘ib turib, gilam ustidagi qizg‘ish guruch donalarini apil-tapil terib yeya boshladi. Bir daqiqadan so‘ng u to‘satdan o‘zini osmonga otdi, jon-jahdi bilan miyovlab, gir-gir aylandi-da uzala tushib, qimir etmay yotib qoldi.

– Aha, hali shundaymi? – deb o‘kirdi Haydar. – Hamisha aytardim-a, bu oshpazning oyoq olishi... Siz qayerdan bildingiz? – deb shaxt bilan so‘radi u Musabekdan.

Musabek bir lahza kechikilsa oldini olib bo‘lmaydigan dahshatli hodisa ro‘y berajagini o‘ylab, g‘azabdan titrarkan, javob qildi:

– Dursulton ovqatga qarashib turardi, bugun u oshpazning palovga g‘alati bir narsa sepganini ko‘ribdi. Sal oldin oshxonadan chiqqan ekan, qaytib kirganini oshpaz payqamay qolibdi..

– Darhol tutib, qo‘l-oyog‘i bog‘lansin! – deb qichqirdi Haydar g‘azab bilan va otilib tashqariga chiqib ketdi.

Navoiy indamay o'tirardi. Miyasiga butun tashvish va tahlikalar quyilib keldi. U o'zi haqida, hozirgina daf qilingan xavf-xatar haqida emas, inson qalbining qabihligi, vafo evaziga xoinlik, sadoqat evaziga beqadrlik qilinishi haqida o'ylardi. «Nahotki Sulton Husayn bundan xabardor bo'lsa? – deb o'yladi Navoiy, ammo shu zahotiyoq bu fikrni o'zi rad etdi. – Yo'q, bu Majdiddinning ishi...»

Shu kuni quyidagi satrlar bitildi:

*Furqat sahari g'amg'a yo'luqirdi meni,
Hijron kuni yuz balog'a topshurdi meni,
Shomi o'lim holig'a yetkurdy meni,
Tong otkucha uyqusizlik o'lturdi meni.*

Ertasiga Haydar chopar sifatida Hirotda jo'nadi. U Amir Alisherning hayotiga suiqasd qilingani haqidagi xabarni yetkazishi kerak edi.

QAYTISH

Navoiy Hirotdagi o'z uyining mehmonxonasida toqatsizlik bilan u yoqdan-bu yoqqa yurardi. Aksari vaqt bu yerda shoirlar majlis qurar edilar. Naqsh solib bezalgan devorlar, gilam ustiga yarim doira shaklida solingan par to'shaklar – hammasi bu yerda Hirotning fuzalo va shuarolari bilan o'tkazilgan kechalarni eslatadi.

Alisher Astroboddan qaytgach, «Hazrat oliylarining ishonchli kishisi» degan unvon oldi. Haydardan Navoiyning hayotiga suiqasd qilinganini eshitib, xavotirga tushgan Sulton Husayn shoirni o'z huzuriga chaqirtirib olgandi. Endi Alisher Xuroson hukmdorining barcha ishlariga bosh qo'shishi kerak edi, ishlar esa pachava. Yurt notinch. Buning ustiga Haydarning o'zboshimchaligi oshib tushdi.

Navoiy qars chaldi. Mulozim kirib, ta'zim qildi.

– Muhtaram inimizni yo'qlatganimizga ko'p vaqt bo'ldi. Buyruq bajarilmasligiga bois nedur? – deb so'radi Navoiy achchig'lanib.

Uning ahyon-ahyonda ana shunday qattiq jahli chiqar, bunday paytlarda atrofdagilar zir titrashedi. Ammo quti o'chgan mulozim javob berishga ham ulgurmasdan, har qachongidek kayfi chog' va xushchaqchaq Haydarning o'zi kirib keldi. Navoiyning ko'zlari vaz-

min boqar, u o‘z ko‘ksida tug‘yon urayotgan hishlarni sezdirmaslikka tirishardi.

– Yo‘qlatabmidingiz, taqsir? – beparvolik bilan so‘radi Haydar.

Uning beg‘amligi Alisherni badtar g‘azablantirdi. Kap-katta yigit tokaygacha yosh bolaning qilig‘ini qiladi?

– Ha, yo‘qlatib edim, o‘tinamen, so‘zlarimni diqqat bilan tinglang. Savollarimga faqat haq gap bilan javob qaytaring.

Haydar hamishagiday lablarida jilva qilib turgan tabassumni yashirishga tirishib, qo‘lini ko‘ksiga qovushtirdi-da, ta‘zim qildi.

– Oshpaz voqeasini sultonga so‘zlay turib, o‘zingizdan hech narsa qo‘shganingiz yo‘qmidi?

Haydar xijolat bo‘lib yerga qaradi, biroq tezda o‘zini tutib oldida, Navoiyning ko‘zlariga tik boqib:

– O‘sha kezlarda Astrobodda yuz bergan barcha voqealarni so‘zlab berganmen, – dedi.

– Turkman sultoni Yaqubbekning sovg‘a-salom bilan kishi yuborganini ham so‘zlabmidingiz? – deb so‘radi Navoiy shivirlaguday past ovoz bilan.

– Hazrat oliylari bexabarmidilar bundan?

– Xabardor edilar. Biroq siz bu xabarga o‘zingizcha nima ma‘no berdingiz? Hazrat oliylari buni o‘zlariga xiyonat ma‘nosida tushunibdilar.

– Kaminaning fikricha shunday yo‘l tutganingizda siz tamomila haq ish qilgan bo‘lurdingiz. Bunday xo‘rlik va haqoratlarga chidab, o‘lim xavfi ostida yashamoqdin ko‘ra... – Haydar endi xotirjam gapirardi. – Aytgan gaplarimning qanday ta‘sir ko‘rsatganini o‘zingiz ham ko‘rib turibsiz: sizni darhol Hirotga chaqirtirib olishdi.

Bu so‘zlar Navoiyni momaqaldiroq ovozidek karaxt qildi.

– Befarosat tentak! – deb hayqirdi Navoiy. – Shuncha yildan beri huzurimda yashab, zamonamizning oqil va fozillarini ko‘rasiz-u, ammo haligacha odamni odamdan farq qilmas ekansiz-da! Shu vaqtgacha meni bilmas ekansiz! Nahotki mening xiyonatdan jirkanihimni, Sulton Husayn oliy hazratlariga xiyonat qilmoq: Hirotga, Xurosonga, men ko‘zimning nuri, dilimning xuzuri deb bilgan jami ki narsaga xiyonat qilmoq ekanini anglamasangiz?!

Birdan Haydar qizishib, oz bo‘lmasa tog‘asining gapini yarmida bo‘lib qo‘ygudek bo‘lib, ehtiros bilan so‘zlay ketdi:

– Men esa, sizni o‘z jonimdan afzal ko‘ramen, xo‘rlanmog‘ingiz va xavf-xatarda yashamog‘ingizga toqat qilolmaymen. Men uchun bularni ko‘rmoqdin o‘lim afzalroqdir. Siz meni mehr bilan tarbiya qildingiz. Dargohingizda yashab muhtojlik ko‘rmadim, qo‘limdan kelganicha xizimatingizni qildim. Endi bularning hammasidan voz kechurmen. Sizdan yiroqlashmoqni o‘ylasam, g‘am-g‘ussa kalxatlari qalbimni pora-pora qiladi, ammo men butunlay bosh olib ketmoqqa ahd qildim. Hirotida, bu och bo‘rilar orasida bo‘lsam, biror nojo‘ya ish qilib qo‘ymog‘im mumkindirki, meni ham sizni halok etar.

Bu so‘zlarni eshitib, Navoiy hayratda qoldi. U yengiltak Haydardan buni aslo kutmagan edi. Alisher o‘zini xotirjam tutishga tirishib, sovuqqonlik bilan dedi:

– Bundan ilgariroq sizni zindonga tashlamasalar deb qo‘rqamen; u choqda yordam bermoqqa kaminaning ham qurbi yetmas.

– Men zindondan qo‘rqmaymen, – bu javob yana o‘sha avvalgi yengiltak Haydarning javobi edi.

Navoiy allanarsa deb e‘tiroz bildirmoqchi edi mulozim kirib, Majdiddindan kishi kelganini xabar qildi.

Navoiynig ko‘ngli badtar g‘ash bo‘lib, g‘azabi alanga oldi. U o‘zining Astroboddan qaytgani va yangi unvon olganidan Majdiddin qanchalik norozi ekanini bilardi. Bu badkorning yana ne muddaosi bor? Ammo Navoiy yaqinida Hirotga qaytganidan Majdiddinning yulduzi asta-asta so‘nayotganini hali payqaganicha yo‘q edi. Majdiddinning o‘zi esa, yengil, ammo sovuq shamol esa boshlaganini sezgandi: sulton huzurida bo‘lganida goho birdan Husaynning peshonasi tirishib, qovog‘i solinar, goho sultonning suyukli xotini Xadichabegim saroyda ro‘para kelib qolganda birdan ko‘rkam va qahrli yuzini ters o‘girardi. Bu, albatta, andisha qilganidan bo‘lmasa kerak. Xadichabegim oldida unga nisbatan Nizomulmulkning e‘tibori birmuncha zo‘r edi.

Navoiy toqatsizlik va ko‘ngilg‘ashlik bilan Majdiddinning odami nima derkan deb kutmoqda edi. Chopar ta‘zim qildi-da, tantanali ohangda dedi.

– Xo‘jam Majdiddin Muhammad siz hazratlarining Hirotidan yarim farsax yo‘ldagi Barza qishlog‘ida bo‘lmish o‘z chorbog‘lariga qadam ranjida qilmog‘ingizni o‘tinib so‘radilar. Ziyofatga Hi-

rotning barcha ulug‘lari yig‘ilgusidir, amir hazratlari ziyofatning ko‘rki bo‘lgaylar. Xo‘jam, agar Amir Alisher hazratlari taklifni qabul aylasalar, bunday iltifotdan boshimiz ko‘kka yetgusidir, dedilar.

Navoiyning miyasidan ta‘qib qilingan jayrondek uchib, turli fikrlar o‘tdi. «Murosa qilmoqchi... Raqibining chehrasini yaqindan ko‘rmoqchi... Balki o‘z tarafiga og‘dirib olmoqni o‘ylar... Axir u Nizomulmulkni, mendan ham yomon ko‘radi-ku... Nizomulmulk esa hozir saroyga tanda qo‘ygan...

Taklifni qabul qilmoq kerakmi, yo‘qmi?.. Qabul qilmoq lozim! Bu ko‘p narsani bilib olishga yordam bergay!»

Navoiy shoshilmay gap boshladi.

– Xo‘jangga borib ayt, taklif etganlaridan benihoya shodmen, ziyofatni qay kun va qay fursatda tayin etsalar, o‘sha soatda albatta borurmen.

Chopar ikki bukilib ta‘zim qildi-da, tisarilib, borib mehmonxonadan chiqib ketdi.

Haydar qah-qah urib kulib yubordi. Navoiyning peshonasi tishdi:

– Tentakligingiz endi chinakam ovsarlikka aylanmoqda. Nima gap o‘zi?

– Hurmatli tag‘oyi, ne qilayki, kishilar dilidagi pinhoniylar maqsadlarni payqab turadigan bo‘lib tug‘ilganmen. Ayyor tulki sizni o‘z tomoniga og‘dirib olib, so‘ng yo‘q qilmoqni istaydi. Aminmenki, buni o‘zingiz ham juda yaxshi anglab turibsiz.

Navoiy Haydarning ba‘zan tentak kishiday tuyulsa-da, asli o‘zi bir qadar aql-idrokli yigit ekanini bilardi. Ammo Haydar miyasiga kelgan fikrni hozir aytish lozimmi-yo‘qmi, o‘ylamay gapirib yuboraveradi.

– Hozir bu gapning mavridi emas, avval sulton bilan suhbatda aytgan ahmoqona so‘zlaringiz uchun jazodan qutulish yo‘lini o‘ylamoq darkor.

Haydar birdan shaxt bilan Navoiyning oldiga keldi-da, hayajon bilan:

– Mayli, peshonaga yozilganini ko‘ramen, – dedi. – Ammo omon qolsam, bu chayonlar orasidan bosh olib ketamen. Sizdan ajralmoq men uchun o‘lim bilan barobar, shuning uchun bu foniy dunyo mojarolaridan etak silkib, darvishlik qilmoqni ixtiyor tutamen.

Haydar raqsga tushayotganday qo'llari bilan bir necha g'alati harakatlar qildi, so'ng chuqur ta'zim qilib, chiqib ketdi.

Navoiy uning ortidan g'amgin boqib qoldi. Jo'shib kelgan g'azabi endi bosilgan edi. «Boyaqish, – deb qo'ydi u Haydarni o'ylarkan. – Hamisha g'alati-g'alati ishlar qilib yurardi, sotqinlik va adolatsizlikni odat qilib olmish kishilar bilan to'qnashish uni eshushidan butunlay mahrum etmoqda».

Navoiy yaqin kishisini yo'qotayotganini angladi. Haydar sadoqatni ba'zan juda oshirib yuborar, ammo o'zi nihoyatda sofdil, samimiy yigit edi.

Inisi Darvishali ham uzoqda. U Sulton Husaynning o'g'li Ibrohim Mirza nomidan Balxga hokim etib tayinlangandi. Balx notinch, degan ovozar bor. Hali biror xavf-xatarning tayini bo'lmasa-da, Xurosonda tinchlikning beqarorligi tobora sezilib bormoqda, Hozir sulton bilan bu haqda gaplashish befoyda; xavf-xatar ko'zga yaqqol tashlanmaguncha u hech narsani parvosiga keltirmaydi.

Qon-qarindoshlar o'rtasidagi yangi o'zaro urush xavfini daf etmoq uchun qanchadan qancha kuch kerak. Navoiy nogahon qattiq horg'inlik his etdi. Bunday chog'larda u hamma vaqt tanga orom beruvchi shifobaxsh mehnatga – ijodga tutinardi. «Chor devon»ni to'plash ishini oxiriga yetkazishi, yaqinginada vafot etgan do'sti Sayid Hasan Ardasher xotirasiga bag'ishlab kitob yozmog'i lozim. Alisher kishilarni tarixdan, mashhur tarixiy shaxslarning hayotidan voqif etuvchi kitoblar yaratishni orzu qilardi. Shu maqsadda u «Tarixi anbiyo va hukamo» («Payg'ambarlar va hokimlar tarixi») va «Tarixi muluki Ajam» («Eron podsholari tarixi») kitoblarini yozishga kirishdi. Ammo «Majolis un-nafois» asarini ayniqsa zo'r ishtiyoq bilan yoza boshladi.

«Tarixi anbiyo va hukamo» va «Tarixi muluki Ajam» kitoblari-da Navoiy har xil tarixiy asarlar va manbalarda aytilgan voqealarni yosh tolibi ilmlarga yordam tariqasida turkiy tilida qisqa va tushunarli qilib hikoya qildi. «Majolis un-nafois»da esa, u o'z davridagi shoirlar, ularning har qaysisiga xos fazilat va nuqsonlar haqida hikoya qilishga qaror berdi.

Alisher ular haqida buyuk mas'uliyatni his etgan holda, g'oyat xolislik bilan hikoya qildi. U, har kuni bu ishga hech bo'lmaganda bir soat vaqtini bag'ishlar va bu onlarni o'sha kunning eng quvonchli damlari deb hisoblardi. Bunday choqlarda barcha tashvishlar unu-

tilar, atrofini qurshagan fisqi-fujur va ig'volar, qalbni kemiruvchi pastkashliklardan biroz uzoqlashganday bo'lar, san'atkorlar bilan tanho qolardi. Ularning ijodi uning uchun o'z hayotiy ishiday tuyular, erishgan muvaffaqiyatlari uni hamisha quvontirar, ammo hech qachon uning qalbida hasad uyg'otmasdi.

Haydar chiqib ketgach, Navoiy ko'ngliga cho'kkan ayriliq dar-dini yozish maqsadida o'z xonasiga o'tdi-da, darhol kitob ustida ishlashga o'tirdi. U o'z kitobini endigina boshlagan bo'lib, hozircha xotirida yaqqol gavdalangan shaxslar haqida xomaki yozmoqda edi. Shu kech uning yodiga birinchi bo'lib Binoiy keldi.

Binoiy. Navoiy jilmaydi. Qachonlardir bu iste'dodli yigit unga qanchadan-qancha quvonch bag'ishlagandi. Ular o'rtasidagi munosabatni shunchalik bema'ni kek va takabburlik buzdi-ki! Hozir u qaydadir uzoqlarda. Aytishlariga qaraganda, hali-hali o'shanaqa emish.

Navoiy o'ychanlik bilan sabog'ich qalamni davotga botirdi-da, qulayroq o'tirib olib, tez-tez yoza ketdi.

«Mavloni Binoiy – avsotin nosidindur, muvalladi Hiri shahridurur. Bag'oyat qobiliyati bor. Avval tahsilg'a mashg'ul bo'ldi, anda ko'p rushdi bor erdi, bot tark qildi. Xatqa ishq paydo qildi, oz fursatda obodon bitidi. Musiqa fanig'a mayl ko'rguzdi, bot o'rganib xili ishlar tasnif qildi, risola dag'i advorda bitidi. Ammo mu'ajjib va mutasavvirlik'idin, el ko'ngliga maqbul bo'lmadi...»

Qalam qog'oz betida silliq yo'rg'alardi. Binoiy o'tkir boqishi va zaharli tabassumi bilan Alisherning ko'z o'ngida yaqqol namoyon bo'ldi.

«...El ta'na va tashniidin Hirida tura olmay, Iroqqa bordi, andin dag'i ushbu rangda ovozalar yubordi. Ammo chun yigitdurur va qobil va ko'p g'urbat va shikastliklar tortdi. Umed borkim, nafsig'a ham shikast yetmish bo'lg'ay...»

Navoiy ish bilan bo'lib, vaqtning qanday o'tib ketganini payqamay qoldi. Tong shabadasi darchadan yelib kirib, shamni o'chirdi.

MAJDIDDINNIKIDA BO'LGAN ZIYOFAT

Majdiddinning hashamatli bog'ida bayramdagidek shodiyona hukm suradi: anvo turli atir gullarning muattar isi dimoqlarni xushnud etadi, o'rtadagi ko'shkning go'zalligi shoirlar g'azalida madh

etilgan. G'oyat qisqa vaqt ichida ko'shk ro'parasida marmar hovuz bunyodga keldi; unga limmo-lim qilib to'ldirilgan sharbatni tayyorlash uchun sakkiz yuz kallaqand ketdi. Qiyomda pishirilgan go'sht, ixlos bilan tayyorlangan chak-chak, qand-qurs va har xil ho'l mevalar barkashlarga uyub tashlangan.

Majdiddinning oshpazi lazzatli taomlar tayyorlashda Navoiyning oshpazi bilan raqobat qilardi. Hammani hayratda qoldirish uchun bu o'tirishga u hali hech kim totib ko'rmagan qirq xil yangi taom pishirdi; ziyofatga yuz ming tanga sarflandi. Majdiddin xasis; va g'arazgo'y odam edi, biroq u o'z boyligi bilan boshqalarni tang qoldirmoqchi bo'lganida hech narsani ayamas, shuhratparastlik xasislikdan ustun kelardi.

Mehmonlarga sovg'a qilish uchun tayyorlab qo'yilgan liboslar yana ham hashamdor edi.

Majdiddin bu ziyofatga katta umid bog'lagandi. Sulton bilan Navoiy o'rtasidagi do'stlikni har qanday bo'ron ham larzaga sololmasligini, baribir Sulton Husayn shoir bilan munosabatini buzmasligini u yaxshi bilardi. Majdiddinning mavqeyi esa, omonat; u bilan sulton o'rtasida na mehr-oqibat va na do'stlik aloqalari bor. Bu yoqda Nizomulmulkning Xadichabegim oldida e'tibori ortib borayotir, Xadichabegim esa, kundan-kun eriga hukmini o'tkazayotir. Majdiddinning bu ayolni ko'rgani ko'zi, otgani o'qi yo'q! Shuning uchun u izzat-nafsini bukib bo'lsa ham, Navoiy bilan do'st tutinmoqchi, uning ko'magi bilan Nizomulmulkning yo'liga g'ov bo'lib, bosh vazirlik lavozimida o'zi mustahkam o'rnashib olmoqchi edi. Ammo Majdiddin har qancha fahm-farosatli bo'lmasin, Navoiyning u bilan Nizomulmulkdan sultonning marhamatiga sazovor bo'lishga intiluvchi raqiblari sifatida emas, balki inson degan nomga nomunosib kishilar bo'lgani uchun jirkanishini anglab yetmas edi.

«Odami ersang demagil odami, onikim yo'q xalq g'amidin g'ami», – Navoiy bir vaqtlar o'z do'stiga aytgan bu so'zlar «Xamsa»ni tashkil etgan dostonlardan biri «Hayrat ul-abror»ga kiritildi. Shoir o'zining tinchlik, inson va uning burchi to'g'risidagi fikrlarini bu dostonning mazmuni va mundarijasiga singdirdi.

Majdiddinning ziyofatiga u: bu makkor meni ne maqsadda chorladi ekan? – deb qiziqsinib bormoqda edi.

Navoiy nonushtadan so'ng o'z mulozimlari bilan Barza qishlog'iga yo'l oldi.

– Bu, hayotimning eng baxtli onlaridir, – dedi Majdiddin orziqib kutilgan mehmonni qutlarkan.

Uzoqdan Navoiyning qorasi ko‘ringuniga qadar u amirning ke-lishiga ishonmasdi. Endi bo‘lsa, uning vujudini ham quvonch, ham qo‘rquv tuyg‘ulari chulg‘ab oldi. Navoiyning kelgani yaxshi, biroq u ko‘ngliga nelarni tugib kelganikin? Majdiddin shoirning chehrasi-dagi har bir o‘zgarishni diqqat bilan kuzata boshladi.

Navoiy esa vaqtixushlik bilan askiya qilib o‘tirardi. Ziyofatga Hirotning eng ilg‘or kishilari – olimlar, shoirlar, hofizlar, mash-shoqlar, xattotlar, teri ishlaydigan va kimxob to‘qiydigan mashhur hunarmand-ustalar, muqovasozlar va egarsozlar to‘planishgan edi. Ammo Navoiy ko‘proq askiyabozligi bilan shuhrat topgan kishilar-ga murojaat qilardi.

Gap chortang kelib, suhbat qiziy bordi. Nogahon Navoiy o‘tir-gan yerga durustgina kiyingan sho‘x bir yigit yaqinlashib keldi-da, xuddi kaptar uchirmoqchi bo‘lganday bir barmog‘ini og‘ziga tiqib, hushtak chaldi, so‘ng chapak chala boshladi. Navoiy bilan uch-rashuvni orziqib kutgan va hozir mehr to‘la ko‘zlarini unga tikib o‘tirgan yosh bir shoir achchig‘i chiqib, haligi yigitni haydab yubor-moq uchun o‘rnidan dast turgan edi, Navoiy uni to‘xtatdi:

– Qani ko‘raylikchi, tag‘in nima hunar ko‘rsatar kin. – Haligi yi-git to‘ning etagini hali unga, hali bunga tegizib, o‘ynay-o‘ynay davradan chiqib ketdi, shunda Navoiy kulib:

– So‘rab ko‘ringlarchi, bu kishining ismi yo Shams yo Ahmad, yo Tojiddin bo‘lsa kerak, – dedi.

Yosh shoir bu iltimosni bajo keltirish uchun yugurdi. Bu orada haligi notanish yigit bir daraxt ostiga bordi-da, eng baland shoxdan barg uzib olishga intila boshladi.

– Taqsir, muhtaram mehmonlar ismingizni bilmoq istaydilar.

Yigit shoxni qo‘yib yubordi-da, irjayib:

– Shams Ahmad Tojiddin, – deb javob berdi. O‘tirganlar bara-variga kulib yuborishdi. Mehmonlardan biri qalqib ketib, chunonam yo‘taldiki, sallasi tushib, qip-qizil boshi ochilib qoldi.

– E, karomat qildingiz, amir hazratlari. Qaydan bildingiz? – deb so‘rashedi hammalari kulgi orasida Navoiydan.

Alisherning ko‘zlari kulib turardi:

– Nechundir ism-sharifi ana shunday kishilarning aksariyati o'taketgan tentak bo'ladi. Anchayin bir tasodif-da.

Xizmatkorlar ketini uzmay, yangi-yangi taomlar keltirishar, so-qiylar qadahlarni paydar-pay to'ldirib turardilar. Nayning mungli navosiga tanbur va g'ijjak sadolari qo'shildi.

Suhbat tobora qizib bordi. Muammolar aytishib, nazmda bir-birlariga hazillar qilishdi.

Ammo bu paytda mezbonning qanchalik iztirobga tushganidan hech kimning xabari yo'q edi. Ziyofat avji qizib turgan vaqtda Majdiddin har qanday voqea sodir bo'lganda ham o'zidan bo'lak hech kimga bildirmaslikni tayinlab qo'ygan bir mulozim uni chaqirib olib, Balxdan otini o'lar holatga yetkazib, shoshilinch bir chopar kelganini xabar qildi. Balx ko'pdan beri notinch edi. Balx hokimi, Navoiyning inisi Darvishali og'asining Astrobodga hokim qilib tayinlanishiga ochiqdan ochiq norozilik bildirar edi; u Majdiddin hokimiyat tepasida ekan, Alisherning hayoti hamisha xavf ostida bo'ladi der va qo'zg'olon ko'tarib, Sul-ton Husaynga qarshi urush boshlashga da'vat etardi. Darvishali faqat og'asidan emas, o'zidan ham xavotirda edi. Shunday bo'lishini oldindan bilgan Majdiddin Balxga allaqachon o'z kishilarini yuborgan edi; ular darvish yoki mayda amaldorlar qiyofasida izg'ib yurib, Balx kazo-kazolarining og'zidan nima gap chiqsa miridan sirigacha unga yetkazib turishardi.

Chopar tashvishli xabar keltirdi: isyon ko'tarilay-ko'tarilay deb turganmish. Balxning hamma ko'chalarida jangovar xitoblar yangramoqda, xalq g'azabga to'lib, qo'zg'olonga shaylanib turibdi. Majdiddinga hamma Sul-ton Husaynni rom qilib olgan iblis deb qaramoqda. Shuning bilan birga, bu ishlar qammasi Amir Alisherni himoya qilish niqobi ostida bo'lmoqda.

– O, qani endi hozir osmon uzilib tushsa-yu, bog'da o'tirgan-larning hammasini, birinchi galda ashaddiy dushmani Navoiyni yanchib tashlasa! Ammo, afsuski, Majdiddin o'z g'azabini tabas-sum ostiga yashirib, Alisherning yoniga borishi va uni o'z tomoniga og'dirib olishga urinib ko'rishi kerak. Majdiddin butun iroda kuchini to'plab, chehrasiga jiddiylik va ochiq ko'ngillik ifodasini berib, mehmonlar huzuriga qaytdi-da, qulay fursat topib turib, Navoiyning yoniga kelib o'tirdi.

– Kaminaning bog‘ida zerikmay, kulishib o‘tirganingizni ko‘rib, bениhoya baxtiyormen.

– Ha, bunda shunday ajoyib kishilar to‘planishibdikim, dunyodagi har qanday yuragi siqilgan odam ham zerikmasa kerak. Bog‘ingiz esa, Eram bog‘ini ham yo‘lda qoldiradi.

Majdiddin aftidan Navoiyning har bir so‘zini obizamzam o‘rnida sipqorayotgan kishiga o‘xshardi.

– Qani endi bu osoyishta manzarani muhtaram iningiz Darvishali ham ko‘rsalar! Ammo u kishi yiroqdalar, siz bilan bizning oramizda adovat bor degan bo‘lmag‘ur ig‘volardan o‘zgani eshitmaydilar.

Navoiy xavotirlanib qoldi. U ham Balxda bo‘layotgan hodisalardan tashvishda bo‘lib, ko‘pdan buyon Darvishalidan maktub olmagan edi.

– Biror hodisa yuz beribdimi? – deb so‘radi u vazminlik bilan.

Majdiddin, aytsammikin, aytmassammikin deb o‘ylab, biroz jim qoldi, so‘ngra aytishga qaror qildi:

– Balx hokimi nodonlik qilib, Sulton Husayn hazrati oliylariga qarshi qo‘shin surishga hozirlanmoqda.

Majdiddin bilan Navoiy yuzlarida tabassum bilan, ohista gaplashayotganlari tufayli o‘tirganlardan hech kim ular o‘rtasida yakka-ma-yakka kurash borayotganini payqamadi.

– Kaminaning fikricha amir hazratlari faqirning o‘zlariga bo‘lgan cheksiz ehtiromini sulton hazrati oliylariga ma‘lum etib, g‘azab vajhida yo‘ldan ozgan inilariga haqiqiy ahvolni anglatmoqqa qodirdurlar.

Navoiyning yuzidagi tabassum yo‘qoldi. Qovog‘i solinib, chehrasi qorong‘ilashdi. «Bunchalik hovliqmoqlikning nima xojati bor edi! – deb o‘yladi u inisi haqida. – Men bilan kengashmay, o‘gitlarimga quloq osmay, qonli urush boshlashi nimasi! Axir mening hammavaqt bunday nizolarga qarshi turishimni biladi-ku...»

Hozir Navoiy Majdiddin haqida o‘ylamasdi ham. Tezlik bilan bu bema‘ni urushning oldini olish uchun biror tadbir ko‘rmoq lozim edi. Ammo u xuddi mana, shu onda bosh vazirning ne maqsadda uni ziyofatga chaqirganini anglab oldi. Majdiddin o‘z mavqeyiniy omonatligini payqab, Navoiy sulton oldida meni yoqlar, degan xayolda o‘zini unga yaqin olayotgan bo‘lsa kerak. Haydar haq gapni aytgan ekan. Ha, inson pastkashligi xilma-xil shakllarda namoyon bo‘lar ekan.

Taomilga ko'ra ziyofat oxirida mehmonlarga sovg'a-salom: kimga yasatilgan ot, kimga qimmatbaho qizil chakmon, kimga oltin va kumush tangalar ulashildi.

Navoiy Shayx Baxlulni chaqirib, unga ketishga hozirlik ko'rishni tayinladi.

MAJDIDDINNING INQIROZI

– Bu quturgan itni nima jin urdi?

Sulton Husayn beso'naqay gavdasini zo'rba-zo'r ko'tarib, o'midan turdi-da, u burchakdan-bu burchakka yura boshladi... U samimiy suhbatlashish niyatida ekanini ta'kidlab ko'rsatmoqchi bo'lib, Navoiyni o'z xosxonasiga chaqirtirgan edi. Sulton oddiygina kiyingandi, faqat barmoqlarida bir talay uzuklar yaraqlardi xolos:

– Shunday, – dedi Navoiy dilgir bo'lib, – Darvishali hozirda butun Xurosonga yoyilgan bo'lmag'ur ovozalarga ishonib, og'amning hayoti xavf ostida qolibdi, degan o'yda, o'ylamasdan ish qilmoqda.

Sulton Husayn Navoiyga xo'mrayib boqdi:

– Bu bo'lmag'ur ovozalarni kim tarqatmoqda? Yana o'sha jiyaningiz Haydar bo'lsa kerak-da. Yoki o'zing'iz...

Sulton Husayn gapirishga gapirdi-yu, tilini tishlab qoldi. U Navoiyning biroz bukilgan qaddi rostlanganini, ko'zlari g'urur bilan porlab, lablari qisilganini ko'rdi. Sulton Husayn gapini davom ettirishga jur'at qilolmadi. Albatta, u Navoiydan sal ilgari Majdiddinni qabul qilgani haqida og'iz ham ochmadi. Qabih vazir so'nggi chorani ishga solib:

– Darvishalining isyonida amir Alisherning qo'li bor, – degan edi.

Yo'q, Sulton Husayn bu gapga ishonmadi. U Alisherning g'ururi va pok qalbi razil xiyonatdan or qilishini bilardi. Ko'ngli qora sultonning xiralashgan shuurida hali eski qadrdon do'stiga ishonch uchqunlari bor edi.

– Amir hazratlari, keling, bu haqda bamaylixtir gaplashib olaylik. Janoblarini yo'qlatmoqdan maqsadimiz do'stona kengashingizni tinglamoq edi.

– Balx hokimini nasihat qilib, yo'lga solinsa bo'lur degan umiddamen, – dedi Navoiy ulug'vorlik bilan. U inisidan ranjiganini

ko'rsatish uchun ataydan uning nomini atamadi. – Ammo, kamina bu xususda oily hazratlari bilan bamaslahat erkin ish tutmog'i dar-kor.

Sulton ehtiyotkorlik bilan:

– Ma'qul, biroq Majdiddin... – deb gap boshlagan edi, Navoiy toqati toq bo'lib, qizishib ketdi. Bu razilnng tuhmatlariga tokay chidash mumkin; sulton ochiq aytmagan bo'lsa-da, Navoiy ikki-yuzlamachi Majdiddinning nayrangini: kecha uni bog'iga chaqirib, xushomadgo'ylik qilgani, bugun esa sulton huzuriga kelib, unga tuhmatlar yog'dirganini juda yaxshi tushunib turardi.

– Kamina hazrati oliylari ixtiyor etmish qarorlarga aralasholmay-di, – Navoiy qalbida g'azab jo'sh urgani sari xotirjam so'zlashga tirishardi, – lekin bir narsa men uchun oynadek ravshan: Majdid-din hokimiyat tepasida ekan, hayotim xavf ostida ekani to'g'risida mish-mish ovozar tarqala beradi. Bu esa, afsuski, inimning noo'rin harakatlariga sabab bo'lur.

Saroyning ichkari tomonidan nay ovozi eshitildi. Go'yo ovozi nihoyatda go'zal va tiniq ayol kishi ashula aytayotganday tuyular-di. Sulton Husaynning chehrasi yorishib, ko'zlari qisildi. U kaniz-lari orasida naychi qizning mashqini tinglab o'tirgan suyukli xotini Xadichabegimni o'ylab qoldi. Unda o'sha tarafga borish, bu zeri-kaarli tashvish-mojarolardan tezroq qutulib, hordiq chiqarish istagi uyg'ondi.

Irodali, go'zal va sitamkor Xadichabegim Husaynning qalbini batamom asir etgandi: u hech qachon hech narsani so'rab o'tirmas, balki talab qilardi. Sulton uning so'zini ikki qilmas, xohishlarini bajo keltirardi. Xadichabegim barcha ishni shoshilmasdan, ishonch bilan qilar, bu xususda Bekaga sira o'xshamasdi.

Xadichabegimni o'ylar ekan, sultonning miyasida Majdiddin ha-qida yangi bir fikr tug'ildi. Xadichabegim anchadan buyon sultonni unga qarshi qayrab kelardi, chunki u o'zi va o'g'illarining ishon-chiga sazovor bo'lgan Nizomulmulknigina bosh vazirlik lavozimi-ga loyiq ko'rardi.

Uzoqni o'ylab ish qiladigan Xadichabegim Sulton Husayn ha-yotligidagina hukmini o'tkaza olishini bilardi. Bordi-yu, u o'lib, Xuroson taxtiga Badiuzzamon yoki sultonning boshqa xotinidan bo'lgan biror shahzoda o'tirsa, uning hukmiga chek qo'yilardi.

Shuning uchun ham Xadichabegimning fikri-yodi o'z o'g'li Mu-zaffar Mirzoni Sulton Husaynga yaqinlashtirishda bo'lib, bu ishda ko'maklashgan kishigina undan iltifot kutishi mumkin edi.

Sulton Husayn ishning bu tomoniga e'tibor bermas, faqat Xadichabegimning ko'nglini olishni o'ylardi, Majdiddinni vazirlikdan chetlatish esa Xadichabegimni quvontirardi. Buning ustiga, nizolar-ga ham barham beriladi. Bu xususda Navoiy unga ko'maklashadi.

Alisherga nima deb javob qilishni o'ylarkan, sultonning xayoli-dan ana shu fikrlar o'tdi.

– Amir hazratlariga ma'lum bo'lsinkim, – deb gap boshladi u tantana bilan, – biz Majdiddin Muhammad janoblarini lozim sovg'a-salomlar in'om qilib ma'qulgina nafaqa tayinlamoq barobarinda va-zirlikdan ozod etmoqqa qaror qildik.

Navoiy taajjublanganini sezdirmay, ehtirom bilan sukut etdi. U Sulton Husaynning bunday tasodifiy ishlariga ko'nikib qolgandi, bundan tashqari Navoiy bu ishning tagida boshqa biron sabab borli-gini sezib turardi.

Bu vazifaga kimni tayinlash xususida Sulton Husayn Navoiy bi-lan maslahatlashishni lozim ko'rmadi. Navoiy ham buni surishtirib o'tirmadi. Majdiddinning bosh vazirlik lavozimidan chetlatilganini eshitib, uning vujudini quvonch tuyg'ulari chulg'adi. Ammo ehti-mol bu o'ringa Nizomulmulk tayinlanar, degan fikr xayolidan o'tib, bir lahzada yana ko'ngli xira bo'ldi.

Sulton Husayn esa, ma'lum bir qarorga kelganidan chiroyi ochi-lib, do'stini yana ham quvontirmoqchi bo'ldi:

– Hazratlarini ishontirib aytamizkim, agar Darvishali muro-saga kelsa, hech qanday jazoga tortilmay, yaqin mulozimimiz etib tayinlanur. Ammo isyonchilarni tinchitish uchun Balxga qilinadigan yurishimizda amir hazratlarining ishtirok etmoqlari lozim.

Navoiy bosh tortmoqlikni ma'qul ko'rmadi. Qaytaga borgani durust. Hammasini o'z ko'zi bilan ko'radi, lozim bo'lgan taqdirda ishga ham aralasha oladi.

– Sulton hazratlarining xohishlaricha bo'lsin, – dedi u va ta'zim qilib chiqdi.

Ammo bu adolatsizlik dengizida hamma narsa ko'pikdek beqa-ror edi. Darvishali murosaga keldi, shunga qaramay Sulton Husayn uni zindonga tashlatdi.

– Gunohiga yarasha jazosini tortsin, – edi Xuroson hukmdori. – Isyonchini afv etish yangi isyonlar boshlanishiga sabab bo‘ladi.

Navoiy sultonning ra‘yiga qarshi chiqmadi, chunki u qarshilik qilish bilan inisining ahvolini baddar og‘irlatishi mumkinligini bilardi. U alamini ichiga yutib, ishning oxirini kuta boshladi. Navoiy yanglishmagan edi: Darvishali tez orada ozod etildi.

OG‘IR MUSIBAT

Hirotni bozorlari gavjum va shovqin-suronli bo‘lardir. Navoiy rang-barang kiyingan, ola-g‘ovur olomonni sevar, kishilarning gapiga maroq bilan quloq solar, so‘zlariga qarab, ularning qay tarafdan kelganligini aniqlab olishga tirishardi.

Ertalab bozorda savdogarlardan mol xarid qila turib, ular kelgan yerda yuz berayotgan voqealar haqida qiziq-qiziq xabarlar eshitish mumkin edi. Bu xabarlar og‘izdan og‘izga o‘tib, shu qadar yangi va qiziq-qiziq tafsilotlar bilan to‘ldirilardi ediki, dastlab aytgan kishi kechga borib o‘zi ham tang qolardi.

Navoiy uydan chiqdi. Havo ochiq. Shimol yoqdan esayotgan yengil shabada quyosh taftini biroz bosib turardi. Hozir Navoiy mulozimlarsiz sayr qilish imkoniga ega edi. Faqat Shayx Baxlulnigina hamroh qilib olgan shoir o‘z odaticha, arg‘uvon hassasiga sal-pal tayanib, ildam odim otardi.

Ular bozor o‘rtasidagi ulkan bino oldidan o‘tishdi. Atrofdagi boshqa bostirmalar kabi pishiq g‘ishtdan ishlangan, ko‘rkamligi va qulayligi bilan ko‘p mamlakatlarga dong‘i ketgan baland gumbazli bu dumaloq bino tepasidan butun shahar kaftday ko‘rinib turardi. Olis yurtlardan kelgan sayyohlar o‘z vatanlariga qaytgach, mehmondo‘st Hirotni ulug‘vor binolarini uzoq vaqtgacha eslab yurardilar. Bu yumaloq binodan har tarafga qarab turli xil rastalar tizilib ketgandi.

Navoiy o‘z hamrohi bilan ana shu rastalardan birini yoqalab ketdi:

– Shu yerda uchratardim, dedingizmi? – so‘radi Alisher.

– U Hirotni hamma bozorlarini kezib yuradi, ammo men ham, boshqalar ham uni ko‘pincha mana shu rastadan o‘tayotganda uchratardik.

Qayerdandir qattiq-qattiq baqirgan ovozlari eshitilar, olomon ovoz kelgan tarafga qarab oqardi. Navoiy bilan Shayx Baxlul ham o'sha tomonga qarab yurdilar.

Chorrahalaridan birida jarchi shu bugun quyosh nayzaga kelganda ko'p martalab jinoyat qilgan va shahar osoyishtaligini buzgan ikki qaroqchi qatl etilajagini aytib baqirardi. Sulton Husaynning amri bilan ular qattiq qiynoqlarga duchor qilinish, shu bugun boshlari tanlaridan judo qilinar ekan. Jarchi jamiki mo'min-musulmonlar jinoyatchilarning jazoga tortilishini ko'rib shodlanmoqlari kerak deb, hammani qatl marosimini tomosha qilishga chaqirardi.

Egnilari dabdala bo'lgan, yoqalari vayron, yuz-ko'zlari qiynoqlardan dahshatli tus olgan jinoyatchilar ham shu yerda, soqchilar qurshovida turishardi. Ularning biri keksagina kilsh bo'lib, uning yarmi yulib olingan soqoli basharasiga, ayniqsa ayanchli va jirkanch tus berib turardi.

Zamira shu yerqa bo'lganida bundan yigirma yil muqaddam uni o'g'irlamoqchi bo'lgan kishi shu chol ekanini taniyolmas ham edi. Hisobsiz jinoyatlardan so'ng nihoyat qaroqchi jazosini tortmoqda.

Navoiy Hirotning tinch aholisi hali ham o'g'ri-muttahamlar tomonidan tez-tez talanayotganligini o'yladi. Sulton Husayn hatto har bir ko'cha va har bir mahalla aholisi o'g'rilikda shubhalanilgan har qanday kishini tutib, taxt poygagiga keltirsin, aks holda shu ko'cha va mahalla aholisining o'zi jazoga tortiladi degan farmon ham chiqardi.

Mamlakatdagi g'ulg'ula va isyonlar beboshlarni ko'paytirib yuborgan va yaramas kishilarning faoliyati uchun imkoniyat yaratib bergandi.

Qo'qqisdan esgan shiddatli shamoldanmi, odamlar zo'r qiziqish bilan tomosha qilayotgan qaroqchilarning ayanchli qiyofasini ko'ribmi, harqalay, Navoiyning eti jimirlashib ketdi, u Shayx Baxlul bilan orqaga burildi. Ular qarshisidan nog'oraning xavotirli takatumi, jarchining nog'ora ovozini bosib ketguday hayqirig'ini eshitgan odamlar to'da-to'da bo'lib oqib kelmoqda edi.

Iztirobgacha tushib, qattiq ta'sirlangan Navoiy endi bozor rastalari-da maqsadsiz keza boshladi. Navoiyning kayfi buzuq bo'lgan bunday chog'larda Shayx Baxlul u bilan gaplashishga jur'at etolmasdi. Biroq nogahon u bir do'konning oldida o'zlari qidirib kelgan kishini ko'rib qoldi.

– Amir hazratlari, qarang, ana u!

Ular qarshisida bir vaqtlar juda olifta kiyinib yuradigan, sho‘x yigit – Haydar turardi: egnida rangi aynib ketgan bo‘z chopon, bosshida darvishlar kulohi, qo‘lida tol hassa, belini lungi bilan bog‘lab olgan.

– Odamlarning ko‘zidan panaroq yerga olib chiqing. Huv anavi bostirmaning tagiga bora qolinglar, – dedi Navoiy.

Haydar darhol Shayx Baxlul ortidan ergashdi. Bir necha daqiqadan so‘ng Navoiy ham ularga borib qo‘shildi.

– Sizmisiz bu, inim? – deb so‘radi Alisher hayajonlanib.

Haydarning yuzida hech qanday o‘zgarish bo‘lmadi, biroq ko‘zlarida bir lahza qadimgiday o‘t chaqnadi,

– Olloh taologa ming qatla shukurki, menga bunday quvonchli damni tuhfa qildi. Foniylar dunyodan etak silkib, darvishlikni ixtiyor etganidan beri bu olamning ko‘p ishlari ko‘zimga allanechuk bo‘lib ko‘rinadi.

– Muammo qilib so‘zlaydigan bo‘lib qolibsiz, inim. Ochig‘ini aytib qo‘ya qolay: xayr-sadaqa bilan tirikchilik qilayotganingiz qulog‘imga yetdi. Bu yerga kelishimning boisi ham buni o‘z ko‘zim bilan ko‘rib-bilmoq edi.

Haydar Navoiyning har bir so‘zini jon qulog‘i bilan tinglayotgan esa-da, sir boy bermay turardi.

– Men yolg‘iz emasmen. Hazratlarining saxovatlari orqali orttirgan chaqamga Havzi Mohiyon mavzeyida xonaqo soldirgan edim, u dargohda o‘zimga o‘xshagan ko‘pgina kishilar bosshpana topgan, hammamiz ahil yashaymiz. Yaratgan Parvardigorga birgalikda ibodat qilamiz, yetkazganini birga baham ko‘ramiz.

Bu so‘zlar va ularni bo‘ynini xam qilib, yuvoshlik bilan aytgan Haydar, Navoiy bir vaqtlar mehr qo‘ygan Haydarga sira o‘xshamasdi, buni ko‘rib uchrashuvning dastlabki onlarida bosilganday bo‘lgan g‘azabi yana alangalandi.

– Bozorlarda daydib, begona odamlardan sadaqa so‘rashning ne hojati bor, tirikchilikka zarur bo‘lganini mendan ola bersangiz bo‘lmaydimi? Sizni butun Hirot taniydi, bunday qilib yurmog‘ingiz mening sha‘nimga isnod-ku.

Haydarning ko‘zlari yoshga to‘ldi, samimiy hayajondan ovozi titradi:

– Sizdan ajralmoq qalbni ikkiga bo‘lmoq bilan barobar edi. Biroq men sizdek ulug‘ zotning xo‘rlanmog‘i, xatarda yashamog‘iga toqat qilolmadim. Hamonki ketmoqqa ahd qilgan ekanmen, butkul ketmog‘im lozim. Bir vaqtlar men sizning «iningiz» edim, endi «hech qanday inim yo‘q» deb hisoblamog‘ingiz kerak.

– Hamon g‘azallar bitasizmi?

– Bundan ham voz kechganmen.

Navoiy birdan Haydarning ongini qanday tuman chulg‘ab olganini ravshan tasavvur etdi. Bir vaqtlar bilgan, qo‘lidan kelgan jamiki ishdan voz kechibdi-yu, ammo biror arzigulik yangi narsa o‘rganmabdi.

– Men sizga ulug‘ ustoz Jomiy hayotidan bir hodisani so‘zlab bermoqchimen. Bir yigitcha Hirotdan Samarqandga boribdi-yu, u yerda darvishlikka qiziqib qolibdi. Bundan xabardor bo‘lgan Jomiy hazratlari unga: yoshlikda insonning butun fikri-zikri foydali bilimlar orttirmoqdan iborat bo‘lmog‘i lozim, darvishlikni ixtiyor etgan kishi bundan mahrum bo‘ladi, debdilar va darvishlarni nodon, johil kishilar deb atabdilar. Ustozimizning ustozlari Sadridin Koshg‘ariy ham tilanchilik bilan emas, halol mehnat qilib yashamoq kerak demaganmilar? Bahovuddin Naqshbandiyning o‘zlari aytgan gaplarichi: «Tokaygacha aziz-avliyolar mozoriga sig‘inib yashaysan? Er kishidek mehnat qil, – tirikchilik g‘amidan qutulasan», deganlar u kishi.

Haydar odob bilan e‘tiroz bildirdi:

– Jomiy hazratlarining o‘zlari ham darvishona hayot kechiradilar-ku.

– Ustoz darvishona kamtar yashaydilar, xolos; ammo u kishi dunyo ishlaridan etak silkigan emaslar, odamlardan yordamlarini ayamaydilar, umrni foydali o‘tkazish to‘g‘risida maslahatlar beradilar. Menimcha, har kim o‘zi puxta bilgan ishni qilmog‘i kerak. Siz durustgina g‘azallar bitar va bu bilan odamlarning ko‘nglini xushnud qilardingiz. Darvishona yashamoqni ixtiyor etgan bo‘lsangiz, biror foydali mehnat bilan shug‘ullaning: dehqonchilik qiling, kavshdo‘zliknimi, to‘quvchiliknimi o‘rganing. Tilanchilik qilish, topganningizni o‘zingizga o‘xshash bekorchilar bilan baham ko‘rish – nomus. Bu kasb insonni ulug‘lamaydi, balki ma‘naviy tubanlikka olib boradi, – mehnatdan qo‘l siltamang, odamlardan yuz o‘girmang, ak-

sincha ularga ko‘maklashing. Shu yerda men yana ustoz Jomiyning so‘zlarini eslatib o‘tamen: «Qirq kun chilla o‘tirgan shayxdan qoch, negaki bu kunlar qish chillasidan ham sovuqdir». Siz serzavq xushchaqchaq yigit edingiz, savdoyi bo‘lib qolibsiz, serg‘ayrat edingiz, endi bo‘lsa yalqovlanib, kuch-quvvatni behuda sarflamoqdasiz.

Haydar boshini quyi solib turardi.

– Ammo men sizning dargohingizga qaytib borolmaymen, – dedi u qaysarlik qilib.

– Afsus va ming afsus, ammo mening bu so‘zlarimni obdan o‘ylab ko‘ring. Azizlar qabriga sig‘ina bermay, mehnat qiling, odamlarga nafingiz tegsin. Iltimosim shuki, Hirot bozorlarida xayr-sadaqa tilab yurmang. Qiynalib qolsangiz hammavaqt yordamga tayyormen.

Navoiy Shayx Baxlulga imo qilib, Haydar bilan xo‘shlashdi-da, tez yurib jo‘nadi.

U kuni bo‘yi tashvishlanib yurdi. Haydar bilan uchrashuv va uning qaysarligi hayajonga solar, qatl ijro etiladigan maydonga oshiqib ketayotgan olomonni eslab, a‘zoyi badanini titroq bosar; hammadan ham Jomiyning bir necha kundan beri betob yotgani qattiq tashvishlantirardi. Bu tashvish unga sira tinchlik bermadi, g‘azal bilan qog‘oz betiga to‘kildi, kechqurun boqqa chiqib sayr qilganida ham u bilan birga kezdi. Kechasi esa, xavotiri ortib, yuragi shu qadar siqildiki, o‘rmdan turib, otni egarlashni buyurdi.

– Bemahalda qayga yo‘l tutmoqchilar, hazrat? – deb so‘radi quti o‘chgan Shayx Baxlul. – Kecha sovuq. Hirot ko‘chalari notinch.

– Darhol otlaning, jo‘naymiz! – deb buyurdi Navoiy, qisqa qilib. – Men hoziroq borib, ustozni o‘z ko‘zim bilan ko‘rmog‘im kerak.

Shayx Baxlul yana bir necha kishini uyg‘otdi; otliqlar Hirot ko‘chalaridan yelib ketishdi. Shahar chekkasiga, Xiyobonga chiqib borishgach, Navoiy bemorni cho‘chitib yubormaslik uchun, uydan ancha berida otdan tushib, yayov borishni buyurdi. Jomiy uyg‘oq yotardi. U do‘stining bevaqt kelganiga ajablanmadi, chunki ularning hayotida bunday tungi uchrashuvlar ko‘p bo‘lib turardi. Juda holsizlanib qolgan keksa shoir past ovoz bilan ohista so‘zlar, ko‘proq tinglardi. Navoiy ustozining ko‘nglidagini topganday, so‘nggi kunlarda bitgan g‘azallarini o‘qib berdi, yozmoqchi bo‘lgan kitobi haqida so‘zladi. Keyin Haydar haqida gapirdi. Uning xususida maslahat

so‘radi. Jomiy asta-asta tetiklanib, yana ikki qadrdon do‘st samimiy suhbat qurdilar. Har vaqtdagidek, yana she‘riyat xususida, ulug‘ do‘stlik va sadoqat xususida gap bordi.

– «Birorta ham do‘sti bo‘lmagan kishi, marvaridsiz chig‘anoqday qadr-qimmatsizdir» – dedi Jomiy, Navoiy dostonidagi bir baytni eslab. – Faqat hamkorlik orqasidagina kishi biror maqsadga erishmog‘i mumkin. Qars ikki qo‘ldan chiqadi.

– Bu dunyoga kelib, do‘st orttirmasang, yashashdan ne foyda? – dedi Navoiy Jomiy g‘azalidan keltirilgan so‘zlar bilan uning fikrini quvvatlab.

Keksa shoir o‘ychan tabassum qildi: bir-birlarining ijodlarini naqadar chuqur biladilar-a!

– O‘z hayotida sizningdek do‘st orttirgan kishi baxtiyordir, – dedi u eshitilar-eshitilmas.

O‘z his-tuyg‘ulari haqida kamdan kam gapiradigan Jomiyning bu so‘zlari Navoiy qalbining eng nozik yerlariga borib yetdi. Ustozning biror so‘zini eshitolmay qolmaslik uchun, Alisher u tomonga engashdi.

– ...Men baxtli umr kechirdim, o‘limdan qo‘rqmaymen! – dedi shoir xotirjamlik bilan.

Navoiyning yuragi qafasdan chiqib ketguday zarb bilan tepardi. Uning: «Ustoz, bizni tashlab ketmang!» deb qichqirgusi keldi. Biroq tantanali sukunatni buzishdan cho‘chib, o‘zini bosdi: uzoq suhbatdan toliqqan Jomiy pinakka ketgandi. Qisqa-qisqa nafas olayotgan ustozning ko‘kragi bilinar-bilinmas ko‘tarilib-tushyb turardi.

Uyqu bemorning ruhini yengillashtirar degan umidda Navoiy uydan jimgina chiqib jo‘nadi. Ammo tong qayg‘uli xabar keltirdi: Jomiy o‘sal bo‘lib qolgandi. Kechga borib joni uzildi.

MAKKAGA YETOLMADI

Sulton Husaynning ichiga chiroq yoqsa yorimasdi. Kun o‘tib tun kirar, so‘ng yana ko‘ngilsiz tong otardi. Vaqt shu zaylda o‘tib borar, endi uni qancha qadah may ichilgani bilan hisoblash mumkin edi. Bazmlar yoppa ichkilikbozlikka aylanib ketardi; bir kuni ertalab may idishlari va qand-qurs solingan patnislar tartibsiz sochilib yotgan bazmxonada uyg‘onib, na Sulton Husayn na saroy a‘yonlaridan

birortasi shu kun haftaning qaysi kuni ekanini bilisholmagan ekan. Sulton, ko'ngli ovqat tusaganlarga taom keltirib berayotgan bakovulga barmog'ini bigiz qilib: – Ayt, ko'chaga chiqib bilib kelsinlar, – dedi.

Bakovulning o'zi ham gandıraklab zo'rg'a yurar, lekin sultonning buyrug'ini bajo keltirmay iloji yo'q edi.

Ko'chada hali yo'lovchilar siyrak edi, biroq qayerdandir baqirishib-chaqirishgan ovozlar eshitildi. Tez orada allanimalar deb shovqinlashib kelayovgam bir to'da odam ko'rindi, Ularning yoqalari yirtilib ketgan, basharalari ko'karib, ko'zlariga qon to'lgandi.

Bakovul hammadan oldinda gandıraklab borayotgan yigitchaga qarab qichqirdi:

– Hoy mulla, bugun haftaning qaysi kuni? – Kelayotganlar qiyqirib kulib yuborishdi. Keyin ulardan biri tutila-tutila:

– Biz ham janoblaridan xuddi shuni so'ramoqchi edik.

Tungi qorovullar ketib qolishgan. Yaqin atrofda boshqa hech kim yo'q edi.

Bakovul saroyga qaytib kirib, sultonga bugun qaysi kun ekanini hech kimdan so'rab bilolmadim, dedi.

Devonga borish uchun hali vaqt erta edi. Buning ustiga, ko'p vazirlar kechagi bazmda qatnashgan bo'lib, hali o'zlariga kelmagan edilar.

Sulton Husaynning mudroq ko'zlari birdan chaq nab ketdi.

– Amir Alisherga odam yuborib, so'ragan narsamni darhol bilib keling! – deb qichqirdi u.

So'ngra o'zini taxtiravonda xobgohga olib kirishni buyurdi. Keyingi paytlarda Sulton Husayvning oyog'i qaqshab og'rir, mayxo'rlikdan so'ng esa, u mutlaqo yura olmay qolardi.

U xuddi shu bugun qatl to'g'risida yangi farmon chiqarmoqchi bo'lganini xotirlab, es-hushini butunlay yig'ib oldi. Sulton qirmizi libos kiyib taxtda o'tirgan holda qaroqchilarni tutib keltirgan Hirot aholisini qabul qilishi lozim edi.

Bir vaqtlar u voqea-hodisalarning mohiyatini juda tez anglab olar, darhol bir qarorga kelib, hukm chiqarardi. Endi esa, «ishqilib meni tinch qo'ysalar bo'ldi», deydi. Davlat ishlari o'z yo'li bilan keta bersin, ularni hokimiyatni idora qilish topshirilgan amaldorlar boshqara bersinlar. Uni pul, navkar bilan ta'minlab, davlat ishlari haqida bosh qotirmay yashashga imkon yaratib bersalar bas.

Ammo u bosh vazirga sira yolchimadi. Majdiddinga bog‘lagan umidlari puchga chiqdi.

«U muttaham meni rosa tovlab yurgan ekan» – derdi Sulton Husayn, Majdiddin haqida o‘ylarkan g‘azab bilan.

Sulton Husayn bomdod namozini amal-taqal qilib o‘qidi-da, kiyinib Nizomulmulkni huzuriga chaqirishni buyurdi.

Vazirning ko‘rkam, lo‘ppi yuzida endi tungi kayf-safodan asar ham qolmagandi. Sulton huzurida u hamisha o‘zini xotirjam va hushyor tutardi. Bugun, ayniqsa, ehtiyotkor va so‘zamol bo‘lishi kerak – negaki qaltis ishga bel bog‘lagandi.

– Siz hammavaqt beg‘amsiz, turmushingiz ayqin-jayqin, – deb to‘ng‘illadi sulton, – mening bo‘lsa, shahardagi bosqinchilar qachon tugatilarkin deb jonim halak. Qanday tadbirlar ko‘rmoqdasiz?

– Hazrat oliylari, hamma choralarni ko‘rmoqdamiz. Biroq bosqinchilarning ko‘paygani bejiz emas. Fuqaro ba‘zi amirlarning undan ko‘ra kattaroq o‘g‘riliklar qilishini o‘z ko‘zi bilan ko‘rib turibdi.

Nizomulmulkning gapni qayoqqa burayotganligini payqagan Sulton Husayn tutoqib uning so‘zini bo‘ldi:

– Yana Majdiddinni gapirasiz-a! Axir u sovg‘a qilingan puldan yigirma ming dinorini xazinaga qaytarib berdi-ku. Bu – hotamlik.

Nizomulmulk pinagini buzmay gapida davom etdi:

– Majdiddin bundan o‘n barobar ortiq berganda ham, siz hazrat oliylarining xazinangizni talab orttirgan mol-dunyosi zarracha kamaymasdi. Kim qimmatbaho toshlar bilan bezalgan zarhal taxtiravonda shahar kezadi? Oltin va chinni qadahlarda eng noyob sharbatlarni kim ichadi? Kimning ziyofatlari sizdek ulug‘ sultonning bazmlaridan to‘kin va dabdabali? Faqat Majdiddinniki! Buning uchun hisobsiz mol-dunyo, boylik kerak. Bular hammasi unda muhayyo.

Odatda juda kam gapiradigan pismiqlik Nizomulmulk tili va diliga erk berib, jo‘shib so‘zlardi. Sulton Husayn uning gapini cho‘rt kesdi:

– Dalilingiz bormi?

Nizomulmulk sermulozimlik bilan ta‘zim qildi va tilyog‘lamalik bilan dedi:

– Ijzat bersangiz, hazrat oliylarining o‘zlari tayinlagan bir necha guvoh ishtirokida Majdiddinning mol-mulkini xatga olsak.

«Guvoh... kimni tayinlasamikin guvohlikka, – sarosima ichida o‘yladi Sulton Husayn. – Alisherni tayinlansa durust bo‘larmidi. Yo‘g‘-e, u o‘z raqibining ishiga aslo qo‘l urmaydi».

O‘ylayverib boshi og‘rib ketdi. Sulton har vaqt yonida tayyor turadigan qadahni olib, may sipqardi. Ruhi bizoz yengil tortdi.

– Maqbul! Shunday qiling, lekin tezroq. Keyin menga ma‘lum qilarsiz.

Sulton Husayn qabul vaqtigacha shaharni biroz sayr qilib kelishga jazm etdi. Chorrahalarda qo‘y eti pishirilayotgan manqallar va osh damlanayotgan qozonlar atrofiga to‘planishgan kishilar uning e‘tiborini tortdi.

Sultonning taxtiravonini ko‘rib, hamma orqaga chekildi va yer o‘pib, ta‘zim qildi. U shaharda nima hodisa ro‘y berayotganini bilib kelishni buyurdi. Ot mingan bir navkar guruh-guruh bo‘lib turgan odamlardan borib so‘radi-da, qaytib kelib:

– Mavlono Jomiyning vafot etganlariga bugun bir yil to‘libdi. Amir Alisher xudoyi qilib, elga yil oshi berayotgan ekanlar. Ana o‘zlari ham kelyaptilar.

Ot mingan Navoiy olimlar, shoirlar va oddiy kishilar qurshovida sultonga qarab kelardi. Xaloyiq uni: «Ustozimiz!», «Quyoshimiz!», «Hayotimiz bo‘stoni!» degan shodiyona xitoblar bilan qarshi oldi. Ko‘plar ohista odimlab kelayotgan otining tizginini ushlashga harakat qilardi.

Navoiy Sulton Husaynning taxtiravonini ko‘rib, otdan tushdi-da, uning oldiga borib, tavoze bilan ta‘zim qildi. Sulton Husayn shoirning yil bo‘yi kiyib yurgan motam libosini tashlab oq kiyinganini payqadi.

– Sizni loaqal ko‘chada uchratganimizdan g‘oyat xursandmiz, – dedi sulton g‘azabini bosishga tirishib. – Ko‘pdan beri saroyda bo‘lmadilar.

Ikki juft ko‘z bir-biri bilan to‘qnashdi. Navoiyning boqishi jiddiy va o‘tkir edi; Sulton Husaynning kerikkan qovoqlari ostida bir vaqtlardagi singari o‘t ko‘rindi. Ular bir-birlariga mutlaqo o‘xshamasdilar: Sulton Husayn yo‘g‘onlashib, semirib ketgan, Navoiy esa hamon yoshligidagi singari qotma edi.

– Kamina bugun hazrat oliylarini albatta ziyorat qilmoq va unutilmas ustozimizni eslashib, hamdamlashmoq niyatida edi. U kishining so‘nmas xotirasiga atalmish kitobimizni bitkurdik.

Sulton Husaynning qalbida birdan butun ishlar, saroydagi ham-tovoqlari va vazirlarini tark etib, eski qadrdon do'sti bilan she'riyat, hayot xususida baqamti suhbatlashish, miriqib dilkashlik qilish ish-tiyoqi tug'ildi.

* * *

Kechki payt Sulton Husayn bilan Navoiy ikkovlari shahar chetidagi qasrda holi qolishdi: soqchilarga boshqa hech kimni kiritmaslik buyurildi. Bog' sovuq bo'lganidan ular qasrning xonalaridan biriga kirishdi. Uyning devorlari Navoiy sevgan zangori tusga bo'yalgan bo'lib, ko'zlarni quvontirar va kishiga huzur bag'ishlardi.

Navoiy marhum ustozini haqida yozgan kitobini «Xamsat ul-mutaxayyirin» deb atadi. Kitobni yozarkan u go'yo barcha uchra-shuvlarni boshidan qayta kechirganday bo'ldi va o'z asarini qalbida jo'shgan otashin muhabbat bilan to'ldirdi. U sultonga yozganlari-ning bir qisminigina o'qib berdi, xolos. Shoir kitobning birinchi bo-bini quyosh botib, bu olamda xosiyatsiz ko'rshapalaklargina qoldi, degan alamli so'zlar bilan tugallagandi.

Kitobga Jomiy bilan uchrashuvlar va suhbatlar haqida hikoyatlar kiritilgan bo'lib, ular donishmand, muloyim va xushchaqchaq, do'stga sodiq va mehribon shoirning sevimli qiyofasini gavdalanti-rardi. Sulton Husayn bu xotiralarni maroq bilan tingladi. Eski qadrdon do'stlar anchadan beri bunday dilkashlik qilmagandilar. Ular go'yo davlatni boshqarish ishlari haqida gaplashmaslikka shartlash-ganday edilar, bo'lmasa Navoiy sultonga ancha-muncha achchiq so'zlar aytgan bo'lardi.

Qorong'i tushdi, mulozimlar shamlarni yoqishdi, darchadan sal-qin kuz shamoli yelib kirdi.

Sultonning shaxsiy soqchilaridan eng zabardasti va dahshatlisi nogahon ostonada paydo bo'ldi (bu soqchilarni xalq orasida «Malo-iki azob» deb atashardi). Pahlavon tiz cho'kib, shang'illadi:

– Hazrat oliylari gunohimni kechirgaylar! – Sulton Husayn g'azabli ko'zlarini unga tikdi:

– Chamasi, shayton yo'ldan ozdirgan ko'rinadi, osoyishimni bu-zishga nechuk jur'at etding?

– Hazrat oliylari, bosh vazir hazratlari o‘z kishilari bilan boqqa kirdilar. Biz u kishini qasrga qo‘ymadik, ammo, «ulug‘ sultonimizning buyruqlari shunday...» deb, kiritishimizni talab etmoqdalar.

... Sulton Husayn shirin uyqudan uyg‘onganday bo‘ldi.

– Ha, Majdiddin xususida... Kirit vazirni, – buyurdi u qovog‘ini uyib, keyin Alisherga o‘girildi: – Amir hazratlari, siz ham qoling.

Nizomulmulk har vaqtdagidek viqor bilan yurib kirib keldi. Uning ko‘zlarida zafar uchhunlari chaqnardi. Vazir gap boshlashga ijozat kutib sukut etdi.

– So‘zlang! Nelar aniqlandi?

Nizomulmulk Navoiy tarafga nazar tashladi; ammo shu ondayoq unga «sultonning maqrabi» deg‘an unvon bekorga berilmaganligini fahmladi.

– Ulug‘ sultonimizning kamina qullari sobiq vazirning dargohida namoz asrgacha bo‘ldik. Uning mol-mulkini xatga olish yana bir necha kunga cho‘ziladi. Lokin hozirdanoq ma‘lumki, mol-davlatda Xurosonda unga teng kimsa yo‘q. Qimmatbaho buyumlari behisob, uning barkash-barkash feruza, zumrad va yoqutlari bor. Bog‘i zeb-hashamda hazrat oliylarining bog‘ini yo‘lda qoldiradi.

Navoiy Sulton Husayning bu so‘zlarni eshitib ko‘ziga qon quyilayotganini payqadi va unga yurakdan achindi.

– Hah! – deb o‘kirdi Husayn. – Shoshmay tursin, yaramas! Biz olgan hamma qimmatbaho narsalarini keltirib beryapti deb ishongan edik. Butun kirdikorlari endi bizga ayon.

Nizomulmulk maqsadiga erishganini angladi va toqatsizlik bilan:

– Hali qanchadan qanchasini yashirishga ulgurganikin! Endi bilib bo‘larmidi deysiz? – deb qo‘shib qo‘ydi.

Sulton Husayn badtar tutoqdi:

– Zindonga tashlansin! Yonini olmoqchi bo‘lganlar ham zindonga tashlansin! So‘roq qilinsin! Lozim bo‘lsa, qiynoqqa ham solinsin!

Biroq shu ondayoq u o‘z farmonining qanday ma‘noda tushunilishi mumkin ekanini anglab qoldi. Yo‘q, u bunday demoqchi emasdi.

– Ammo ehtiyot bo‘linglar. Majdiddinning hayoti xatarda qolmasligi lozim. Butun mol-mulki tortib olingach, qolgan umrini tinch va faqirona o‘tkazishga imkon beramiz.

Bu asnoda Navoiy raqibi bo'lmish qudratli vazirga taqdirning bevafoqlik qilgani haqida o'ylar, biroq nechundir ko'nglida hech qanday mamnuniyat tuyg'usi yo'q'edi. Ezgu ishlar yo'lida g'ov bo'lgan dushmanning yo'ldan olib tashlanishi yaxshi. Ammo biri olib tashlangani bilan uning o'rniga boshqasi turdi, bunisi ham undan qolishmaydi. Navoiy bu makkor, xudbin zotni yaxshi bilardi. Nizomulmulk Majdiddinga o'xshab besh panjasini og'ziga tiqqan emasdi, u tor doirada, zimdan ish yuritardi. Biroq Majdiddin ham, Nizomulmulk ham bir maqsadni ko'zlar: har qanday yo'l bilan bo'lmasin hukmronlik qilish, aysh-ishrat surishni o'ylardilar.

Sulton Husayn Nizomulmulkka javob berib yubordi, biroq endi shirin suhbat buzilgan, sultonning badiadarga qiziqishi qolmagan-di. U Navoiyning savollariga pala-partish javob qila boshladi va tez orada u bilan xo'shlashdi.

* * *

Qolgan umrini tinch-farog'atda o'tkazish Majdiddinga nasib bo'lmadi. Sulton Husaynning fe'l-atvorini yaxshi bilgan sobiq vazir zindondan chiqqach, Xurosoini tark etishga qaror berdida, darvish libosini kiyib, o'tkinchi bir karvon bilan yashirincha Hirotdan chiqib jo'nadi. U Makkaga haj qilmoq niyatida edi. Ammo bir vaqtlar butun vujudi bilan intilgan jamiki narsasidan ajragan, shuhratparast Majdiddin bu ahvolga sira toqat qilolmasdi.

U oromini butkul yo'qotdi. Nazarida hamma uni qo'lini bigiz qilib ko'rsatayotganday, «qaranglar, davlatning kattasi, sobiq bosh vazir shu kishi bo'ladi» deb mazax qilayotganday tuyulardi. Yuragi alam bilan to'lgan, miyasini turli xil mudhish o'ylar chulg'ab olgan.

Makka yo'lidagi Tabuk shahrining machitlaridan biri Majdiddinga so'nggi oshiyon bo'ldi; u saratonning jazirama issiq kunlaridan birida, machit xonaqosida taqir bo'yra ustida jon berdi. Tepasida hayot daryosi har yoqqa uloqtirib tashlagan bir necha gado turardi. O'layotib suv so'ragan edi, o'shalardan biri o'z suvini u bilan baham ko'rdi. Bu kishi o'z qarshisida bir vaqtlar og'ir soliqlar bilan uning qishlog'ini xonavayron etib, oilasini sarson-sargardon kezdirgan sobiq qudratli vazir yotganini xayoliga keltira olarmidi deysiz!

QONLI NIZO

Alg'ov-dalg'ov urush yillari boshlandi. Bijg'ib yotgan botqoqdan vij-vij ko'pirib chiqqan pufakchalar singari mamlakatning goh u, goh bu yerida isyon va qo'zgonlar ko'tarilardi. Xuroson hukmdorining davlat ishlarini o'z yo'liga tashlab qo'yganidan foydalanib, ayrim beklargina emas, hatto uning o'z o'g'illari ham unga itoat qilishdan bo'yin tovlab, mustaqil harakat qilishga urindilar. Sulton Husayn yana sovut-qalqonini kiyib, og'ir safar taraddudini ko'rishga majbur bo'ldi.

Sultonning qo'shinlari Hisor qal'asini ikki oydan ko'proq qamal qilib yotdi.

Garchi jang maydonini bir daqiqa bo'lsin tark etmay, har bir ishdan xabardor bo'lib tursa-da, endi u istar-istamas jang qilar, ilgari shashti yo'q edi. Hamma qurol-aslahalar ishga solindi: zambaklardan, o'q-yoylardan, palaxmonlardan otib turildi; shahar ichiga bostirib kirish uchun yer ostidan yo'llar qazildi. Ammo qamaldagilar ham tinch yotmadi: qal'a ichidan kutilmaganda yopirilib chiqib, jangga tashlanish uchun ular ham yer ostidan o'r qazidilar.

Bir payt qamaldagilar bilan qamal qilib yotganlarning o'rlari to'qnash kelib qoldi. Qamaldagilar Sulton Husaynning navkarlarini quvib chiqarish uchun o'rga tutun qo'yidilar. Xira mash'al lipillab yonib turgan ola qorong'i yo'lakda birdan nafas olib bo'lmay qoldi: achchiq tutun dimoqlarni to'ldirib, tomoqni qichishtirar, ko'zlardan yosh oqizardi.

– Darhol bunga chora ko'rmoq kerak; – dedi yo'lakka birinchi bo'lib kirgan keksa navkar.

Bu, Navoiyning yerlaridagi tinch noiblik ishini tark etib, yana qo'liga yarog'-aslaha olgan Musabek edi. Sulton Alisherdan uning xizmatida bo'lgan kishilar orasidan tajribali navkarlarni ajratib berishini iltimos qilgan edi.

Keksayib qolganiga qaramay, hamon dovyurak va abjir bo'lgan Musabek hamma yerda hozir edi.

– Ha-ha! Ular bizni o'rdan quvib chiqarmoqchilar, qani, o'zlari ham biroz dimiqib ko'rsinlar-chi! – dedi Musabek va darhol katta-katta tosh keltirib, loy qorishni buyurdi: hademay, qamal qiluvchilar o'rning og'zini berkitdilar. Quyuq tutundan nafasi bo'g'ilgan qamaldagilar chekindilar.

Ammo chinakam katta jangdan hamon darak yo‘q edi.

– Eh, qani endi bir miriqib jang qilsak! – deb orzu qilardi Musabek, Sulton Husaynning yoshlikdagi yurishlarini eslarkan.

Biroq butun kuchini ishga solib jang qilishga sultonning yuragi dov bermasdi. U, hatto o‘zi qo‘lga kirib turgan muvaffaqiyatdan ham cho‘chirdi.

Katta-katta toshlar otib, qal‘adagi minoralardan birida teshik ochildi. Bir necha soatdan so‘ng minora butunlay qulab tushdi.

Bu muvaffaqiyatdan qizishib, mushaklari kamon ipidek taranglashgan Musabek endi jang qiladigan bo‘ldig-u, deb bir necha navkar bilan sulton chodiri oldiga ot chopdirib keldi. Sultonga minoraning qulab tushganini va dushman qarorgohidagilar sarosimada ekanini xabar qildilar.

Chor-atrofdan:

– Jang boshlash vaqti yetdi! – degan xitoblar yangradi.

Ammo sulton hamon ikkilanardi. Bir vaqtlar yov ustiga ot solib, qilich chopishda tengi bo‘lmagan dovyurak sarkarda endi og‘ir sovutni kiyib, qilich-qalqonni ko‘tarsa dam o‘tmay harsillab qollar, o‘zi darmonsiz bo‘lganidan navkarlarining ham kuch-qudratiga ishonmasdi. Jang boshlashga ijozat berilmadi.

Ertalab esa, Husaynning navkarlari hisorliklarning bir kechada minorani avvalgisiday qilib tiklab olganlarini ko‘rib, hang-u mang bo‘lib qoldilar.

Musabek tutoqib o‘ziga o‘zi: «Bu urush emas, maynavozlik!» – der, uyiga, sokin dalalarga qaytib ketgusi kelardi.

Boshqa bir yerda otasining taxtini himoya qilib urushayotgan Badiuzzamon ham sustkashlik qilar, uzil-kesil g‘alabadan darak yo‘q edi. U ko‘pgina chapdast yigitlaridan ajraldi. Bu orada bahor yomg‘irlari boshlanib qoldi. Sulton Husayn ishni sulh bilan tugallab qo‘ya qolishga qaror qildi.

Sulton Husaynning Badiuzzamon bilan birgalikda qilgan boshqa yurishlari ham sulh bilan tugadi. Tashqaridan qaraganda, sultonning Bekabegim bilan ajrashgani tufayli ota bilan o‘g‘il o‘rtasiga tushgan sovuqlik ko‘tarilib, endi ular juda inoq bo‘lib qolganday edi.

Umrining so‘nggi yillarida yolg‘iz yashagan Beka allaqachon o‘lib ketgandi. Husayn tomonidan xo‘rlangan, gamzada Beka Badiuzzamonni otasiga qarshi bosh ko‘tarishga, taxtni egallashga unda-

di, biroq: bunga Badiuzzamonning kuchi ham yetmas, irodasi ham o'zlik qilardi. U hamisha onasiga sodiq qoldi; uni shohona dabdaba bilan ko'mdi. Husayn esa, hatto dafn marosimida ham qatnashmadi.

Sultonning valiahdi sifatida Badiuzzamonga Astrobod hokimligi topshirilgan edi.

Ota biror yerda urush chiqquday bo'lsa ba'zan uni birga yurish qilishga chaqirardi, ammo ko'pincha ular ayrim-ayrgim harakat qilardilar, maqsadlari ham turlicha bo'lardi.

Astrobodning hokimi bo'lish faxrli va daromadli ish edi. Badiuzzamon Astrobodda talaygina oltin va kumush aslaha, qimmatbaho jihozlar, tulpor otlar orttirdi.

U otasi bilan Balx ustiga yurish qilarkan, Astrobod hokimligini o'n ikki yashar o'g'li Muhammad Mo'minga qoldirdi. Mo'min Mirzo ilmga havas qo'yan, aqlli o'tyurak bola edi. Sulton Husayn hamma nabiralardan uni afzal ko'rar va shu nabirasini valiahd etib tayinlash orzusini ko'ngliga tugib qo'ygandi. Ammo sultonning inon-ixtiyorini tobora o'z qo'liga olayotgan Xadichabegim Muhammad Mo'minni juda yomon ko'rardi. Mo'min Mirzoni o'z o'g'li Muzaffarning jiddiy raqibi deb bilardi. «Sulton Husaynning valiahd yolg'iz Muzaffar Mirzo bo'lmog'i kerak, vassalom», – farmonbardor Xadichabegimning niyati ana shu edi. U sultondan Astrobod hokimligini o'z o'g'liga berilishini talab qildi.

Sulton Husaynning qo'shini zafar bilan Balxga kirib bordi.

G'alaba sharafiga bo'yagina tantana paytida Sulton Husayn bundan buyon Balxni Badiuzzamonga, Astrobod hokimligini esa, Muzaffar Mirzoga topshirajagini e'lon qildi.

«Ko'ramiz hali kim qayerda, hokimlik qilarkan!» – dedi g'azab bilan Badiuzzamon o'ziga o'zi. G'azabda u otasiga o'xshab ketardi. Biroq, u tartibni buzishga jur'at etmadi va sultonning farmonini olar ekan odat bo'yicha Muzaffar bilan birga tiz cho'kib ta'zim qildi.

Muzaffarning sevinchi ichiga sig'mas, Badiuzzamonning qalbi-da, esa g'azab o'ti yonardi.

* * *

Beg'ubor bahor kunlaridan birida erta bilan Balx ko'chalarida bir to'da otliq paydo bo'ldi.

Shahar aholisi oldinda kelayotgan nuroniy mo'ysafidga ehtirom bilan ta'zim qilishardi.

Amir Alisherning Balxga kelganligi haqidagi xabar bir zumda butun shaharga yoyildi.

«Zora endi el-yurt tinchisa», deyishardi odamlar xo'rsinib.

Yil bo'yi Balxdan Hirotda Hirotdan Balxga elchi qatnadi. Biroq ota bilan o'g'il o'rtasidagi munosabat tobora jiddiylashib borar. Nihoyat Navoiyning o'zi elchi bo'lib borishga ahd qildi. Keyingi vaqtlarda tinkasi qurib, tez-tez tobi qochib turishiga, qaramay, otga mindi-da, eng yaqin kishilaridan iborat mulozimlar bilan Balxga yo'l oldi.

Navoiyni nihoyatda qizg'in qarshi olishdi.

– Siz – tinchlik mash'ali, hayot bo'stonimizsiz, – dedi Badiuzzamon.

U, Navoiy mening tarafimni olar, deb mo'ljallar edi.

– Shaxzoda hazratlari, – dedi Navoiy darhol, – men bu yerga sulton hazratlarining iltimoslari bilan emas, o'z xohishim bilan keldim. Kaminaning birdan bir orzusi Xurosonni tinch va osoyishta ko'rmoqdir. Nizolar tinsin va odamlar erkin nafas olsin.

Navoiy sharafiga tantanali qabul marosimlari o'tkazildi, ziyofatlar berildi. Alisher shahzoda bilan gaplashishga oshiqmadi, u Badiuzzamonni va Balxdagi sharoitni yahindan, sinchiklab o'rganmoqchi edi.

«Otasi sing'ari qiziqqon, onasi singari injiq» – deb qo'ydi Navoiy Badiuzzamon xususida o'ylarkan, avvalgi fikrlarini tasdiqlab. Shunga qaramay, o'zicha davlat manfaatini nazarda tutib, to'ng'ich o'g'ilning voris etib tayinlanishi lozim deb hisoblardi, negaki sultonning boshqa o'g'illari biri-biridan badtar pastkash va johil edi, Muzaffarning ortida esa, makkor va farmonbardor Xadichabegim turardi.

Nihoyat u bir kuni kechki majlisda nazmda muammolar aytilib bo'lgach (o'zi muammoga nihoyatda usta bo'lgan Navoiy boshqalarning ham bu sohadagi mahoratini yuksak qadrlardi), yonida o'tirgan Badiuzzamonga murojaat qildi.

– Aziz mehmonlar tarqalishgach hazratlari bilan baqamti suhbatlashmoq niyatida edik.

Navoiy bilan Badiuzzamonning tungi uchrashuvlari o'tgan xonaning devorlari va sahni eng mohir turkman hunarmandlari

to'qigan cho'g'dek gilamlar bilak bezalgan bo'lib, bu gilamlar tashqaridan ham, ichkaridan ham hech qanday shovqin o'tkazmas edi.

Shunga qaramay, suhbatdoshlar shivirlashguday past ovoz bilan gaplashdilar.

– Ilgari aytganimdek, – deb gap boshladi Navoiy, – men bu yer-ga o'z xohish-irodam bilan kelganmen, biroq sulton hazrat oliylari o'z xonadonlarida va mamlakatda osoyishtalik qaror topmog'ini butun vujudlari bilan istaydilar desam, yanglishmagan bo'lurdim.

Badiuzzamon unga diqqat bilan boqdi:

– Amir hazratlari, siz olijanob va donishmand kishisiz, ezgu tilaklaringizni tushunib turibmen. Ammo osoyishtalik kaminaning kamsitilmog'i hisobiga tiklanmasligi kerak, men Astroboddan voz kechmaymen. Bir vaqtlar sulton el oldida Astrobodni mening o'g'lim Muhammad Mo'minga in'om qilgan edi. O'z lafzi-qaroridan qaytishdan ham nomaqbul ish bo'lurmu?

Navoiy Badiuzzamonning o'z otasi haqida biror noo'rin so'z aytib yuborishidan cho'chib, uning gapini bo'ldi:

– Bu ishda g'olib sulton aybdor emaslar...

– Sultonni qurshaganlar, aybdor demoqchisiz-da? – Xadichabegim va bosh vazir Nizomulmulkni eslarkan, shahzodaning ko'zlarida g'azab o'ti yondi, yuqori labi ko'tarilib, oppoq tishlari ko'rinib ketdi. Navoiy indamadi.

– Jim qoldingiz, amir hazratlari, chunki bilasiz mening haqligimni. Endi yosh bola emasmen, hatto o'z otam va sultonning ham xo'rlashiga yo'l qo'ymaymen. Ana u nokas Muzaffarni esa...

– Qo'ying, shahzoda, unday demang! Dunyoda qon-qardoshlar urushidan dahshatli nimarsa bo'lmas. Murosa qilmoq, bu mushkul ahvolni osoyishta hal etmoqning yo'lini topmoq lozim.

Navoiy bir lahza taraddudlanib, Badiuzzamonga diqqat bilan razm soldi-da, so'zida davom etdi:

– Sizdan yashirmaymen, sulton hazratlari noqobil kimsalar ta'sirida qolganlar. U kishi endi hammaga shubha bilan qaraydilar, ammo siz itoatga kelib, o'g'illik mehringizni oshkor etsangiz, u kishi sizning vorislik huquqlaringizni hech qachon buzmaslar. Ehtiyotkorlik bilan ish tuting, og'ir bo'ling, ana shunda murosaga kelmog'inglar mumkin.

Badiuzzamon Navoiyning soʻzlarini diqqat bilan tingladi. Soʻng bir muddat mulohaza etib, javbb qildi:

– Men shunday boʻlishini istardim. Biroq Astrobodga Muzaffarni kiritmaymen!

– Koʻrib turibsizki, sulton hazratlari sizning izzat-nafsingizga qattiq tegadigan biror ish qilayotganlari yoʻq, siz bilan biz oʻrtamizdagi muzokaralarning nihoyasini kutmoqdalar. Oʻljaga chovut solish uchun payt poylayotgan kalxat yangligʻ kishilar fursatdan foydalanib, sultonga yana ham koʻproq hukm oʻtkazmasinlar uchun tezroq qaytish kerak. Aminmenki, davlatning baxt-saodati yoʻlida bu gaplarni unutib yuborursiz?

Badiuzzamon Navoiyga maʼnoli boqdi.

– Qaysi soʻzlarni, amir hazratlari? Men hech nima eshitmadim. Oramizda hech qanday ortiqcha gap boʻlgani yoʻq.

Navoiyning qalbi quvonch bilan tepdi: demak yoshligidan jon kuydirib, aytib kelayotgan gaplari behuda ketmabdi. Shahzodaning bunday odob va ehtirom bilan javob qilishidan, uning maktublari-dagi pand-nasihatlarini biroz boʻlsa-da qulogʻiga olgani koʻrinib turardi.

– Boʻlmasa, endi men yoʻl taraddudini koʻray.

– Sizning kelishingiz Balxni munavvar etib edi, biroq monelik qilolmaymen. Haddim sigʻsa, safaringiz oldidan ertangi kunga tayin etilgan shikorda ishtirok etmogʻingizni iltimos qilamen.

* * *

Oy oʻrogʻi goʻyo masxara qilayotganday qir va doʻngliklardan oshib, Hirotdan Balxga yelib kelayotgan otliqqa sovuq jilva qiladi.

Tezroq yetib borish lozim, tezroq! Sultonning farmoyishi uning bir vaqtdagi qilich chopishiday aniq. Tezroq Balxga yetib borib, u yerdan yasovulni topmogʻi (yasovulning nomi bir umr yoddan chiqarib yuborilishi zarur) va unga sultonning yashirin farmonini topshirmogʻi kerak.

Sulton Husayn Badiuzzamonning xatti-harakatini kuzatib turish uchun Balxda talaygina ishonchli kishilarini qoldirgan edi.

Tezroq yetib borish lozim, tezroq! Oy xiralashib qoldi, tun yarimdan ogʻdi, shaharga esa, tong otmasdan yetib borish darkor!

Shayx Baxlul tong qorong'isida kelib uyg'otganida Navoiy shirin uyquda edi:

– Amir hazratlari, saroy betinch, shahzoda hazratlari sizni huzurlariga yo'qlatyaptilar.

Navoiy o'z umrida darg'azab chehralarni ko'p marta ko'rg'andi. Biroq Badiuzzamonning hozirgi basharasi bosinqiragan odamning dahshatli tushidagina ko'rinishi mumkin edi. Shahzoda shu darajada es-hushini yo'qotgan ediki, hatto Navoiy bilan salomlashmasdanoq baqira ketdi:

– Mana, sultondan kelgan ish! Amir hazratlari, siz bebaho so'zlaringizni yelga sovurib, bizni yarashtirish umidida yuribsiz, vijdonini unutgan sulton esa, o'sha och bo'rilarning aytganini qilib, menga choh qazimoqchi bo'libdi. Ha-ha, ko'ramiz! Yaxshiyamki, g'aflatda qolmadik.

Bu so'zlardan so'ng yarashuv haqidagi muzokaralarning muvaffaqiyatli tugashiga bo'lgan oxirgi umidi ham puchga chiqib, boshidan hushi uchgan Navoiy, ahvoldan durustroq voqif etishni so'radi. Badiuzzamon javob berish o'rniga bir qog'oz uzatdi:

– O'qing.

Bu sulton Husaynning yashirincha o'ziga xizmat qilayotgan bir yasovulga yo'llagan farmoni bo'lib, unda Badiuzzamon ovdan qaytayotganda Balx darvozalarini berkitib olish, o'zini esa, asir olib poytaxtga keltirish tayinlangan edi.

– Amir hazratlari, qanchadan qancha mehnatlaringizning zoye ketganini endi o'zingiz ham ko'rib turibsiz. Ammo, mening soqchilarim g'aflatda yotgani yo'q. Farmon vaqtida qo'lga tushirildi, qabih fitnachilar gunohlariga yarasha jazoga tortilurlar. Bugun qatl marosimini tomosha qilasis: bunaqasini hech qayerda ko'rmagandirsiz.

– Men Balxda ortiq qololmaymen, – dedi Navoiy Sulton Husaynning xoinligi tufayli jo'shib kelayotgan g'azabini zo'rba-zo'r tiyib. – Bu yerda men qiladigan ish qolmabdi.

Badiuzzamon uni izzat-ehtirom bilan kuzatdi.

«Baxtiqaro Xuroson! – deya alam bilan takrorladi Navoiy o'ziga o'zi yo'l-yo'lakay. – Endi u yana talanadi va xonavayron bo'ladi».

Bu orada Balxdagi katta maydonda xoinlar va ularga ko'maklashishda shubhalanilganlar shafqatsizlik bilan qatl etilmoqda.

Yashirin farmon keltirgan otliqni qoziqqa o'tqazishdi. Keyin uning murdasini osib qo'yishdi, u bir necha kun xalqqa dahshat solib, shu ko'yi osilib yotdi.

Badiuzzamonning navkarlari Sulton Husaynga qarshi jang qilish uchun hozirlik ko'ra boshladilar.

Astrobodga, Mo'min Mirzoga shaharni so'nggi qatra qoni qol-guncha himoya qilish haqida buyruq jo'natildi.

* * *

Biroq kuchlar teng emasdi. Ota bilan o'g'il Jarzuvon tog'i etak-larida to'qnashishdi. Badiuzzamon qiziqqonlik qilib, ehtiyotkorlikni unutdi. Sulton Husaynning tajribakor beklari, chapdast otliq askar-lari bor edi. Badiuzzamonning eng yaxshi askarlari otdan ag'darilib, asir olindi va barchasining boshi tanidan judo qilindi.

Badiuzzamon qolgan-qutgan askari bilan tog'lar osha qochdi. Tik qoyalar va chuqur jarliklardan o'tayotganda u yana ko'p odam-laridan ajradi. O'zi bir mo'jiza bilan o'limdan qoldi va Xuroson-dan chiqib Qunduzga, otasining dushmani Xisrovshoh huzuriga yo'l oldi, u yerdan esa, Qandahor hokimi Zunnun Arg'un tarafga jo'nadi.

Unisi ham, bunisi ham Badiuzzamon bir kunmas-bir kun taxtga o'tiradi degan umidda, unga izzat-ikrom ko'rsatdilar, talaygina ot, tuya, qo'y, chodir va qurol-aslaha tortiq qildilar.

Oradan biroz vaqt o'tgach, Badiuzzamon o'zi mag'lub bo'lgan kunning ertasiga uning farmoni bilan shaharni himoya qilgan o'g'li Muhammad Mo'min Astrobod yaqinida Muzaffarga asir tushganini eshitdi. Bolani Hirotga olib borib, qal'aga qamab qo'yishdi. O'sha kezlarda Husayn Murg'ob mavzeyiga chodir tikkandi.

Shu kuni sultonning dard-dunyosi qorong'i edi. O'g'li bilan bo'lgan urush, Badiuzzamon bilan Muzaffar Mirzo o'rtasidagi nizo, dahshatli urushlarning boshlanishi ekanini u anglab turardi. Majdid-dinning makkorligi fosh etilgandan beri u hech kimga ishonmasdi.

Sulton faqat Navoiynigina sofdil va benuqson deb bilar, biroq Alisher undan tobora uzoqlashmoqda edi. Balxdan qaytgach, Navoiy yangi qazilgan ariqlarni ko'zdan kechirishni bahona qilib, Mash-hadga borishga ijozat so'radi.

Mo‘min Mirzoni qal’aga keltirib qamashgan kuni Navoiy Mashhadda edi. Kechasiga borib, Husaynning kayfi oshib qoldi. So‘nggi yillarda u ancha darmonsizlanib qolgan va ozgina maydan ham mast bo‘la berar edi. U yolg‘iz o‘tirarkan, g‘azablansa yana ham chiroyli bo‘lib ketadigan Xadichabegim jig‘ibiyron bo‘lib kirib keldi, uning ortidan o‘g‘illari bilan Nizomulmulk boshlashib kirdi. Ular Husayn qarshisida yer o‘pib ta‘zim qildilar va o‘z xoqonlarining o‘limiga sira toqat qilolmayajaklarini aytdilar.

– Bu nima deganingiz? – so‘radi Husayn, ko‘zlarini zo‘rba-zo‘r ochib.

Shunda Xadichabegim o‘rnidan turdi-da, vahimali qilib shivirlay ketdi:

– Sultonim, o‘z hayotingizni, mening va farzandlaringizning hayotini saqlab qolay desangiz, Xurosonda hukmronlik qilay desangiz, o‘n ikki yoshidanoq o‘z bobosi – ulug‘ sultonga qarshi qo‘l ko‘targan anavi bezorini o‘ldirtirib yuboring. Shundagina siz o‘zingizni ham, butun xonadoningizni ham qirg‘indan saqlab qolazing! O‘ldirtirib yuboring!

Husaynning boshi g‘uvillab aylanardi. Xadichabegimning ko‘zlari «O‘ldir!» – deb buyurar, xina qo‘yilgan nozik qo‘llari sultonning tizzalarini silardi. Hozir Husayn faqat yotib tinchgina orom olishni o‘ylar, miyasiga boshqa hech narsa kirmasdi.

– Bilganlaringni qilinglar! – dedi u xirillab, so‘ng Nizomulmulk keltirib tutgan qog‘ozga muhr bosib shu ondayoq mast uyquga ketdi.

Husayn erta bilan barvaqt uyg‘onib, kechasi kayf ustida qilib qo‘ygan mudhish ishini esladi, shu ondayoq kechagi farmonini bekor qiluvchi boshqa farmon yozib, choparni chaqirtirdi.

– Qushdek uchasan. Qalbinning bir umr oromi, hayotim, nomusim... farmonni o‘z vaqtida yetkazib borishingga bog‘liq.

Chopar kechikdi. Uning yetib kelishidan bir necha daqiqa avval Muhammad Mo‘minning boshini tanidan judo qilgandilar.

Qal’aga jallod kirib kelganda bola xotirjam kitob o‘qib o‘tirardi.

– Mening hech qanday aybim yo‘q, – dedi u. – Men otam topshirib ketgan shaharni himoya qildim. Men aybdor emasmen.

Nogahon uning rangi quv o‘chdi – u boshi tepasida qilich ko‘tarilganini ko‘rdi.

Navoiy bu voqealarni bola o'ldirilgandan bir necha kun keyin, Hirotda qaytganida eshitdi.

– Sulton o'z saltanatining ildiziga bolta urmoqda, – dedi u g'azab bilan. – Mamlakatni halokat va qirg'inlar makoniga aylantirmoqda...

Navoiy sultonning o'ziga ham buni ochiq aytishdan hayiqmadi.

– Xuroson qonga botdi... Mamlakatni musibat chulg'agan.

Husayn tez orada cho'kib va qartayib qoldi. G'am-g'ussa uning ich-etini kemirmoqda edi. Nihoyat qaror topgan tinchlik ham, Nizomulmulkning shafqatsizlik bilan jazolanishi ham – hech narsa sultonga tasalli berolmasdi. Husayn yuz bergan jinoyatning bosh aybdori Nizomulmulk deb hisobladi. Vazirning butun mol-mulki musodara qilinib, o'zi o'g'illari bilan birga zindonga tashlandi. So'ngra esa uning ko'zi oldida o'g'illarini birma-bir qilichdan o'tkazib, oxiri o'zining terisini shilib oldilar.

HAYDARNING O'LIMI

Shafqatsizlik kishini maydek mast qiladi. Bo'lar-bo'lmasga odam o'ldirish Hirotda jazoning birdan bir usuli bo'lib qoldi. Haqlarni ham, nohaqlarni ham o'ldirishar, avval arzimagan tuhmat bilan biror kimsani osishar, keyin esa unga tuhmat qilgan kishining o'zini qatl etishardi. Ayniqsa aybdanuvchi shaxsning biror xatti-harakati sultonga hush kelmasa o'ylab-netib o'tirmay shartta o'ldirila berardi.

Sulton Husayn Navoiyga qilingan suiqasdda sultonning ham qo'li bor deb, undan gumonsiragani uchun Haydarga qattiq qasd bo'lib qolgandi.

Haydarning ham Hirotning shovqin-surondi hayotni tark etib, darvishlikni ixtiyor etgani bejiz emasdi. Ammo Navoiy, uning darvishligi uzoqqa bormaydi, deb to'g'ri aytgandi. Serg'ayrat va qiziqqon Haydar hech qanday ish bilan mashg'ul bo'lmay, bir yerda mudom turolmasdi. Ko'p o'tmay u Havzi Mohiyondagi xonaqoni tashlab, Balxga jo'nadi.

Biroq o'zboshimcha Haydar bu yerda ham chiqisholmadi. Xonaqo rasm-rusumlarini bajarmagan bir darvishni o'lguday do'pposlab, o'sha vaqtdagi Balx hokimi Ibrohim Husaynning qattiq g'azabiga

duchor bo'ldi. Shundan so'ng Haydar Xurosonni butunlay tark etib, bir vaqtlari diliga yaqin bo'lgan narsalarning baridan kechishga ahd qildi.

U Xisravshoh hukmronlik qilgan Qunduz shahridan boshpana topdi. Darvishona hayot mutdaqo unutildi. U yana dabdabali saroy hayotiga, bazmlarga berildi. Ammo sevimli tag'oyisi va ustozli Ali-sherning xotirasi qalbining chuqur bir yerida yashirilib yotardi.

Xisravshoh bilan Sulton Husaynning orasi tez-tez buzilib turar, navkarlar yaqinginada bo'lib o'tgan janglarning jarohatini tuzatib ulgurmasdanoq, yangi yurish boshlanardi. Bu safar urushni tobora ochko'zlashib borayotgan Qunduz hukmdori boshladi. U, o'z o'g'illari bilan urushaverib Sulton Husaynning kuchlari puturdan ketgan, degan o'yda Xurosonga bostirib kirdi. Biroq Xisravshoh yanglishdi. Sulton Husayn uning hujumini daf qildi, so'ngra ikkalovlari sulh muzokaralari boshlashga qaror qildilar.

Sulton Husaynga elchi bo'lib borishni Haydar o'z zimmasiga oldi. Bu o'ylamay qilingan ish edi. Haydar Sulton Husayn huzuriga unga tobe bo'lmagan mustaqil kishi sifatida kirib borishga qiziqdi-yu, ammo dushman qarorgohida himoyasiz qolishini o'ylamadi.

Xisravshoh o'ylamasdan ish qiladigan beparvo kishilardan emasdi; u Haydarga bu ish uning uchun xatarli ekanini aytdi, ammo yoshligidagi kabi yengiltak Haydar oxirini o'ylamay:

– Elchiga o'lim yo'q deganlar. Bezor elchiga qo'l tegizmoqqa kimning haddi bor? – deb javob qildi.

Aslida uning Navoiyni ko'rish umidi bor edi; Xurosonga borish unga tug'ilib-o'sgan yerlarini quvona-quvona tomosha qilishdek tuyular, o'zicha qadrdon do'stlari bilan uchrashishni o'ylardi. Uning ishonch to'la so'zlariga Xisravshoh e'tiroz bildirolmadi.

– Mayli, boring, – dedi u nihoyat, – Sulton Husayn a'lo hazratlariga mening u kishi bilan tinch va totuv yashamoq ishtiyoqida ekanimni yetkazing. Sovg'a-salomlarni elting.

Xuroson hukmdori Boboxoki mozvuyiga chodir tikkandi. Sulton Husayn o'zining zarhal chodirida Xisravshohdan elchilar kelishini kutib, savlat to'kib o'tirardi. Elchilar oldida o'zining ulug'vor salobatini namoyish qilish uchun ertalabdan beri og'ziga bir ho'plam ham sharob olmagan sultonning hozir tajangligi tutib turar, barmoqlari kahrabo tasbehni asta-sekinlik bilan o'girardi. Miyasida

o'g'illari haqidagi fikrlar chuvalashib ketgan, chunki hamon ular bilan murosaga kelolmasdi.

«Xisravshoh bilan gapni bir yoqlik qilaman-da, so'ng bu ishga kirishaman!» – deb o'ylardi u.

Sulton shu qadar chuqur o'ygga tolgandiki, hatto elchilar kelganini xabar qilib, karnay chalganlarini ham eshitmadi. Yasovulboshi kirib, elchining kelganini ma'lum qilgandagina o'ziga keldi.

– Ulug' Sulton hazrat oliylari! Xisravshohning kishilari talaygina ot va qo'y-qo'chqorlar keltirishibdi.

– Mehmonlar izzat-ikrom bilan qarshi olinsin! Kim elchi bo'lib kelibdi? Eng yaxshi chodirga olib kiring. Men qabul marosimiga tayyorlanamen.

Yasovulboshi ehtirom bilan javob qildi, biroq uning lablarida istehtzoli tabassum o'ynardi.

– Hazrat oliylari bu kimsani yaxshi biladilar, Haydar janoblar kelibdilar...

G'azablangan Sulton Husayn qichqirib yuborishdan o'zini zo'rg'a tiyib qoldi.

«Ular meni mazax qilyaptilar shekilli! Demak, Amir Alisher oldida mening yuzimni qora qilgan, do'stligimizga raxna solgan kishi kelibdi-da! U Xurosonni tark etgan, xoinlik qilib, dushmanimiz tarafiga o'tib ketgan edi, endi hech narsa bilmagandek qaytib kelibdimi! Ha, ha! Hali o'zini g'olib ham deb yurgandir! Xisravshoh mendan kulyapti! Yo'q, bunga yo'l qo'ymaymen!»

– Haydarni olib kelib, chodir og'ziga turg'izib qo'yinglar!

«O, bechora, izzat-ikrom bilan qarshi olinish o'rniga gunohkor sifatida chodir og'ziga turg'izib qo'yilarkan-da!» – deb o'yladi yasovulboshi. O'z umrida bunday voqealarni ko'p ko'rgan yasovulboshini Qunduzdan kelgan elchining taqdiri nima bo'lishi ko'pda qiziqirtmadi ham. Hozir u hammasidan ko'ra gulxanda pishirilayotgan barra jayron go'shtidan totib ko'rishga oshiqardi.

Hali Haydarning chehrasidan salomlashish tabassumi tushmay turib, shartta uni ikki qo'lidan tutdilar-da, sulton chodiri tomon sudrab ketdilar. Haydar, bu tushunmovchilik bo'lsa kerak, deb o'yladi, ammo shu choq zarhal taxtiravonda Husaynni ko'tarib chiqdilar: sulton nihoyatda darg'azab edi.

– Ho‘ la‘nati itvachcha, seni o‘ldirganning haqi ketadi! Xudodan qo‘rqmay, bandasidan uyalmay qilgan ishingni qara! Avval Xisravshohni avrab-savrab bizga qarshi qo‘shin tortishga ko‘ndirding, endi bo‘lsa, elchi libosini kiyib, yana urush boshlash uchun bizning zaif yerimizni bilib ketish payida kelibsan-da! – dedi Husayn.

U o‘zi gapirgan sayin bu shubhalari nazarida tobora o‘rinli tuyula borardi.

Haydarning yumaloq ko‘zlari sarosima ichida atrofga jovdirardi.

– Oliyhimmat sulton, bunday fikrlar meni yetti uxlab tushimga kirgani yo‘q. Men dilda alam bilan Xurosondan bosh olib ketdim. Qunduz viloyatida boshpana topdim, qolgan besh kunlik umrimni o‘sha yerda tinch va osoyishta yashab o‘tkazmoqchi edim. Bu orada la‘nati urush boshlanib qoldi. Men kecha-yu kunduz Olloh taolodan urushning tezroq tugashini tiladim, tinchlik qaror topishi bilan esa, quvonganimdan o‘zimga topshirilgan bu vazifani bajonidil bajarishga otlandim. Xurosonni yana bir bor ko‘rish orzusi mudom qalbimda yashardi. – Keyin u past ovozda qo‘shib qo‘ydi: – Yana bir orzum – oliyhimmat tag‘oyimiz Amir Alisher hazratlari bilan diydor ko‘rishmoq edi.

Ammo hozir Sulton Husaynning qulog‘iga hech nima kirmasdi. Shu lahzada u, boshqa ko‘pgina yurishlari singari, Xisravshohga qarshi qilgan bu urushi uchun ham mablag‘ni Alisher berganini, hatto Haydar bilan gaplashib turgan yeridagi ana shu chodir ham Navoiy in‘om qilmish shohilardan tikilganini o‘ylamasdi.

– Ha, ha! Sening muddaoing ma‘lum: orttirgan boyliging va mansabing bilan mening oldimda gerdaymoqchi bo‘lgansan, el oldida o‘zingni ko‘rsataman degansan. Bilaman men seni!

Haydar qo‘llarini ko‘ziga surtib, itoatgo‘ylik bilan dedi:

– Peshonamning sho‘rligidan! Ulug‘lar o‘zi fahmlab oladi deb o‘ylabman.

– Ha, ulug‘lar o‘zi fahmlab oladi! Sen muttaham endi meni chalg‘itolmaysan! Xoin shu bugun kun botguncha qatl etilmog‘i kerak.

Haydarning qo‘llarini bog‘lab, olib ketdilar. Bir zumda uning ko‘zi oldidan o‘zining ma‘nosiz kechgan g‘alati hayoti o‘tdi, uning butun umrida faqat Navoiy huzurida o‘tkazgan yillarigina yorqin xotira qoldirgan edi.

XOTIRALAR

Navoiyning Astroboddan poytaxtga qaytganiga o'n yil bo'ldi.

Sha'bon oyining o'n to'rtida, chorshanba kuni Hirotdagi ko'hna machitning bezagi qo'ldan chiqarildi. Uch asr muqaddam qurilgan bu machit qarovsiz qolib, nuray boshlagan, ammo hali poydevori mustahkam edi. Ijod va qurilishlar homiysi Amir Alisher Navoiy uning yemirilgan gumbazini asliday qilib tiklab, binoni qaytadan tuzatishni buyurdi. Uning o'zi har kuni qurilish bo'layotgan yerga kelar, va choponining barini beliga qistirib olib boshqalar bilan birga ishlashardi. Navoiy sovg'a-salomlar ulashib, quruvchilarni rag'batlantirib turar, ish paytida esa, hazil-mutoyiba qilib, hordiq-larini chiqarardi. Natijada uch-to'rt yilga boradigan ish olti-etti oyda tugallandi.

Machitning kumushdek yaraqlayotgan gumbazi va muhtasham qubbalari ko'zlarni quvontirardi.

Qurilish tugallangani sharafiga katta ziyofat berilib, Amir Alisher unga ellik qo'chqor, to'qqizta ot so'yirdi. Ertalabdan boshlab; Navoiyning bog'i va uyi oldidagi ko'chalarga gulxanlar yoqib, qozonlar osildi. Ularda mo'l-ko'l taom pishirishar, har bir o'tkinchi bu yerdan ovqatlanib ketishi mumkin edi. Beva va yetim-yesirlarga qimmatbaho hadyalar ulashildi. Navoiyning katta uyiga shoirlar, sozandalar, olimlar va turli amaldorlar to'planishdi.

Naqqosh: Behzodning bu yig'ilishga Navoiyning rasmini ko'tarib kelishi katta voqea bo'ldi. U, nihoyat o'z ishni tugallab, endi uni boshqalarga ko'rsatishga munosib deb topgandi.

Rasmda Navoiy gullab-yashnagan bog' ichida tasvir etilgan bo'lib, daraxt shoxlarida turli xil rangdagi qushlar qo'nib o'tirardi. San'atdan yaxshigina xabardor bo'lganlardan biri rasmni ko'rib:

– Chamanday ochilgan bu gullarni ko'rganda, qo'limni uzatgim va bittasini uzib olib, sallamga qistirgim keldi, – dedi.

Yana bir san'atkor bu kishining so'zlarini quvvatlab:

– Menda ham xuddi shunday istak tug'ilgan edi, biroq gulga qo'l uzatsam, daraxtlar shoxidagi qushlar uchib ketmasmikin deb o'ylab qoldim, – dedi.

– Men esa, – dedi uchinchi, – amir hazratlari ranjib qovoqlarini solib olmasinlar uchun, yaxshisi qimir etmay o'tira qolay degan qarorga keldim.

Navoiy qah-qahlab kuldi, so'ng oyog'i ostidagi toboqqa ishora qilib (rasmda uning oyog'i ostida oltin va kumush tangalar to'la toboq turgani tasvirlangan edi), xushchaqchaqlik bilan dedi:

– Mev bo'lsam, anavi tangalarni boshingizdan sochmoqchi bo'lib turgandim. Behzod, har qachongidek, qo'li tekkan nimarsaga jon kirgizib yuboribdi. – Naqqoshga yasatig'liq bir ot in'om qilindi, qolgan mehmonlarga esa qimmatbaho sarpolar kiygizildi.

Ziyofat Navoiyni toliqtirgan edi, u barvaqt kirib yotdi; ammo ko'ziga uyqu kelmadi. Xayolini xotiralar chulg'ib oldi. Ko'zi o'ngidan bolalik yillari, mashaqqat bilan kechgan hayotining xilma-xil kunlari bir-bir o'tdi. Ozi qilgan xayrli ishlarni esladi, biroq bu-larning hammasi unga ozdek tuyuldi. «Dunyoda kamolotga yetmay o'tish, hammomdan toza bo'lmay chiqishning o'zi». «Bu gapni o'zim aytganmen, – deb o'yladi Navoiy – va o'zim birinchi bo'lib ibrat ko'rsatmog'im darkor».

U hamisha oldinga, kamolot sari intildi. Xo'sh, kamolotning o'zi nima? Kamolot ulkan mehnat va insonga nisbatan chuqur mehr-muhabbatdir. Kamolot – kishining o'z iste'dodini yuksaltirishi va bilimni boyitishidir. Eng muhimi shuki, kishi o'zi orttirgan bilimni boshqalar bilan o'rtoqlashmog'i lozim. «Bilim orttirib, uni ishlatmagan kishining yer haydab, ekin ekmagani dehqondan farqi yo'qdir», – bu Navoiyning sevimli gapi edi. Bu yillarda u ketma-ket ilmiy va tarixiy asarlar yozdi. Eron shohlari tarixi, she'r vazni haqida ilmiy ishi, zamirida kishilarning ismi, yashirilgan muammolar, Hirotda o'zi bosh bo'lib qurdirgan binolar haqidagi mulohazalar shular jumlasidandir. U o'zining «Majolis un-nafois» kitobida o'tmishda yashagan va o'z zamondoshlari bo'lgan shoirlar va olimlar haqida hikoya qildi. Turkiy tilining nafosati va salohiyati, uning adabiy til bo'lishga tamomila layoqatli ekanini bayon qilmoq uchun u ko'p yillar o'z fikr va mulohazalarini to'plab yurdi. Har vaqt shoirlarni o'z ona tilida ijod etishga undadi. Bu sohada uning o'zi boshqalarga ibrat ko'rsatdi. (Ijodining yirik durdonasi – «Xamsa»ni yozishga kirishar akan, faxr bilan dedi:

*... Forsiy bo'ldi chu alarg'a ado,
Turkiy ila qilsam ani ibtido:
Forsiy eli topdi chu xursandliq
Turk dag'i topsa barumandliq.*

«Muhokamat ul-lugʻatayn» kitobida u turkiy tilining oʻziga xos tomonlarini chuqur tahlil qildi, uni fors tiliga qiyos etdi va fikr gavharlarini nazm ipiga terishda uning fors tilidan koʻra koʻproq imkoniyatlarga ega ekanini koʻrsatdi.

Alisher darcha yonida turib, tungi salqin havodan toʻyib nafas olar, yulduzlarga boqardi. Darvoqe, Astroboddan qaytganiga oʻn yil boʻldi. Endi bir vaqtlar xoʻrlik va alamdan qalbiga yetgan ozor bir qadar unutilgan edi. Ammo Astroboddagi umri ham behuda oʻtmadi. U yerda Navoiy butun hayoti davomida yozgan sheʼrlarini devonga toʻpladi va talaygina yangi gʻazallar bitdi. Hirotda oʻtkazgan yillari ham yengil kechgani yoʻq: mamlakatda gʻalayon. Sulton Husaynning xonadonida adovat kuchaygandi. Navoiy toj-taxt uchun; olib borilgan shafqatsiz kurashlar guvohi boʻldi, bu kurashlar tufayli oʻzi ham qanchadan qancha jabr tortdi. U hamon dushmanlar bilan qurshalgandi. Ular Alisherning obroʻsini toʻkish uchun uning yaqinlari va qarindosh-urugʻlariga tuhmatlar qilishardi. Bu orada ancha qurbonlar berildi!

Navoiyning oʻzi necha bor xavf ostida qoldi. Sultonning yaqin kishilari oʻzgarib turar, biroq saroy fitna, fisqi-fujur uyasi boʻlib qola berardi.

«Butun umrim mashaqqat ichida oʻtdi, koʻp marta aziyat chekdim, ikkiyuzlamachilardan jabr tortdim... Bu dunyoda umr kechirib, ish koʻrmoq uchun turli yoʻllarga kirib chiqishga toʻgʻri keldi. Bir vafo qilgan kishimdan yuzlab jafolar koʻrdim.

Zolimdan vafo tilama, fosixdin hayo», –

deb yozdi u oʻzining «Mahbub ul-qulub» kitobida...

Navoiy bu kitobida oʻzining uzoq umrida koʻrgan-bilganlarini aks ettirishga tirishdi. Donishmand kishilarning qadriga yetmagan, insonlik huquqini poymol etgan noloyiq hukmdorlarga u takror-takror laʼnat tangʻasini bosdi. Barchani boquvchi va kiyintiruvchi dehqonni har vaqtdagi kabi koʻklarga koʻtarib maqtadi.

Butun kitob hikmatli oʻgit-nasihatlar bilan toʻldirildi. Navoiy oʻzining hayot tajribasi orqali boshqalarni yashashga oʻrgatmoqchi edi. Bu tajriba ogʻir mashaqqatlar chekib orttirildi, biroq u rahmdil va dono kishilarga ham duch keldi, ulardan beminnat iltifotlar koʻrdi. Agar undan dunyoda nima koʻp yomonlikmi, yo yaxshilik-

mi, deb so‘rasalar, sira o‘ylab o‘tirmay, sof yurakdan: yaxshilik deb javob bergan bo‘lardi.

Qiziq, endi Majdiddin o‘lib ketgach, uning Navoiyga qilgan yomonliklari xuddi uzoq bir narsadek tuyulardi.

Ammo Haydarning qatl etilishi kechasi ham, kunduzi ham unga tinchlik bermasdi. Eh, agar o‘shanda o‘zi sulton qarorgohida bo‘lganda Husayn hech qachon bunga jur‘at etmasdi. Esizgina navqiron yigit! Boyaqish Haydar o‘z soddaligi va yengiltakligining qurboni bo‘ldi.

Haydarning jasadi Navoiyning talabi bilan darhol unga berildi. Alisher Haydarni bir vaqtlar uning o‘zi istiqomat qilgan Havzi Mo-hiyonga izzat-ikrom bilan dafn etdi. Bu ishlar haqida Navoiy shoh, bilan bir og‘iz ham gaplashmagan esa-da, Haydarning izzat-ikrom bilan dafn etilishi Sulton Husaynga bildirilgan pinhoni norozilik edi.

Aql-hushidan ajrab, o‘zining sevimli nabirasini o‘limga hukm etib yuborgan sultonga nima ham deb bo‘lardi?!

* * *

Bu kecha Navoiy alam bilan ana shularni xotirladi. Aksari dilgir bo‘lgan chog‘larida u o‘zining eng asl do‘stlari – kitoblari-ga murojaat qilardi. Bu safar ham uning o‘z dostonlaridan ayrim o‘rinlarni takror o‘qigisi keldi. Duch kelgan bir sahifani ochib, go‘yo ko‘ngildagini topganday, o‘qiy boshladi.

– «Tanangga o‘ylab ko‘r, bitta o‘g‘ilni voyaga yetkazguncha ona ozmuncha azob tortgani yo‘q... Bir odam voyaga yetguncha quyosh o‘ttiz, qirq yil ko‘kda balqib nur sochadi. Sen bo‘lsang, o‘ylamay-netmay bir farmon bilan uning boshini tanasidan judo qilyapsan».

Navoiy boshqa yerni ochdi:

*Eki qavi ayladi davlat qo‘ling,
Zulm sari tushdi va lekin yo‘ling.
Chunki farax bazmig‘a azm aylading,
Aysh-u tarab azmig‘a jazm aylading.*

Alisher bu satrlarni ovoz chiqarib o‘qidi va achchiq kulimsirab, o‘yga toldi: «Bu so‘zlarning har biri Husaynga qarata aytilmog‘i

mumkin... Hozir tinchlik qaror topganday, ammo Husayn keksayib qolgan, ahli mo‘min nidosi uning qulog‘iga yetmaydi; ko‘rib turibman, Husaynning o‘g‘illari baxti qaro Xurosonni talon-toroj qilmoq uchun uning o‘limini toqatsizlik bilan kutmoqdalar. Ulardan qaysi biri shijoatli, qudratli va sofdil bo‘lib chiqarkin, qaysi biri butun xalqni qaytadan birlashtirarkin?»

Eshik tiqillab, Musabek kirdi. U ziyoratga kelgandi. Musabekning shamol yalagan va oftob taftida qoraygan beti ochiq havoda, dalalar va bog‘-rog‘lar bag‘rida yashayotganidan dalolat berardi. Navoiy o‘z mulklaridan biriga ko‘chib borishni necha bor orzu qilgan, biroq u shaharga juda qattiq bog‘lanib qolgan edi.

Navoiy Musabekka bo‘linib qolgan suhbatni davom ettirayotgandek murojaat qildi:

– Keling, inim, sizni bot-bot ko‘rishga mushtoqmen. Umr oxirlab qoldi. Tanamdan quvvat ketib borayotgan bo‘lsa ham har vaqtdagidek: «Ey Navoiy, umr o‘tar yeldek, o‘zingni shod tut», – dey-men. Menga biror yumushingiz bormidi?

– Hazratim! Siz bilan xayrlashgani kelgandim: tong qorong‘isida jo‘naymen. Durustroq xizmat ham qilolmadik, ziyofatga keltirilgan qo‘y-qo‘zilar manzur bo‘ldimi?

– Inim Musabek, siz qilayotgan ishlarning hammasi manzur. Eng maqbuli shuki, siz o‘z baxtingizga erishdingiz, farzandlar o‘stiryapsiz...

Alisher yengilgina qo‘l ishorasi bilan unga ijozat berdi. Uyga shabada yelib kirib, sham alangasi bilan o‘ynashdi. Navoiy sabog‘ich qalam, qog‘oz, davot oldi-da, yozishga o‘tirdi. Shu damda u xotirjam va ijodga moyil edi. Alisher «Lison ut-tayr» («Qushlar tili») kitobini tugallash oldida bo‘lib, kunda loaqal qirq satr she‘r bitmasa kunini behuda o‘tgan hisoblardi.

Yosh Alisher Fariddin Attorning yirtib tashlangan «Mantiq ut-tanr» kitobi ustida yig‘laganiga ellik yildan ziyodroq vaqt o‘tdi; o‘shandan beri kitobni u tez-tez xotirlab turar va o‘sha kitobga o‘xshash bir asar yozishni ko‘ngliga tugib qo‘ygandi.

Alisher yana bir vaqtlardagi singari kitobning butun-butun sahifalarini yoddan takrorladi. Bolalik chog‘laridagi ertaklar qog‘oz betiga keksalikning don o‘gitlari bo‘lib quyildi.

Fariddin Attorga javob tarzida yozilgan «Lison ut-tayr» kitobida u har bir inson o'zida vujudga keltirshi lozim bo'lgan eng yuksak xislatlar haqida, mehnat qilib, mashaqqat chekibgina kamolotga erishish mumkinligi to'g'risida hikoya qildi.

OXIRGI YILLAR

Vijdon azobida ezilgan Sulton Husaynning Navoiy bilan uchrashishga yuragi dov bermas, biroq u Alisherning Xurosondan ketib qolishidan badtar qo'rqardi. Navoiy sayohat qilish orzusida edi. U, boshqa mamlakatlarni ko'rsam o'z yurtimga ko'proq manfaatim tegar, degan o'y bilan ijozat so'rab, Husaynga to'qqiz marta murojaat qildi, ammo to'qqiz martasida ham rad javobyni oldi.

«Zanjirband sher erkin yurgan sherdan xavfsizroq bo'ladi» – deb yozib qo'ydi. Navoiy daftariga.

So'ng shu zahotiyoyq zanjirband sherning rasmini chizdi va unda o'z qiyofasini aks ettirdi. «Sulton menga ijozat berishdan qo'rqyapti. Endi u hech kishining sadoqatiga ishonmaydi...»

Taomilga ko'ra o'ninchi marta murojaat qilish nomaqbul bo'lsa-da, Navoiy ijozat so'rab sultonga yana murojaat qildi. Husayn uni baqamti suhbatga chaqirtirdi. Bu uchrashuv Seraxs mavzuyida bo'ldi, chunki Sulton yana safarda edi. U gapni uzoqdan keltirib, Navoiyga yana rad javobini berdi.

– Siz bo'lmasangiz, – dedi u munofiqlik bilan, – mo'tabar zotlarning ishiga ham, fuqarolarning turmushiga ham putur yetgusidir. Siz ulusimizga havodek zarursiz. – O'zi esa ichida tashvish bilan: «Hali meni butun olamga badnom qilmaydimi...» deb o'ylardi.

Husaynni bir necha haftadan beri ko'rmagan Navoiy hozir uning nursiz ko'zlari, qo'rgoshinday bo'zargan sovuq basharasini ko'rib hayratda qoldi. Alisher sulton chodiridan chiqdi. Quyosh botay deb qolgandi. Shoirni ikkita mulozimi kuzatib kelgan edi.

– Sulton oliy hazratlari hadya qilmish to'n muncha chiroyli! – dedi ulardan biri. – Zarhal sirti-yu, oltin bezaklari quyosh bilan raqobat qilishadi-ya.

– Bu – botayotgan quyosh, – dedi Navoiy jilmayib, – shohning iltifoti esa, ko'pincha xo'ja ko'rsingagina qilinadigan iltifotdir.

Oqshom havosi musaffo, yengil shabada esdi. Kunduzi issiqdan lohas bo'lgan Navoiy ko'ksini to'ldirib nafas oldi. Unga ot keltirib tutdilar. Shoir erkalab, madorsiz qo'li bilan otning bo'yini siladi, chiroyli ko'zlariga boqdi. Ot tek turardi. Mulozimlar qo'ltig'idan olib Navoiyni otga mindirishdi, u zo'rba-zo'r egarga o'rnashib o'tirdi.

– Evoh! – dedi u past ovoz bilan. – Ikki kishi qo'ltig'imdan olib yubormasa, kechki salqinda aylanish uchun otga ham minolmaydigan bo'lib qolibmen.

Ot odimlab ketdi. Navoiy o'zini xiyla tetik his etdi. U qishloqning qashshoq kulbalari yonidan o'tib borardi. Yo'lda tez-tez odamlar uchrab turdi; ular Navoiyni ko'rib, quvonch va ehtirom bilan ta'zim qilishardi. Asta-sekin shoirning yonoqlariga qizillik yugurdi, ko'zlari tiyrak boqa boshladi.

U o'z g'azallaridan bir baytni esladi:

*Zamona gulbinida g'unchadekdur el ko'ngli,
Alarga, shukrki, bori qotilmadi ko'nglim.*

Qalbida quvonch kuylari jaranglardi: «Tanim nimjon, ammo ruhim yengil. Men qilich ko'tarmaymen, biroq so'zlarim avvalgiday keskir. Aminmenki, badialarim yaxshi-yomonni ajratishda, ijod va mehnatda kishilarga ko'maklashgusidir».

U qarshisida yastanib yotgan bepoyon dashtga va ufqdagi to'lqinsimon tog' tizmalariga ko'z tashladi.

*Ey Navoiy, umr o'tar yeldek o'zingni shod tut,
Yelga yetmak mumkin ermasdur chu sur'at ko'rguzib.*

Ot yo'rtib ketdi. Uning yugurishidan zavqlanib, Navoiy o'zini yana navqiron va baquvvat his etdi: «Yurtim naqadar ko'rkam! Yo'q, men vatanimni bir lahza bo'lsin tark etmaymen!».

XOTIMA

Xijriy to‘qqiz yuz oltinchi yil, jumodil oxir.

Sulton Husayn Astrobod safaridan qaytayaptilar degan xabar Hirotda kelib yetganiga hali bir hafta ham bo‘lgani yo‘q. U bilan o‘g‘li o‘rtasida yana urush bo‘lgan edi.

Navoiy bir qancha zodagonlar bilan birga sultonga peshvoz chiqish uchun shahar tashqarisiga yo‘l oldi. Uning hamrohlari orasida Alisherning so‘nggi yillardagi sevimli shogirdi yosh tarixchi Xondamir ham bor edi.

Anchadan buyon davom etayotgan xastalik tinka-madorini quritgan bo‘lishiga qaramay, Alisher sultonni kutib olish uchun chiqib borayotgan edi. Xondamir shoirning siniqib ketgan chehrasiga tashvish bilan boqar, ammo Alisher hazil-mutoyiba bilan g‘am-g‘ussani quvardi. U butun umri davomida o‘zini hayajonga solib kelgan jiddiy masala – inson baxt-saodati to‘g‘risida ham gapirdi.

– Yodingizda bo‘lsin, inim, dehqon o‘z mehnati bilan barchaga hayot baxsh etadi. Dehqonni hamisha hurmat qilmoq lozim.

Xondamir ustozining har bir so‘zini jon qulog‘i bilan tingladi. Navoiy ham u bilan ko‘p narsalar xususida suhbatlashdi.

– Bilmagan narsangizni bilmayman deb iqror bo‘lishdan sira orqilmang. Bugun go‘daklik yillarimda meni boqib katta qilgan rahmatlik Hoshim boboning so‘zlari tez-tez yodimga tushyapti: «Bilmaganni so‘rab o‘rgangan – olim, orlanib so‘ramagan – o‘ziga zolim» – degan edi u. «Shoqolga yon bosmoq – tovuqning naslini quritmoqdir», – bu ham o‘sha Xudo rahmat qilgurning so‘zlari. Ko‘p donishmand qariya edi...

Ertaga sulton yetib keladi degan kun kechasi, Poyob rabotida Xondamir bilan tunni bedor o‘tkazgan Navoiy nogoh o‘ychanlik bilan:

– Kishining kuni bitar ekan Suqrotning ham, Luqmoni Hakimning ham hikmati kor qilmaydi... – dedi.

*Bu gulshan ichra yo‘qdir baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur qolsa yaxshilik bila ot.*

Bungacha ular yunon faylasuflari haqida suhbatlashgan edilar. Xondamirning ko‘zlarida tashvish ko‘rgan shoir darhol chehrasidagi o‘ychanlikka barham berib, xushchaqchaqlik bilan:

– Hechqisi yo‘q, biz hali Hirotidagi hovlimizda katta-katta bazmlar qururmiz, – dedi, keyin biroz jim qoldi-da, ohista qo‘shib qo‘ydi: – Imonim komildirki, so‘zlarim beqadr bo‘lmagay. Qachonlardir kishilar asarlarimga yuksak baho berurlar. Shunday bo‘lgach, o‘lim ham qo‘rqinchli emas...

...Hirotidagi hovlisida yana qaytib bazm qurish Navoiyga nasib bo‘lmadi.

Sultonning yaqinlashib kelayotganidan darak berib, uzoqda karnaylarning ovozi yangradi.

Xo‘ja Abbos mavzuyida uchrashildi. Sultonning taxtiravoni yaqinlashgach, Alisher otdan tushib, piyoda ketdi. Biroq madori yetmay, yonida borayotgan ikki yaqin hamrohining yelkasiga suyanib qoldi.

Zo‘r-bazo‘r yurib, taxtiravonga yaqinlashdi-yu, oyoqda turolmay birdan yerga o‘tirdi. Buni ko‘rib Sulton Husaynning bo‘g‘im-bo‘g‘imlari bo‘shashib ketdi, chunki u agar Navoiydan ajrab qolsa, o‘zini oyog‘i ostidagi zamindan ham mahrum bo‘ladiganday his etardi.

Shu lahzada u o‘zining ham qarib, darmonsizlanib qolganini angladi.

Sulton taxtiravondan inqillab-sinqillab tushdi-da, Navoiyni yotqizishni buyurdi. Alisherni kechagina o‘zi ot minib chiqib kelgan Hirotga ko‘tarib olib ketdilar.

Hirotning eng yaxshi tabiblari shoirning hayoti uchun uch kecha-yu uch kunduz tinim bilmay kurashdilar. Biroq bemorning ahvoli tobora og‘irlasha bordi. U o‘z hovlisidagi katta uyda yotar, kuni bo‘yi hol-ahvol so‘rab kelgan do‘stlarning keti uzilmasdi.

1501-yil 3-yanvar, yakshanba kuni, oltmish yoshida Navoiy vafot etdi. Ulug‘imiz, Amir Alisher qazo qilibdilar, misli yo‘q shoir Navoiy vafot etibdilar, degan musibatli xabar og‘izdan og‘izga o‘tib, bir zumda butun elga taraldi. Hayot bo‘stoni huvillab qolgandi.

Alisherni dafn etgach, do‘stlari uch kun uning uyida qolib, ta‘ziyalarini o‘tkazdilar. Xondamir damba-dam shoirning g‘azalini takrorlardi:

*Mushkil ishtur uyda bir goyibni hardam yo‘qlyamoq,
Lekin muxlik yo‘qlag‘ondin so‘ngra istab topmamoq.*

Navoiyni butun Hirot dafn etdi. «Bunday ta'ziyani shu mahalga qadar hech kim ko'rmagan edi», – deyishardi chollar.

Ko'cha-ko'yda sag'ir qolgan xalq ko'z yoshi to'kardi. Yettinchi kuni Alisherning ta'ziyasini o'tkazish uchun butun xaloyiq Havzi Mohiyonga to'plandi, odam shunday ko'p keldiki, xizmat qilib turganlar otda yurib tartibni kuzatishga majbur bo'ldilar.

Olimlar va shoirlar, rassomlar va mashshoqlar achchiq-achchiq yig'lab, yoqalarini chok etdilar. Ular o'zlarini ijodga ruhlantirgan, iste'dodlarini parvarishlab o'stirgan ulug' ustozlari, homiylari va do'stalaridan judo bo'lgandilar.

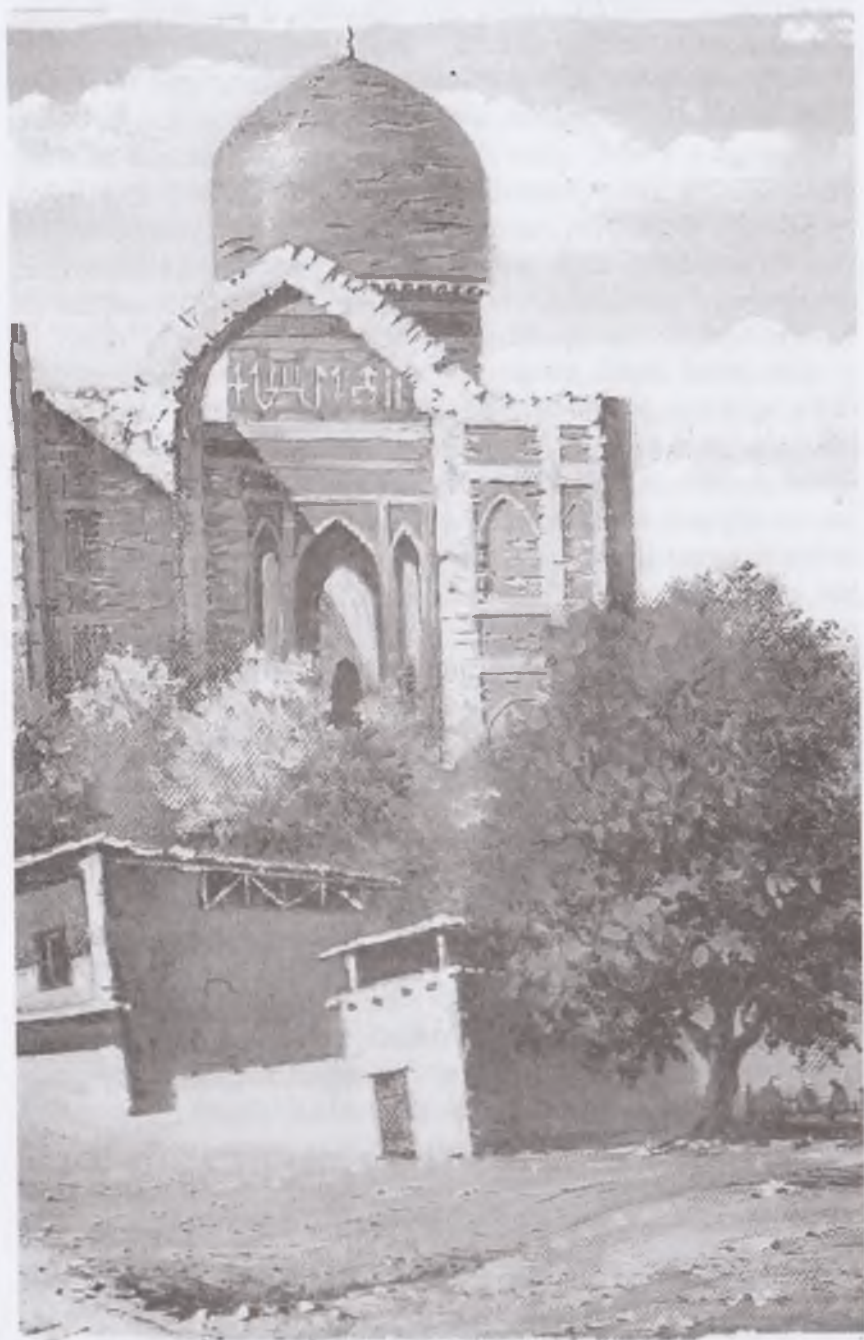
Kim biladi deysiz, ulug' shoir hamon bolalik chog'laridagi kabi «Singlim Zamira» deb atagan do'ppi tikuvchi beva ayol balki hammadan ko'proq kuyinib yig'lagandir...

Yaqin-yiroqdagi qishloqlardan dehqonlar yig'ilib kelishdi. Navoiy ularga juda katta g'amxo'rlik qilgan – nohaq solingan soliqlarni bekor etgan, ariqlar qazdirib, qaqrab yotgan yerlarga suv keltirgan, pul va maslahatlari bilan ko'maklashgandi.

Ta'ziyaga kelganlar orasida yoshi ulg'ayib qolgan navkarlar singari yarog'-aslaha taqib olgan basavlat bir kishi boshqalardan ajralib turardi. Musabek Navoiyni yana qaytib ko'rolmadi. Alisher o'lim to'shagida yotganida u sug'orish ishlarini boshqarib yurardi; dafn marosimiga ham zo'rg'a yetib keldi. Musabek rafiqasi Dur-sulton hadya etgan o'n ikki yoshlar chamasidagi o'g'lini ham birga olib kelgan edi.

– O'g'lim Ahmad, bugun ulug' kishini dafn etyapmiz, bu kunni umr bo'yi yodingda tut. Bir vaqtlar kelib, o'g'il-qizlaringga va nevara-chevaralaringga bu kishi haqida hikoya qilib berursen; bu kishining nomi avloddan avlodga o'tib, abadiy qolur. Alisher buyuk shoir, katta olim va mehribon do'st edilar. Alisher o'z vatanlarini, Hirotni shon-shuhratga burkadilar. Vatanga xizmat qilmoqdin oliy nimarsa bo'lurmu?! O'g'lim, sen qishloqda tinchgina dehqonchilik qiluvchi otangni yaxshi bilasen, ammo bugun men aziz ustozning xotirasi uchun sovut-qalqonimni kiyib keldim. U kishi menga: «Inson hayot ekan, o'z vatani uchun kurashur», degan edilar.

Abdubohid Abdullayev tarjimasida

BIRINCHI BOB

*Hech kim bilmas ola chumchuq
Unnadi xo 'p uchmoqqa,
Qanotlarin yoza-yoza
Uchdi u yoq-bu yoqqa.
Uchsam dedi, keng dunyoni
Bilmoqlikka shoshdi u.
Kezib yurib u jahonni,
Ovqatga kech qopti-ku.
Hamma yerda bo 'ldi chumchuq,
Nima unga bu taom.
Odamlarni ko 'rdi to 'yib –
Aytdi bariga salom.*

I

U ushoqqina, cho'loq yahudiy bolasi edi. Ismini German Vamberi deb atashardi. Bolaning oilasi ko'rimsiz, xilvat venger shaharchasida kun o'tkazardi. Shaharcha atrofi botqoqlik bo'lib, Vamberilarnikida sichqon aso ushlab yurardi: tishga bosadigan hech vaqo yo'q. Ochdan o'lmaslik uchun hamma – yetti yashardan yetmish yashargacha ishlashi kerak.

Bu yerliklar shaharni o'rab olgan botqoqlik orqasidan tirikchilik qilishardi. Botqoqda uzun, ingichka zuluk ko'p edi. Mana shu kichkina maxluqlarning o'sha vaqtda bozori chaqqon edi. Kasallarga zuluk solib, uning harom qonini so'rdirardilar. Dorixonalarda ham zuluklarni jon-jon deb sotib olishardi. Talab ko'p-u, zuluk yetishmasdi. Vamberining oilasi ham zuluk sotib, tirikchilik o'tkazardi.

Har kuni ertalab Vamberi, ukalari, singillari bilan ustida zuluklar vijirlab yotgan katta stol atrofiga to'planadi.

Bola uzun, yo'g'on zuluklarni tanlab, ularni toza suvda chayadi. Bolalar zuluklarni tanlab, yuvib va latta xaltachalarga solgach, qo'llarini yuvishib, ovqatlanishga o'tiradilar.

Onalari katta ko'zachada uvalanib ketgan qaynoq kartoshkani keltirib qo'yadi.

– Oyi, tag'in nima bor? – deb so'rashadi bolalar.

– Avval buni yeb bo‘linglar, kartoshkadan yana bor, – javob beradi ona, – bugun kartoshkadan serob.

Lekin bunday serobgarchilik ahyon-ahyonda bo‘ladi. Uyda na bir tishlam non, na bir dona kartoshka bo‘ladigan kunlari ham ko‘p bo‘ladi.

O‘choq boshiga qaraganning foydasi yo‘q. Plitaga olov yoqilmagan. Buni ko‘rib bolalar uydan chiqib, shahar chekkasidagi xarobazorga qarab yuguradilar.

Xarobazorda, butalar orasidagi toptab tashlangan o‘t va axlatlar uyumi oldida eng erkin, eng juldur odamlar o‘ralashgani-o‘ralashgan: bular kiyimlari churuk-eski bo‘lsa ham katta tugma qadab yuradigan lo‘lilar, gadoylar, ishchilar, hunarmandlar va shunchaki daydilar.

Uvadachilar shisha, siniq kosa, lampa, taroqqa o‘xshagan lash-lushlarni sotishadi. Xonavayron bo‘lgan sirk fokuschilari yonib turgan o‘tlarni yutishadi va o‘mbaloq oshishadi.

Lo‘li ayollar kartada fol ochishadi, mis halqachalardan o‘rilgan serbar kamarlarini jiringlatib, raqs tushadilar.

Sharmankachilarning qafaslaridagi ko‘m-ko‘k to‘tilar sakrashib, qand so‘rashadi. Bolalar xoxolab kulib, ularning jig‘iga tegishadi.

Xarobazorda odam g‘ij-g‘ij.

Yalang oyoq Vamberi qo‘ltiqtayoqda dik-dik sakrab odamlardan xayr-sadaqa so‘raydi. Unga yo kulib, yo masxara qilib ul-bul berishadi. Bir burda nonmi, qolgan-qutgan kolbasalarni irg‘itishadi.

Bir mahal uning yoniga ozg‘in, soqoli oppoq, bir oyog‘i yo‘q nogiron chol keldi. Ular sariq tosh ustiga o‘tirib, gaplasha boshladilar. Bolaning ham, cholning ham egni juldur, ikkovi ham cho‘loq. Ularning ko‘zlari ko‘zlariga tushdi.

– Ha, nima bo‘ldi? – dedi chol. – E, bola paqir, sen yashaganing bilan qo‘lingdan nima kelar edi? Yosh boshingdan hakkalab qolibsan-ku? O‘zing bu dunyoda kim bo‘lmoqchisan?

– Men bu yerga ko‘p kelaman, – javob berdi bola, – bu yerda nima ko‘p, odam ko‘p, ming xil tilda chug‘ullashadi, ko‘plarining gapiga tushunmayman. Hamma tilni bilsam, hammasining gapini tushunsam deyman.

Hayratidan og‘zi ochilgan cho‘loq sal nariga surildi.

– Obbo, shovvoz-ey! Buni qaranglar-a: hamma tillarni bilmoqchi-ya, chakkimas.

Chol tomoq qirib, boshini sarak-sarak qilib oʻrnidan turdi.

II

Kechqurun Vamberi yana ikki barmogʻi bilan qisib zuluk yuvdi, keyin ularni xaltachalarga joyladi. Bolalar quruq yerda qator boʻlib uxlashardi. Yirtiq-yamoq koʻrpa tagida hammalari gʻujanak boʻlib olishgan, isinish uchun bir-birlarining pinjilariga tiqilishardi.

Har kuni kechasi bitta-yarimtasi uygʻonib ketib:

– Zuluk, zuluk! – deb baqirib yuborardi.

Hammalari shovqin-suron solishib, chiroq qidirib qolishadi. Chiroq yoqib oyoqlari va qoʻllariga tutib qarashadi. Baʼzan bita, baʼzan uch-toʻrtta zuluk xaltachadan qochib chiqib, biron yerlariga yopishib olgan boʻladi, darrov ushlab yana joyiga solib qoʻyishadi.

...Shahar chekkasidagi dalalar kulrang tus oldi, gʻozlar endi koʻlmak shopillatib yurmaydi. Ular darvozalarning oldida gʻagʻil-lashadi, daraxtlar avjdan toʻxtab nozik boʻlib qoladi – bu kuzdan nishonadir.

Vamberini maktabga berishdi. U boshqa bolalar bilan birga birma-bir harf oʻrgana boshladi.

Kechasi onasi yostigʻi ostiga kitoblarini qoʻyib qoʻyadi.

– German, shunday qilsang, – derdi onasi, – ilm oʻzidan oʻzi miyanga kirib qoladi.

Vamberi, yozishga toʻrtta qoʻli, uqib olishga ikki boshi borday zavq-shavq bilan oʻqidiki, qoʻyaberasiz.

Biroq ilgari boʻsagʻada turgan qashshoqlik endi ichkariga kirib keldi.

Tomlarni qor bosgan, pechka yoqishga oʻtin yoʻq. Onasi qoʻni-qoʻshnidan qarzga olib kartoshka pishirib berardi. Bola qoʻlini kartoshka bilan isitib, maktabiga yugurardi.

Vamberining singlisi shaharning narigi chekkasidagi bir keksa amaldor ayolga choʻrilikka yollangan.

Oyisi Vamberini tikuvchi bir tanish xotinga olib borib berdi. Vamberini zora tikuvchilikka oʻrgatsa.

Vamberi har xil matolarning qiyqimlari, qaychilarning qich-qichi, gazmollarning shar-shari bilan to'lgan besaranjom uyda o'tiradi.

Igna qo'liga kirib ketadi, ipni o'tkaza olmay xunob bo'ladi. Cho'loq oyog'i bermalol yurgani qo'ymaydi, qo'llari to'g'ri kesishga bormaydi.

Uni kalaka qilib, qo'liga gaz bilai uradilar. Vamberi kechalari yig'lar, burchakdan darsliklarini olib, o'qir edi. Biroq maktab olis. Vamberi bayram kunlarigina uyiga borar va oyisiga yuragini bo'shatar edi.

Uyda bo'lsa ukalari sovuqdan dildirab, quyonday g'ujanak bo'lib o'tirardilar. Onasi unga:

– Qo'zim, yana biroz chida, hech bo'lmasa bahorgacha sabr qilib tur, uyog'i bir gap bo'lar, – derdi.

Bahor kelgach, Vamberi qaychi bilan ignani yig'ishtirib qo'ydi-da, tikuvchiga shunday dedi:

– Endi tikmayman. Men o'qishga ketaman. – Malla xotin shu qadar hayron qoldiki, angishvonasi bilan igna sanchiladigan yostiqchasini tushirib yubordi, bola bo'lsa o'rnidan turib, jo'nab qoldi.

III

Uzoq yo'llardan katta, baquvvat ho'kizlar va otlar pichan, o'tin, ko'mir va poxol ortilgan aravalarni sudrab boradi.

Vamberi oyisi bilan serdaraxt tog' etagidagi Nisk shahrining shlagbaumi oldiga yetib kelgunga qadar uylari pastak-pastak xarob qishloqlar, o'rmonlar, yaylovlar, soylardan o'tib, uzoq yo'l bosdi.

Vamberini monaxlar qaramog'idagi maktabning qorong'i yo'laklari o'z qa'riga oldi.

O'g'lini bu maktabga berishdan avval oyisi o'z tanishlari bilan rosa janjallashdi:

– O'g'ling injilni biladi-ku, – deyishdi ular, – injilda hamma narsa bor. Bolani injilda yo'q narsaga o'qitishning nima keragi bor? Bolaga zomin bo'lasan, xolos. Yaxshisi, etikdo'z bo'laqolsin, serdaromad hunar.

Biroq onasi o'z gapida turib oldi:

– Undan ajralishga o'zimniyam ko'zim qiymaydi. Bolani begona kishilarga berib yuborish o'zimga ham og'ir, lekin uning miyasi

butun, miyasiga injil kifoya qilmaydi. O'g'lim odamlar biladigan hamma narsani bilsin, o'rgansin, deyman.

Shunday qilib Vamberi monastir maktabida o'qiy boshladi.

O'qishning birinchi yili shamoldek g'ir etdi-yu, o'tdi-ketdi. Qulog'i tagida lotin darsi ertalabdan kechgacha jaranglab turar, qahraton sovuq quloq-burunlarini chimchib olar edi-yu, qorni oshga onda-sonda bir to'yardi. G'alati mamlakatlarda yurib, noma'lum tillarda so'zlashganlari Vamberining tushlariga kiradi. U ter bosib uyg'onib ketadi, sapchib o'rnidan turadi. U duch kelgan yerda ux-lardi, ba'zan tasodifiy uchrab qolgan qo'li ochiq kishilarning dahliz-larida tagiga qop tashlab yoki oshxonada plita orqasiga o'tib, yotib qolaverar edi.

Keyin birinchi ta'tildayoq jonajon shaharining qadrdon tollariga ko'zi tushar ekan, u ismi zarhal bilan yozilgai maqtoV qog'ozini tantana bilan ochib, o'sha dalalarga ko'z-ko'z qilardi.

– Bilasizlarmi, zarhal, boshdan oyoq zarhal bilan yozilgan-a, qaranglar, – deb onasi uning qog'ozini qo'shni ayollarga ko'rsatib maqtanardi.

Hamma ham hayron qoldi. Kichkinagina bola-yu, aqlini qarang! Buni ko'rib hamma hayron qolardi. Shodlikdan onaning boshi os-monga yetgudek bo'ldi. Vamberi bo'lsa:

– Oyi, bu hali oz. Men hamma narsani bilishim kerak, – derdi.

Sentabr kelib yong'ir boshlanishi bilan Vamberining qo'ltiqtayoqlari yana monastir maktabining yo'laklarida do'qillay boshladi.

Yangi kelgan, semiz o'qituvchi bolani yoniga chaqirib olib, bo-shidan oyog'igacha razm soldi-da, keyin ijirg'anib so'radi:

– Vamberi, sen yahudiymisan?

– Ha, – javob berdi bola o'qituvchining ko'ziga tikilib turib.

– Menga qara, Moshele, sen o'qib nima qilasan? Undan ko'ra qassoblik qilib, go'sht sotganing yaxshi emasmi?

Vamberini hech kim Moshele deb atamasdi, uning g'azabi qay-nab ketdi. Biroq darrov tikuvchi ayolning qaychisi, ignalari, och ukalarini, qiyshaygan kulbalarini, yig'lab turgan onasini, kitob o'qib o'tkazgan tunlarini eslab o'zini bosdi.

– Ustoz, – deb javob berdi u, – men qashshoqman, yoshman. So'zlaringizga o'z otamday quloq solay. Lekin qassob bo'lgim yo'q!

Monax kulib qo‘ydi-da:

– Yaxshi, ishonдим, sinfga kir, – dedi.

IV

Shu yili bolaning boshidan falokat bulutlari arimadi. Uning ovqat va boshpana berib turgan tanishlari shahardan har tarafga ketib qolishdi. Vamberining cho‘ntaklari pul nimaligini bilmasdi. Ko‘chada bolalar uning qo‘ltiqtayog‘iga yopishar, chalib yuborishar, orqasidan tosh otib:

– Mayriq, qo‘rqoq, cho‘loq! – deb qichqirishardi.

Vamperi g‘azabdan titrab-qaqshab borardi.

Bir bukri qalpoqchi unga o‘z hujrasidan joy berdiku-ya, lekin yegulik hech narsasi yo‘q. Shundan keyin Vamperi maktabdan o‘ziga ish so‘radi. Unga:

– Ertalab darsgacha kelib, o‘qituvchilarning poyafzal va kiyimlarini tozala, – deb aytishdi.

Qish quyoshi derazaga tig‘ tortar-tortmas Vamperi maktabning katta koridoridagi pechka yonida etik ushlab o‘tirar, bir ko‘zi etik moylayotgan cho‘tkada bo‘lsa, bir ko‘zi kitobda edi.

Pechka unga qadrdon bo‘lib qoldi. Pechka uni isitar, ko‘nglini tinchtar edi. Buning ustiga, ittifoqo, kechadan qolgan besh-olti dona kartoshkani pechkada pishirib olish ham mumkin.

Pechkadan bo‘lak uning sodiq do‘stlari– kitoblar edi. U kitob o‘qishga tushib ketsa, ochlikni ham unutiб yuborardi.

Bahor kunlarining birida o‘quvchilar to‘s-to‘polon qilib, hovli-da o‘ynab yurishardi. Olma barglari uchib tushardi. Devor ustida chumchuqlar dikillab yurardilar. Xursandlikdan bolalarning qo‘l-oyoqlari qichishib ketdi.

– Qani Vamperi, – deb gij-gijlay boshladi bolalardan biri, – kel, yugurmachiq o‘ynaymiz, qani kim o‘zg‘ir ekan.

– Unga yetib bo‘psan, – qichqirardi boshqalari. – U uch oyoqku, hammamizdan o‘zib ketadi.

G‘azabdan Vamberining rangi o‘chdi-da, o‘rnidan sapchib turdi. Boshqalar bilan yugurib ketdi. Bolalar undan ancha oldinda hovlining narigi chekkasiga borib g‘uj bo‘lishib va tillarini chiqarib, burlarini qiyshaytirib, Vamberini mayna qila boshladilar.

Vamberi harsillab yolg'iz o'zi turardi. Bolalar kulishardi.

Shundan keyin u shartta o'girildi-yu, maktabni ham, azob beruvchilarni ham tashlab chiqib ketdi. Bu shaharda Vamberi qiynalib qolgan paytlarida yig'laydigan, ko'nglini bo'shatib oladigan bitta joyi bor. Bu otasining qabri. Bola hozir ham o'sha yerga keldi.

U qabr ustiga o'tirib, ust-boshiga qaradi. Egnida yirtiq kurka, qo'ltiqtayoq kurtkasining qo'ltiq ostini teshib yuborgan. Bir poy etigidan panjasi chiqib turardi. Ahvoliga razm solgandan so'ng torgina peshonasida ajinlar paydo bo'ldi.

– Ha la'nati, – dedi u qovog'ini solib, qo'ltiqtayog'ini silkitarkan, – sen meni qachongacha kulgi qilmoqchisan. Qani ko'ramiz – kim kuchli ekan, senmi, menmi! Ota, otajon, sen guvoh bo'!

Vamberi kuchi boricha qo'ltiqtayog'ini qabr ustida turgan daraxtga qarsillatib urdi. U ikki bo'linib tushdi.

Vamberi oyog'ining zirqirab og'rishiga qaramasdan, bir tayoqqa suyanganicha uyga keldi va kitoblarini yig'ishtirdi, ularni ko'rpasiga o'radi. Bor-yo'q matohi shu edi.

– Qayoqqa? – so'radi qalpoqchi.

– Ketyapman, – dedi u, – bu yerda men o'qiydigan hech narsa qolmadi. Endi boshqa joyga borib o'qiyman.

Vamberi rutubatli Presburg shahrining g'orga o'xshagan sovuq ko'chalariga kirib keldi.

U uyma-uy o'tib, ko'p yurdi. Nazarida, hamma uylar undan yuz o'girayotgandek tuyular, do'konlar bo'lsa xuddi u bilan bekinma-choq o'ynayotganga o'xshar edi, bola nogahon kolbasalar, yaxna go'shtlar, shirin piroglar va konfetlar qo'yilgan derazalar oldidan chiqib qolardi.

Yon-veridan odamlar shosha-pisha o'tib borishardi-yu, lekin hech qaysisining unga qaragisi kelmasdi. Hech kimning cho'loq bola bilan ishi yo'q.

Vamberi bu befayz azim shaharda begona.

Vamberi bir burchakda to'xtadi. Tepasida «Oshxona» deb yozilgan viveska chayqalib turardi. Bola ichkariga kirdi. Iyagi ko'kish chandiqli kishi, xo'sh xizmat, deb so'radi.

– Ovqat yegim kelyapti, – dedi Vamberi.

– Bu yerda yegan narsasiga pul to'lay oladiganlar ovqatlana-di, – dedi xo'jayin, – sen kimsan?

– O‘qishga keldim, o‘qitish ham qo‘limdan keladi...

– Iye, shundaymi, – dedi xo‘jayin, – bir tentak o‘g‘lim bor, o‘shaning o‘qishiga qarashvoradigan odam kerak.

– Xo‘p, – dedi Vamberi, – mana men-da. Guvohnomamni ko‘rsatishim mumkin.

Shunday deb u guvohnomasini ko‘rsatdi.

Shundan keyin oshxona xo‘jayini janob Levi Vamberiga o‘g‘lini va buklanadigan karavotning yarmini topshirdi.

Vamberi ovqatini o‘zi topishi kerak edi. Oshxonaning burchagida kitob ushlagancha xo‘randalarni kuzatib o‘tirardi. Bu yerda, xuddi bolaning o‘ziga o‘xshagan kambag‘al, yuvosh odamlar ovqatlanishardi. Ular chandir go‘sht bilan suyuq sho‘rva ichib, chaqa pul to‘lab, turib ketishardi. Vamberi qolgan-qutgan ovqatlarni yig‘ishtirib olardi. Ba‘zan unga bir burda, yarim burda ham uzatishardi. Keyin yana Vamberi burchakka borib, fransuz grammatikasini ochardi. Vamberi lotin, nemis, venger, yahudiy tillarini bilardi.

Hozir Vamberi fransuz tili desa jonini berardi. Vamberi hamma bilan fransuzchalab gaplashardi, u ko‘chalarda qoqinib-suqinib yurib, yerto‘laga o‘tib ketayotgan dehqon bilan ham, sut sotayotgan ayol bilan ham, soatsoz nemis bilan ham, eshik oldida o‘tirgan itlar bilan ham fransuzchalab gaplashar edi.

Talaffuzi g‘aliz bo‘lsa-da, ahdi halol edi.

Vamberining shogirdi g‘irt to‘nka ekan. Fayzsiz oqshomlarning birida Levi pullarini hisoblab bo‘lib, uyga kelgach, Vamberining xonasiga kirdi. Bola yotish uchun yechinayotgan edi.

– To‘xta-chi, – dedi Levi, – o‘g‘lim senga issiqlik toshibdi, deb aytayapti, nima gap o‘zi?

– Bezgagniki bo‘lsa kerak, – javob berdi Vamberi, – hech gapmas.

– Qani, – dedi Levi, – yoruqqa turgin-chi. Voy-bo‘, sen bu yerdan tuyog‘ingni shiqillatmasang bo‘lmaydi, shekilli. Bunaqalarning menga keragi yo‘q! Tag‘in uydagilarning hammasiga yuqtirib yuborsang-a!

Vamberi nafasi bo‘g‘ilib ketayotganday bo‘lib o‘rnidan turdi.

– Hechqisi yo‘q, hozir hisoblashamiz. Qarzga uch marta yegan ovqating uchun pul to‘lamay qo‘ya qol. Yostig‘ing bilan ko‘rpangni olib qolaman. Endi ketaver, ixtiyoring o‘zingda.

Vamberi barcha xiyobon va jin ko'chalarni kezib chiqdi: u la'natlangan kimsa edi, birorta eshikni taqillata olmas, biror kishining ko'ziga ham ko'rina olmasdi. .

U fayzsiz, yot shaharda edi.

Shundan keyin Vamberi xilvat bir ko'chadagi skameykaga bordi. Biroq bu yerda ham mirshabning oyoq tovushlari eshitildi. Bola skameyka tagiga, butalar orasiga kirib yashirindi, g'ujanak bo'lib yotib oldi.

– Hechqisi yo'q, – dedi u o'ziga, – dadil bo'l, Vamberi!

U to uyquga ketguncha lotin va fransuz tillarida yoddan she'r o'qib yotdi.

VI

Ertalab u monastir kasalxonasiga kelib temir eshigini taqillatdi. Uni ichkariga kiritib, qattiq shaloq karavotga yotqizishdi. U kitoblarini bermadi. Ularni yostiq ostiga qo'ygandan keyingina ko'ngli tinchidi.

U temir eshikdan ikki haftadan keyin tashqariga chiqdi. Ko'chada uning oldiga mix kabi xipcha, yuzida dakkam-dukkam tuk o'sgan bir chol keldi. Chol Vamberining suv oqadigan quvurga fransuzcha gapirayotganini eshitib:

– Bola, ishga xushing bormi? – deb so'radi.

– Bo'lganda qandoq!

Vamberi hatto bir oyoqlab sakrab yubordi.

– Bo'lmasa, qani, men bilan yur.

Shundan keyin sudxo'r chol bolani o'z uyiga boshlab keldi. Bu sovuq pastak xonada bir katta sandiq va ikkita qora shkaf turar edi. Uyga taqab solingan dahlizga bir parcha gilam tashlab qo'yilgandi, bo'sh shisha ag'anab yotardi. Uyning bor-yo'q matohi shu.

– Nimani bilasan? – sinovchanlik bilan so'radi chol.

– Men beshta tilni bilaman.

– Buning menga daxli yo'q. Yoshing nechada?

– O'n to'rtida, – javob berdi Vamberi.

– Qani nemischalab biror narsa degin-chi. – Vamberi aytdi.

– Lotinchalab biror narsa ayt-chi. – Vamberi yana aytdi.

– Nazarimda, juda ham ahmoqmasga o‘xshaysan, – dedi chol ishshayib, – endi gapimga quloq sol: men qarib qoldim, ovqat qilish, uyni yig‘ishtirishga quvvatim yetmaydi. Innakeyin, ul-bulimni talab ketishlari ham mumkin, chunki itim yo‘q. Agar sen menga qarab tursang, uyga ko‘z-quloq bo‘lsang, mana shu gilam senga, – u xuddi mehmonga biror o‘lkani in‘om qilayotgan sultondek, Vamberiga dahliz burchagidagi gilam parchasini ko‘rsatdi. – Yana bir burda-yarim burda non ham berib turaman.

– Xo‘p, – rozi bo‘ldi Vamberi. – Xizimatingizni ham qilaman, uyingizni ham qo‘riqlayman.

Lekin chol ba‘zan ovqatni hech nima qoldirmay paqqos tushirar edi. Bunday kezlarda Vamberi ham boplab o‘ch olardi. U cholning soatini burashni unutar, xonani yig‘ishtirmas va kechasi shunday dong qotib uxlardiki, cholni qaroqchilar u yoqdan bu yoqqa yuz marta olib borib-olib kelsalar ham Vamberi uyg‘onmasdi.

VII

1848-yil keldi. Jimjit Presburg shahri binolarining devorlari zambarak tovushlaridan larzaga keldi, Vengriya avstriyalik zolimlarga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tardi. Urush olovi dehqon kulbalarining tomlaridan qasrlarning tomlari va qal‘alarning devorlariga o‘tdi. Venada imperatorni ag‘darib tashladilar. Talabalar va ishchilar shaharga istehkomlar qurishga kirishdilar. O‘lkaning hamma yerida jang borardi. Venger revolutsionerlari otryadlar to‘play boshladilar.

Biroq kurashda kuchlar teng emasdi. Qatl etishlar boshlandi. Maydonlarda murdalar osilib turar, do‘mbiralarning ovozlari xonavayron bo‘lgan oilalarning nolalarini bosib ketardi.

Vamberi jabr-zulmdan nafratlanardi. U ko‘chama-ko‘cha yugurib, hamma tillarda avstriyaliklarni jallod deb so‘kib yurardi. Shundan keyin politsiya uni ushlash payiga tushdi.

Vamberi Presburgdan qochishi kerak edi.

U Dunay yoqasidagi maydonda asirlikdan qochib qutulgan bir qancha venger soldatlarini uchratdi.

Soldatlar changga botgan, afti angorlaridan mag‘lub bo‘lganlari sezilib turardi.

– Tamom, – deyishardi ular, – endi o‘lishdan boshqa choramiz qolmadi. Endi ozodlikka ham umid qolmadi!

Shu mahal bir kekxa cho‘pon o‘rnidan turdi va qarilikdan titroq tovush bilan xirillab gapirdi:

– To‘xtanglar, bolalarim, har safar boshimizga g‘am-kulfat tushganda Osiyodan qadimiy madyarlar kelardi: axir, biz ularga qardosh bo‘lamiz – xotirjam bo‘linglar, ular hozir ham bizni unutishmaydi.

Bu yangilikdan Vamberining og‘zi ochilib qoldi. Vamberining fikri xayoli doim Sharqda edi. Tushlariga doim sahero-yu xurmolar kiradi. U o‘sha yerlarda turli-tuman tillarga, qabilalarga duch kelmasmikin? Vamberi o‘sha yerda odamlar qaysi tilda gapirishmasin, hammasini tushunadigan bo‘ladi. U yerda o‘sha osiyolik qadimiy madyarlarni topadi.

U juda hayajonlanib, bu yerdan ketdi.

Osmonda yulduzlar charaqlaganda Vamberi yo‘l yoqasidagi ariq labiga o‘tirib, bundan buyon o‘quv yurtlarining eshiklariga qadam bosmaslikka so‘z berdi. Taqdir uni Budapeshtga boshlab keldi. O‘sha kezlarda bu shahar oddiygina – Pesht deb atalardi.

VIII

Peshtdagi eng iflos va eng g‘ala-g‘ovur kafe – Orchi kafesi. Violyatlardan kelgan quloqlar va fermerlar shu yerga to‘planishardi. Kafega maxsus o‘rindi qo‘yilgandi. Bu o‘rindi qda o‘qituvchilar xuddi bandilar singari ishga yollanishni kutib o‘tirardilar.

Vamberi bu skameykada bir necha bor o‘tirgan, bir necha bor turib ketib, yana kelib o‘tirgan edi. Goh-goh uning cho‘ntaklari ham pul ko‘rib qolardi. Shunday mahallarda Vamberi dam olardi. U o‘ziga eski-tuski shim sotib oldi, hatto ikki marta teatrga bordi.

U o‘qishni biror minut ham to‘xtatmadi. U kunduzi ham, kechasi ham, dalada, saroyda – xullas, qayerda kitobni ochib, qog‘oz qo‘yish mumkin bo‘lsa, o‘sha yerda tillarni o‘rganaverdi. Vamberi har kuni yuztadan so‘z o‘rganardi. U o‘z-o‘zidan o‘rganganligi tufayli so‘zlarni buzib talaffuz qilar, ularni yana qaytadan o‘rganishga to‘g‘ri kelardi, hatto ikki marta, uch martadan qaytarib o‘rganardi.

U Pushkinning asarlarini rus tilida, Andersenni daniyaliklar tilida, Danteni italyanchada, Xayyomni forschada, Servantesni ispanchada o‘qirdi.

Bunaqa bardoshi borligi uchun unga hech narsa qiyin tuyulmasdi. Chet xalqlarining soʻzlari uning miyasiga hazilga oʻrnashib qolardi. Soʻzlarning rang-barangligi, musiqaviyligi uni hayajonga solardi. Vamberi soʻzlarni xuddi rasm yoki haykalni koʻrgandek tomosha qilardi. Soʻzlar uning koʻz oʻngida oʻynoqlab turar, har biri hali unga nomaʼlum boʻlgan bir narsani ifodalardi.

U baʼzan qisqa muddatga biron xonani ijaraga olgan kezlari uying ichiga hech kim oʻqiy olmasligi uchun turkchalabmi, forshalabmi qisqa qilib: «Ishla, doim ishla. Matonatli boʻl – uyal!» deb yozilgan lavhalarni osib qoʻyardi.

Vamberi oʻziga oʻzi vazifa berardi, agar ularni muddatida tayyorlamasa, ovqat ham yemasdi.

Biroq turmush tobora ogʻirlashib bordi. Uning atrofidagi kishilar ogʻir, qashshoq hayot kechirardilar. Vamberi Sharqqa joʻnashga qaror qildi.

Uning choʻntagi pulga yolchimasdi. Vamberi Venaga kelgach, Uch Doʻmbira degan koʻchada kichkinagina bir xonani ijaraga oldi. Bu yerda u faqat non va shoʻrva bilangina tirikchilik qilgani uchun ozib choʻp boʻlib ketdi.

U turgan uying bekasi Vamberiga shafqat qilardi. Goho-goho bu ayol Vamberining oldiga kelardi-da, qoʻllarini orqasiga qilib, beozor qoʻy koʻzlarini unga tikardi.

– Siz qachon yoʻlingizni topib olasiz, Vamberi? – derdi u.

– Men yoʻlimni topib olganman, – javob berardi Vamberi, – meni bu yoʻldan hech kim qaytarolmaydi.

Vamberi sindirib tashlagan qoʻltiqtagoʻmi eslab jilmayib qoʻydi.

– Bu nimadi? – deb surushtiraverardi uning kataklari yozuvlar bilan toʻlgan daftarini koʻrsatib ayol.

– Qadrli frau Shenfeld, men har kuni nima qilishim kerakligini belgilab qoʻyaman. Bordi-yu, qiladigan ishlarimni bir oyda ham bitira olmasam, birinchi sanada oʻzimga oʻzim hayfsan beraman.

– Siz gʻalati odamsiz, Vamberi, – der ayol va hech narsaga tushuna olmay chiqib ketardi.

Vamberi tirikchilik qilish uchun pul yigʻish maqsadida yana hammayoqni keza boshladi. Vaqt oʻtib borardi.

Bahor kunlarining birida u frau Shenfildning oldiga kirdi. Shenfild xonim sevinib ketdi, uni kofe bilan mehmon qilmoqchi bo'ldi, lekin Vamberi rad etdi.

– Shoshilayapsizmi, deyman-a, Vamberi? – so'radi u. – Onangiz keldilarmi?

– Onamning o'lganiga ancha bo'lgan, frau Shenfild.

– Unday bo'lsa qallig'ingizning oldiga oshiqayapsizmi? – so'radi u kulib.

– Yo'q, – javob berdi Vamberi, – men Turkiyaga, Istambulga borayapman.

II BOB

I

*Zerikishga tushib tulpor
Tuyoq bilan yer tepganda,
Zardasi oshib ketganda,
Tegmagin zinhor.
Urmoq uchun qo'l ko'tarma,
Olib chiqqin ko'k yaylovga.
Egarni tez hozirla-yu
Bir elni tanla.
Ot boshini qo'yib yubor,
Yo'lga solgin: hayt!
Tulporingda kasal qolmas
Qushday uchgan payt.*

Istambul ulkan, rang-barang lagerdek yastanib yotadi. Tepalarning ustida xuddi chodirga o'xshab masjidlar qad ko'targan. Oq minoralarning uchlari xuddi nayzaga o'xshab ko'kka bo'y cho'zgan. Yuk tashiydigan ot-ulovlarning tovushi ko'chani tutib ketgan. Ular shunchalik ko'pki, xuddi butun mamlakat qandaydir boshqa yoqqa ko'chib ketayotganga o'xshaydi.

Semiz, oltinga ko'milgan kishilar bilan yonma-yon tanlarini yara-chaqa qoplagan, sochlarini kir bosgan gadoylar yashaydilar. O'tkinchilarning oyoqlari ostidagi kavob ko'ralarda tutun biqsiydi.

Ko'chadan xuddi qisqichbaqaga o'xshash qip-qizil, tovusga monand ko'm-ko'k kiyingan askarlar o'tib turishibdi. Sulton saroyi ol-

tin suvi yuritilgan panjaralar bilan to'silgan. Bosforning ko'm-ko'k suvida bir-birlarini quvib, o'tkir tumshuqli qayiqlar suzadi. Tiniq suvda esa ajoyib baliqlar o'ynaydilar.

Tuyoq tovushlari, savdogarlarning baqiriqlari, salom va haqorat ovozlari Vamberining quloqlarini qomatga keltirdi. Kichkinagina, salqin qahvaxonada yunonlar, turklar, arablar va forslar o'tirishardi.

Ozg'in, qorachadan kelgan cho'loq kishi supaga chiqdi. Hammayoq jimjit bo'lib qoldi. Hatto chilimning quldur-qulduri, piyolalarning jiring-jiringi ham tindi.

Haligi kishi qiroat bilan «Oshiq G'arib» dostonidan parchalar o'qiy boshladi.

Tinglovchilar ajablanib, qoyil qolganliklaridan baqirib yuborishardi.

– Bu kim? – so'rashardi ular xo'jayindan, – kim o'zi?

Qahvaxona egasi kulib javob berardi:

– Bu bir venger, yaqindagina Istambulga keldi. Halitdanoq bizing tilimizda afandilarga o'xshab gapirayapti. U odam emas, balki mo'jiza.

Vamberi she'rmi o'qib tugatdi. Unga kabob va qovurilgan go'sht keltirib berishdi.

Vamberi ovqatlarni yegach, qo'shni qahvaxonaga o'tdi. U xuddi cho'loq qush kabi ko'chama-ko'cha, bozorma-bozor uchib yurar, she'r o'qib, xuddi qush singari ovqat topib yer edi.

So'ng u venger do'sti Pespekining xarobazordagi vayronasiga yo'l oldi. Uning uyida ikkaloviga bitta shalogi chiqqan karavat bor edi.

– Yarmisi sizniki, – dedi Pespeki, – yarmisi meniki. Buni shohona karavot desa bo'ladi.

– Bu yer juda sovuq ekan, – dedi Vamberi, – birorta eski latta-puttangiz yo'qmi?

Pespeki ma'yus kulib qo'ydi-da, burchakdan chang bosgan katta bayroqni oldi.

– Shuni yopib yotivg, ehtimol sizni isitar. Shu bayroq ostida biz Vengriyaning ozodligi uchun kurashganmiz... Bundan bo'lak hech narsam yo'q.

Bir mahallar ko'p yuraklarni isita olgan bu bayroqning endi harorati yo'q edi. U hozir oddiy bir latta parchasiga aylanib qolgan edi.

Quyosh tig' tortishi bilan Vamberi turib, shaharga yo'l olardi. Uning ko'z oldida Sharq yastanib yotardi. Vamberi Sharq uchun kerak edi.

Turk tilida turklardan yaxshi gapira oladigan chet ellik kishining dong'i butun shaharga yoyildi U bilan tanishishni istaganlar ko'paya berdi. Amaldor, poshsholar yevropa tillarini o'rganish uchun Vamberini uylariga taklif qiladilar.

To'rt yil o'tdi.

Nazarida falakning gardishi bilan tole yor bo'lgandek edi. Ozg'in, kamtar yosh yigit Vamberi, baquvvat, to'q turkka aylandi. U bilan yozuvchilar, ministrlar gaplashadigan bo'ldilar.

Sultonning qudratli kuyovi Midhad poshsho Vamberi bilan Is-lomning tushkunlikka uchragani, fransuzlar bilan inglizlarning makr-hiylalari, Turkiya tarixi haqida bahslashardi. Turk tili va turk turmushini bilgani uchun Midhad poshsho Vamberiga «sodiq» degan ma'noni bildiruvchi Rishod afandi ismini berdi.

– Nega bizda ishlashni istamaysiz? – deb so'rashardi Vamberidan.

– Men o'n yil issiq-sovuqda ochlik azobini tortib, o'nlarcha tilni egallash uchun kurashganimda amaldorlik mansabida o'tirishni ko'zlamaganman, sultonning xizmatiga kirolmayman, men insoniyat xizmatidagi kishiman Turkiyada yuz bergan har bir yangilikni insoniyat tarixiga bir bob qilib yozaman. Men yugurishga o'rganib qolganman, o'tiraversam oyog'im uvushib soladi. Buning ustiga men hali Sharqni ko'rganim yo'q...

Turklar boshlarini sarak-sarak qilishib, u shaytondan ham quv, deb gapirardilar.

II

Bir kuni u Bosfor dengizining qirg'og'idagi daraxtzordan o'tib ketayotgan edi. Daraxtlar ostida bir keksa turkning bir qo'lida nasha naychasini changallab olganini va ikkinchi qo'lida esa piyoladagi qahvani sovutish uchun chayqab o'tirganini ko'rib qoldi.

Ko'cha bolalari daraxtlar orqasida berkinib, cholning har bir harakatini xoxolashib kuzatib turishardi.

Turk nashani chekaverganidan hech narsaning fahmiga bormaydigan bangi bo'lib qolgan edi. Bolalar uning yonginasiga ke-

lib, uzun-uzun bug'doypoyani piyolaga tiqib, qahvasini simirib qo'yishardi.

Qoqsuyak bangi chol piyolasiga qarab, qahvani ichib qo'yibman, deb o'ylab xizmatkorga:

– Qahvachi, to'ldir! – deb baqirardi.

Qahvachi uning piyolasiga yana qahva quyay, bolalar esa qahvani yana poya bilan so'rib ichishardi.

Shundan keyin Vamberi butun Turkiya ham shunaqaligini tushundi. Turkiya o'tmishning loyqa zahari bilan mast bo'lib uxlab yotadi, hech narsani ko'rmaydi, qahvasini kim ichayotganini payqamaydi.

Vamberining ta'bi xira bo'ldi. U butun Istambulni xayolidan o'tkazdi. U oyoqlari ostida ming-ming qashshoqlar sudralib hayot kechirayotgan o'nlarча boyonlarni tasavvur etdi. Istambulda qashshoqlik, qullik hukm suradi. Bir piyola qahva yoki bir chekim qoradori bilan odamning kuni o'tadi.

Kimdir uning quloqlari tagiga kelib, arabcha maqol aytdi:

– Turmushdagi hamma badbaxtliklar nafs tufayli.

Vamberining oldida juldur kiyimli, chiviқ sallali kishi turibdi. Bo'yniga bir necha tasbeh osib olgan. Ko'zlari xuddi bir parcha misga o'xshab yaraqlaydi.

– Sen kimsan? – so'radi Vamberi.

– Men darvishman, afandim, – javob berdi u, – Buxoroda, Samarqandda, Mashhadda, Qutda bo'ldim. Men Payg'ambar libosining soyasi tushgan hamma yerlarni ko'rdim. Kofir qadam bosmagan joylarda yurdim.

Darvish arab maqolini takrorlab, nariga o'tib ketdi:

– Turmushdagi hamma badbaxtliklar nafs tufayli!..

Vamberi shu kechasi allamahalgacha o'tirdi.

– Unday bo'lsa, – dedi u o'ziga, – men yevropalikning oyog'i tegmagan yerlarga boraman. Men islomga va hamma darvishlarga qasd qilib, o'sha yerlarga borib, o'z ko'zim bilan ko'raman. U joylar qanaqa ekanini bilaman.

Bir oydan keyin «Progress» paroxodi Vamberini Qora dengiz bo'yidagi Trapezund shahriga olib ketdi. U yerdan karvon yo'li bilan Eronga o'tish mumkin edi.

III

Vamberi Trapezundga kelib tushdi. U qashshoq, lekin jasur, ot va qurol bilan maqtanadigan baland bo‘yli kurdlar mamlakatini ke-sib o‘tdi.

Kurdlar karvonlarga hujum qilganda, otda turib shunday mer-ganlik bilan o‘q otishadiki, suvoriyning o‘ziga tegizmasdan tugma-sini urib tushirardilar.

Vamberi, bozorlarida to‘rt qit‘aning odamlari shov-shuv ko‘-taradigan sariq Tavrizdan, moviy Urmiya ko‘lidan o‘tdi, uzoqdan to‘ylardagi shokoladli tortga o‘xshab ko‘rinadigan Qazvinda bo‘ldi va Tehronga yaqinlashib keldi.

Vamberi hang-mang bo‘lib qoldi. U, Sharqni xurmolar tagida-gi, go‘zal, quvnoq xalqlar yashaydigan jannat deb o‘ylardi, bu yer-da esa, uning ko‘z oldida yo sho‘r sahro, yo quruq cho‘l yastanib yotardi. Shahar xarobalari, o‘pirlilib tashlandiq holga kelgan kanallar qabristonlarni eslatadi. Xuddi qoyalarga o‘chakishganday naridan beri qurilgan minora va qal‘alar ko‘kka bo‘y cho‘zib turadilar.

Vamberi forslarga o‘zini turk deb yurgani uchun ular uni haqo-rat qilganlari-qilgan edi. Ular shia mazhabida bo‘lib, sunniy mazha-bidagi turklarni jinlaridan battar yomon ko‘rar edilar.

Hatto uning eshagini ham sunniyniki deb, o‘lasi qilib urishardi.

Boshiga papax, uzun yaktak va yog‘iga ko‘k kavush kiyib olgan johil, serzarda kishi doim Vamberi bilan birga borardi. U go‘yo qat-tiqroq baqirganiga ko‘proq oltin oluvchi kishidek:

– Afandi, sen o‘sha yaramas it, shaytonvachcha, sassiq gazanda Umar xoinlik qilmadi, deb o‘ylaysanmi? Hoziroq javob ber! – deb qichqirardi.

Vamberi forsga: «Do‘stim, men bu masalaga qiziqmayman, ko‘nglingni to‘q qilaver...» deyishi mumkin edi.

Lekin bu javob urush e‘lon qilish bilan baravar edi. Uni iblisga chiqarib, o‘ldirib yuborishlari turgan gap edi. Atrofdagilar nodon, jo-hil kishilar edi. Ulardan ko‘plari yevropaliklarni umrida ko‘rmagan. Shuning uchun Vamberi jiddiy tus olib, xuddi sunniylar, turklar kabi o‘lib-tirilib tortishardi. Bahslasha-bahslasha jonida jon qolmas-di. U Istambulda ekanida mullalarning barcha xulq-atvorlarini bilib olgan, shu sababli, aldayapti, deb undan hech kim shubhalanmasdi.

U qayerda to‘xtamasin, qaysi muyulishda bo‘lmasin, qayerda yotmasin ahvol shu edi.

Nihoyat, ular qator-qator teraklar va mevali bog‘larni ko‘rdilar. Ular orasidan katta, beo‘xshov bir nima oqarib ko‘rindi. Bu Tehron edi.

Vamberi quyoshda qorayib, ancha toblangandi. Uni Rishod afandi deb atashadi. Vamberining o‘tmish hayoti go‘yo undan uzilib qolib ketgandek edi. U yangi do‘stlar orttirdi.

U Tehronning go‘zal moviy tunlarida yangi do‘stlari bilan ichishar, ularga Umar Xayyom va Hofizning she‘rlarini o‘qib berar edi. Qizil vino – xullari ularning qo‘llaridagi qadahlarda jimirlardi. Qadahlar to‘xtovsiz jaranglardi. Alyorlar ham hozirjavoblik bilan aytilardi:

– Men karvonlarning xaloskori uchun ichaman. – deyishardi ba‘zilar.

Shundan keyin hammalari karvonlarning xaloskori uchun ichishardi.

– Men Binnat-ul-naosha (Murda qizi) uchun ichaman! – qichqirardi boshqalar.

Shundan so‘ng hammalari Eronda Murda qizi deb nom olgan yetti og‘ayni yulduzlar sharafiga qadah ko‘tarishardi.

Shu yo‘sinda Eronning moviy tunini vino ichib o‘tkazishardi.

Keyin boyqushlar sayrar, itlar tonggi xurujlarini boshlar edi. Yulduzlar xiralashib, osmonda ko‘rinmay qolgandagina ular yotgani ketardilar.

IV

Vamberi Tehrondagi turk elchisi, oshnasi – Haydar afandi yoniga keldi. Vamberi uning oldiga xaritani yozib qo‘ydi.

– Do‘stim, nima demoqchilar? – turk unga savolomuz qaradi.

U erkin fikrli, xurofiy odatlardan ozod kishi bo‘lib, Vamberini hurmat qilardi.

– Sal e‘tibor bering, janob, – dedi Vamberi, – mana buyoqqa qarang: mana bu yerda Buxoro, bu yerda Xiva, ular orasida Oksus yoki Amudaryo deb ataluvchi ulkan suv tomiri cho‘zilib yotadi. Janoblari ruxsat bersalar, Vamberi o‘sha yerga borsa.

Janubning iliq tuni. Doktor o‘z xonasida o‘tirib papiros chekardi. Kimdir eshikni tiqillatdi. Doktor eshikni ochdi-yu, orqaga tashlandi...

– Kimsiz? – so‘radi u.

– Qo‘rqma, afandi, – javob berdi haligi kishi. – Men oddiy darvish – hoji Mahmud – Rishod afandi bo‘laman. Bahovuddinning qabrlarini ziyorat etgani ketayapman.

Shunday deb Vamberi qah-qah urib, o‘zini kresloga tashladi.

Vamberining boshida movut qalpoq, choponining etaklari juldur, titilib ketgan. Beliga rang-barang arqon o‘rab olgan va beliga kalta sopli kichik bolta qistirilgan. Qo‘lida uzun tasbehning qora donalari osilib turardi.

– Sizga kichkinagina sovg‘a qilmoqchiman...

– Muntazirman, doktor.

– Mana bunda uch hab dori strixnin bor. Agar hamma narsaning tamom bo‘lganini sezsangiz, bu dorilar joningizga malham bo‘ladi.

– Rahmat, – dedi Vamberi, dorilarni olib ketar ekan. U ostona-da to‘xtadi va doktorning betiga jiddiy tikilib gapirdi:

– Doktor, har holda nima bo‘lgandayam... – Eshikning taqillashi uning ovozi bosib ketdi va gapning oxiri aytilmay qoldi. Bimzenshteyn yugurib borib eshikni ochdi. Hech kim yo‘q edi.

UCHINCHI BOB

- *Jim, jim, jim,*
- *Bos qadam! –*
- *Deb kuylar*
- *Qumlar ham.*
- *Qishloqni, uylarni,*
- *Tomlarni bosgan dam*
- *Shovqin, sas va gumbur*
- *Bu na bir shamoldir,*
- *Shaharlar bosib,*
- *Shaharlar bosib,*
- *Karvon yeladi, –*
- *Shaharni qoq kesib,*
- *Karvonda yagona*

- *Chumchuq, ot singari, –*
- *Eng epchil, eng kamtar*
- *Chin inson boradi.*

I

Savdogarlar karvonning yonidan u yoq-bu yoqqa o'tib turishadi, baqirishadi, yuklar orasida uymalashib so'kinadilar. Savdogarlarning orqasidan mirzalar borishardi, ular xuddi do'konda o'tirishgandek, bemalol chordona qurib, oldi-sotdilarning hammasini yozishardi.

Xizmatkorlar otda ketayotgan amaldorlarga choy uzatishadi va mashhur forsning mushtugiga tamaki solib berishadi. Amaldor ot ustida xuddi divanda yotgandek bemalol chilim chekadi. Gunohkor qulni shu yerdayoq kaltaklaydilar. Kaltaklar ba'zan otga ham tegadi. Karvonning qiziqchisi egar ustida oyog'ini osmonga qilib, xilma-xil latifalar aytadi.

Karvon deb ataluvchi bu sayyoh bozor shu ahvolda ilgarilab borardi.

Darvishlarning sillasi qurigan eshaklari tumshuqlarini osiltirib, quloqlarini liqillatib boradi. Soqchilarning otlari ko'zlarini chaqnatib osmonga sapchiydi. Savdogarlarning tuyalari xuddi foydani hisoblab borayotgandek, bo'yinlarini siltab-siltab qo'yadi.

Darvishlar qanaqasiga to'g'ri kelsa shunaqasiga ketishmoqda. Ba'zilar Makkadan keltirilgan muqaddas suv to'ldirilgan idishlarini ushlab, tuya ustiga cho'qqayib olganlar. Bu shisha idishlar Yevropada tayyorlangan, demak unga biror musulmon qo'lini sal tegizsa ham kofir bo'lishi kerak, lekin ular buni xayollariga keltirmaydilar. Ba'zilar piyoda, ba'zilar eshakda borishadi.

Bu darvishlar uchiga chiqqan muttahamlar edi. Vamberining ko'zi oldida ular bir-birlari bilan janjallashib, sheriklaridan birining ikki tishini urib sindirishdi. Yo'lda taqvodor forslar uchrab, undan tishini qayerda yo'qotganini so'rganlarida:

– Payg'ambarimiz kofirlar bilan Uhud tog'i etagida bo'lgan jangda oldingi ikki tishidan ajralgan edilar. Men ularga taqlid qilmay tura olamanmi! – deb javob berdi.

Taqvodorlar unga sadaqa berib ketdilar.

Ko'z og'riq kishilar ulardan shifo istab kelardi. Darvishlar ulardan Xudo yo'liga atalgan sadaqalarni olishgach, ko'zlariga Makka-

dan keltirilgan, deb aldab iflos tuproq separdilar. Bo‘yinlariga osib olgan to‘rvalaridagi tuproq tugaganidan keyin darvishlar to‘g‘ri kelgan yerning tuprog‘i bilan yana to‘rvani to‘lg‘azishadi.

Vamberi lablarini tishlab ichida qalloblarni la‘natlardi.

Qishloqlarda to‘xtashganda o‘sha yerliklar dasturxon yozib idishlarda turli taomlar keltirib qo‘yishardi. Darvishlar kir bosgan qo‘llarini dasturxondagi go‘sht va guruchli taomlarga cho‘zib oshalaydilar. Bir-birlarini siylagan bo‘lib, iljayib ovqatga taklif qiladilar; dumba bo‘laklarini bir-birlari tomon dumalatadilar.

Vamberining ishtahasi bo‘g‘ilsa ham ovqatni nochor yerdi. Kundan kunga uning ahvoli og‘irlashib borardi.

Changga botgan, sochlari o‘sib ketgan, tinka-madori qurigan Vamberi ko‘z-quloq bo‘lib, ko‘z oldida bo‘lib turgan hamma hodisalarni xotirida saqlab qolishga tirishardi. U yevropalik uchun noma‘lum bo‘lgan dunyo dargohiga qadam qo‘ydi.

U ko‘ringan hamma qiziq narsalarga sinchiklab qaraydi. Ana bir to‘daga o‘n yashar fors bola boshchilik qilayotir. Bolaning cho‘ntak soatiga yoqut toshlar qadalgan, ko‘kragidagi shohi xalatchada imzo o‘rniga o‘tadigan tamg‘asi bor. U xizmatkor va jonivorlarni qamchi o‘ynatganicha haydab boradi. Bola katta odamlardek so‘kinadi, namoz o‘qiydi. Xizmatkorlar unga tik boqishga botinolmaydilar. Bola kunjut moyi ortilgan karvonni boshqarib boradi.

«Zolimlar shunday tarbiya topadilar-da», deb o‘yladi Vamberi.

II

Vamberi hamroh darvishlarning hammasini nomma-nom bilib olgan. Shuningdek, ular ham Vamberining Payg‘ambar, boshqa shaharlarga nur osmondan yog‘ilsa, Buxorodan osmonga nur chiqib turadi, deb ta‘riflangan shaharga ketayotganini yaxshi biladilar.

Darvishlar badanlarida jarohatlar paydo qilish uchun qamchi bilan o‘z yelkalariga va ko‘kraklariga uradilar.

Shaharlarda ular o‘z jarohatlarini odamlarga ko‘rsatib, pul ishlaydilar. Peshonalaridagi yara izlarini sakkiz qirralik qilish uchun gazak oldiradilar. Bu namoz paytida boshni sakkiz qirralik toshga

zo'r ixlos bilan urganligining belgisi, kishilar bunday darvishlarga yaxshigina xayr-ehson berishadi.

Vamberining kuladigan holi yo'q edi. Bu yarim telba, yaramas va jinnilar orasida loqayd yurish mushkul. German Qur'on suralarini qiroat bilan o'qir, boshini changallab sochlarini yulib olmoqchi bo'lganday tortar edi. U darvishlarga o'xshab xirillab gapirardi, ko'zlarini chaqchaytirardi, tabiatan taqlid qilishga usta edi...

Mashhadga kelgach, hamma Imom Rizo masjidini ziyorat qilishga ketdi. Masjidning oltin qubbasi moviy ko'k quchog'ida, yaltirardi. Masjidning sirlangan devorlari yaraqalaydi. Omi, sodda odamlar bu bo'yoqlarni ko'rib, o'zlarini yo'qotib yig'laydilar, far-yod uradilar va mullaning har bir so'ziga ixlos bilan quloq soladilar.

Duo o'qigani uchun mullaga pul berish kerak. Bir xasis, savodsiz kishi kelib, Vamberidan:

– Inim menda pul yo'q, sen men uchun duo o'qisang, men orqangda turib ularni takrorlardim, – deb o'tindi.

Vamberi yuzini qiblagaga qilib, arab she'rlarini uning uchun chin ko'ngildan o'qib bera boshladi.

To'satdan Vamberi orqasidan eshitilayotgan tovushning duo emasligini payqab qoldi. U duo o'qishni to'xtatib, quloq sola boshladi.

– Bu qirchang'ing besh dukatdan ortiqqa arzimaydi.

– Avliyo Abbos haqiga ont ichaman, sen muttaha'mlik qilyapsan. Myon o'zim unga o'n ikki dukat to'laganman.

– Yolg'on gapirma, yolg'on gapirma, birodar... – Vamberi bu gaplarni eshitib, o'zini kulgidan zo'rg'a to'xtatdi-da, jo'rttaga o'qrayib orqasiga qaradi.

– E, e, – qichqirib yubordi xasis, – biz duodan chalg'ib ketay debmiz-ku!

Imomning qabri yonida turgan boshqa ziyoratchilar ham unga bunga chalg'ib, istar-istamas sig'inishardi.

Eron tuprog'i uzun ko'prik yonidagi bir uy bilan ismi qiyinroq bo'lgan daryoga taqalib kelib shu yerda tugadi.

Karvon ham katta bo'lib ketdi. Karvonga endi afg'onlar va hindlar ham qo'shildi.

Vamberining a'zoyi badanini yara-chaqa bosib ketdi, burga bilan bitning talaganiga chidab bo'lmay qoldi.

Bu jonivorlar shunchalik ko'payib ketgan ediki, hatto kiyimlarning qati xuddi joni bordek qimirlardi.

Kiyimlarini issiq kul ustiga tashlashadi, kiyim ham tarashadek chars-churs qiladi. Mabodo, o't bo'lmasa kiyimlarini qaynoq qum ustiga yoyib qo'yishadi, shunda bit-burgalar kiyimdan o'rmalab chiqadi. Agar o't ham, qum ham bo'lmasa, yo'lovchilar chumoli inini izlab topishadi, chumolilar bitlarni shipshiydam qilib tozalaydi.

Tungi qo'noqlarda Buxoro eshaklari quloqni bitirib hangrashadi, xuddi ustidan qaynoq suv quyilganday hangrashadi.

Tuyalar quruq yantoqni o'lgudek yeb, qonib suv ichmagani uchun ulardan qo'lansa hid kelardi. Shuning uchun otlar ulardan o'zini olib qochishardi.

Odamlar gulxan atroflarida to'p-to'p bo'lib o'tirib suhbatlashadilar.

Forslar poshnasiga xalifa Umarning ismi yozilgan etiklarni ko'rsatib maqtanishadi. Ular dushmanlarini shu oyoqlari bilan domo ezmoqchilar.

Hindlar alohida to'p bo'lib olishardi. Ular hind xudosi Vishnaga sig'inadilar, kechalari yotganlarida atroflariga kichik-kichik tayoqlarni terib, ularni ip bilan bir-biriga bog'lab qo'yardilar-da, endi bizga hech kim tegmaydi, deb ishonishardi.

Afgonlar xanjar soplari va miltiq qo'ndoqlaridagi belgilarni ko'rsatishardi. Ular qancha dushmani o'ldirganligini har kim shu belgilardan bila oladi.

Darvishlar o'rtaga tushib huv-huvlab zikr tushishadi, duo o'qib, sadaqa so'rashadi. Odamlar ularga qolgan-qutgan ovqat va chaqa pul berishadi.

Vamberi bular orasida aqldan ozayotganini his qilardi.

Hamma dong qotib yotganda u mashq qilishga tutinardi. Vamberi hamrohlarining yuz ifodalarini, ularning kulgisi, imo-ishorasi va zikr tushishlarini esda saqlashga tirishardi. U har kecha hamrohlarining harakatlarini shu zaylda takrorlab bordi. Oradan ikki oy o'tgach, uni boshqalardan mutlaqo ajratib bo'lmas edi.

U sirtidan qaraganda karvondagilarga juda kirishib ketgandi.

Hamma uni, Buxoroga ketayotgan donishmand darvish, deb o'ylardi. Ba'zan Vamberi o'zidan o'zi xavotirga tushib ezilardi. Bunday vaqtlarda qo'llari qalt-qalt titrar, o'lganining kunidan kular edi.

«Nahotki, yurtimga qaytolmasam?» – deb o'ylardi u.

U yana atrofiga alanglab oldi.

Qarshisida qator-qator sariq qoyalar saf tortib turardi. Toshlar darzidan o'sib chiqqan butalar changga botgan edi. Yalpoq kaltake-saklar yugurib yurishadi.

Bir kuni karvon qarshisida sahro namoyon bo'ldi. Hammayoq qum, cho'lning keti ko'rinmaydi.

Ko'chmanchilar paydo bo'lishdi. Ularning erkaklarini ayollaridan farq qilib bo'lmasdi. Hammasining ham ishtoni, nimchasi, ko'ylagi bir xil edi. Hammasi ham yuzlarini qumdan pana qilib olgan. Ko'chmanchilar keng ishton kiyib olganlaridan oyoqlari bir nima tiqib qo'yilgan yengchaga o'xshardi. Ular itlariga boshqacha ko'z bilan qarardi. Agar ko'chmanchidan: «Xotiningni sotmaysanmi?» deb so'ralsa, sal-pal achchig'i chiqadi, bordi-yu: «Itningni sotmaysanmi?» deb so'ralsa bormi, bunday tahqirlovchiga pichoq bilan tashlanadilar. Bu qattiq haqorat sanaladi.

Vamberining g'arbdan kelayotgan avliyo deb shuhrati tarqalgan edi. U qo'ngan joylarda zikr tusha boshlasa, hammadan o'tkazib yuborardi, karvonda xutbalarni, dostonlarni unga o'xshatib o'qiydigan birorta odam topilmasdi.

Hamma uni jon-dili bilan tinglardi.

Cho'qqi telpak kiygan, qiyiq ko'z turkmanlar kichik, baquvat otlardan tappa-tappa sakrab tushib, Vamberining oldida tiz cho'kishardi, undan duo qilishni yoki tabarruk kiyimlarini ko'zga surishga ijozat berishni so'rashardi.

Vamberi ularning keng, qizg'ish manglaylariga tikilar, g'alati gaplariga quloq solar, lekin biror narsani yozib olishga botinmas edi. Ko'rib, eshitib o'tirardi, xolos.

Har kuni u faqat ko'rib, eshitib yurardi. Vamberi atrofidagi hamma narsani suv kabi simirib, xotirlab olardi. U bora-bora, yo hech narsa esimda qolmas, yo boshim fikrlarning ko'pligidan tars yorilib ketar, deb o'ylay boshladi ham.

Ko'chmanchilar uning kiyimlarini, kamarini silab-siyab ko'rishar, pichirlashar edilar.

Ular xotin va bolalarini boshlab kelishardi. hammalari Vamberiga qo‘llarini cho‘zib, iltijo qilishardi. Agar shu payt ular Vamberining kimligini bilib qolsalar bormi, uni tiriklay qumga ko‘mib ketar edilar-a.

III

Bir kuni boshi so‘poq bir chol yo‘lovchilarni turtkilab-itarib, Vamberining oldiga keldi. Karvon uzoqqa ketib qolgan, atrofda faqat cheksiz qum-u osmondan bo‘lak hech narsa yo‘q edi. Bu chol umrini talonchilik, odam o‘ldirish bilan o‘tkazgandi. Hamma jim bo‘lib qoldi. Chol o‘zining qop-qora sertomir qo‘lini paxsa qilib gap boshladi:

– Shayxim, ulug‘ bir ishni boshlasang bo‘lmaydimi? Sen avliyo odamsan, hamma narsa qo‘lingdan keladi. Kel, forslarni bosamiz. Besh mingta otliq yigitim bor, bir-biridan azamat. Sen ularga fotiha bersang, hammasi orqangdan borishadi. O‘ylab ko‘r, shayxim.

Vamberi kulmadi. U o‘ylanib qoldi. U, Eronning qashshoq, talangan mamlakat ekanini, shoh askarlarining bir zarbadayoq qo‘y podalari singari har tarafga qochib, tirqirab ketishini, yevropalik muttahamlar Tehronda Vamberini qo‘llab-qo‘ltiqlashlarini, turkmanlar qishloqdagi forslarning bor-budini ham tortib olib, dalalarga o‘t qo‘yishlari mumkinligini o‘yladi. Xo‘sh, keyin nima bo‘ladi?

U xayol surar, hamma unga tikilib turar edi. Quyosh bahaybat urush g‘ildiragi singari dumalab ufqqa botib bormoqda.

Vamberi cholga yuz o‘girdi. Uning qo‘lida minglab kishilarning hayot-mamoti turibdi. Vengriyada ochlik azobidan o‘lib ketishiga sal qolgan bola bugun xalqlarni bir-birlari bilan urushtirishi mumkin. Uning ko‘zlari chaqnadi:

– Shayx, men sening gaplaringni tingladim, endi sen quloq sol. Chol so‘poq boshini egdi.

– Shayx, men Buxoroyi sharifni ziyorat qilaman deb niyat qilganman. Shu niyatimga yetmaguncha, boshqa ishga qo‘l urmayman. Sabr qil, kut.

– Mayli, kutaman, – javob berdi chol, – qaytib kelishingni kutaman. Bandasi ne qilsa, Xudoning xohishi bilan qiladi.

Chol o‘rnidan qo‘zg‘aldi, nafasini ichiga yutib odamlar orasidan o‘tdi-da, sakrab otiga mindi.

Keyingi qo'noqda bir afg'on paydo bo'ldi. Uning qop-qora kamari va g'alati kiyim-boshlari bolalarni vahimaga solardi. Afg'on mushukdek ohista qadam bosardi. Birinchi tundayoq u Vamberining yoniga joy solib yonboshladi.

– Biz qiyshayib o'tirsak ham, ammo to'ppa-to'g'ri gaplashaylik. Sen kimsan o'zing? – dedi u lo'ndagina qilib. Ammo uning ko'zlari yaralangan lochin ko'zlaridek chaqnab turardi.

– Men Istambuldan kelayapman.

– Bu yoqqa nima maqsadda kelding?

– Har ish Ollohning xohishi bilan bo'ladi, – javob berdi Vamberi, afg'onning basharasiga tik boqolmasligini bilib.

– Sen faranglarni ko'rganmisan?

– Birodar, men kofirlarga ko'z tashlamayman.

– Ammo ular menga ko'z tashlashgan, – baqirib yubordi afg'on, – ularning boshlariga tog'lar qulasin! Faranglar Qandahorda otamni, ukalarimni o'ldirishgan. Darvish, nega yerga tikilib qolding?

– Agar o'z yurtimda faranglar dastidan qancha jabr-u jafolar tortganimni bilsang edi, – dedi Vamberi ohista afg'onning o'siq qoshlariga tikilib, – ko'zlaring g'azabdan qonga to'lardi.

Afg'on sapchib o'rmidan turdi-da, gulxan yoniga ketdi.

Ertasiga u Vamberining oldiga keldi-da, oti bilan uning eshagini turtib:

– Darvish, isming nima? – deb qichqirdi.

– Meni Hoji Mahmud – Rishod deb atashadi.

– Undan oldin nima deb atashar edi?

– Oldinmi, oldin bola deb chaqirishardi. Keyin afandi deyishadigan bo'ldi. Hozir Hoji deb chaqirishadi, birodar.

Afg'on lablarini burib ishshaydi-da, otini sakratganicha, nari ketdi.

Shu kuni kechqurun Vamberi qimir etmay namoz o'qiyotgan bo'lsa ham, aslida afg'onning karvonboshiga gapirayotgan quyidagi gaplarini eshitayotgan edi:

– Karvonboshi, – dedi u, – bu rus josusi, u hamma yo'llarni sinchiklab bilib ketyapti, bundan keyin ruslar kelishadi. Ular bola-chaqalarimizni, xotinlarimizni tortib oladilar... Lekin men anqovlardan emasman. Ha, Buxoroda amir bor, uning qo'lida bunday kelgindilar uchun tayyorlab, qizitib qo'yilgan temir bor.

– Shoshma, do‘stim, – javob berdi karvonboshi, – avvalo yaxshilab tekshirib, bilib ol.

Ular tekshirib bilmoq uchun ertasi ertalab kelishdi.

Lekin Vamberi namoz o‘qiyotgandi. U yog‘ochdek qotib turar, hech nimani ko‘rmas edi. Lablarigina namoz oyatlarini pichirlardi, xolos.

Afg‘on uni karvonboshiga ko‘rsatib, kechagi shubhalarini yana takrorladi.

Karvonboshi Vamberiga boshdan oyoq razm soldi. Hamma gapni eshitib olgan Vamberi yuzidagi qittak nojo‘ya ifoda ham o‘zini fosh etib qo‘yishini bilardi.

U toshdek qotib turaverdi. Karvonboshi afg‘onni bir chetga olib ketdi. Vamberining quloqlariga uning:

– Men shubhangga ishonmayman, sen yanglishding, afg‘on. Faranglar joynamozda bunday turolmaydilar, – degan so‘zlari chalindi.

IV

Afg‘on Vamberining boshiga bitgan balo bo‘ldi. U qittak ilmoq topsa ham bas, sevinib ketib, Vamberining jig‘iga tegaverardi. Bir kuni u Vamberining qo‘lida tasodifan oltin tanga ko‘rib qoldi-da, jerkib:

– Darvish, nahotki, sen faqirlik rasm-rusumlariga rioya qilmasang? Yoki sening o‘zingga xos odatlaring bormi? – dedi.

– Ha, mening bo‘lak qoidam bor, – dedi Vamberi.

– Men ularni bilmoqchiman.

– Billsang bilaver. Bu sir emas. Oltin bilan sariq kasalini davolash mumkin. Men o‘tgan haftada shu tanga bilan sariq kasalidan ogrigan ikki kishini davoladim...

Afg‘on tishlarini alam bilan g‘ijirlatdi. U o‘z vatanidagi qoya-lar singari vahshiy va sodda mug‘ambir edi. Hozir u o‘zining ahmoq bo‘lib qolganini sezdi. Vamberi uning ko‘ziga sehrgar bo‘lib ko‘rindi.

Karvon shu oqshom bahaybat qum barxanlari o‘rtasidagi atrofini nimjon butalar qoplagan quduqlar yonida tunadi.

Vamberi uxlay olmadi. U tirsagiga tayanib, orqasiga o‘griildi-yu, a‘zoyi badanini muzdek ter bosdi.

Uning shunday yonginasida afg'on tikilib yotardi. Lekin uning ko'zlari dumaloq, sap-sariq edi. U dam-badam nasha chekib, choy ho'plab qo'yardi. Naychadan chiqqan uchqunlar uning yuzini yoritardi. Hozir u shalpayib, bir to'nka bo'lib qolgandi.

Vamberi miyasiga kelib qolgan fikrdan seskanib ketdi. U strixninni esladi. Agar afg'onning choyiga bir hab dori strixnin tashlasa, bas, ehtimol ertaga o'ldirishi mumkin bo'lgan bu odam olamdan o'tadi.

U dorini olib piyola labiga yaqinlashtirdi-da, ushlab turdi. Afg'on hech narsani ko'rmasdi, sezmasdi, qo'llari qaltirardi. U to'nkadek ag'anab yotardi.

Shu payt yangi oy bulutlar orasidan yaraqlab chiqib qoldi. Oy nuri Vamberining qo'liga tushdi. U o'z ishidan uyalib yer yorilmadiki, yerga kirib ketsa. U qo'lini tortdi-yu, dorini yashirdi.

... Yana qum barxanlari. Jaziramada, ot-ulov nobud bo'lib, odamlar esa oftob urib, yo'lda yiqilib qola boshladilar. Karvonga isitma oralab qoldi. Suv yo'q edi. Vamberi ham yotib qoldi. Uning ko'zlari tinib, boshi aylanar, tepasida esa darvishlar irg'ishlab zikr tushishar, eshaklar hangrashar edi.

Vamberi boshini zo'rg'a ko'tarib ingradi, ko'zlariga, quloqlariga qum to'lib borardi, qaynoq qum ko'kragiga ham quyilar, qo'lini kuydirar edi.

Kimdir uning tepasiga kelib engashdi. Vamberi unda suv borligini payqadi.

U bor kuchini to'plab:

– Suv, suv beringlar! – deb qichqirdi. Shuncha vaqtdan beri u qaysi tilda gapirganini birinchi marta payqamay qoldi. Uning tepasida bir ko'za suvni olib afg'on turar edi.

«Men nima dedim, – deb o'yladi Vamberi, – endi tamom bo'ldim».

– Ich, darvish, – dedi afg'on, ko'zani engashtirib, – endi Buxoro suvini icholmaysan.

Shu payt karvonda shovqin-suron ko'tarildi. Odamlar, yuklar, hayvonlar aralash-quralash bo'lib ketdi. O'q tovushlari eshitildi, ikki o'q Vamberining oyoqlari ostiga kelib tushdi. To'polon borgan sari kuchayardi.

– Bosqin, bosqin! – deb qichqirishardi har tarafdand. – Tuyalarni cho‘ktiringlar!

Ba‘zi chavandozlar to‘dadan otilib chiqib, qaroqchilar sari ot soldi. Qisqagina olishuvdan so‘ng bosqinchilarni tirqiratib yuborishdi.

Keyin hamma bir davraga to‘plandi. O‘rtaga esa uchta murdani qo‘yishdi. Vamberi darveshlar to‘dasi bilan davra yaqiniga keldi. Uning oldiginasida afg‘on cho‘zilib yotardi va og‘zidan qon oqayotgan edi, Vamberi undan yuz o‘girdi.

Bir haftadan so‘ng karvon Buxoroga kirdi.

Bamberi amir arki maydoni – Registon oldidagi karvonsaroylarning birida gilamda atrofga horg‘in nazar tashlab o‘tirar edi. Maqsadga ham yetildi.

Shu kungacha ko‘rish taqiqlangan hamma narsalarni endi ushlab ko‘rish ham mumkin.

U amir arkini, Buxoroning yevropaliklar uchun yopiq bo‘lgan o‘n bir darvozasini, zilol suvlari mavjlanib oqib, shaharni ikkiga bo‘lib o‘tuvchi Shohrud arig‘ini ko‘rdi. Masjidi Kalonning tovlanib turuvchi moviy qubbasini, uning yam-yashil devorlarini tomosha qildi.

Mana, ko‘hna Mir Arab madrasasi. Uning minoralari pishiq g‘ishtdan ishlangan. Minoraning tepasidan jinoyatchilarni itqitishadi. Vamberini bu minoradan tashlab yuborishmadi. Mana qiynoqlar hovlisi, bu yerda uni chohga tashlab, darra bilan urib azoblashmadi. Mana qullar bozori. Bu yerda uni qul qatorida sotib yuborishmadi.

Atrofdagi hamma kishilar uni o‘z odamlari hisoblashardi. Tevarigidagilarning hammasi o‘zining kundalik ishi bilan mashg‘ul: degrezlar qozon quyushadi, qassob do‘konida go‘sht burdalaydi, mashhur xattot paranjili ayolning gaplariga qarab muhabbatnoma yozib bermoqda, sartarosh o‘z mijozining sochlarini ivitar ekan, panjalaridagi sovun ko‘pigini ko‘cha itining ustiga silkitadi, aslahasoz qilichini chertib, labi-labiga tegmay o‘z molini maqtaydi.

Hamma o‘zi bilan o‘zi ovora.

Shu kuni kechasi Vamberi tush ko‘rdi: u hali ham bola emish-u Duna-Serdageli xarobazorida o‘tirganmish. Qarshisida turgan bir oyoqli kishi esa unga: «Hoy bola, sen dunyodagi hamma tillarni bilib olmoqchimisan... aqling joyida!» dermish.

Vamberi buxorolik bir olimning uyida mehmon bo'ldi. Olim uni xuddi o'z og'asidek qabul qildi, oldiga dasturxon yozdi, choy qo'ydi, chilim tutdi.

– Hoji, choydan iching, – deb mulozimat qildi olim, – hoji, ko'proq cheking. Choy tomirlarimizni kengaytirib, qonimizni suyultiradi, tamaki aqlimizni peshlaydi.

Olimning o'zi tamaki chekmas edi. Uning belbog'ida nosqovoq osilib turardi. U qovoqni kaftiga urib, bir chimdim nosni til ostiga tashlardi. U kayf qilib bo'lgach, nosni tuflab yuboradi. Nos donalari ba'zan Vamberining yuziga ham sachraydi, ammo u buni payqamasdi.

Uning qo'lida qizil, qora siyohlar bilan egri-bugri qilib yozilgan eskirib, sarg'ayib ketgan qo'lyozma bor edi. Bunday qo'lyozma Yevropada hech kimda yo'q.

Olim og'zidagi nosni Vamberining yelkasidan oshirib tupurar ekan:

– Hoji, – dedi, – siz kitoblarni juda yaxshi ko'rasizmi?

– Juda yaxshi ko'raman.

– Men ham. Ular xuddi joni borday, hoji. Buning ustiga ular hamma narsa haqida gapirib bera oladi. Hoji, biz tomonlarga yana kelasizmi?

– Kelaman, – deb javob berdi Vamberi, – hali ko'p kelaman.

– Unday bo'lsa, kelishingizda menga Istambuldan kitob olib kelasiz. Hoji, menga Sa'diddin bilan yana boshqalarning kitoblarini olib keling.

Vamberi Eronga jo'nashi oldidan bir doktor undan: Osiyodan tatarlarning bosh suyagini olib kelgin, deb iltimos qilganini esladi. Doktor uni madyarlarning bosh suyagi bilan solishtirib ko'rmoqchi ekan. O'shanda boshqalar doktorga e'tiroz bildirishib:

– Undan ko'ra do'stimiz o'z boshini sog'-salomat olib kelishini tilaylik, – deyishgan edi.

Vamberi shu gapni eslab kulimsiradi.

– Olib kelaman, – dedi Vamberi.

– Hoji, she'rlarni ham yaxshi ko'radilarmi? – sinchiklab so'radi olim.

– Jonimdan ham yaxshi ko'raman, – javob berdi Vamberi.

– Bu yaxshi gap. Hofiz yorning bir xoli evaziga Eronning ikki shahrini beraman, degan ekan. Bu juda go‘zal gap, hoji, – dedi olim. U tomog‘iga nos ketib qolib, uzoq-o‘qchidi.

VI

Shundan keyin Vamberi darvishlar bilan birga Bahovuddinning maqbarasiga borib, tongga qadar zikr tushdi. Bunga oyoqlari qanday chidash berganini o‘zi ham bilmasdi. Hamma yerdagidan ko‘ra ham bu yerda joni ko‘proq qil ustida edi.

Vamberi oltin qo‘g‘irchoqni eslatuvchi, xo‘ppasemiz amirni ko‘rdi. Amir qilichga tayanib, soqolini selkillatib turardi. Amirning qabuliga kirishayotganida saroy kishilaridan biri Vamberining orqasidan turtib, bir chetga qarab:

– Baxtga qarshi, pichog‘imni bugun esimdan chiqarib qoldiribman-da, attang... – dedi.

Vamberi bu bilan uning nima demoqchi ekanini sira tushuna olmadi. U yog‘ochdek qotib turaverdi. Bordi-yu hozir uni nimtalab tashlasalar ham «g‘ing» demasdi.

Vamberi Samarqand bog‘larini aylandi va Temirning yashil maqbaralarini tomosha qildi.

So‘ngra u Buxorodan jo‘nab ketdi. Cho‘lga kirib borishdan avval tosh va tayoqlardan turli belgilar qilib, fol ochishdi. Vamberining ta‘biri hammanikidan yaxshi chiqdi. Unga xayr-ehsonlar berishdi.

Karvon Odamqirilgan deb ataluvchi dahshatli qumlar orasiga, suyaklar oqarib chiqib yotgan barxanlari bag‘riga kirib qolganda Vamberi quvonib ketdi.

Orqaga tomon tashlanayotgan qadam sayin Vamberining ko‘ngli yengil tortaverdi. Yo‘llarda dam olishganda u g‘alati hayotni kuza-tar edi. Mana, boy bir turkman og‘zini katta ochib, chordona qurib o‘tiribdi. Uning qarshisida cho‘nqaygan qul esa, o‘tkir tamakini uzoq so‘rib, tutunning achchiq qismini yutadi-da, qolganini xo‘jasining tomog‘iga pufalaydi. Bu, Vamberi uchun g‘alati, kulgili edi.

Qul ba‘zan mug‘ambirlik qilib xo‘jasining yuziga dudning zaharli qismini ham puflab yuboradi. Shunday paytlarda xo‘ja ko‘zlarini kosasidan chiqarib, darhol yonida yotgan qamchiga yopishadi.

Vamberi shirchoy ichdi, mashaqqatli yo‘ldan keyin bu choy unga juda yoqdi.

Vamberi qum bilan tahorat qilgan odamlarni ko‘rdi, o‘zi ham qum bilan yuz-qo‘lini yuvdi. Hech kim endi Vamberini Osiyo hayotini yozuv stoliga muk tushib o‘tirib, kitoblardan o‘rganib olgan deb ayta olmasdi. Tuya hidi liboslariga singib ketgandek Osiyo hayoti ham unga singib ketgan edi.

TO‘RTINCHI BOB

*Kim ekan,
Kim ekan.
Kim ekan?
O‘lkamizga kelgan?
Deb so‘rar do‘mbira.
– Eng olis qoloq
yurtlardan
Kelibdi bir tanish do‘st,
mehmon –
Deydi bu karvonlar,
Karvon saroy, so‘zlar:
– Ne desang, – mayli,
Uning ismi Vamberi,
Vamberi, Vamberi,
Tehronga keldi.*

I

Afg‘oniston boshlandi. Yalang‘och qoyalar, qorong‘i daralar cho‘zilib ketgandi. Afg‘onistonda darvishlarning ahvollari mushkullashdi. Uzun surp yaktak kiygan, tayoq o‘rniga miltiq ko‘targan afg‘on cho‘ponlari va doimo yonlarida har xil qurol-yarog‘lar olib yuradigan afg‘on savdogarlari hech qanaqa avliyoni tan olmasdi. Ular zaharxandalik bilan kulishib, darvishlarning orqasidan tosh otardilar.

Karvon atrofida ayg‘oqchilar izg‘ib yurishardi. Ularga ay-niqsa Vamberi yoqmas edi. Ayg‘oqchilar uning payiga tushishdi.

Bordi-yu, Vamberi ularni bilganini sezdirib qo'ysa, uni o'rtaga olib do'pposlashlari aniq edi. Yeyishga deyarli hech narsa yo'q edi. Sovuq suyak-suyagidan o'tib borardi.

Vamberi yoshligini va Uch Do'mbira ko'chasini esladi-da, kamarini yanada tortibroq qo'ydi.

Sovuq kunlarning birida ular Hirotga kirib kelishdi.

«Yuz ming bog'» shahrida u Osiyoning eng totli suvini ichdi.

Bog'larga kirib istalgancha meva yeyish mumkin edi. Keluvchilarni boqqa kirilayotganda va chiqayotganda tarozuda tortishar va shunga qarab haq olishar edi.

Afg'on amirining o'g'li Yoqubxon saroyida o'tirib namoyish o'tayotgan maydonni tomosha qilayotganda, uning derazalari ro'parasida mashshoqlar tinmay soz chalardi. Undan nariroqda juldur kiyimli darvishlar to'p bo'lib turishardi. Ular orasida ko'zlari tiyrak, yuzi jiddiy bir kishi ham bor. U musiqa ohangiga moslab oyog'ini o'ynatib turardi.

– Bu odam – yevropalik, – dedi Yoqubxon, – Osiyoda hech kim musiqa tinglayotganida oyog'ini o'ynatmaydi.

Shundan keyin u haligi darvishni o'z huzuriga chaqirtirdi.

Yoqubxon darvish bilan turli muqaddas joylar, darvishlik ta'limoti haqida hamda o'zi asalarixonaga o'xshagan, ammo asalarisi bor-u asali yo'q Afg'oniston to'g'risida uzoq gaplashdi. Keyin Yoqubxon qo'lini Vamberining yelkasiga qo'yib, past tovush bilan:

– Sen olim odamsan, hoji. Sen men ko'rgan hamma hojilardan ham o'tkir olimsan. Lekin farangisan.

Bu odam yurak-yuragidagini ham payqaganini Vamberi tushundi. Endi hech qanday iloj qolmagan edi, shunday bo'lsa ham u:

– Yo'q, – dedi.

Yoqubxon o'zini orqaga tashlab o'ylanib qoldi:

– Yo'q, mayli shunday bo'lsin. Men seni o'ldirmoqchi emasman. Tinchgina keta qol. Yanglishibman.

Vamberi saroydan qanday chiqqani, Hirotidan qanday ketganini eslay olmadi.

U kechalari sovuqqa qotardi, afg'onlar esa g'azablarini sira yashirmas edilar.

Vamberi hozir xuddi ichida suyaklar shaldirab turgan iflos qopga o'xshab qolgan edi.

Bir kuni u egardan qomatini ko'tardi-yu, o'zicha kulib yubordi.

U, tovush chiqarmay butun vujudini selkillatib kulardi. Qarshisida esa Mashhadning tuproq devorlari qorayib turardi. Vamberi Eronga qaytib keldi.

II

Vamberi Eron yo'llaridan o'tar ekan, o'zini qaytadan tug'ilganday his etdi: bu yerda u ko'kragini kerib yurishi, ovozi baralla qo'yib, xohlagan gapini gapirishi, ko'ngli tusagan ovqatni yeyishi mumkin edi.

U ovozi yangratib italyancha ashula aytib yubordi.

Unga yo'ldosh bo'lib ketayotgan o'zbek bu tasodifdan hayratga tushdi. G'arblik darvish uning ko'z o'ngida boshqa odamga aylangan edi. Sodda ko'chmanchi uchun bunday o'zgarish juda yoqar, xursandchilik hammaga ham yoqadi-yu, axir.

– Sen juda g'alati tilda gapirayapsan, – dedi u. – Men birorta so'zingni ham tushuna olmayotirman. Bu farishtalar gaplashadigan til. Sen duo o'qiyapsan, shekilli?

– Ha, duo o'qiyapman, – javob berdi Vamberi. – Bu yaxshi paytlarda aytiladigan alohida duo. Sen ham menga jo'r bo'l, ruhing pok bo'ladi.

Qo'shiq borgan sari suyuqlashib borardi. O'zbek unga qo'ldan kelganicha jo'r bo'lardi. Hammayog'idan sharillab ter oqsa ham u bu ajoyib tilda duo o'qish savobidan quruq qolgusi kelmadi.

Bir qishloqda tunadilar. Ertalab uyg'ondilar-u karnaylarning bir xildagi gat-g'atini eshitishdi.

– Bu nima? – so'radi Eron odatlaridan bexabar bo'lgan o'zbek.

– Odamlarni hammomga chaqiryaptilar, – dedi Vamberi, – yur, biz ham boramiz.

Ular hammomga jo'nashdi. Hammom oldida ot go'ngi uyulib yotardi. Kiyim yechadigan xonaning devorlari Firdavsiy dostonida tasvirlangan jang lavhalarini ifodalovchi rasmlar bilan bezatilgandi, atrofda esa iflos kiyimlar yotardi. Qo'shni xonadagi iliq suv to'ldirilgan hovuzda birvarakayiga o'nta odam o'tirgan edi. Vamberi issiq suvda yuvinar ekan, yosh boladek shodlanar edi.

Uchinchi xonada ularga xina qo'yishni taklif qilishdi. Odatda xina bilan soqolni, tovonni, kaft va tirnoqlarni bo'yab qizartirishardi.

Hammomdan chiqqan Vamberi qattiq kulib yubordi.

– Nega kulasan? – so‘radi o‘zbek.

– Men donolikdan kulayapman. Bilasanmi, o‘zbek, darvishlar it kabi hayot kechirishga ko‘nikishlari kerak. Ular doim och yurishlari, eng iflos joylarda yotishlari, kechalari mijja qoqmasliklari kerak...

– Men bularni bilmasdim, – dedi o‘zbek.

– Men bu hayotning barcha achchiq-chuchuklarini totdim. Men qabih, iflos it edim. Mana, hozir yana insonlik qiyofasiga qaytdim, do‘stim, – deb so‘zini vengercha tugatdi u.

Keyin ular maktabga kirishdi. Bolalar darvishni ko‘rgach, atrofini o‘rab oldilar.

– Siz geografiyani bilasizmi? – so‘radi Vamberi.

– Bilamiz, – javob berishdi bolalar.

– Qani bo‘lmasam aytinglar-chi, butun yer yuzini qancha vaqtda aylanib chiqish mumkin?

– Ellik besh yilda, – baravariga baqirishdi bolalar.

– Yer nimaning ustida turadi? – so‘radi u yana

– Farishtaning yelkasida.

– Farishta nimaning ustida turadi?

– Baliqning ustida.

– Baliq-chi?

Hech kim bu savolga javob berolmadi. Ammo bolalardan biri:

– Men bilaman, baliq yana bir farishtaning ustida turadi, – deb qichqirdi.

Boshqa shaharga borishganda Vamberi bir karvonsaroyning oldida yevropalik sayohatchiga duch keldi.

U chaqmoqday kiyingan bo‘lib, kiyimlari yaraqlab turardi. Bu sayohatchi shvedchalab jerkib so‘kinardi:

– Yuklarimni noto‘g‘ri ortishganini bu eshaklarga qanday tushuntirsam bo‘ladi axir?!

Forslar uning nima deganiga tushuna olmay hayron bo‘lib turishardi.

Vamberi yevropalikning oldiga bordi-da, unga shvedchalab:

– Siz yanglishyapsiz, janob, yukni doim shunday bog‘laydilar. U ming yillardan buyon shunday ortiladi. Bu amalda sinab ko‘rilgan.

Shved hayron bo‘lganidan og‘zi ochilib qoldi. Nihoyat tilga kir-di:

– Siz kimsiz o‘zi?

– Men darvishman, janob. Lekin men dunyodagi barcha tillarni bilaman.

Shundan keyin Vamberi Fritof haqidagi dostonidan ikki she’rni yoddan o‘qib berdi.

Dahshatga tushgan shved o‘zini orqaga tashladi.

– Ko‘rdingmi, – dedi Vamberi o‘zbekka, – Olloh taolo so‘zning ulug‘ qudratini darvishlar qo‘liga berib qo‘yibdi.

– Ko‘rayapman, – dedi o‘zbek. – Lekin Olloh taolo qayoqda-yu, biz qayoqda. Biz faqir kishimiz. Qani ketdik, darvish.

Shunday qilib bir oydan keyin ular Tehronga kelishdi.

III

Soch-soqoli o‘sgan, ko‘mirdek qorayib, qo‘l-oyoqlarini yara-chaqa izlari bosib ketgan, ozg‘in Vamberi turk elchixonasiga kirib keldi.

Do‘stlari shodlik va hayrat bilan uni qurshab oldilar. To‘sto‘polon ko‘tarildi. Odamlar uni quchoqlab, sayohatini surushtirishar edilar, hangamatalablar esa urilib-surilib oldinga o‘tishga va minglarcha chaqirimga cho‘zilgan kimsasiz yerni yurak betlab aylanib kelgan kishini birrov ko‘rishga intildilar. Vamberining do‘stlari ham, puli ham ko‘paydi.

Vamberi shaharning taniqli qahramoni bo‘lib qoldi.

Yevropaliklar unga atab ketma-ket ziyofatlar berishdi. Vamberi bir oygacha uyda ovqatlanmadi.

Yevropaga ketish oldida u suhbatlashish uchun Haydar afandi huzuriga kirdi.

Ular allamahalgacha o‘tirishdi. Shunda turk undan:

– Endi ayting-chi, Vamberi, siz qidirgan narsangizni topdingizmi? – deb so‘rab qoldi.

– Yo‘q, – deb javob berdi Vamberi, – topolmadim. Ammo hozir sababini aytaman. Men yoshligimdanoq iloji bo‘lsa ko‘p tilni, odamlar hayotini o‘rganishni istardim. Men bunga erishdim. Men Vengriyada haligacha saqlanib kelayotgan rivoyatlarga ko‘ra, hozir Osiyoda yashayotgan madyarlarni topmoqchi edim. Ularni izladim, lekin topolmadim. Na chora! Tortgan mashaqqatlarim, oqargan sochlarim uchun hech kim bir paqir to‘lamadi. Ammo men baribir tinib-tinchimayman, qidirganim-qidirgan.

– Vamberi, nechuk tirik qaytib keldingiz? Siz shuni o‘ylab ko‘rdingizmi?

– O‘yladim, – javob berdi Vamberi, – buning sababi hatto o‘z do‘stining qo‘lida pichoq ko‘rishga odatlanib qolgan vahshiy xalqlarning oldiga toza yurak bilan borishimdadir. Agar men riyokorlik yoki mug‘ambirlik qilsam, yoki haqiqatda ham josuslik bilan shug‘ullansam, qo‘lga tushishim aniq edi. Biroq men bu kishilarning ko‘zlariga tik qaray olardim, mening ishongan kuchim shu edi.

– Vamberi siz mana, Sharqni ham, G‘arbni ham ko‘rdingiz. Ular qanaqa ekan?

– Xo‘p aytay. Men Osiyoni ko‘pdan beri uzoqdan turib sevar edim. Ehtimol, bu o‘z uyimda og‘ir hayot kechirganligim uchundir. Biroq, Osiyo bag‘riga qanchalik kirib borsam, men unda shuncha ko‘p bir xillik va tanballikni ko‘rdim. Buni asosan Turkiya bilan Eronda uchratdim. O‘rta Osiyo esa ulardan sakkiz yuz yil oldin vujudga kelgan. O‘rta Osiyo – bir sag‘anaday gap. Men u yerdan omon-eson kelganimga ming qatla shukur qilaman. U yerda faqat qullar-u zolimlar, qashshoqlig-u sahro bor. Yaxshi zamonlarni kutamiz, G‘arbda kuchli va quv odamlar ko‘p. Ular oltin va qonni osiyoliklardan ham ko‘proq yaxshi ko‘radilar. Ular allaqachonoq bu yo‘lga tushganlar. Inglizlar mana Qandahorni egallashdi, ruslar Xivaga yaqinlashib qoldilar. Bir vaqt kelib ular albatta to‘qnashadilar. O‘ylaymanki, yuz yillardan keyin men o‘lim dahshatidan titrab-qaqshab yurgan shaharlarga Vengriyadan to‘ppa-to‘g‘ri poezd bilan borilar. Men endi borib uxlayman, afandi.

... Qaytish oldidan Vamberi doktor Bimzenshteynning oldiga kirdi.

– Doktor, – dedi u Bimzenshteynning dorixonasida turib, – men sizga bergan sovg‘angizni qaytarishim kerak.

Shunday deb Vamberi unga uch hab dori strixninni uzatdi.

– Qani bir esga oling-chi, sayohatga jo‘nash oldidan kechasi oldimga kirgan paytingizda nimadir demoqchi bo‘lgan edingiz, shuni bir eslangchi, – dedi doktor. – Men o‘shanda gapingizning oxirini eshitolmay qolgan edim.

– Hozir aytib berishim mumkin, bu juda o‘rinli bo‘ladi. Men sizga o‘shanda, doktor nima bo‘lgandayam, hayot juda yaxshi narsa-da, demoqchi edim.

Abduvohid Mullamuxamedov tarjimasi

MUNDARIJA

<p>Lidiya Bat. HAYOT BO'STONI (Alisher Navoiy haqida qissa) <i>Tarjimon Abduvohid Abdullayev</i> 3</p> <p>BIRINCHI QISM. Bolalik yillari</p> <p>Qushlar tili 4 Temur hukmronlik qilgan yerlarda ... 7 Bolalik 10 Uyga qaytish 14 Bobur saroyida 20 Zamira 23 Sulton Husaynning qaytishi 27 Ov 29 Umutilmas uchrashuv 39 Xayrlashuv 42</p> <p>IKKINCHI QISM. Yigitlik chog'lari</p> <p>Alisher Mushadda 44 Husayning Marvga kelishi 52 To'y 54 Sulton Husaynning Marvdan ketishi 57 Sanjar bilan urush 61 Husayn Umarning askarini tarqatib yuboradi 65 Musabek va Dursulton 68 Musabek Husayn dargohiga keladi. 71 Mashhaddan Hirotga 76 Yana Hirotga 80 Jomiy huzurida o'tkazilgan kecha .. 90 Quvg'ida 93 Zamiraning o'g'irlanishi 96 Temur poytaxtida 111 Samarqandlik do'stlar 125 Hoshim boboning o'limi 132</p> <p>UCHINCHI QISM. Kamolot</p> <p>Alisherning birinchi marta safarda qatnashishi 134 Alisher va Husayn 137 Buzm 140 Yana urush 147</p>	<p>Paytni qo'ldan bermay, darhol otlanmoq kerak 150 Hirotga qo'zg'olon 155 Sultonning farmoni 166 «Bog'i zog'on»ga tunda bosib borgan ma'qul 169 Navoiyning qilichi 176 Bosh vazir 181 Kutilmagan uchrashuv 185 Sevimli shogird 192 Navoiyning bir kuni 203 Saroydagi qabul marosimida sodir bo'lgan voqea 220 Hazrat Alining qabri 223 Ijod 227</p> <p>TO'RTINCHI QISM. Keksalikning o'git-nasihatlari</p> <p>Surat 232 Yuz ming kebek dinori 237 Sultonning g'azabi 242 Astrobodga! 244 Astroboddagi uchrashuvlar 246 Maktub 254 Ijozatsiz qaytish 256 Sultonning oshpazi 258 Qaytish 262 Majdiddinnikida bo'lgan ziyofat... 267 Majdiddinning inqirozi 272 Og'ir musibat 275 Makkaga yetolmadi 280 Qonli nizo 287 Haydarning o'limi 296 Xotiralar 300 Oxirgi yillar 305</p> <p>XOTIMA 307</p> <p>N. Tixonov. VAMBERI (Qissa) <i>Tarjimon Abduvohid Mullamuhamedov</i> 311</p>
--	--

Adabiy-badiiy nashr

LIDIYA GRIGORYEVNA BAT

HAYOT BO'STONI

(Alisher Navoiy haqida qissa)

NIKOLAY SEMYONOVICH TIXONOV

VAMBERI

(Qissa)

Tarjimonlar:

Abduvohid Abdullayev, Abduvohid Mullamuhamedov

Nashr uchun mas'ul *M. Bo'ronov*

To'plab, nashrga tayyorlovchi *Sh. Shoabdurahimova*

Muharrir *Sh. Shoabdurahimova*

Rassom-dizayner *B. Zufarov*

Texnik muharrir *L. Xijova*

Kichik muharrir *M. Salimova*

Kompyuterda tayyorlovchi *F. Botirova*

Nashriyot litsenziyasi AI № 158, 14.08.2009.

Bosishga 2021-yil 28-mayda ruxsat etildi.

Bichimi 60×90^{1/16}, Ofset qog'oz. «New Roman» garniturasida
ofset usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 22,0.

Nashr tabog'i 21,68. Adadi 10 000 nusxa. Buyurtma № 21-175.

«O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz.

www.iptd-uzbekistan.uz

28 616,75 сум .

L.G. Bat

N.S. Tixonov

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-7146-1-8

